

Dainora Pociūtė

NEMATOMOS TIKROVĖS ŠVIESA

Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos

Tikėjimas laiduoja mums tai, ko viliamės,
įrodo tikrovę, kurios nematome.

Žyd 11,1

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Dainora Pociūtė

NEMATOMOS TIKROVĖS ŠVIESA

Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos

Monografija

Vilniaus universiteto leidykla

2017

Knyga parengta
Vilniaus universitete vykdant Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimą dėl Reformacijos 500-ųjų metinių minėjimo plano patvirtinimo.

Knygos leidimą parėmė
LR Kultūros ministerija

Apsvarstė ir rekomendavo spaudai
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba
(2017 m. kovo 10 d.; protokolas Nr. 10)

Recenzentai:
Habil. dr. Kęstutis DAUGIRDAS
(Leibnizo Europos istorijos institutas (Leibniz-Institut für Europäische Geschichte Mainz); Tiubingeno universitetas (Eberhard Karls-Universität Tübingen)
Dr. Deimantas KARVELIS
(Lietuvos edukologijos universitetas)

Viršelyje panaudota iliustracija iš
1563 m. Brastos (Radvilų) Biblijos Naujojo Testamento.

ISBN 978-609-459-824-1 (internete)
ISBN 978-609-459-825-8 (spausdintinis)

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

Turinys

Pratarmė

Lietuva pirmą kartą valstybiniu mastu mini Reformacijos jubiliejų – iškilią 500 metų jubiliejaus sukaktį. Šis dėmesys liudija Lietuvą Europoje, kurios visuomenę ir kultūrą Reformacija paveikė kaip lemtingas jos naujųjų laikų identiteto dėmuo.

Lietuviai Reformacijos jubiliejų minėjo, jos procesus tyrė bei istorinę reikšmę vertino dar prieš du šimtus metų Prūsijoje, kur gyveno ir dirbo iškili Prūsijos lietuvių asmenybė Liudvikas Rėza (1776–1840). Apibendrindamas Prūsijos, kurioje plėtojosi ir reikšminga lietuvių kultūros istorijos dalis, vaidmenį Reformacijos istorijoje, Rėza nurodė, kad čia „Evangelijos mokymas buvo atnaujintas su mažesnėmis kliūtimis ir greičiau nei kitose Vokietijos žemėse".

Sutelktomis Lietuvos Reformacijos tyrėjų, Lietuvos Reformacijos istorijos ir kultūros draugijos bei Lietuvos evangeliškųjų bažnyčių pastangomis, iniciatyva 2017 metais pagerbti Reformacijos jubiliejų Lietuvoje davė savo vaisius ir paskatino prisidėti prie šiai progai skirtų darbų.

Lietuvos Reformacijos tyrimų istorija turi gilią pasaulinę tradiciją, reikšmingi jos tyrimai buvo ir yra atliekami ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje, Vokietijoje, Italijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir kitose šalyse. Kaip itin platus, daugialypis, spalvingas ir gausų minties palikimą suformavęs procesas Reformacija tebėra gyvas ir aktualus šiandienos istoriografijos objektas. Ši knyga, kurioje įvertinti Lietuvos Reformacijos mintį formavusių asmenybių veikla ir pobūdis, gimė kaip įsipareigojimas Reformacijos jubiliejaus progai. Dienos šviesą monografija išvydo jos leidimą parėmus valstybinės Lietuvos Reformacijos jubiliejaus programos, kurią koordinavo Lietuvos Respublikos Kultūros ministerija, lėšomis. Už vertingas pastabas dėkoju kolegoms knygos recenzentams dr. Kęstučiui Daugirdui bei dr. Deimantui Karveliui, kurių darbai liudija apie naujus pasiekimus Lietuvos Reformacijos tyrimų istorijoje. Esu dėkinga redaktorei dr. Birutei Gudelienei ir Vilniaus universiteto leidyklai už draugišką bedradarbiavimą knygai įgaunant savo veidą ir formą. Už visas galimai pasitaikančias klaidas esu atsakinga pati.

Asmenų pavardžių formos knygoje pateikiamos laikantis bendro principo pavardę sieti su asmens kilme, išskyrus retesnius atvejus, kai lotynizuota pavardės forma yra visuotinai įsigalėjusi (pvz., Flacijus, bet ne Vlačič). Autorė laikosi principo, jog asmenvardis tekste turi būti atpažįstamas asmens tapatybės ženklas, todėl pavardžių rodyklėje asmenų pavardės ir vardai pateikiami originalo forma. Lietuviškos vartosenos patogumo sumetimais tekste daugumai pavardžių suteikiama linksniuojamoji forma (pvz., Calvinas, Trzecieskis), tačiau kai kurios itališkos pavardės, vengiant

apostrofų, pateikiamos nelinksniuojamąja jų forma, (pvz., Gentile). Vis dėlto, nurodant Lietuvoje veikusius ir gyvenusius asmenis, kartais daromos išimtys ir laikomasi Lietuvos istoriografinėje tradicijoje įprastos vartosenos: pavyzdžiui, rašoma Andrius Volanas, bet ne Andrzej Wolan ar Andreas Volanus. Su asmenų vardais elgiamasi įvairiai. Dalis lietuviams ir lenkams bendrų, tačiau skirtingose rašytinėse tradicijose turinčių savitas formas, vardų lituanizuojama (pvz., Laurynas Diskordija, vietoj Wawrzyniec Discordia, Kiprijonas Bazilikas, vietoj Cyprian Bazylik), ortografinės vienovės sumetimais lietuviškai, bet ne lenkiškai rašomi ir tokie įprasti vardai kaip Stanislovas (vietoj Stanisław). Tais atvejais, kai visuotinai vartojamas asmenvardis yra dviejų vardų junginys, paliekama lenkiškoji jo forma (pvz., Grzegorzas Pawełas, bet ne Grigalius Paulius).

Įvadinės pastabos: Lietuvos Reformacija – asmenybių istorija

Galima pritarti Diarmaido MacCullocho teiginiui, jog XVI a. Europoje vyko ne viena, bet daug reformacijų, vadinamų bendru Reformacijos vardu.[1] Reformacijos ištakos ir rezultatai buvo daugialypiai. Visuotinai sutariama, kad nepasiant to, jog Reformacijos tėvyne laikoma Vokietija, o Reformacijos pradžia siejama su 1517 m. Vitenbergu, Reformacijos prielaidos buvo subrendusios visose Romos Bažnyčios valdose, o jos įvykių ir idėjų sąsajos sudaro margą ir intensyvų krikščionybę pakeitusį paveikslą. Šiuolaikinės istoriografijos požiūriu, Reformacija apima įvairius XVI a. religinius procesus, tarp jų inicijuotus ir Romos bažnyčios, siekiančius autentiškos, tikros, „katalikiškos" krikščionybės atstatymo. Tai buvo didžiausias ir reikšmingiausias Europos krikščionybės istorijos procesas, ją padalijęs į dvi dalis: iki Reformacijos ir po jos. Šiame darbe dėmesį sutelkiame į protestantiškąją LDK Reformaciją ir šiuo žodžiu nurodome tik į nuo Romos bažnyčios tradicijos atskilusius procesus, kurie tradiciškai laikomi generaline Reformacijos istorijos gija. Iki pat jėzuitų atvykimo Katalikų bažnyčia Lietuvoje ne tik priešinosi reformacinėms idėjoms, bet ir ignoravo viešą polemiką su Reformacijos šalininkais. Nuo XVI a. aštuntojo dešimtmečio savo tinklą čia pradėję plėsti jėzuitai, ėmęsi įgyvendinti potridentines Bažnyčios reformas, tapo pagrindiniais protestantiškosios Reformacijos priešininkais, ėmusiais oponuoti evangelikų idėjoms. Katalikiškoji reforma ir protestantiškoji Reformacija vystėsi kaip skirtingi opoziciniai procesai, neturintys bendrų tikslų. Pabrėžtina ir tai, kad Katalikų bažnyčios potridentines reformas įgyvendinusios jėgos, priešingai nei evangelikai, savo veiksmų visiškai netapatino su Reformacijos idėja.

Reformacija – Vakarų Bažnyčios fenomenas. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė į Vakarų Bažnyčios erdvę galutinai įsijungė vėlai, XV a. pradžioje. Ankstyvieji krikščionybės įsitvirtinimo Lietuvoje procesai, orientuoti į išorinius christianizacijos procesus ir sistemos sukūrimą, nulėmė tam tikrus Lietuvos Reformacijos ypatumus. Reformacinės idėjos brendo visuomenėje, dar neturinčioje universiteto ar kolegijų tinklo, negili buvo ir religinės minties refleksija vienuolijose. Todėl Reformacijos ištakos Lietuvoje, skirtingai nei daugelyje Vakarų šalių, beveik išimtinai yra susijusios su pasauliečiais, Renesanso epochoje individualiai arba studijų užsienio universitetuose keliu atrandančiais krikščioniškąjį mokymą.

Per „ilgąjį" XV-ąjį amžių LDK įgyvendino kultūrinę konversiją: paskutinė pagoniškos Europos valstybė ne tik oficialiai, bet ir faktiškai įsijungė į Romos Bažnyčios šeimą

1 MACCULLOCH, Reformation, xix.

ir tapo rytiniu Vakarų krikščionybės frontu. Šio fronto erdvėje visada buvo ir kitas – bizantiškosios krikščionybės komponentas, LDK valstybės Rytų krikšto tradicijos teritorijos. Tad LDK religinis sociumas europiniame kontekste išsiskyrė ir tuo, kad reikšminga jos visuomenės dalis (visų pirma, rusėnai), nepriklausomai nuo to, kad oficialiai Lietuva pasirinko Vakarų krikščionybės kryptį, priklausė Rytų krikščionybės kultūrai ir išpažino stačiatikybę. Dviejų krikščionybės formų sambūvis buvo savitas LDK Bažnyčios istorijos elementas. Ši aplinkybė veikė oficialiosios katalikiškos LDK valdžios politiką, o XV ir XVI a. LDK krikščionybės istorija yra pažymėta Vakarų ir Rytų bažnyčių suartinimo ir unijos idėja. Stačiatikių religinė mintis turėjo įtakos tam tikriems Reformacijos aspektams, XVI a. Lietuva pasižymėjo konversijomis iš stačiatikybės į protestantizmą. LDK susiformavusi specifinė konfesija, 1595 metais patvirtinta Brastos unijos sudarymu kaip Unitų bažnyčia ir oficialiai prisijungusi prie oficialiosios Vakarų Bažnyčios sistemos bei pripažinusi popiežiaus valdžią, buvo ne tik Romos bažnyčios politikos, bet ir kultūrinės Reformacijos ir kontrreformacijos įtampos rezultatas. Vis dėlto, Reformacija, kuri, nepaisant jos galutinių rezultatų, padarė didelę įtaką visai tolesnei tiek Vakarų krikščionybės, tiek LDK sociokultūrinei eigai, menkai paveikė nepriklausoma jėga likusios Stačiatikių bažnyčios aplinką.

Vakarų bažnytinės sistemos plėtra LDK vyko gana intensyviai. Suformavus Vilniaus ir Žemaitijos bei Lucko ir Kijevo vyskupystes, bažnyčių tinklas sparčiai augo. Vilniaus vyskupijoje XVI a. pradžioje buvo mažiausiai 139 bažnyčios, o 1553 m. – apie 259 bažnyčias.[2] Kūrėsi ir parapinių mokyklų tinklas su aukštesnio lygio edukaciniais centrais vyskupijų centruose: nuo 1397 m. veikė Vilniaus Katedros mokykla, nuo 1469 m. tokia mokykla žinoma Žemaičių vyskupijos sostinėje Medininkuose. Tikėtina, kad XVI a. viduryje 259 Vilniaus vyskupijos parapijose buvo maždaug 84 mokyklos.[3] Krikščionybės įsitvirtinimo procesai Lietuvoje vyko sėkmingai, bet menkai ugdė tautinės ir pilietinės tapatybės aspiracijas bei krikščioniškojo mokymo refleksiją. Šiuos uždavinius Lietuvoje ėmė kelti Reformacijos pradininkai, atkreipę dėmesį į greitai išplitusias Bažnyčios ydas, jos uždarumą, nepotizmo tradicijas ir abejingumą visuomeniniams reikalams. Netiesioginis veiksnys, skatinęs protestantizmo plėtrą Lietuvoje buvo silpnas Bažnyčios intelektualinis potencialas ir per menkos galimybės suvaldyti jos kritikus represijomis.

Lietuvos Reformacijos istorija yra asmenybių ir idėjų istorija. Dėl įvairių priežasčių ji neįsitvirtino kaip oficiali valstybinė konfesinė sistema, bet plito remiama privačių inici-

2 Baronas, Rowell, The Conversion of Lithuania, 522. Šiame darbe detaliai aptarti Lietuvos Katalikų bažnyčios ir religingumo plėtros ypatumai Reformacijos išvakarėse.

3 Ochmański, Najdawniejsze szkoły na Litwie, 115–116.

atyvų. Reformacija neturėjo valstybinės paramos ir nė vienas LDK ir Lenkijos valdovas neperėjo į protestantizmą. Dviejų valdovų – Žygimanto Augusto (1545–1574) ir Stepono Batoro (1576–1586) – valdymo metu Reformacija Lietuvoje ir Lenkijoje plėtojosi labiausiai. Nors jie institucinės Reformacijos plėtros nerėmė, protestantiškoms konfesijoms neužkirto kelio steigtis asmeninėse didikų valdose. Žygimantas Augustas savo ankstyvuoju valdymo laikotarpiu pats buvo evangelizmo idėjų šalininkas, o Reformacijos rėmėjai sudarė jo artimos aplinkos branduolį. Šis aspektas, kai kurių istorikų išskirtas kaip savita LDK ir Lenkijos XVI a. „tolerancinė" sociokultūrinė aplinkybė, reiškėsi tuo, jog prasidėjus Reformacijai, valstybė faktiškai nevykdė politinių procesų ar mirties bausmių evangelikams, nors Bažnyčia tokių prašymų dėl pasaulietinės jėgos įsikišimo sprendžiant kanonų teisės kompetencijai priklausančius klausimus pateikdavo. Valstybiniu lygmeniu valdovai įvairiomis priemonėmis kontroliavo konfesinius santykius, išlaikydami oficialiosios valstybės konfesijos prioritetą, tačiau pats Steponas Batoras 1579 m. davė leidimą evangelikų bažnyčios Lietuvos sostinėje statybai. Nors Evangelikų bažnyčia kaip valstybinė konfesinė institucija LDK valstybėje nebuvo pripažinta, Trečiajame Lietuvos Statute (1588) kitatikiams (Trejybę išpažįstantiems) buvo patvirtintos lygios su katalikais teisės ir laisvės taip iš esmės juos pripažįstant krikščionimis. Atsiskyrusios nuo Romos bažnyčios ir popiežiaus valdžios, Lietuvos protestantiškosios bažnyčios vystėsi savarankiškai ir nepriklausomai, plėtodamos savo sinodų sistemą ir glaudžiai bendradarbiaudamos su Lenkijos evangelikų bažnyčiomis. Kaip religinės institucijos bandydamos susikurti *ex novo*, evangelikų bažnyčios susidūrė su įvairiausio pobūdžio sunkumais: jų gyvavimo galimybės priklausė nuo vietinių rėmėjų didikų. Religinės protestantizmo doktrinos kūrėsi poleminėje aplinkoje, dideles pastangas sutelkiant į šimtmečius formuotos sistemos – Romos bažnyčios ir jos scholastinės doktrinos kritiką bei iškeliant dvasinius ir kultūrinius evangelizmo mokymo aspektus. Lietuvos Reformacijos sėkmingai plėtotei esminės reikšmės turėjo dviejų stambiausių magnatų ir įtakingiausių XVI a. LDK politikų, pusbrolių Radvilų, Mikalojaus Radvilo Juodojo (1515–1565) ir Mikalojaus Radvilo Rudojo (1515–1584) perėjimas į Reformacijos pusę. Nuo evangelikų atskilusiai Mažųjų brolių bažnyčiai (vadinamiesiems 'antitrinitoriams') palankiu veiksniu tapo magnato Jono Kiškos (apie 1552–1592) globa. Nepaisant to, kad besikuriančią LDK Evangelikų bažnyčią siekė kontroliuoti ir kreipti savo linkme tiek Vokietijos, tiek Šveicarijos protestantizmo vadai, Lietuvos ankstyvosios Reformacijos ir jos lyderio Radvilo Juodojo istorija liudija apie bandymą sukurti nepriklausomos Bažnyčią ir doktriną. Po Juodojo mirties LDK Evangelikų bažnyčios globą perėmęs Rudasis, matydamas pernelyg didelę konfesinę fragmentaciją, palaikė Lietuvos reformatų vienijimąsį su Vakarų helvetų doktrina.

Svarbi protestantiškosios lietuvių kultūros plėtotės aplinkybė buvo liuteroniškosios Prūsijos kunigaikštystės, tiesioginiais politiniais ir socialiniais ryšiais susijusios su Lietuva ir Lenkija, susikūrimas 1524–1525 metais. Prūsijos Reformacijos istorijoje didelį vaidmenį suvaidino pirmoji LDK religinių disidentų karta, o lituanistinis faktorius buvo svarbus Prūsijos Reformacijos, Karaliaučiaus universiteto ir visos Prūsijos kultūros istorijos plėtotės aspektas.[4] Lietuviškasis protestantizmas plėtojosi dviejose valstybėse: Lietuvoje ir Prūsijoje, kurioje subrendo ir išsiskleidė tautinė liuteronų kultūra. Todėl Prūsija yra viena iš lietuvių kultūros tėvynių. Vis dėlto, Augsburgo konfesijos pagrindu reformuota Prūsija vystėsi kaip nepriklausoma protestantiška valstybė, todėl jos religinė mintis ir kultūra priklauso savarankiškai sociokultūrinei paradigmai. Tad tokios, iš Lietuvos kilusios, bet savo veiklą Prūsijoje priverstos plėtoti ir Prūsijos lietuvių liuteronų kultūros pagrindus padėjusios Reformacijos asmenybės, kaip Stanislovas Rapolionis, Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas ar Prūsijoje gimęs Jonas Bretkūnas, nėra šios studijos objektas.

LDK Reformacijos plėtrą itin apsunkino jėzuitų įsikūrimas ir intensyvi plėtra regione. Nuo 1570 m. Lietuvos protestantai įgijo sistemiškai ir organizuotai veikiantį priešininką, kuris turėjo didelę Apaštališkojo sosto ir visos Romos bažnytinės hierarchijos paramą. Sutelktomis Europos jėzuitų pajėgomis pradėtas kurti jėzuitų kolegijų ir universitetų tinklas buvo pagrindinis intelektualinis iššūkis vietinėmis pajėgomis besiremiančiai LDK Reformacijai. Ilgainiui dalis LDK didikų ir bajorų, pajutusių, jog politinė galia vis labiau telkiama į katalikų rankas, grįžo į katalikybę, kuri garantavo ne tik didesnį socialinį prestižą bei saugumą, bet ir vieningą doktriną. Reformacijos bendruomenėje netrūko iššūkius keliančių nepriklausomų asmenybių, kurių mintis ir nuolat atvira doktrina feodalinės visuomenės daugumai darėsi nepatogi. Krikščioniškosios minties įvairovė, nepaisant to, kad spalvingai ji atrodo istorikams, to meto visuomenės buvo suvokta kaip yda, kuria sumaniai naudojosi katalikai, protestantų reformas kaltinę dėl dvasios ramybę atėmusios sumaišties. Mikalojus Daukša pirmojoje lietuviškoje katalikų postilėje XVI a. pabaigoje Reformacijos patirtį apibendrino kaip sumaištį, „kurioj nei vienybės, bei sandoros, nei čiūdų, nei suksesijos, nei senumo amžių, nei visuotinumo yra“.[5]

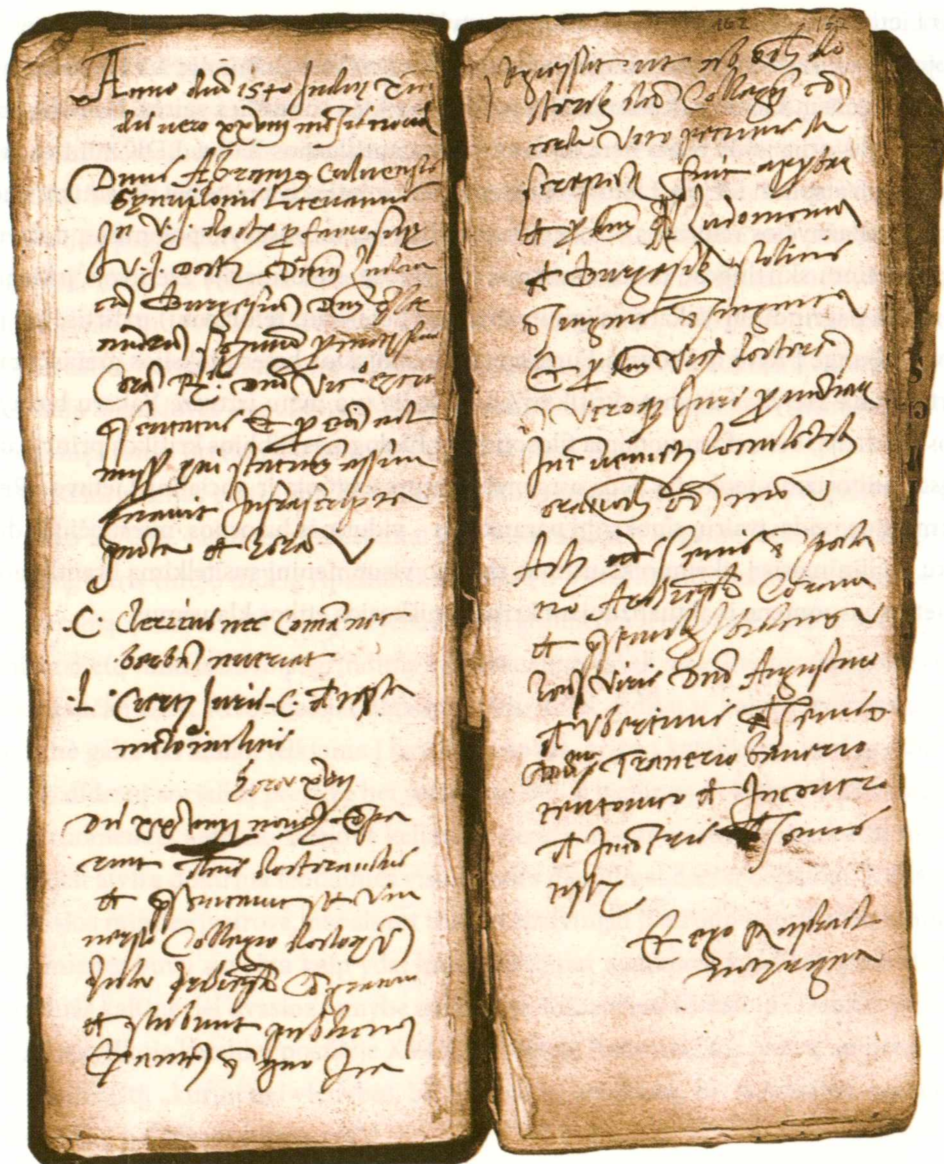
Vis dėlto, būtent dėl šių dogmatinę mintį provokavusių ir tiesos ieškojusių nepriklausomų asmenybių, LDK Reformacija istoriografijoje yra vertinama kaip savitas ir iškilus Europos ankstyvųjų naujųjų laikų krikščionybės fenomenas. Žymiausi Lietuvos

4 Lukšaitė, Reformacija, 82–130.

5 [...] kuríoii' nei wienibes / nei ſąndaros / nei cʒiudų / nei ſucceſsiós / nei ſęnumo ámʒių / nei wíſſatimes yrá. Daukša, Postilė, 460.

Reformacijos pasiekimai yra susiję su jos religinės, filosofinės ir socialinės minties steigtimi ir plėtra. Reformacija suvaidino istorinį kultūrinės revoliucijos vaidmenį, Lietuvos piliečiams atverdama religinės minties galimybes, su šiuo kultūriniu judėjimu Lietuvoje prasidėjo krikščioniškųjų vertybių refleksija.

Šioje knygoje apžvelgiamos religinius paminklus palikusių aštuonių XVI a. asmenybių, nulėmusių Lietuvos Reformacijos pobūdį, veiklos ir minties gaires. Nors šių asmenybių istorija jokiu būdu nėra išsamus protestantiškosios XVI a. LDK minties paveikslas, ji atspindi idėjinę Lietuvos Reformacijos minties įvairovę bei dinamiką: nuo pirmųjų Bažnyčios reformos obalsių iki brandžių bei tarpusavyje polemiškų doktrinų, įtvirtintų skirtingose protestantizmo stovyklose. Reformacija Lietuvoje įskiepijo ne tik pagrindinių Vakarų religinių sistemų (liuteronų, reformatų) patirtis, bet ir gyvai įsijungė į Rytų ir Vidurio Europoje besiplėtojusios heterodoksijos gretas, praturtindama Trejybės dogmos kritikos, kuriai kelią tuo metu užtvėrė Vakarų bažnyčios, tradiciją, bei suformuodama filosofinės ir filologinės Biblijos kritikos principais grįstą unitorizmo teologiją. Šios asmenybės reprezentuoja ir socialinį Lietuvos Reformacijos veidą: įvairių sluoksnių pasauliečių – vidutinės bajorijos, miestiečių ir didikų – gilinimasis į tikėjimo klausimus skatino visuomeninį susitelkimą brandinant pilietinę visuomenę ir aktualizuojant krikščioniškosios etikos klausimus.

Abraomo Kulviečio abiejų teisių doktorato Sienos universitete (Italija) protokolas, 1542 m. lapkričio 28–29 d. Sienos Arkivyskupijos archyvas (Archivio Arcivescovile di Siena).

Abraomas Kulvietis ir Lietuvos evangelizmo ištakos

Renesanso intelektualas, Europos universitetų auklėtinis

Trumpu ir dramatišku savo gyvenimu Abraomas Kulvietis paženklino savarankiškos lietuvių krikščioniškosios minties pradžią ir tapo pirmuoju nepriklausomo ankstyvųjų naujųjų laikų intelektualo simboliu. Lietuvos bajoras, pašventęs savo gyvenimą nuoseklioms humanistinėms studijoms, jauną lietuvių krikščionybę išvedė į kelią, kuriuo ėjo tūkstantmetė Vakarų Bažnyčios tradicija, pribrendusi reformoms ir atsinaujinimui. Kulvietis ir jo įkvėpta LDK Reformacijos pradininkų karta suvaidino ne tik reformuotojų, bet ir lietuvių christianizuotojų vaidmenį, evangelinį mokymą diegdami kaip asmens sąmonės pamatą, skatindami individualų santykį su Biblija, savarankišką religinę refleksiją ir kurdami religinę kalbą.

Kulviečiai buvo kilę iš bajoro Ginvilos, todėl Abraomas turėjo dvi pavardes: vieną, žyminčią kilmės nuo Kulvos dvaro vietą, antrąją, nurodančią protėvius: Abraomas Kulvietis Ginvilonis. Pirmasis, iš XV a. žinomas Ginvila turėjo keturis sūnus: Radvilą, Mačį, Stonkų ir Joną.[1] Jų valdų palikimas buvo Kulvoje (Kauno paviete, dab. Jonavos rajone) ir Brenkliškiuose (Kernavės valsčiuje, Vilniaus paviete). Ginvilos jauniausias sūnus Jonas turėjo tris sūnus – Petrą, Mikalojų ir Mykolą. Vyriausiasis jų – Abraomo tėvas – Petras Jonaitis Ginvilonis (Petr Janovič Ginviloviča) dokumentuose minimas nuo 1516 m.[2] Kulviečių giminės herbe buvo atvaizduota Gulbė, šis ženklas lydi ir Kulviečio įrašą Karaliaučiaus universiteto albume.[3] Abraomo Kulviečio motina buvo bajoraitė Elžbieta Jodautaitė (Elizabeth Jadathowna, Jadotovna, Jodotaitė, Jadautaitė, Jatautaitė).[4] Ji galėjo būti žemaičių kilmės, nes turėjo palikimo ne tik prie Sudervės, bet ir Butkiškės dvarelį Žemaitijoje (tuo metu buvusiame Ariogalos valsčiuje).[5] Petras ir Elžbieta turėjo du sūnus – Abraomą ir Adomą Kulviečius. Apie vienintelį Abraomo Kulviečio brolį Adomą turime labai mažai žinių. Jis neminimas jokiuose išlikusiuose Abraomo Kulviečio gyvenimą ir veiklą tiesiogiai liečiančiuose dokumentuose. Manytina, kad jis buvo jaunesnysis Elžbietos ir Petro Kulviečių sūnus, gimęs apie 1520-uosius metus. Žinoma, kad po Abraomo Kulviečio mirties, 1549 m. pabaigoje, Adomo Lietuvoje nebuvo ir likusi vieniša motina jo „negalėjo sulaukti grįžtant iš

1 Jablonskis, Apie Abraomo Kulviečio kilimą, 56–65.
2 Ibid., 58–59.
3 Herbo, pateikto su Kulviečio įrašu Karaliaučiaus universiteto albume, nuotrauka publikuota žurnale *Archivum philologicum* 5 (1935), žr. išnašą nr. 1.
4 Jablonskis, Šiek tiek nauja dėl Abromo Kulviečio kilimo, 68.
5 Ibid., 65–69.

tarnybos tolimuose kraštuose".[6] Galbūt Adomo Lietuvoje nebuvo ir 1541–1545 metais, kuomet Lietuvoje savo reformacines idėjas ėmė skelbti jo brolis.[7]

Daugumoje dokumentų Abraomas fiksuotas įvairiomis nuo vietovardžio kilusios pavardės lotyniškomis, vokiškomis formomis. Martyno Mažvydo giesmyne *Giesmės krikščioniškos* antrojoje dalyje (Karaliaučius, 1570) išspausdintas ir vienintelis išlikęs Kulviečio tekstas lietuvių kalba – Martyno Lutherio giesmės „Gott sey gelobet und gebenedeiet" vertimas, šalia kurio pirmą kartą lietuviškai buvo užrašyta Kulviečio pavardės forma – Abrahamas Kulwiskis (Kulviškis).[8] Tik Sienos (Italija) universitete apginto Kulviečio doktorato protokole (1540) Abraomas sutinkamas užfiksuotas ir Ginvilonio pavarde: lietuvis Abraomas Kulvietis Ginvilonis (*Abramus Culvensis Gynvilonis litevanus*).[9]

Abraomas Kulvietis gimė Kulvoje apie 1510–1512 metus.[10] Pirmoji jo universitetinių studijų vieta buvo XV–XVI a. pradžios studijuojantiems lietuviams artimiausias Krokuvos universitetas. Tačiau tiksli Kulviečio imatrikuliacijos jame data nėra visiškai aiški. Gali būti, kad tai 1528 m. liepos 6-oji, kai Krokuvos universiteto matrikulose atsirado įrašas, nurodantis asmenį, atvykusį iš Kražių: *Abraham Petri de Krosz dioc. Vylnensis.*[11] Biržiška spėjo, kad dar iki studijų universitete Kulvietis buvo globojamas protestantizmo rėmėjo didiko, žemaičių seniūno Jono Bilevičiaus, turėjusio dvarą Žemaičių vyskupijoje, Vidukléje, kur prieš 1528 m. galėjo būti įsteigta ir mokykla.[12] Nuo 5-ojo XVI a. dešimtmečio Bilevičius susidomėjo Reformacija, palaikė artimus ryšius su kunigaikščiu Albrechtu.[13] Spėjimą apie šią Kulviečio imatrikuliacijos datą V. Biržiška tvirtino kita, kol kas taip pat

6 Cit. iš K. Jablonskio paskelbto dokumento iš Lietuvos Metrikos 23 teismų knygos „1549 m. gruodžio mėn. 16 d. Vilniaus vietininko sprendimas Elžbietos Kulvietienės byloje su jos svainiu Mikalojum Kulviečiu dėl Brenkliškių dvaro", in: JABLONSKIS, Apie Abraomo Kulviečio kilimą, 61.

7 Kulvos dvaro inventorius buvo sudarytas tą pačią dieną mirus Adomui Kulviečiui, žr. JABLONSKIS, 1594 05 30 d. Kulvos dvaro inventorius, 357–358. Adomas galėjo būti Abraomo Kulviečio brolis (žr. BIRŽIŠKA, Aleksandrynas, 55), nors K. Jablonskis nuo tokio tvirtinimo susilaikė. Jei tai buvo Abraomo brolis, jis turėjo mirti sulaukęs gilios senatvės. Inventoriuje minima jo žmona Gendrutė Mikalojaitė Kulvietienė ir duktė Sofija Kulvietytė.

8 MAŽVYDAS, Raštai, 377. Kaip pastebėjo K. Jablonskis, toks Kulviečio pavardės užrašymas lietuviškai buvo klaidingas, nes Kulviškiai buvo kita, nors taip pat iš Kulvos kilusi, giminė, turėjusi ir kitą herbą. Mažvydo giesmyno redaktorius B. Vilentas giesmyną leido jau praėjus 25-eriems metams po Kulviečio mirties ir lietuvišką pavardės formą galbūt vertė iš lotyniškosios Culvensis, žr. JABLONSKIS, Apie Abraomo Kulviečio kilimą, 56.

9 POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Italijoje ir Lietuvoje, 249.

10 Tikslūs Kulviečio gimimo metai nežinomi, ši gimimo data fiksuojama remiantis vėlesniais Kulviečio biografijos duomenimis.

11 Taip spėjo Vaclovas Biržiška, žr. BIRŽIŠKA, Aleksandrynas, 37. Daug dokumentų apie Kulvietį paskelbęs Theodoras Wotschke nurodė, kad įrašo apie Kulvietį Krokuvos universiteto matrikulose nerado, žr. WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 153.

12 Apie Jono Bilevičiaus, vėliau globojusio Kulvietį, dvare galėjusią egzistuoti mokyklą dokumentų nėra, bet apie tokios mokyklos egzistavimo galimybę žr. BIRŽIŠKA, Aleksandrynas, 5–6, 38.

13 1543 m. savo sūnų Mikalojų J. Bilevičius išsiuntė į Albrechto dvarą, o vėliau ir kitą sūnų – Kristupą – studijoms į Karaliaučiaus universitetą, žr. LUKŠAITĖ, Reformacija, 213, 253. Iš Viduklės į Krokuvos universitetą XVI a. tikrai atvyko kiti trys studentai, žr. VAIVADA, Katalikų bažnyčia, 109.

neįrodoma prielaida, jog po mėnesio, rugpjūčio 6 d., Krokuvos universitete, nurodęs atvykimo vietą taip pat Žemaitijoje esančius Raseinius, įsirašė kitas žymus Lietuvos Reformacijos pradininkas Stanislovas Rapolionis (sykiu su kitais penkiais atvykusias lietuviais, tarp kurių buvo dar vienas lietuvių raštijos pradininkas Jurgis Zablockis). Rapolionis galėjo būti Kulviečio giminaitis (*consanguineus*, galbūt pusbrolis iš motinos pusės), kaip spėta Johanno Wigando rašytoje Rapolionio biogramoje. Joje tvirtinta, jog Rapolionis iškilo remiamas Kulviečio, tad jų studijos Krokuvoje galėjo vykti vienu metu.[14] Nepaisant abejonių keliančios studijų pradžios, tikra yra, jog 1529 m. rugsėjo 14 d. Kulvietis Krokuvos universitete gavo bakalauro laipsnį: *magistrui Stanislovui iš Lovičo einant dekano pareigas kartu su kitais bakalauro laipsnis buvo suteiktas Abraomui iš Kulvos.*[15]

1533 m. balandį Kulvietis įsimatrikuliavo Nyderlanduose, Liuveno universitete, kurio dokumentuose jis užrašytas kaip *Abraham Lithfanus.*[16] Matrikulose nėra nurodyta, ką Kulvietis universitete studijavo. Valstybiniame Belgijos archyve Liuvene saugomoje universiteto matrikulų knygoje, kurioje yra įrašas apie Kulvietį, suregistruoti 1549–1569 m. laikotarpio studentai, bet jų priklausomybė fakultetams joje dažniausiai nežymėta.[17] Kulvietis nurodytas tarp keliolikos tą patį mėnesį įregistruotų universiteto studentų, daugiausiai kilusių iš Nyderlandų. Įvairūs duomenys leidžia manyti, kad jis tapo žymiosios Liuveno Trijų kalbų kolegijos – *Collegium Trilingue* – studentu. Būtent laisvųjų menų studijas Liuvene nurodė Kulvietį gerai pažinojęs Johannas Hoppijus, pateikęs pirmąjį Kulviečio gyvenimo aprašymą savo 1547 m. išspausdintoje *Laidotuvių kalboje* (*Oratio funebris*): Kulvietis į Liuveną išvyko trokšdamas „grynesnio laisvųjų menų mokymo“.[18]

Prie Liuveno universiteto 1517 m. įkurta *Collegium Trilingue* Europos kultūros istorijoje yra įvertinta kaip esmines naujųjų laikų humanistikos inovacijas paskatinusi ir reformacijos kelius Šiaurės Europoje atvėrusi mokymo įstaiga.[19] Šlovę šiai kolegijai visų pirma atnešė Erazmo Roterdamiečio (tarp 1466 ir 1469–1536), dirbusio joje nuo įkūrimo pradžios iki 1522-ųjų, vardas. Lotynų, senovės graikų ir hebrajų kalbų studijas Erazmas ir jo bendradarbiai suvokė kaip būtiną sąlygą teisingam Biblijos ir krikščioniškosios minties suvokimui ir aiškinimui. Nors dėl nesutarimų su konservatyviais Liuveno universiteto teologais Erazmas buvo išstumtas iš Liuveno, Kulviečio studijų metais

14 WIGAND, Stanislaus Rapagellanus, sacrae theologiae doctor, 245–247: Ex Abrahami Culvensis commendatione clarus esse coeperat consanguineus, ni fallor, Stanislaus... [Abraomo Kulviečio remiamas, ėmė garsėti, jeigu neklystu, jo giminaitis Stanislovas...].

15 URBAN, LŪŽYS, Cracovia Lithuanorum, 146: In decanatu mgr Stanislai de Łowicz promotus inter alios „ad gradum baccalaureatus“ Abraham de Kolwa.

16 SCHILLINGS, Matricule de l'Université de Louvain, 87.

17 Plačiau apie Kulvietį Liuvene žr. POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Liuveno universitete, 99–120.

18 HOPPIUS, Oratio funebris, 131; 169: [...] gustu purioris liberalium artium doctrinae percepto.

19 DE VOCHT, History of Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue 1, 20–49.

Trijų kalbų kolegijoje lyderiais liko jo bendraminčiai – lotynistas Konradas Goklenijus (Conradus Goclenius, Conrad Wackers von Gockelen, 1489–1539), graikistas Rutgeris Rescijus (Rutger Ressen, Rescius), hebrajistai Johannesas Kampensis (Campensis, Jean de Campen, Jan [Johann] van den Campen, 1490–1538) bei Nicolas Clénardas (Nicolaus Clenardus, Nicolae Cleynaerts, Nicolas Beken Clenardus, 1495–1542). Daugelis jų su Erazmu palaikė nuolatinius ryšius.[20]

Kulvietis Liuvene mokėsi kolegijos klestėjimo metais. Studijos Nyderlanduose buvo išskirtinis jo intelektualinės biografijos procesas, suformavęs Kulviečio asmenybę pagal renesansinį trijų kalbų žmogaus idealą. XVI a. Kulviečio biografas Wigandas nurodė, kad Kulvietis lotynų, graikų ir hebrajų kalbas išmoko „ne blogiau už savo motinos kalbą".[21] Šias Kulviečio kompetencijas patvirtino vėliau jam suteiktos Karaliaučiaus universiteto profesoriaus pareigos, taip pat ir jo sukaupta biblioteka. Liuvene Kulvietis turėjo progos ne tik studijuoti antikinę kultūrą, bet ir pildyti savo humanistinę biblioteką, kuri žinoma kaip pirmoji didelė privati LDK bajoro biblioteka. 1529 m. Liuveno universitete Rescijus su savo draugu, būsimu žymiu humanistu Johannesu Sturmu (Jo[h]annes Sturmius, Jean Sturm, 1507–1589) įkūrė spaustuvę, gausiai spausdinusią Antikos paveldą, sudariusį ir Kulviečio bibliotekos pagrindą.[22]

Studijos Liuvene patenkino Kulviečio filologinius siekius, tačiau minties laisvę varžė šiame katalikiškame universitete dominavusi scholastinė tradicija. Liuveno universiteto Teologijos fakultetas buvo žinomas kaip konfrreformacinės minties lyderis Šiaurės Europoje.[23] Hoppijus pabrėžė, kad tuo metu, kai Kulvietis Liuvene studijavo kalbas, pasaulyje „Dievo valia plačiai sklido dangiškasis mokymas apie grynąją Kristaus Evangeliją, nukreiptas prieš akivaizdžiai į Dievo Bažnyčią įsiskverbusią stabmeldystę ir siaubingus piktnaudžiavimus".[24] Todėl po studijų Liuvene, Kulvietis „užsidegė troškimu išvysti ir išgirsti pačius atnaujintos šviesos autorius".

Apie 1535 m. Kulvietis grįžo į Lietuvą. Hoppijaus liudijimu, grįžęs iš Liuveno, Vilniuje suartėjo su įtakingu LDK didiku, Vilniaus vaivada ir kancleriu Albertu Goštautu, kuris, galvodamas Kulvietį padaryti savo gydytoju, ragino jį vykti į Italiją studijuoti medicinos. Tačiau jau tada Lietuvos Reformacijos pradininkas labiau vertinęs „maldingumą

20 Plačiau apie Trijų kalbų mokyklos istoriją žr. De Vocht, History of Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue, 1–3.

21 Wigand, [Vita des] Doctor Abrahamus [Culvensis], 280–281, nr. 2422.

22 Kulviečio bibliotekos sąrašas (sudarytas Karaliaučiuje po jo mirties 1545 m.), kuriame suregistruota daugiau nei 80 knygų, pirmą kartą buvo paskelbtas Wotschke's, žr. Wotschke, Abraham Culvensis, 189–190. Sąrašas lietuvių kalba žr. Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas, 479–480.

23 Plačiau apie Liuveno kultūrinę aplinką žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 61–76.

24 Hoppius, Oratio funebris, 131, 169: Interea diuinitus late spargebatur doctrina coelestis de puro Euangelio Christi, contra horribiles abusus et manifestam Idolatriam, quae in Ecclesiam Dei irrepserat.

bei Dievo pažinimo siekį". 1536 m. pradžioje su Goštauto rekomendaciniu laišku Kulvietis išvyko į Prūsiją pas Albrechtą, išsiuntusį Kulvietį studijoms į tuomet katalikišką Leipcigo universitetą, kuriame Kulvietis įsirašė (*Abraam Culvensis Lituanus*) 1536 m. pavasarį.[25] Leipcigo universitete Kulvietis įstojo į „natio polonica" korporaciją, vienijusią rytų europiečius, į kurią buvo priimami tik turintys magistro ar daktaro laipsnį. Tai leidžia spėti, kad Liuvene Kulvietis įsigijo laisvųjų menų magistro laipsnį. Šiame mieste Kulvietis susipažino su tais pačiais metais į universitetą įstojusiu ir menų bakalauro laipsnį įgijusiu pirmų lenkų liuteronų knygų autoriumi ir savo bendražygiu Janu Seklucjanu. Su juo vėliau Karaliaučiuje bendravo ir kiti lietuvių raštijos ir Reformacijos pradininkai – Stanislovas Rapolionis, Martynas Mažvydas bei kiti. Jau dirbdamas Karaliaučiuje Seklucjanas pasekė Kulviečio pavyzdžiu, Žygimantui Senajam bei Žygimantui Augustui dedikuodamas savo evangeliškąjį tikėjimo išpažinimą – antrąją po Kulviečio protestantų konfesiją Lenkijos ir LDK regione. *Jano Seklucjano Krikščioniškojo tikėjimo išpažinimas* (*Wyznanie wiary Chrześijańskiej Jana Seklucjana*, 1544) buvo publikuotas parašymo metais Karaliaučiuje be metų ir spaustuvės nuorodų, tačiau tikėtina, J. Weinreicho spaustuvėje.[26]

1537 m. gegužės mėnesio 14 d. Kulvietis įsirašė į Vitenbergo universitetą kaip *Abraham Littuanus Magister* ir buvo pirmasis ten studijavęs lietuvis[27], nepaisant to, kad studijos šiame liuteroniškame universitete lietuviams buvo draudžiamos Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo dekretais nuo 1520 m. Vitenberge klausėsi Melanchthono paskaitų, galbūt, ir Lutherio. Hoppijaus teigimu, Vitenberge Kulvietis „artimai susipažino" su Melanchthonu ir sykiu labai intensyviai studijavo Aristotelį. Kadangi jau Liuvene buvo domėjęsis teise, Vitenberge, studijuodamas Antikos filosofiją, „išnagrinėjo šio dalyko pagrindus" ir „įgijo neblogų civilinės teisės mokslo žinių", o galop sugrįžo prie teologijos.

Neaišku kuriuo metu grįžęs iš Vitenbergo į Lietuvą, Kulvietis patyrė persekiojimą ir represijas. Tiksliau nedatuotu (tikėtina, 1538–1539 m.) laišku Kulviečio mokytojas Melanchthonas kreipėsi į LDK kanclerį Albertą Goštautą (mirusį 1539 gruodį), prašydamas užstoti Kulvietį, kuris jam skundęsis, kad Lietuvoje šmeižiama tiek jo garbė, tiek grobstomas turtas. Melanchthonas pabrėžė, kad Kulvietis niekur nenutolsta nuo Bažnyčios mokymo ir yra pasišventęs ne teologijai, bet valstybei naudingų kitokių menų studijoms, todėl Bažnyčios atstovų persekiojimas yra negarbingas.[28]

25 Die Matrikel der Universität Leipzig, 620; Wotschke, Abraham Culvensis, 155; Biržiška, Lietuvos studentai, 44. Istoriografijoje buvo reiškiama ir nuomonė, kad Albertas Goštautas Kulvietį jau 1536 m. išsiuntė į Italiją, žr. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 193.

26 Seklucjan, Wyznanie wiary chrześcijańskiej, 3–28.

27 Wotschke, Abraham Culvensis, 154.

28 Melanchthon, CR 10, nr. 6986.

Apie 1539 m. Kulvietis išvyko į Italiją. Išvykimo aplinkybės nėra aiškios. Anot Hoppijaus, Kulvietis tiesiog nusprendė apkeliauti „kurią nors aukštutinės Vokietijos ir Italijos dalį". Kada tiksliai Kulvietis atvyko į Italiją, nežinoma. Nors jau Hoppijus nurodė, jog Italijoje Kulvietis gyveno Romoje ir Sienoje, o Sienos universitete įsigijo teisės mokslų daktaro laipsnį[29], ilgai nebuvo rasta jokių įrodymų, leidžiančių patvirtinti Kulviečio doktorato Sienoje faktą arba nurodyti jo datą. Dėl to kultūros istoriografijoje įsitvirtino spėjimas apie tai, jog Kulviečio mokykla Vilniuje pradėjo veikti jau 1539.[30] Nors tokios mokyklos organizavimo data neatmestina, turint galvoje Melanchthono laišką, vargu ar ji galėjo pradėti veikti, nes panašiu metu Kulvietis išvyko į Italiją.

Abiejų (kanonų ir civilinės) teisių (*in utroque iure*) daktaro laipsnis Sienos universitete Kulviečiui buvo suteiktas 1540 m. lapkričio 28–29 dienomis.[31] Doktorato protokole nurodyta, jog tezių gynimo vadovais (promotoriais) buvo abiejų teisių daktarai Liudovikas Burgesijus ir Aleksandras Sozzinis: *Prom. Utriusque iuris doctores d. Ludovicus Burgesius, d. Alexander Sozinus*. Ginamosios Kulviečio kanonų (bažnytinės) teisės tezės pavadinimas – *Bažnyčios tarnas neaugina nei plaukų, nei barzdos* (*Clericus nec comam nec barbam nutriat*), civilinės teisės tezė lietė *bajoro (kario) testamento* temą (*causa de testamento militis*).

Doktorato tezių gynimas vyko Sienos arkivyskupijos rūmuose (*in palatio archiepiscopali*). Tai buvo įprastinė tuometinio Sienos universiteto doktoratų gynimo vieta.[32] Tarp liudytojų buvo sieniečiai daktaras Augustinas de Ubertinis bei Incontrus de Incontris, taip pat bavarietis daktaras Martinas Tranerijus (*Test. d. Augustinus de Ubertinis de Senis, d. Incontrus de Incontris de Senis, d. Martinus Tranerius baverius teutonicus*). Protokolą užrašė notaras Rafaelis (*Not. Raphael*).[33]

Kulviečio promotorius teisininkas Aleksandras Sozzinis (Alessandro Sozzini, 1509–1541) buvo netrukus reikšmingą vaidmenį Europos evangelizmo istorijoje suvaidi-

29 Hoppius, Oratio funebris, 135; 173: Ac SENIS in splendidissima ac uetustissima ciuitate Hetruriae, aliquamdiu consuetudinem familiarem cum multis habuit. Ibique audiuit Doctores, Iurisprudentiae praestantissimos, quorum deinde autoritate, ut testimonium eius Scholae secum aufferret, ornatus est gradu atque insignibus Doctoralibus.

30 Pirmasis 1539 metus kaip Kulviečio mokyklos įkūrimo datą nurodė Reformacijos istorikas Andrzejus Węgierskis (pseud. Adrianas Regenvolscijus, 1600–1649), žr. Węgierski, Systema historico-chronologicum, 74. Ši data, neturint tikslesnių duomenų apie Kulviečio studijas Sienoje, buvo įsitvirtinusi XIX–XX a. istoriografijoje.

31 Kulviečio doktorato protokolas saugomas Sienos Arkivyskupijos archyve Italijoje (*Archivio Arcivescovile di Siena, Protocolli degli atti di lauree, 6437 (1515–1542): III libro bastardello, 161v–162r.*). Plačiau apie tai žr. Pociūtė, Abraomas Kulvietis Italijoje ir Lietuvoje, 247–276. Žr. taip pat: Minucci, Morelli, Le lauree dello Studio senese, 98.

32 Šiuo metu senųjų arkivyskupijos rūmų, buvusių Sienos katedros dešinėje, nebėra. XVII a., vietoj jų, kitoje katedros pusėje, buvo pastatytas naujas, iki šiol stovintis pastatas, kuriame įsikūrusi Sienos arkivyskupija ir jos archyvas.

33 Plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 78–93.

nusios iš Sienos kilusios Sozzinių šeimos atstovas. Aleksandro brolis Lelijus Sozzinis (Lelio Sozzini, 1525–1562) ir sūnus Faustas Sozzinis (Fausto Sozzini, 1539–1604) netrukus tapo ne tik Italijos, bet ir Europos radikaliojo protestantizmo reikšmingiausiomis figūromis, davusiomis pradžią jų vardu pavadintai ideologijai – socinizmui, kurio pamatai buvo išplėtoti Lietuvoje ir Lenkijoje. Lelijus vėliau lankėsi Lietuvoje pas Radvilą Juodąjį[34], o nuo 1579 m. iki mirties Lenkijoje gyvenęs Faustas tapo regiono unitorizmo lyderiu ir viena ryškiausių XVI a. Europos religinių figūrų.[35] Sozzinių šeima garsėjo kaip teisininkų dinastija: žymus teisininkas buvo Aleksandro ir Lelijaus prosenelis Marianas Sozzinis vyresnysis (1397–1467) ir jų tėvas Marianas Sozzinis jaunesnysis (1482–1556), dėstęs Sienos, Pizos, Padujos ir Bolonijos universitetuose, vadintas *Princeps Jurisconsultorum*.[36] Labai jaunas, netrukus po Kulviečio doktorato miręs Aleksandras, vyriausias iš vienuolikos Mariano sūnų (jo brolis Lelijus šeimoje buvo šeštas), buvo Padujos ir Sienos universitetų profesorius, dėstęs civilinę ir kanonų teisę. 1541 m. jis buvo paskirtas dėstyti naujai įkurtame universitete Mačeratoje (Macerata), kurioje netrukus, 1541 m. balandžio 28 d., mirė.[37] Protestantais visų pirma tapo keturi jo broliai – Kamilis (Camillo), Čelsas (Celso), Kornelijus (Cornelio) ir Lelijus, o netrukus, susižavėjęs Lelijaus veikla, ir sūnus Faustas. Kulviečio doktorato gynimosi metu šie Aleksandro broliai buvo dar labai jauni. Nors nėra žinių apie paties Aleksandro Sozzinio protestantiškas pažiūras, tačiau dėl jo jaunesniųjų brolių visa Sozzinių šeima Sienoje jau ketvirto dešimtmečio pabaigoje buvo pradėta įtarinėti erezija. Apie kitą promotorių – universiteto profesorių Burgesijų (Burgesius, Borghesi Ludovico di Simone, 1494–1551), daug duomenų nėra. Sienos universiteto civilinės teisės daktaru jis buvo nuo 1518 metų kovo ir gana aktyviai dalyvavo Sienos universiteto pedagoginėje veikloje. Liudytojas Augustinas Ubertinis (Ubertini, Agostino di Angelo, 1513–1580) Sienos universitete, kur studijavo civilinę teisę, įsimatrikuliavo 1533 m. Toje pačioje archyvinėje knygoje yra įrašas apie tai, kad civilinės teisės daktaru jis tapo metais vėliau nei Kulvietis, 1541 m. rugpjūčio 28 d. Netrukus po laipsnio įsigijimo Ubertinis dėl kažko buvo apkaltintas, jam atimtas ir laipsnis, tačiau labai greit išteisintas. Jau prieš doktoratą pradėjęs dirbti universitete, Ubertinis 1542–1543 mokslo metais vėl gavo teisę dėstyti. Išliko žinių, kad gyvenimo pabaigoje buvo persekiojamas inkvizicijos, tačiau 1580 m. rugpjūčio 18 d. buvo palaidotas Sienos katedroje.[38]

34 Kaip oficialus Šveicarijos reformatų pasiuntinys Lelijus Sozzinis Lietuvoje pas Radvilą Juodąjį lankėsi 1558 m. pabaigoje–1559 m. pradžioje, žr. Sozzini, Opere, 276.

35 Daugiau apie F. Sozzinį žr. Chmaj, Faust Socyn.

36 Willbur, A History of Unitarism 1, 387.

37 Minucci, Košuta, Lo studio di Siena, 505.

38 Ibid., 506.

Italų evangelizmo ir filoprotestantizmo minties ištakos yra savitos ir tiesiogiai nesiejamos su Reformacijos procesais Vokietijoje ar Šveicarijoje. Dar D. Cantimoris nurodė Italijos evangelizmo prigimtines sąsajas su platoniškąja humanizmo ir Savonarolos mintimi.[39] Krikščionybės atnaujinimo humanistiniais principais dvasia ir religinių reformų entuziazmas plito visoje Italijoje ne tik tarp miestiečių ir aristokratijos. Reformų šalininkų jėgos konsolidavosi ir aukščiausių Bažnyčios hierarchų aplinkoje.[40] Siena buvo pagrindinis Toskanos filoprotestantinio judėjimo centras. Slaptas filoprotestantų grupių tinklas Sienoje ėmė rastis būtent XVI a. ketvirtajame dešimtmetyje ir Kulviečio studijų metais, 1538–1540 m., jų idėjos mieste reiškėsi labai intensyviai. Žinoma, jog jau 1538 m. Sienoje buvo skaitomas Neapolio spiritualų lyderio ispano Chuano de Valdéso (Juan de Valdés, m. 1541) *Alfabeto Cristiano*.[41] Būtent Sienoje Kulviečio studijų metais gyveno ir dirbo dvi žymios Italijos ankstyvojo evangelizmo figūros – Bernardinas Ochinas (Bernardino Ochino, apie 1487–1565) ir inkviziciniame teisme mirties bausme nuteistas Aonijus Palearijus (Aonio Paleario, 1503–1570).[42] Galima spėti, kad Kulvietis Sieną, kurios universitetas tuo metu neprilygo garsiausiems Italijos universitetams, rinkosi ir dėl šių jau išgarsėjusių asmenybių. Neabejotina, kad Sienoje Lietuvos Reformacijos pradininkas artimai susipažino su Italijos evangelizmo idėjomis. Ir Hoppijus pabrėžė, jog Abraomas „Sienoje, labai puikiame ir sename Etrurijos mieste, gana ilgai artimai bendravo su daugeliu asmenų".[43] Kulviečio buvimo Italijoje metais – 1538 m. birželio 3 d. – Ochinas buvo išrinktas kapucinų ordino generaliniu vikaru (*vicario generale*)[44] ir pasižymėjo kaip populiariausias to meto Italijos pamokslininkas, kviestas pamokslauti ne tik visoje Toskanoje, bet ir Romoje bei kituose Italijos regionuose.[45]

Bažnyčios ir valstybės nuosprendis Kulviečiui

Iš Italijos Kulvietis grįžo 1540 m. gruodį–1541 m. sausį. Lietuvoje, Vilniaus karališkajame dvare tuomet rezidavo Lenkijos karalius ir LDK Didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis bei jo žmona italė Bona Sforza (1494–1557). Hoppijaus kalboje nurodyta,

39 Cantimori, Eretici italiani del Cinquecento, 7–36.

40 Plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 80–90.

41 Firpo, Valdesianesimo ed evangelismo, 54.

42 Paleario 1538–1546 m. gyveno netoliese, Colle Valdelsa ir Cecignano, žr. Quaranta, Paleario, Aonio, in: DBI.

43 Hoppius, Oratio funebris, 135, 173: Ac SENIS in splendidissima ac uetustissima ciuitate Hetruriae, aliquamdiu consuetudinem familiarem cum multis habuit.

44 Plačiau apie Ochiną žr. Benrath, Bernardino Ochino; Bainton, Bernardino Ochino.

45 Adorni-Braccesi, Una città infetta, 88.

jog grįžęs į tėvynę Kulvietis iš karto nuvyko į karaliaus rūmus Vilniuje, kuriuose ne tik ėmė skelbti reformacines idėjas, bet ir įgijo karališkosios poros globą:

[Kulvietis] leidžiasi į karaliaus rūmus, kurie tuomet buvo Vilniuje, kad ta proga savo draugams ir visiems tėvynainiams paskelbtų savo kilnius bei dorus ketinimus ir atskleistų pražūtingus priešininkų siekimus. Priešininkų galybės keliamų pavojų ir nelaimių baimė negalėjo jo atbaidyti nuo šito tyro ir garbingo sumanymo. Jis taip pasitikėjo Dievu, jog savo nuoširdžiose pastangose skelbti Dievo žodį neabejojo esąs Dievo globoje. Todėl nepaisė jokių grasinimų ir gresiančių pavojų. Atvykęs į karaliaus rūmus valdovų buvo sutiktas labai geranoriškai. Pagaliau pateko karaliaus ir karalienės globon, kad būtų apsaugotas nuo smurto tų, kurie jautė neapykantą ne tiek žmogui, kiek Dievo tikrojo pažinimo mokslui.[46]

Karalienės protekcijos dėka maždaug 1541 m. pavasarį Kulvietis atidarė mokyklą LDK bajorų vaikams, kuri laikoma pirmąja humanitarinės kolegijos tipo mokykla Lietuvoje. Paskatinti lietuvių, savo tėvynėje XVI a. pradžioje turėjusių tik bažnytines pradžios mokyklas, edukaciją, buvo vienas pagrindinių visos Kulviečio kultūrinės veiklos tikslų. Hoppijus savo laidotuvių kalboje pabrėžė išskirtinę Kulviečio dorybę – dosnumą – pažymėdamas, jog Kulvietis dar iki mokyklos atidarymo ir studijų Italijoje rėmė bei išlaikė užsienyje studijuojančius neturtingus lietuvių studentus:

Dievo valia įkvėptas šiai dorybei, iš nepaprasto savo geranoriškumo ir ypatingo palankumo studijuojančiųjų atžvilgiu dosniai rėmė ir išlaikė daugelį savo tautos neturtingų studentų, o ypač tuos, kurių gabumai ir išsilavinimas teikė vilčių. Aš pats pažįstu daugelį, kurie, išvykę iš tėvynės ir netekę draugų pagalbos, į jį kreipdavosi ir dažnai iš jo gaudavo dosnią paramą.[47]

Kulviečiui dar bestudijuojant Italijoje, jo bičiulis Jurgis Eišiškietis (antrasis žinomas lietuvis, studijavęs Liuvene) su Goštauto raštininku Janu Wilamowskiu Vilniuje nesėkmingai jau buvo bandę įkurti panašią mokyklą, bet iš Bažnyčios negavo leidimo. Kulviečiui mokyklą pavyko įsteigti įgijus karalienės paramą ir išsiverčiant be kapitulos leidimo.[48]

46 Hoppius, Oratio funebris, 135–136, 174: [...] ac postea in Regiam aulam, quae tunc Vilnae erat, se confert, ut hac occasione amicis suis et toti patriae liberalem suum ac pium animum, aduersariorum uero impios conatus, declararet. Nec potuit ab hoc suo instituto tam pio ac honesto reuocari ullo metu periculorum et calamitatum, quibus obnoxius erat propter aduersariorum potentiam. Tanta enim fuit fidutia erga Deum, ut certo statueret, se Deo curae esse in tam pio studio propagandi uerbi dei. Ideoq́ue facile contempsit omnes minas et impendentia pericula. Accedens igitur ad aulam, á Primoribus summa beneuolentia complexus est. Tamdemq́ue in patrocinium Regis ac Reginae peruenit, ut tutus esset contra uim eorum, qui non hominem, sed doctrinam de uera agnitione Dei, oderunt.

47 Hoppius, Oratio funebris, 138, 176: Diuinitus enim ad hanc uirtutem incitatus, pro singulari sua beneuolentia, et promptissimo in literarum studiosos fauore, multos ex pauperibus scholasticis suae Gentis, praecipue uero eos, qui spem aliquam de se uel ingenij uel doctrinae darent, sua liberalitate benigne fouit atq́ue aluit. Noui ipse multos, qui cum patria exules, et amicorum subsidio destituti ad eum confugerent, ab eo saepe liberalem opem acceperint.

48 Hoppius, Oratio funebris, 139, 177: Quibus omnibus effecit, ut post paucos annos, frementibus aduersarijs,

Greitai mokykla ir Kulviečio idėjos tapo dingstimi pradėti pirmą bažnytinį teismo procesą Lietuvoje. 1542 m. gegužės mėnesio Žygimanto Senojo dekretu, išleistu Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio reikalavimu, Kulvietis buvo patrauktas į bažnytinį teismą, kaltinant erezija:

[...] mūsų valdose išdrįso pasirodyti žmogus, mūsų valdinys, kuris pasmerkė Katalikų bažnyčios senąsias apeigas, kurias mūsų protėviai ir mes visada švenčiausiai puoselėjome, kuris nauju ir bedievišku, Katalikų bažnyčios smerkiamu tikėjimu paprastų žmonių sielas suviliojo, kuris Šventosios Dvasios nustatytų apeigų metu niekino aukščiausiojo Dievo vardą, kuris palikęs gyvojo vandens šaltinį, kasė šulinį [...].[49]

Dekrete nurodyta, jog bažnytinio teismo ir Vilniaus vyskupo įgaliojimų užtenka tam, jog Kulviečiui būtų įvykdyta bausmė:

[...] ponas vyskupas pagal savo pareigas ir valdžią, mūsų pirmtakų ir mūsų suteiktą, remdamasis kanonine teise ir mūsų duotais raštais, pats turėjo teisę šį eretiką nubausti, tačiau gerbdamas mūsų autoritetą ir matydamas mus esant šioje kunigaikštystėje, nusprendė apie tą reikalą mums pranešti pirmiau, negu egzekucija bus įvykdyta, ir pranešė.[50]

Iš tiesų Bažnyčia Lietuvoje neturėjo jėgos struktūrų, todėl dekretu pasaulietinio teismo pareigūnams, vadinamiesiems diečkams, buvo pavesta kaltinamąjį erezija į teismą atvesti jėga Bažnyčios teismui pareikalavus.

Kulviečio slapstymosi nuo bažnytinio teismo arba pabėgimo iš šalies atveju, dekretu jam buvo paskelbtas pasaulietinis nuosprendis – banicija, uždraudžiant gyventi Lietuvoje, atimant bajorystę ir konfiskuojant visą jo turtą, laikant jį valstybei pavojingu maištininku:

[...] norime, kad iš visų mūsų valdų būtų iššauktas, skelbiant jam baniciją, ir atsižvelgdami į tą ankstesnę sąlygą, šiuo raštu ją (baniciją) skelbiame; visą jo turtą, kokį tik turi, kilnojamąjį ir nekilnojamąjį, nusprendžiame konfiskuoti, kurio dalis, pagal visą kanonų aprašymą, atitenka mūsų iždui, dalis – ponui vyskupui, dalis – Bažnyčiai, esančiai Vilniaus pilyje, šio maištingo žmogaus bausme norėdami atbaidyti visus kitus nuo tokios rūšies klaidingų mokslų, dėl kurių matome, kaip klestinčios krikščioniškos valstybės griaunamos.[51]

1536 m. Vilniaus vyskupu tapęs Paulius Alšėniškis (apie 1485–1555) buvo pirmasis, kuris pradėjo aktyvesnę kriptoprotestantizmo LDK prevenciją, o netrukus ir kovą su evangelizmu. Savo bibliotekoje vyskupas turėjo katalikų ankstyvosios antiliuteriškos

potestatem á Rege habuerit docendi Vilnae elementa pietatis et erudiendae iuuentutis. Qua in re talem se prebuit, ut in eo hihil fidei, nihil industriae, nihil curae et laboris desyderaretur.

49 Karaliaus Žygimanto Senojo privilegija prieš eretikus, duota Vilniaus vyskupui 1542, 319. Pirmą kartą šis Žygimanto Senojo dekretas buvo publikuotas istoriko Michało Balyńskio (1794–1864), Balyński, Historia miasta Wilna, 142–151.

50 Ibid., 319.

51 Ibid., 321.

polemikos veikalų, kaip, pavyzdžiui, vieno žymiausio tuometinės Bažnyčios teologo-polemisto Johanno Ecko rinkinį *Opera contra Ludderum* (*Veikalai prieš Liuterį*). Jau 1538 m. Alšėniškis siuntė pasiuntinį Stanislovą Dąbrówką į provincinį sinodą Gniezne, kuriame buvo sprendžiami „liuteronizmo" plitimo sustabdymo Lietuvoje klausimai. Tačiau iki dekreto prieš Kulvietį LDK nežinome jokių konkretesnių evangelizmo skelbimo pavyzdžių ar Bažnyčios organizuotų jo stabdymo priemonių. Vyskupo inicijuotą teisminį procesą paskatino ir Katalikų bažnyčios širdyje Romoje prasidėję antireformaciniai procesai: 1542 m. Italijoje buvo atkurta inkvizicija, kuri iš karto ėmėsi „eretikų" teismų.

Vengdamas teismo, dekreto paskelbimo metu arba šiek tiek anksčiau Kulvietis pabėgo į kaimyninę, nuo 1525 m. liuteronišką Prūsijos kunigaikštystę. Panašiu metu (1542 m. balandžio mėn.) ten pasitraukė ir galimai Kulviečio padėjėju ir mokytoju Kulviečio mokykloje dirbęs Jurgis Zablockis (apie 1510–apie 1563).[52] Vyskupo Alšėniškio dekretas lietė ne tik Kulvietį, bet ir „visus eretikus", tad 1543 m. data žymėjo ne tik Kulviečio mokyklos veiklos pabaigą, bet ir lietuvių disidentizmo pradžią, suteikusią progą lietuvių intelektualams pradėti veiklą Prūsijoje. Karaliaučiuje susibūrusi pirmoji lietuvių protestantų karta pakeitė lietuvių kultūros eigą ir pradėjo lietuviškosios spaudos istoriją.

Pasitraukti į Prūsiją Kulviečiui padėjo pati karalienė Bona Sforza. Tai liudija 1542 m. gruodžio 27 d. J. L. Decijaus laiške pateikti jos žodžiai apie tai, jog prasidėjus Kulviečio įtarinėjimui ir sekimui, karalienė liepė Kulviečiui pabėgti ir gyventi saugiai, nes turėdama išvykti iš Vilniaus, manė nebegalėsianti jo apsaugoti („jis mano liepimu pasitraukė į Prūsiją").[53] Karaliaučiuje kunigaikštis Albrechtas, nuo birželio 23 d. paskyrė Kulvietį savo tarėju, tačiau pats Kulvietis tiek *Tikėjimo išpažinime*, tiek priešmirtinėje Hoppijaus fiksuotoje kalboje pabėgimą įvardijo kaip tremtį, ir visą likusį laiką dėjo pastangas sugrįžti į Vilnių.

Pabėgus sūnui, 1542 m. rugsėjį, Paulius Alšėniškis suėmė ir įkalino Kulviečio motiną (tėvas mirė 1542 m. pavasarį) ir keletą draugų bei paėmė savo žinion Kulviečių turtą. Dekretas suteikė Bažnyčiai tokią teisę. 1542 m. spalio pradžioje Albrechtui išvykus iš Karaliaučiaus, Kulvietis be kunigaikščio žinios, informavęs tik Albrechto dvaro kanclerį, bandė parvykti į Lietuvą vaduoti motinos. Kunigaikštis Albrechtas buvo nepatenkintas tokiu karštu ir rizikingu Kulviečio sprendimu: įsakmiu spalio 8 d. laišku jis sugrąžino jį iš kelionės, nepaisant tikriausiai įpusėto kelio ir teigė, jog sugalvo-

52 Wotschke, Abraham Culvensis, 157–158. 1540 m. lapkričio 23 d. (Kulviečiui ginantis doktoratą Sienoje) Zablockis buvo įsiregistravęs Vitenbergo universitete, bet atrodo, kad grįžo mokytojauti į Vilniaus Kulviečio mokyklą.

53 J. L. Decijus kunigaikščiui Albrechtui, 1542 12 27, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 178.

jo geresnį Kulvietienės išlaisvinimo būdą.[54] Kulviečiui paklusus ir grįžus, Albrechtas paprašė Trakų vaivados Stanislovo Goštauto (Alberto sūnaus, kuris tų pačių metų gruodžio 18 d. mirė) globos Kulviečio tarnui Stanislovui Ukmergiečiui (Stanislaus Vilcomeriensis) ir pasiuntė jį į Lietuvą tvarkyti Kulviečių reikalų.[55] Kulviečio bylą karališkajame dvare spręsti 1542 m. lapkričio 18 d. laišku kunigaikštis pavedė ir savo pasiuntiniui Krokuvoje, karaliaus Žygimanto Senojo sekretoriui Jostui Liudvikui Decijui (Decius, Dietz, apie 1485–1545).[56]

Susirgus Decijui vyresniajam, tarpininko tarp Albrechto ir karalienės misiją atliko jo sūnus Jostas Liudvikas Decijus jaunesnysis (apie 1520–1567): gruodžio 18 d. jis Krokuvoje įteikė Bonai Sforzai į lotynų kalbą išverstą kunigaikščio laišką. Apie susitikimą su karaliene ir jo metu įvykusį pokalbį Decijus vyresnysis kunigaikštį Albrechtą informavo jau minėtu gruodžio 27 d. laišku, kuriame Bona pateikė savo teigiamus prisiminimus apie Kulvietį. Iš laiško sužinome, kad karalienė pasiuntiniui pranešė sužinojusi, kad Kulviečių dvarai nėra paimti, tačiau Abraomo motina ir draugai yra iš tiesų įkalinti, o Kulviečio motinai uždrausta su sūnumi palaikyti bet kokius ryšius laiškais. Karalienė teigė, jog vyskupui Alšėniškiui pareiškė protestą dėl neteisėtų veiksmų (jai priklausančio Kauno pavieto bajorų įkalinimo) ir tikisi išspręsti šį painų reikalą, komplikuotą teisminės bylos iškėlimo. Bona Sforza per Deciją įspėjo, kad kunigaikštis Albrechtas kol kas laikytų besiveržiantį Lietuvon grįžti Kulvietį prie savęs ir jokiu būdu („net jei grandinėmis pririštą reikėtų laikyti") neišleistų iš Karaliaučiaus, nes Vilniuje jis bus sudegintas ant laužo arba įkalintas anksčiau, nei karalienė jam galės padėti.[57] Šie karalienės liudijimai rodo, jog Vilniuje iškelta byla buvo rimta ir Kulviečiui realiai grėsė mirties bausmė, o Bona Sforza ir po dekreto išleidimo tebebuvo Kulviečio pusėje. Nėra tiksliai aišku, kiek laiko Kulvietienė buvo įkalinta, atrodo, kad ji buvo paleista 1543 m. pradžioje, nes Kulviečiui tais pačiais metais rašant *Tikėjimo išpažinimą* ji jau tvarkėsi grobstyti pradėtose savo valdose.

Kaip nurodė Hoppijus, Abraomas greitai suprato esąs „gimęs veikiau mokyklai nei karaliaus dvarui" ([...]uideret se magis ad Scholam, quam ad aulam natum esse [...]).[58] 1542 m. pabaigoje kunigaikštis Albrechtas paskyrė Kulvietį steigiamo universiteto paruošiamosios mokyklos – partikuliaro – rektoriumi.[59] Nepaisant pareigų,

54 Kunigaikštis Albrechtas A. Kulviečiui, 1542 10 08, Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 172–173.

55 Kunigaikštis Albrechtas S. Goštautui, 1542 10 27, Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 173.

56 Kunigaikštis Albrechtas J. L. Decijui, 1542 11 18, Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 173–174.

57 J. L. Decijus kunigaikščiui Albrechtui, 1542 12 27, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 178: Et ita dicas patri tuo, ut scribat domino duci Prussiae, quod illum apud se teneat, nam ille voluit in Lithuaniam domum suam ire et metuendum est, ne illum comburant vel suspendant, nec dimittat, etiam si debeat nolentem in cathena retinere. Nam certe illum comburerent vel suspenderent, antequam ego rescirem.

58 HOPPIUS, Oratio funebris, 140, 178.

59 1542 12 11 protokolas apie partikuliaro įkūrimą, Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 174–175.

Kulvietis tebetroško parvykti į Lietuvą ir siekė savo išteisinimo. Būtent šiuo laikotarpiu, 1543-aisiais, Kulvietis parašė laiško formos *Tikėjimo išpažinimą* (*Confessio fidei*), adresuotą karalienei.

1543 m. gegužę kunigaikštis Albrechtas lankėsi Krokuvoje, Žygimanto Augusto ir Elžbietos Habsburgaitės vestuvėse. Jų metu sprendė ir Kulviečiui iškeltos teisminės bylos reikalus. Kaip rodo netrukus po vestuvių, tikriausiai birželio mėnesį rašytas jo pasiuntinių Andreaso Rippe'so ir Johanneso Lohmullerio laiškas Žygimantui Augustui, vestuvių metu iš Žygimanto Senojo Albrechtas gavo pažadą, jog Kulviečiui bus atšaukta dekrete paskelbta banicija, vėl leidžiant jam laisvai kada nori atvykti ir išvykti iš tėvynės bei disponuoti savo šeimos turtu.[60] Pasiuntinių laiške į Lietuvą po vestuvių besiruošiančiam persikelti jaunajam Lietuvos valdovui Žygimantui Augustui buvo perduotas Albrechto prašymas globoti Kulvietienę ir imtis vykdyti tėvo pažadus. Nuo 1543 m. rugpjūčio Lietuvoje ėmęs reziduoti Bonos Sforzos ir Žygimanto Senojo sūnus Žygimantas Augustas (1520–1572), Bonos Sforzos pastangomis 1544 m. spalio 6 d., dar tėvui gyvam esant, galutinai buvo patvirtintas kaip savarankiškas Lietuvos valdovas.[61] Jaunasis kunigaikštis suvaidino svarbų vaidmenį Lietuvos reformacijos plėtojimosi istorijoje. Religinėms naujovėms atviras, ilgai Europos reformacijos lyderių laikytas potencialiu konvertitu į evangelizmą, Žygimantas Augustas nebuvo nusiteikęs vykdyti evangelikų persekiojimo politikos, todėl 1543 m. antroje pusėje galimam Kulviečio sugrįžimui į tėvynę susiklostė palankesnės politinės aplinkybės.

Kulvietis į Lietuvą išvyko tų pačių metų rudenį, partikuliaro vedėjo pareigas perėmus Johannui Bretschneideriui. Su savimi Kulvietis vežėsi spalio 7 d. parašytą Albrechto rekomendacinį laišką Žemaitijos vietininkui Jonui Bilevičiui.[62] Apie šį Kulviečio maždaug pusmetį Lietuvoje praleistą laikotarpį daugiau žinių nėra. 1544 m. balandžio 24 d. Kulviečio laiškas Martinui Cannacheriui rodo Kulvietį tuo metu jau vėl buvus Prūsijoj.[63] Tų pačių metų vasarą Karaliaučiuje buvo atidarytas universitetas, kuriame Kulviečiui buvo paskirta Graikų kalbos katedra, sykiu pavedant dėstyti hebrajų kalbą bei komentuoti psalmes.[64]

Kulviečio šeimos reikalai ir toliau jam kėlė rūpesčių, be to, kaip rodo ir jo *Confessio fidei*, Abraomas nepaliovė galvoti apie nuolatinį gyvenimą Lietuvoje. Vos semestrą padėstęs universitete, 1545 m. sausio 2 d. Albrechtas Kulviečiui parašė rekomendaci-

60 A. Rippe ir J. Lohmulleris Žygimantui Augustui [1543], in: Wotschke, Abraham Culvensis, 179–180.

61 Antanavičius, Įvadas, XIII–XV.

62 Kunigaikštis Albrechtas J. Bilevičiui, 1543 10 07, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 181.

63 A. Kulvietis M. Cannacheriui, 1544 04 24, in: Tschackert, Urkundenbuch 3, nr. 1652. Laiške Kulvietis užtarė, spėjama, suspenduotą Elko kunigą Stanislovą Krokuvietį (nuo 1537 m. šioje Pamedės vyskupijos vietovėje su pertraukomis kunigavo Janas Maleckis, miręs 1567 m.).

64 G. Gnapheus'as J. Łaskiui, 1544 07 14, Karaliaučius, in: Tschackert, Urkundenbuch 3, nr. 1682a.

nį laišką didelę įtaką Žygimanto Augusto valdomoje LDK įgyjančiam kunigaikščiui Mikalojui Radvilui Juodajam (1515–1565). Gavęs rekomendacijas, Kulvietis atsisakė darbo universitete ir nusprendė galutinai sugrįšti į Lietuvą.[65] Su tokia pat po savaitės parašyta rekomendacija Juodajam į Lietuvą parvyko ir čia prieš tai persekiotas Jurgis Zablockis.[66] Po Kulviečio mirties rašytame Kulvietienės laiške Albrechtui buvo minėta, kad grįžęs į Lietuvą Kulvietis iš karto aplankė motiną, tačiau viešėjo pas ją tik tris dienas ir iš karto išskubėjo į Vilnių padėti „vienam magistrui, ten su kitais dvasiniais magistrais besiginčijančiam apie evangeliškąją teisybę".[67] Abu bendraminčiai neabejotinai turėjo aktyvios reformacinės veiklos planų. Pasikeitusi politinė situacija sudarė palankias aplinkybes Vilniuje pradėti religinius disputus. 1545 m. kovą, Kulviečiui veikiant Vilniuje, Žygimanto Augusto dvare Vilniuje pirmą kartą oficialiai viešėjo ir pats Prūsijos kunigaikštis Albrechtas.

Deja, tų pačių metų balandį Kulvietis Vilniuje susirgo ir draugų lydimas buvo nugabentas į Kulvą. 1545 m birželio 6 d., šeštadienį, švč. Trejybės išvakarėse, Kulvietis mirė savo tėvų namuose. Merdėdamas paprašė savo giminaičio Mykolo Kulviečio, kad šis „sušaukęs visą šeimą, lietuviškai pagiedotų psalmes, kurių buvo išmokęs savo draugus. Giedojimo metu ir pats kartu giedojo, kiek tik leido pražūtingas skausmas".[68] Hoppijus pateikė ir Kulviečio prieš mirtį balsu pasakytą tikėjimo išpažinimą, paremtą Apaštališkojo tikėjimo išpažinimo struktūra.

Kulvietis buvo palaidotas be Bažnyčios, nuo kurios buvo atskirtas, apeigų, ant kalvos savo gimtinėje. Jau mirdamas įtarė, kad Bažnyčia neleis jo laidoti kapinėse. Kaip nurodė Hoppijus, jis teigė:

Atsakė trokštąs būti palaidotas įprastinėje vietoje, tarp kitų krikščionių ir savo protėvių, bet neabejojąs, jog prieš jį nuožmiai ir negailestingai nusiteikę priešininkai to neleis, ir liepė jį palaidoti kalnelyje greta savo namų tardamas: sielai, kurią Kristus atpirko, visiškai nesvarbu, kur kūnas dulkėmis pavirsta, tačiau geriau jam ilsėtis švaresnėje ir ramesnėje vietoje iki šlovingai ateinant amžinajam teisėjui, kuris ištirs jo ir priešininkų bylą ir atkeršys už tą skriaudą.[69]

65 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1545 01 02, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 181–182.

66 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1545 01 10, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 182.

67 1545 06 15, E. Jadautaitė [Kulvietienė] kunigaikščiui Albrechtui, Kulva, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 184–186.

68 Hoppius, Oratio funebris, 144, 182: Quibus conspectis, Michaelem orabat, ut conuocata tota familia, psalmos quos docuerat amicos suos, lithuanice caneret. Inter canendum uero una et ipse canebat, quantum exitialis dolor permittebat.

69 Hoppius, Oratio funebris, 144–45, 182–183: Respondit, se optare quidem ut in solito loco in reliquo caetu christianorum et suorum maiorum saepeliatur, sed quia non dubitaret, quin aduersarij saeuo ac crudeli erga se animo id minime essent concessuri, mandauit ut in monticulo propinquo domus suae, saepeliretur:

Elžbieta Kulvietienė iš tiesų negavo leidimo sūnaus palaidoti kapinėse ir šį faktą ji pati interpretavo kaip Bažnyčios bandymą išgąsdinti ir visus kitus evangelikus. Netrukus po laidotuvių, birželio 15 d. laiške kunigaikščiui Albrechtui Kulviečio motina pranešė:

neleido mirusiojo palaidoti bažnyčioje, o išmetė į laukus, idant šitaip ir mano skausmą padidintų, ir jam nešlovę paruoštų, ir tiesos mylėtojus įbaugintų [...] Budeliai nepasitenkino tuo, kad siautėjimu degė mano mylimam sūnui gyvam esant, bet ir per pačias laidotuves norėjo pasimėgauti.[70]

Vos savaitę po sūnaus mirties rašytame Kulviečio motinos laiške Albrechtui yra ir kitokių svarbių Kulviečio mirties aplinkybių detalių. Kulvietienė įtarė sūnų gydytojų pagalba buvusį nunuodytą vyskupų įsakymu. Ji teigė, kad Kulvietis Vilniuje susirgo lengvai, tačiau pavartojęs kažkokių vaistų ir grįžęs namo, pasijuto blogiau, nebesikėlė ir netrukus mirė.[71] Skausmingame motinos laiške buvo išsakyti priekaištai savo atsidavusį sūnų paniekinusiai tėvynei, į kurią grįžęs jis tapo tik „seniai geistu staugiančių teisybės vilkų grobiu" (*cibus semper desideratus istis vocacissimis lupis veritatis*). Netrukus po Kulviečio laidotuvių, 1545 m. birželio viduryje, Žemaitijos seniūnas Bilevičius ir valdytojas Jonas Kmita iš Viduklės per Kulviečio tarną Stanislovą Ukmergietį nusiuntė laišką kunigaikščiui Albrechtui bei prašė paremti Elžbietos Kulvietienės kunigaikščiui siųstame laiške išdėstytą prašymą grąžinti Karaliaučiuje likusius sūnaus daiktus ir knygas.[72] Birželio 29 d. kunigaikštis visiems parašė atsakymus, įvertindamas Kulviečio atsidavimą tikrajai krikščionių tikybai ir pareikšdamas užuojautą Kulvietienei, kuri, savo ruožtu, kunigaikštį Albrechtą laiške vadino „tėvu ir daugiau nei tėvu". Laiške kunigaikštis nuoširdžiai apgailestavo netekęs asmenybės, į kurią dėjo daug vilčių.[73] Vos mėnesiui praėjus po Kulviečio mirties, gegužės 13 d. Karaliaučiuje mirė ir kita iškili Karaliaučiaus universiteto asmenybė, Teologijos katedros profesorius, lietuvių raštijos ir reformacijos pradininkas Stanislovas Rapolionis, su

inquiens, Nihil animae quam Christus redemit interesse, ubicumque corpus cinerescat, melius tamen in puriori et tranquilliori loco quieturum, usque ad gloriosum aduentum aeterni iudicis, qui et causam suam cum aduersarijs sit cogniturus, et eam iniuriam olim ulturus.

70 1545 06 15, E. Jadautaitė [Kulvietienė] kunigaikščiui Albrechtui, Kulva, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 185: [...] quin ad incrementum meorum dolorum illi ipsi non siverint defunctum in templo sepiliri, sed eiecerunt in campum, ut hoc pacto et mihi dolores augerent et ei dedecens pararent et amatoribus veritatis territamentum exhiberent.

71 1545 06 15 E. Jadautaitė [Kulvietienė] kunigaikščiui Albrechtui, Kulva, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 185: Postea illic agenti, dum ei nescio quid levis morbi suboriretur, et volenti mederi physicus, quem cosuluit, pharmacum ei porrexit. Hic itaque metuo, illustrissime dux, ne pro pharmaco venenum, ut est audacia nostrorum episcoporum, infelicissimo iusserint porrigi.

72 J. Bilevičius ir J. Kmita kunigaikščiui Albrechtui, 1545 birželio 13 d., Viduklė; E. Jadautaitė kunigaikščiui Albrechtui, 1545 06 15, Kulva, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 183–186.

73 Kunigaikštis Albrechtas J. Bilevičiui ir J. Kmitai, 1545 06 29; Kunigaikštis Albrechtas E. Jadautaitei, 1545 06 29, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 186–188.

kuriuo kunigaikštis Prūsijoje siejo dideles liuteronų teologijos ir evangeliškosios literatūros plėtros perspektyvas (Rapolionis, Albrechtui užsakius, buvo pradėjęs pirmą protestantišką Biblijos vertimą į lenkų kalbą, vykdė daug kitų sumanymų). Kunigaikščio laišką Kulvietienei lydėjo motinai perduodamos Kulviečio bibliotekos ir keleto asmeninių daiktų sąrašas, kurį sudarė tikriausiai daiktus parvežęs Stanislovas Ukmergietis.[74] Su sūnaus turėtais baldais ir keliais kukliais reikmenimis – lova, stalu, krėslais, kėdėmis, spinta, kilimu, šviestuvu ir keturiais puodeliais – Kulvietienę turėjo pasiekti didelė (per 80 knygų) Kulviečio biblioteka.[75] Kulviečio knygų rinkinys žinomas kaip pirmoji asmeninė bajoro mokslinė humanistinė biblioteka Lietuvoje. Tai renesansinė trijų kalbų – lotynų, graikų, hebrajų – biblioteka, paliudijusi Kulvietį buvus pirmuoju Lietuvos „homo trium linguarum". Biblioteką sudarė Antikos (Ezopo, Aristofano, Aristotelio, Platono, Homero, Hesiodo, Sofoklio, Euripido, Ksenofonto, Isokrato, Teokrito, Plutarcho, Ptolemėjaus, Cicerono, Vergilijaus, Horacijaus, Tito Livijaus, Valerijaus Maksimo, Plinijaus Vyresniojo, Apulėjaus, Firmijano Laktancijaus ir kt.) ir Naujųjų laikų autorių veikalai.[76] Biblioteka buvo akivaizdžiai naujojo humanitarinio pobūdžio, Viduramžių tekstams joje atstovavo tik filosofas Albertas Didysis (Albertus Magnus). Iš viso rinkinyje išvardyti 15 romėnų, 19 graikų, 13 Viduramžių ir Naujųjų laikų autorių veikalų. Didžiąją dalį sudarė lotyniškos ir graikiškos knygos. Tematiniu požiūriu bibliotekoje buvo grožinių, filosofinių, filologinių, teisinių, medicininių, teologinių, gamtos ir istorijos mokslo veikalų. Tarp humanizmo ir protestantiškosios tradicijos autorių buvo Jano Huso, Jeronimo Pragiečio, Laurencijaus Vallos, Erazmo Roterdamiečio, Joachimo Vadiano, Johanneso Bugenhageno, Melanchthono ir kt. veikalai. Pažymėtina, kad tarp šių žinomų Kulviečio knygų nėra Lutherio darbų. Kulvietis turėjo knygą lenkų kalba (tai galėjo būti viena iš Karaliaučiuje publikuotų Kulviečio pažįstamo Seklucjano pirmųjų lenkiškų protestantų knygų: 1544 m. išleistas tikėjimo išpažinimas arba to paties autoriaus 1545 m. parengtas pirmasis lenkiškas liuteronų katekizmas) bei prūsišką knygą (galbūt, pirmąjį prūsų katekizmą, išleistą 1545 m.). Didžiausią bibliotekos dalį turėjo sudaryti Nyderlanduose ir Italijoje išspausdintos knygos, taip pat kai kurie Karaliaučiuje, galbūt ir Krokuvoje bei Vokietijoje spausdinti veikalai. Kulvietis domėjosi medicina, turėjo viduramžiais išpopuliarėjusio rytų mediko Avicenos bei antikinių Dioskurido, Nikandro medicininių veikalų. Iš biblinių tekstų tikrai turėjo psalmyną graikų ir hebrajų kalbomis, kuriuo tikriausiai naudojosi versdamas psalmes į lietuvių kalbą bei Vulgatos vertėjo

74 Wotschke, Abraham Culvensis, 189–190.

75 Deja, tolesnis bibliotekos likimas nežinomas, knygos neminimos 1594 m. sudarytame Kulvos dvaro inventoriaus sąraše.

76 Ročka, A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos, 71–84.

Jeronimo raštų. Kulvietis, be abejo, laikytinas ir lietuviškos knygos iniciatoriumi. Jis buvo tarp pirmųjų, ėmusių rengti lietuviškuosius raštus. Jo pavarde pažymėtas Lutherio giesmės apie Eucharistijos sakramentą „Gott sey gelobet und gebenedeiet" vertimas į lietuvių kalbą („Pagarbints būki ir pačėstavotas"), pirmą kartą išspausdintas Mažvydo giesmyno antrojoje dalyje (1570).[77]

Kulviečio *Confessio fidei* (1543): godulio kritika, sąžinės obalsis

Pirmąjį Lietuvos reformacinį tekstą, *Confessio fidei* (*Tikėjimo išpažinimą*), 1543 m. Kulvietis parašė pabėgęs nuo bažnytinio teismo Lietuvoje, priglaustas ir globojamas Karaliaučiuje: kunigaikštis Albrechtas jam jau buvo pasiūlęs eiti 1542 m. įsteigtos Karaliaučiaus gimnazijos (partikuliaro) rektoriaus pareigas. Vis dėlto, veiklą Prūsijoje Kulvietis laikė darbu svetimiems ir pasitraukimą iš Lietuvos išgyveno kaip tremtį. *Tikėjimo išpažinimo* pabaigoje, tiesiogiai kreipdamasis į karalienę Boną Sforzą, Kulvietis pabrėžė norįs grįžti ir būti naudingas savo valstybei:

Yra daug Jūsų Šventosios Didenybės pavaldinių lietuvių, puikiai išsimokslinusių, kurie galėtų būti naudingi valstybei. Bet, mano likimo įbauginti, jie apsigyveno Vokietijoje. Kai kuriuos jų priglobė Šviesiausiasis Prūsijos kunigaikštis, kai kuriuos kiti kunigaikščiai. Šviesiausiasis kunigaikštis, negailėdamas didelių išlaidų, įsteigė pagarsėjusią mokyklą, iš visur prisikvietė mokytų vyrų; profesoriams kasmet išmoka tūkstančius auksinų; daugeliui neturtingų mokinių duoda nemokamą išlaikymą. Jis nori mane paskirti šios mokyklos rektoriumi. Todėl jeigu Jūsų Šviesiausios Didenybės viešpatystėje man nebus vietos, šį skyrimą priimsiu. Bet, Maloningiausioji Ponia, skaudu, kaip Dievą myliu, mums visiems, kad, trokšdami dirbti saviesiems, dabar dirbame svetimiesiems.[78]

Visame *Tikėjimo išpažinimo* tekste Kulvietis demonstravo savo pilietinę poziciją ir Bažnyčios ydas siūlė reformuoti ne tik dėl to, kad jos prieštarauja krikščioniškajam

77 Ši Kulviečio giesmė, lenkiškai spausdinta ir 1559 m. Seklucjano giesmyne, versta tikriausiai ne iš lenkų, bet iš vokiečių kalbos. Daugelis senosios kultūros tyrinėtojų (J. Bertulaitis, V. Biržiška ir kt.) spėjo, kad ir daugiau M. Mažvydo 1570 m. giesmyne esančių psalmių vertimų gali būti atlikti Kulviečio, nors ties jais ir nenurodyta vertėjo pavardė. Žr. Biržiška, Aleksandrynas, 56–57.

78 Kulvietis, Confessio fidei, 158, 196: Sunt tuae sacrae Maiestatis subditi multi Lithuani non uulgariter docti, qui omnes usui potuissent esse Reipublicae. Sed mea calamitate deterriti, elegerunt sedes in Germania. Quosdam illustrissimus Dux Prussiae, quosdam uero alij duces alunt. Idem Illustrissimus Dux Scholam celebrem extruxit magnis sumptibus: Viros doctos, undecumque accersit. Professoribus quotannis aliquot milia florenorum numerat. Multis pauperibus scholasticis gratuitum uictum statuit. Huic scholae me praeficere uult. Quare si in ditione Tuae Serenissimae Maiestatis locus non erit mihi, eam conditionem accipiam. Sed dolet nobis omnibus, ita me Deus amet, clementissima domina, quod cum optauimus nostris prodesse, nunc alienis prosumus.

mokymui, bet ir dėl to, kad silpnina valstybę. Bažnyčia valstybei ir jos piliečiams turi teikti naudą ir pagalbą.

Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas* paremtas trim pagrindiniais kompoziciniais akcentais: teisine savigyna (apologija), Bažnyčios kritika ir trumpu tikėjimo tiesų išdėstymu.

1542 m. Žygimanto Senojo dekrete Kulvietis buvo pasmerktas kaip eretikas ir valstybei pavojingas maištininkas. Siekdamas apsiginti nuo tokių kaltinimų, Kulvietis, kaip teisininkas, iškėlė du šiuo atveju padarytus teisinius pažeidimus. Pirma, jis apeliavo į Lietuvos teisminę („mūsų tėvų laikų") tradiciją, kuri, anot jo, laikėsi principo iš anksto nepasmerkti žmogaus, kurio nusikaltimas neįrodytas. Dekretu be teismo pasmerktas Kulvietis siekė kvestionuoti patį 1542 m. dekreto teisėtumą, kuriuo iš anksto, be teismo sprendimo jis buvo atskirtas nuo Bažnyčios ir pasmerktas tremčiai, atimant pilietybę. Antrą pažeidimą Kulvietis iliustravo, jo žodžiais „teisingiausiu teisės dėsniu", užfiksuotu Justiniano kodekse: „niekas negali būti teisėju savo byloje".[79] Nurodydamas, kad Bažnyčia šiuo atveju yra teisėja savo pačios inicijuotoje byloje, Kulvietis reikalavo nepriklausomo, ne Bažnyčią atstovaujančio, bet pasauliečio teisėjo.[80] Šių pareigų, vildamasis teisingumo, Kulvietis ragino imtis valstybės aukščiausiąją valdžią atstovaujančią karališkąją porą, ypač karalienę, kurios jurisdikcijai priklausė kaip Kauno pavieto bajoras: „visi valdovai sėdi Dievo soste kaltiesiems bausti, nekaltiesiems ginti". Tuo atveju, jei valdovai atsisakytų imtis teisėjo vaidmens ir paliktų bylą Bažnyčios jurisdikcijai, Kulvietis planavo apeliuoti į Visuotinį Bažnyčios susirinkimą, tai reiškia – tarptautinį skirtingų valstybių atstovus vienijantį organą:

Jeigu Jūsų Didenybės mane atiduoda jų jurisdikcijai, tai aš, kadangi jie, kaip priešingoji pusė, negali būti teisėju savo byloje, apeliuoju į artimiausią visuotinį Bažnyčios susirinkimą.[81]

Savo įsteigtoje Vilniaus mokykloje Kulvietis pabrėžė mokęs tikros Dievo baimės ir drausmės, todėl kaltintojų veiksmus įvardijo kaip gryną šmeižtą ir akiplėšiškumą. Principiniu apologiniu dalyku Kulvietis laikė ir daugelio ankstyvųjų naujųjų laikų intelektualų tvirtinamą teisę pasauliečiams pasisakyti religiniais klausimais:

Į priešų šauksmus, kad tokiais klausimais diskutuoti nepriklauso mano kompetencijai, atsakau: per krikštą išpažinau, kad esu Dievo tarnas ir jo Bažnyčios narys. O kada

79 KULVIETIS, Confessio fidei, 154, 192: Nemo potest esse iudex in sua causa [Codex Iustinianus 3,5].

80 Pasaulietinės ir bažnytinės jurisdikcijos koliziją, kuri nebuvo sprendžiama Kulviečio laikais veikusiame Pirmajame Lietuvos Statute (1529), iš dalies sureguliavo Trečiasis Lietuvos Statutas (1588).

81 KULVIETIS, Confessio fidei, 154, 192: Quod si uestrae Maiestates me eorum iurisdictioni subijciunt, ego ab ipsis tanquam ab aduersa parte, quae non potest esse iudex in sua caussa, prouoco ad Consilium proximum generale. Artimiausias visuotinis Bažnyčios susirinkimas (sinodas) buvo istorinis Tridento bažnytinis sinodas (1545–1563), prasidėjęs kaip tik Kulviečio mirties metais. Sinodas suvaidino lemiamą vaidmenį kovoje su Reformacija. Jo organizavimo išvakarėse būta daug scenarijų, svarstytos reformų ir dialogo su evagelikais galimybės.

gavau daktaro laipsnį, man buvo suteikta teisė aiškinti, diskutuoti, mokyti Šventojo Rašto. Taigi teisėtai elgiuos, jeigu ginu Viešpaties ir savo Sutvėrėjo mokslą.[82]

Bažnyčios nuostatą, jog pasaulietis neturi teisės komentuoti tikėjimo klausimų, Kulvietis laikė neteisinga, pabrėždamas, kad situacija, leidžianti Šventąjį Raštą komentuoti neišsimokslinusiam vienuoliui, „kuris netinka net vaikų mokyklai vadovauti" ir draudžianti tai daryti labiausiai išsilavinusiam piliečiui, yra absurdiška. Krikštas ir išsilavinimas – pakankami ženklai būti krikščionišku mokytoju. Būtent šios teisės, Lietuvoje iškeltos intelektualo, įgyvendinusio Renesanso trijų kalbų žmogaus idealą, galinčio Bibliją skaityti ir analizuoti jos pirminėmis (hebrajų ir graikų) kalbomis, Vakaruose studijavusio filosofiją ir apgynusių abiejų teisių daktaro laipsnį, feodalinės galios ir nepotizmo idealus puoselėjusi Lietuvos Bažnyčia visiškai nepripažino.

Kaltintojams, Bažnyčios atstovams, kurių konfesijoje neįvardijo, bet vadino priešais, Kulvietis išsakė aštrios moralinės kritikos, kuri buvo pirmoji vieša kritika Romos Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje. Kulvietis pabrėžė Bažnyčios tarnus aptekus „daugybe nedorybių" ir išryškino tokias to meto Lietuvos Bažnyčios atstovų („Bažnyčios tarnų") savybes, kaip neišsilavinimas ir tamsumas, nepasotinamas godumas, puikybė bei garbės troškimas. Šias ydas Kulvietis apibūdino kaip paneigiančias evangelinį Kristaus mokymą ir didžiausio Bažnyčios įtvirtintojo, apaštalo Pauliaus, Naujajame Testamente iškeltas pamatines krikščionių vertybes:

Kristus liepia tikrus Bažnyčios mokytojus pažinti iš vaisių.[83] *Paulius nori*[84]*, kad Bažnyčios mokytojas būtų apsišarvavęs mokslu, idant galėtų mokyti tikinčiuosius ir atsispirti eretikams; kad būtų ne gobšus, ne atsidavęs šlykščiam godumui, ne piktadarys, bet toks nepriekaištingas, kad niekas nedrįstų skleisti apie jį melagingų gandų. O dabar matome, kad jie didesni nemokšos už neišprususius vienuolius. Jie netinka net vaikų mokyklai vadovauti, ką jau kalbėti apie tai, kad būtų verti Bažnyčios mokytojo vardo. Ką besakyti apie jų nepasotinamą gobšumą, puikybę, garbės troškimą ir daugybę kitų nedorybių, kuriomis yra aptekę. O Kristus juos vadina žemės druska, pasaulio šviesa.*[85] *Jau kada pati šviesa virsta tamsybe, kuo reikia laikyti žemesniuosius, jei ne visiška tamsa? Kadangi jie taip nenusivokia Šventajame Rašte, yra tokie nedori ir tokie žiaurūs, jog, jeigu jie teistų, net ir Kristus negalėtų būti nekaltas.*[86]

82 Kulvietis, Confessio fidei, 157, 195: Quod uero aduersarij mei clamitant, non mei esse offitij de talibus disputare. Respondeo, In baptismo professus sum me esse seruum Dei, et membrum suae Ecclesiae. Deinde quando insignia doctoratus accepi, commissa est mihi potestas interpretandi, disputandi, docendi scripturas. Iure igitur facio, so domini et creatoris mei doctrinam defendo.

83 Mt 7,20

84 Tit 1,7-9

85 Mt 5,13.14

86 Kulvietis, Confessio fidei, 153–154, 191–192: Christus ex fructibus iubet agnoscere ueros Doctores Ec-

Savo priešams apibūdinti Kulvietis pasitelkė Naujajame Testamente apaštalo Pauliaus vartotą terminą *epikūrininkai*, kuriuo apaštalas Paulius (žr., pavyzdžiui, Apd 17,18) vadino nekrikščionis, teigiančius, apaštalo apibūdinimu, ne dvasios, bet kūno (anot Kulviečio – pilvo) vertybes:

Žinoma, epikūrininkai bijo savo pilvus susiveržti, bijo, sakau, kad jų, – kadangi niekuo nenaudingi valstybei, – nepristatytų prie arklo. Vienu žodžiu, jie bijo, kad apgaulės ir veidmainystės, kuriomis tiek amžių valstybę mulkino, nebūtų į viešumą iškeltos. Iš čia tas jų šventasis uolumas pilvo, jų Dievo labui, iš čia tie šauksmai: nukryžiuok! nukryžiuok! ant laužo! ant laužo![87]

Bažnyčios tėvų filosofijoje *epikūrininkai* taip pat buvo antikrikščioniško, sielos mirtingumą teigiančio mokymo skleidėjai[88], todėl toks priešų įvardijimas buvo ne tik iškalbingas, bet ir paremtas autoritetais. Bažnyčios tarnų charakterizavimas naudojantis evangelinio Naujojo Testamento diskurso kategorijomis ir įvaizdžiais, trumpame, kondensuotos minties tekste padėjo Kulviečiui vaizdžiai ir įtikinamai išryškinti Lietuvoje puikiai per XV-ąjį amžių prigijusias ir įsišaknijusias tradicines ir visuotines Romos bažnyčios ydas, kritikuotas daugelio Europos Reformacijos lyderių tekstuose. Kritikuodamas Bažnyčios korupcinę būklę, Kulvietis viešai deklaravo ne tik savo pažiūras, bet ir apibendrino didelės bajorijos dalies nepasitenkinimą socialine Bažnyčios padėtimi. Jau kitais – 1544 m. – Brastos seime bajorai suformavo kreipimąsi į karalių, siūlydami, kad tiek rytų, tiek lotyniškosios apeigų Bažnyčių tarnai priklausomai nuo savo bažnytinių pajamų lygiai su kitais bajorais mokėtų karo mokesčius, taip pat neužimtų pasaulietinės valdžios postų ir bažnytiniuose teismuose nespręstų pasaulietinės teisės reikalų. Reikalavimai pašalinti dvasininkus iš pasaulietinių teismų sistemos karaliui buvo teikiami ir 1547 m. Vilniaus seime.[89]

Kaip nurodyto blogio ir įsitvirtinusios antikrikščioniškos moralės priešybę Kulvietis pirmasis Lietuvoje pamatine krikščioniškąja vertybe iškėlė esant *sąžinės* (*conscientia*)

clesiae. Age uero uideamus eorum illos egregios fructus. Paulus uult Doctorem Ecclesiae esse potentem in doctrina, ut possit docere fideles, et resistere hereticis, non auarum, non turpiter lucro deditum, non percussorem, irreprehensibilem uero usque adeo, ut fama de eo mentiri timeat. Nunc ipsos uidemus imperitiores indoctis Monachis, qui puerorum Scholae ut praeficiantur non sunt apti, tantum abest ut Ecclesiae Doctoris titulo digni sint. Quid dicam de inexplebili auaritia, de fastu, de ambitione, et alijis innumeris flagitijs quibus obruti sunt? Et tamen Christus eos uocat sal terrae, lucem mundi. Iam quando ipsa lux sunt tenebrae, quid de inferioribus sentiendum est, nisi eos esse tenebras exteriores. Quare cum tam ignari sint sacrarum literarum, tam impíj, et tam crudeles, ut eorum iuditio ne Christus quidem possit esse innocens.

87 Kulvietis, Confessio fidei, 153, 191: Metuunt quippe, Epicurei uentres suos castigari: metuunt inquam, se quia nulli usui sunt in republica, ad aratrum adigi. In summa, metuunt fucos suos ac imposturas, quibus reipublicae tot seculis fucum fecerunt, palam detegi. Hinc ille sanctus Zelus, pro uentre Deo ipsorum: Hinc illae uoces, crucifige, crucifige: ad ignem, ad ignem.

88 Žr., pavyzdžiui, Augustino dialogus *Apie mokytoją*: [...] jei kas nors, tikėdamas epikūrininkais ir laikydamas sielą mirtingą [...], Augustinas, Apie mokytoją, 13.41.

89 Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 191.

kategoriją. Sąžinės išskyrimas religinių tiesų išpažinimo dalyje, gerai apmąstytame ir skaidriame Kulviečio tekste, nėra atsitiktinis. Būtent apaštalas Paulius, pabrėžtas Kulviečio autoritetas, šiai kategorijai savo mokyme suteikė naują krikščioniškosios etikos turinį ir individo tiesos mato galią.[90] Senajame testamente, hebrajų kalboje sąžinės kategorijos nebuvo iš viso. Žmogaus santykis su Dievu ST buvo apibrėžiamas naudojantis kitomis sampratomis.

Graikiška Naujojo Testamente sąvoka *syneidēsis* buvo sutinkama ir ikikrikščioniškuose testuose.[91] Iš veiksmažodžio *oida* ('žinoti, suprasti') kilęs terminas su priešdėliu *syn* žymėjo tam tikrą žinojimą. Nepaisant tiesioginės žinojimo reikšmės, graikiškajame diskurse (pavyzdžiui, Plutarcho) egzistavo ir sąžinės, kaip tam tikro graužiančio ir pamokančio sielos skausmo, semantika.[92] Lotyniškas žodis *conscientia* tiek darybos, tiek semantine prasme taip pat liudijo apie vienijantį žinojimą, pažinimą.[93] Tačiau antikiniame diskurse ši kategorija neturėjo religinio turinio.

Sąžinė (*syneidēsis*) Naujajame Testamente yra daugiausiai apaštalo Pauliaus vartota kategorija.[94] Paulius šiai antikinės kilmės sąvokai suteikė tikybinę, Dievo nustatytos tvarkos pažinimo prasmę, santykyje su Dievu tuo pačiu išryškindamas individualizmo principą. Tikruoju Kristaus mokymo aiškintoju ir įtvirtintoju apaštalą laikę Reformacijos lyderiai, sekę Pauliaus-mokytojo pavyzdžiu, sąžine ėmė remtis kaip pamatine religine kategorija ir dar labiau sutvirtino abipusio neišardomo sąžinės ir tikėjimo ryšio reikšmes. Reformacijos metais pasitelktas Pauliaus sąžinės pricipas ypač skatino individualizmą. Mokymas apie dieviškąją tvarką turi būti išpažįstamas ne kaip anoniminės holistinės kategorijos, bet kaip individo sąžinei neprieštaraujančios tiesos. Individualizmas puikiai reprezentuojamas Kulviečio konfesijoje, kurioje asmeninė priesaika išpažinti tiesą patvirtinama ne kuo kitu, bet sąžine:

Todėl pirmiausia prisiekiu slėpiningąja ir nedaloma Švenčiausiąja Trejybe, kad tiesą sakysiu. O jeigu ką prieš sąžinę pasakyčiau, tekrinta ant manęs Dievo rūstybė, Jūsų Didenybių apmaudas, tenetenku turto, teištinka mane staigi mirtis ir tegul būsiu amžinai prakeiktas.[95]

90 Plačiau apie sąžinės kategoriją Kulviečio tekste ir ankstyvuosiuose LDK protestantų tekstuose žr: Pociūtė, Sąžinės atradimas, 51–73; taip pat Pociūtė, Maištininkų katedros, 153–173.

91 Pierce, Conscience in the New Testament, 17.

92 Ibid., 47–48.

93 ST semantiškai artimiausia 'sąžinės' kategorijai buvo hebrajiška 'širdies' kategorija, kai kuriuose ST kontekstuose išreiškianti nerimo ir savigraužos aspektus. Apie tai plačiau žr. Saulytis, Sąžinės samprata Naujajame Testamente, 100.

94 Iš trisdešimties šios kategorijos vartosenos atvejų NT (pvz., Apd 23,1; 24,16; 1Pt 2 2,19; 3,16.21; Hbr 9,9.14; 10,2.22; 13,18) bent 20 sietini su Pauliaus laiškais.

95 Kulvietis, Confessio fidei, 155, 193: Imprimis itaque per ineffabilem ac indiuiduam sanctam trinitatem iuro, me uera dicturum. Se quid uero contra conscientiam dixero, imprecor mihi iram Dei, Maiestatum uestrarum indignationem, bonorum amissionem, mortem subitam, denique damnationem aeternam.

Dauguma sąžinės atitikmenų nacionalinėmis kalbomis atspindi tą pačią graikišką / lotynišką darybos logiką ir semantiką, nurodančią į visuotinį, bendrijon apjungiantį žinojimą (pavyzdžiui, vok. *Gewissen*, angl. *conscience* ir kt.). Tokia pati ir XVI a. vartoto lietuviško žodžio kilmė.[96] Į lietuvių literatūrinę kalbą ši kategorija su evangelikų idėjomis buvo įdiegta būtent kaip krikščioniškos Naujajame testamente vartojamos sąvokos atitikmuo. Pirmojoje lietuviškoje knygoje, Mažvydo *Katekizme*, pirmą kartą pavartota 'sumnienė' pasitelkiama verčiant apaštalo Pauliaus žodžius (Rom 13,15). Kitose Mažvydo knygose aptinkamas ir 'sumnienės' sinonimas 'sąžinė'. Pagal lotynų ir vokiečių kalbos pavyzdžius sukurti lietuvių kalbos dariniai 'sumnienė' ir 'sąžinė' išplito visoje lietuviškoje XVI–XVII a. protestantų religinėje literatūroje. Kaip sisteminis tikrojo tikėjimo liudijimas ir ženklas, sąžinės kategorija buvo vartojama įvariomis kalbomis (lotynų, lenkų, lietuvių, rusėnų) plėtotoje LDK protestantų literatūroje. Pradedant Kulviečio konfesija, ji buvo akcentuojama visose vėlesnėse LDK evangelikų konfesijose: Radvilo Juodojo laiške Lippomanui (1556), *Vilniaus Tikėjimo išpažinime* (1559), Paco *Orthodoxa fidei confessio* (1566), Simono Budno parengto pirmojo rusėniško LDK protestantų katekizmo (1562) tituliniame puslapyje ir kituose ankstyvuosiuose protestantų veikaluose.

Pradėdamas religinių tiesų išpažinimą, Kulvietis prisiekė savo ištikimybę apaštalinei Bažnyčiai, pareikšdamas, jog tiki viskuo, kas parašyta Apaštalų *Tikėjimo išpažinime*. Kulviečio konfesija priskirtina ankstyvajai evangeliškųjų tikėjimų išpažinimų grupei, kuriai priklauso Bažnyčios reformos siekę pareiškimai, dar tikėję skylančios Bažnyčios sutaikinimo ir vieningo atnaujinimo galimybe, aptarinėta Vormso ir Regensburgo bažnytiniuose susirikimuose. Šių išpažinimų autoriai savęs dar nesaistė su viena kuria nors besiformuojančia – liuteronų ar helvetų – protestantiškąja doktrina. Labiau konfesionalizuota buvo netrukus pasirodžiusio Kulviečio bendraminčio Jano Seklucjano lenkiškojo *Tikėjimo išpažinimo* pozicija. Čia jau buvo konkrečių *Augsburgo Tikėjimo išpažinimą* atitinkančių detalių, tačiau ir ši konfesija nebuvo „liuteronizmo" pavyzdys – joje buvo ir straipsnių, artimų šveicariškoms konfesijoms *Confessio Helvetica prior* ar *Confessio Tetrapolitana*.[97] Kulviečio (kaip ir Ochino *Laiško Sienai*) tikėjimo išpažinimo tikslas buvo oponuoti Lietuvoje prasidėjusiai evangelizmo represijai, parodyti įsikerojusias Bažnyčios klaidas ir stengtis paskatinti jas pripažinti ir taisyti. *Tikėjimo išpažinime* Kulvietis atsargiai kvestionavo Katalikų bažnyčios sakramentų korpusą. Bažnytinių sakramentų skaičiaus klausimu jis tik užsiminė tikįs, jog jie yra įsteigti Evangelijoje: „Taip pat tikiu, kad sakramentai yra įsteigti Evangelijoje ir kad

96 Pociūtė, Sąžinės atradimas, 51–72.
97 Seklucjan, Wyznanie wiary chrześcijańskiej, v.

jais Dievo įsakymu visi turi naudotis".[98] Šia fraze Kulvietis nutylėjimo būdu pripažino ne septynis, o tik du – krikšto ir eucharistijos sakramentus – tačiau nesivėlė į likusiųjų atmetimo argumentus bei tarp protestantų vykstančią eucharistinę polemiką. Konfesijoje Kulvietis paskelbė, kaip pats įvardijo, keturias Bažnyčios klaidas, su kuriomis nesutinka. Savo argumentacijos šaltinių Kulvietis tiksliai nenurodė, bet jo tekstas buvo paremtas aliuzijomis tiek į Senojo, tiek į Naujojo Testamento vietas. Apie ankstyvosios Bažnyčios istorijos detales žinių jis sėmėsi iš pirmojo krikščionių istoriografijos šaltinio – Euzebijaus Cezariečio *Bažnyčios istorijos*, tikriausiai Rufino (Rufinus di Aquileia, tarp 340 ir 345–410) išplėtotu šio Euzebijaus veikalo variantu.

Kaip pirmoji ir svarbiausia buvo išskirta eschatologinės Bažnyčios doktrinos, mokančios apie išganymą, kurį nulemia žmogaus geri darbai (nuopelnai), klaida. Priešindamasis jai, Kulvietis paskelbė, kad „esame išganomi vien Dievo gailestingumu, dėl Kristaus kančios, dovanai, be jokių mūsų nuopelnų" (*Credo, quod per solam misericordiam, propter passionem Christi, gratis, nullis nostris meritis salvamur*).[99] Tai buvo pamatinė Reformacijos idėja, filoprotestantų aplinkoje ypač platinta Kulviečio laikų Italijoje. Komentuodamas šį ne sykį Naujajame Testamente apaštalo Pauliaus pabrėžtą krikščionių išganymo principą, Kulvietis pasirėmė ne tik Pauliumi, bet ir Senojo Testamento pavyzdžiais (pranašo Izaijo bei Patarlių knygos pavyzdžiais) bei aristotelinės filosofijos argumentais:

Tikiu, kad esame išganomi vien Dievo gailestingumu, dėka Kristaus kančios, dovanai, be jokių mūsų nuopelnų. Reikia daryti gerus darbus, bet nereikia jais pasikliauti, nes jie yra menki ir negryni, kaip Izaijas sako: „suteršti skudurai".[100] *O nuodėmių be galo daug. Septynis kartus per dieną parpuola teisusis.*[101] *Kiekvieną dieną šventoji Bažnyčia meldžiasi: atleisk mūsų kaltes. Ribotas dalykas neproporcingas beribiam.*[102] *Pirmasis tėvas Adomas už vienui vieną nuodėmę negalėjo atsiteisti, nei visi angelai, nei pagaliau visas pasaulis. Kristaus kančia atpirko.*[103]

Šis pamatinis doktrininis Reformacijos aktualizuotas išganymo klausimas keitė ne tik krikščioniškosios antropologijos kryptį, bet išjudino visą nusistovėjusio bažnytinio pa-

98 Kulvietis, Confessio fidei, 155, 193: Credo item Sacramenta esse instituta in Euangelio, quibus omnes ex diuino mandato uti debeant.

99 Kulvietis, Confessio fidei, 155, 193.

100 Iz 64,5

101 Pat 24,16

102 Finiti ad infinitum nulla est proportio. Nicolaus Cusanus, De visione Dei, 23; cf. Aristotelis, Physica, 8, 1.

103 Kulvietis, Confessio fidei, 155–156, 193–194: Credo quod per solam misericordiam, propter passionem Christi, gratis, nullis nostris meritis saluamur. Opera bona facienda sunt: sed non fidendum est eis, quia exigua sunt et impura, et ut Esaias uocat, sunt pannus menstruatae. Peccata uero infinita. Septies quidem in die cadit iustus. Quotidie sancta Ecclesia orat, dimitte nobis debita. Nulla est proportio finiti ad infinitum. Adam primus pater, pro unico peccato non potuit satisfacere, non omnes Angeli, non denique totus mundus. Christi passio satisfecit.

saulio tvarką ir tapo esmine naujųjų protestantiškųjų bažnyčių susiformavimo doktrinine prielaida. Reformacijos išganymo koncepcija, kritikavusi sampratą, jog išganymą galima užsitarnauti, kitaip tariant, gauti kaip užmokestį už gerus darbus, transformavo ne tik teologiją, bet ir ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenės moralę, paskatindama visiškai naujus socialinius santykius, darbą ir žmogaus veiklą susiedama su religiniu pašaukimu. Krikščioniškas gyvenimo būdas, didinantis Dievo šlovę, imtas suvokti kaip tikro tikėjimo įrodymas, o darbai tapo išrinktumo ženklais.[104]

Kiti reformos būtinybės klausimai, iškelti Kulviečio tekste, lietė apeigų ir Bažnyčios socialinės sistemos reformavimo aspektus. Jų pagrindinis „teisingumo" įrodymas buvo Kristaus evangelija ir ankstyvosios krikščionių Bažnyčios tradicija, kurios tęsėjais laikė save ir kiti pirmieji LDK evangelikai.[105] Apeliuodamas į ankstyvosios Bažnyčios pavyzdį, kaip antrą taisytiną klaidą Kulvietis nurodė, kad eucharistijos sakramentas pasauliečiams turi būti teikiamas abiem (duonos ir vyno) pavidalais, „kaip Kristus įsteigė ir kaip buvo daroma apaštalų bei senosios Bažnyčios", nes „sakramento teikimas antruoju pavidalu ne taip jau seniai yra uždraustas".[106] Kunigų celibato įvedimas, priminė Kulvietis, yra vėlyva, todėl neteisinga ir senosios Bažnyčios pavyzdžiais neparemta praktika. Pateikdamas III–IV a. šventųjų Spiridono[107] ir Cheremono[108] pavyzdžius, Kulvietis laikėsi principo ieškoti senosios Bažnyčios istorinių liudijimų:

Aš tvirtinu, kad kunigams, kurie negali susilaikyti, reikia vesti. Jokios vertės neturi jų argumentas, kad santuoka suteršianti šventąjį luomą. Jeigu santuoka yra Dievo įsteigta, ji negali sutešti šventojo luomo. Pranašai, šventieji Tėvai, Cheremonas, Spiridonas ir kiti buvo vedę. Tai patvirtina senieji kanonai.[109]

104 WEBER, Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia, 100–101.

105 Žr., pavyzdžiui, 1545 m. S. Rapolionio *Disputatio de Ecclesia et eius notis* (*Disputo apie Bažnyčią ir jos požymius*) tezes, RAPOLIONIS, Disputatio de Ecclesia et eius notis, 162–174.

106 KULVIETIS, Confessio fidei, 156, 194: Sentio uenerabile Sacramentum Eucharistiae sub utraque specie porrigendum esse Laicis, secundum Christi institutionem, et secundum Apostolorum et Ecclesiae ueteris traditionem. Nam altera species Sacramenti, non ita pridem adempta est.

107 Šv. Spiridonas (apie 270–348), Vakarų ir Rytų krikščionių bažnyčių garbinamas šventasis, kilęs iš Kipro. Buvo Trimitūzijos (Tremetousia, turk. Erdemli) vyskupas, pagarsėjęs stebuklais. Hagiografinė tradicija liudija jį buvus piemeniu, vedusiu ir turėjusiu dukterį. Populiarus Bizantijos tradicijoje, ikonografija jį vaizduoja kaip vyskupą su piemens kepure ir balta barzda, žr. The Oxford Dictionary of Byzantium, 1940). Aprašytas Rufino parengtoje išplėtotoje Euzebijaus Cezariečio Bažnyčios istorijoje.

108 Cheremonas (III a.), Nilo (Nilopopolis) vyskupas Egipte, miręs imperatoriaus Decijaus krikščionių persekiojimo metu, aprašytas Euzebijaus Cezariečio (apie 265–340) *Bažnyčios istorijoje*: Cheremonas, garbingas senelis, buvo vyskupas miesto, vadinamo Nilu. Gelbėdamasis kartu su žmona pasitraukė į Arabijos kalnus ir daugiau iš ten nesugrįžo, o broliai, nors ir ilgai ieškojo, nesurado nei jų pačių, nei lavonų (6, 42). EUZEBIJUS CEZARIETIS, Bažnyčios istorija, 218.

109 KULVIETIS, Confessio fidei, 156, 194: Affirmo ducendas esse uxores sacerdotibus, qui continere se non possunt. Nec est ullius momenti quod dicunt, ordinem sacrum pollui coniugio. Si matrimonium est opus á Deo institutum, non potest pollui eo, ordo sacer. Prophetae, sancti patres, Cheremon, Spiridon etc. fuerunt coniugati. Veteres item Canones approbant.

Ketvirtąją Bažnyčios klaidą Kulvietis siejo su Bažnyčios kaip feodalinės galios vaidmeniu, leidžiančiu jai valdyti turtus savo nuožiūra, be naudos valstybei ir švietimui: *Turtai bažnyčioms tam yra dovanoti, kad visų pirma iš jų santūriai ir taupiai gyventų Bažnyčios tarnai, paskui, kad būtų padedama beturčiams mokiniams, pagaliau, kad, reikalui esant, būtų teikiama pagalba valstybei.*[110]

Laikydamasis Europoje išplitusios Reformacijos nuostatos negarbinti šventųjų, Kulvietis pritarė jau anksčiau Lietuvoje išplitusiai anoniminių protestantizmo skelbėjų kritikai. Mergelė Marija ir šventieji yra gerbtini, bet ne dieviški asmenys, todėl negali būti adoruojami kaip Dievas:

Apie Švenčiausiąją Mergelę Mariją taip galvoju: ji yra nekalčiausioji ir švenčiausioji Mergelė, Dievo motina, kuriai nė viena šventųjų mergelių ar moterų negali prilygti. Mano nuomone, šventuosius reikia gerbti ir jų gyvenimą, papročius šlovinti viešai Bažnyčioje, tačiau maldauti ir garbinti reikia tik vieną Dievą, remiantis žodžiais: „Neturėsi kitų dievų, tiktai mane“[111] *ir „Savo garbės neperleidžiu kitiems“.*[112, 113]

Konfesijoje Kulvietis nurodė, kad jo iškelti keturi reformuotini punktai yra visuotinai pribrendusios problemos, o ne išgalvotos naujovės. Pati Bažnyčia juos aptarinėjo daugelyje savo susirinkimų, „taip pat ir paskutiniajame, dalyvaujant Jo Imperatoriškai Didenybei ir Imperijos luomams, o taip pat popiežiaus legatui, ir buvo prieita prie beveik tokios pat nuomonės“. Šia pastaba Kulvietis turėjo galvoje 1541 m. balandį-gegužį vykusį bažnytinį Regensburgo (Ratisbona) susirinkimą, kurio nuostatų knygą (*Acta Ratisbonensia*) turėjo savo asmeninėje bibliotekoje. Susirinkimas buvo organizuotas imperatoriaus Karolio V paskelbtos penkiolikos mėnesių taikos su protestantais metu, Bažnyčiai nusprendus susitikti su Reformacijos lyderiais ir aptarti kai kuriuos evangelizmo aktualizuotus doktrininius klausimus, jame dalyvavo ir pats imperatorius Karolis V (1519–1556). Į susirinkimą atvyko tokie Reformacijos lyderiai kaip Melanchthonas, Calvinas, Martinas Buceris bei Johannesas Pistorijus, gynęs nuteisinimo tikėjimu doktriną, kuriai pritarė ir kai kurie Romos bažnyčios hierarchai. Romos Bažnyčioje tuo metu buvo reformoms palankiai nusiteikusių ir su kai kuriais protestantų iškeltais principais sutinkančių

110 Kulvietis, Confessio fidei, 156, 194: Bona ecclesiastica á rectoribus ecclesiarum turpiter absumi assero magna Dei indignatione, et ingenti Reipublicae damno. Facultates enim in hoc sunt donatae Ecclesijs, ut de his primum uiuant ministri Ecclesiae sobrie et parce, deinde pauperum Scolasticorum utilitanti consulatur: postremo ut reipublicae necessitati subueniatur.

111 Iš 20,3; Įst 5,7.

112 Plg. Iz 42,8; 48,11.

113 Kulvietis, Confessio fidei, 157, 195: De diua uirgine Maria sic sentio, Esse eam castissimam ac sanctissimam uirginem matrem Dei, cui nulla uirginum ac mulierum sanctarum comparari queat. Sanctis tribuendum esse honorem sentio, ac eorum uitam, mores, laudandos esse publice in templo: Verum invocationem et adorationem soli Deo tribuo. Iuxta illud, Non habebis Deos alienos coram me. Item, Gloriam meam non do alijs.

hierarchų, priklausiusių vadinamajam spiritualų (*spirituali*) judėjimui, siekusiam atnaujinti Bažnyčią. Popiežių šiame susirinkime atstovavo spiritualų judėjimo lyderiai legatai kardinolas Gasparas Contarinis (1483–1542) ir Modenos vyskupas Giovannis Morone (1509–1580), kuriems dėl heterodoksijos vėliau buvo iškelti procesai.

Italų evangelizmo manifestas (Ochino laiškas Sienai, 1542) – Kulviečio išpažinimo pirmtakas

Kultūrinėje Sienos aplinkoje, kurioje Kulvietis studijavo ir apgynė abiejų teisių doktoratą, tuo pačiu metu veikė Bernardinas Ochinas (1478–1564 ar 1565), viena žymiausių Italijos ir Europos religinės minties figūrų, suvaidinusių esminį vaidmenį Europos ir Lietuvos heterodoksinės minties plėtotės istorijoje. Tais pačiais 1542-aisiais, kaip ir Kulvietis, Ochinas ryžosi pabėgimui iš tėvynės į reformatų Šveicariją, o savo gyvenimo pabaigoje kaip religinis disidentas, oponuojantis ne tik Romos, bet ir Ženevos religinei autokratijai, laisvos minties galimybių ieškojo jau Lenkijoje ir Lietuvoje pas Radvilą Juodąjį.[114]

Paprastoje Sienos miestiečių šeimoje, Okos (Oca) priemiestyje, nuo kurio kilo ir jo antroji pavardė, gimęs Bernardino Tommasini, buvo pranciškonų observantų vienuolis, 1510 m. baigęs medicinos studijas Perudžioje ir grįžęs į Sieną toliau tęsti savo bažnytinės karjeros. 1523 m. jis tapo Sienos pranciškonų observantų provincijos superioru, 1533 m. generaliniu provincijos vikaru.[115] Iškalbus, jausmingai religingos dvasios bei asketiško gyvenimo būdo Ochinas į bažnytinių reformų kelią pasuko jau 1534, kuomet ėmėsi veiklos 1520 m. nuo pranciškonų observantų atskilusioje kapucinų bendruomenėje, siekusioje atnaujinti religinį gyvenimą remiantis šv. Pranciškaus skelbtais idealais. Palaikomas įtakingų, religinių reformų kryptį puoselėjusių didikių Katerinos Cybo (Caterina Cybo, 1501–1557) ir Viktorijos Colonnos (Vittoria Colonna, 1490–1547) bei popiežių Klemenso VII ir Pauliaus III, Ochinas tapo kapucinų bendruomenės lyderiu, vienuolijos įstatų kūrėju ir 1538 m. jos generaliniu vikaru, visoje Italijoje garsėjantis kaip neprilygstamas pamokslininkas. Lemtinga laikoma Ochino pažintis Neapolyje su Ispanijos išeiviu, Italijos evangelizmo lyderiu Chuanu de Valdésu (apie 1500–1541), žymiojo dialoginio slapta plitusio katekizmo *Alfabeto Christiano* (*Krikščioniškoji abėcėlė*, 1536) autoriumi, sustiprinusiu Ochino „gyvojo Kristaus" ieškančią dvasią.[116] Jau nuo 1539 m. teatinų vienuolijos atstovai ėmė kritikuoti ir skųsti

114 Plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 523–537.
115 Benrath, Bernardino Ochino, 1–30; Bainton, Bernardino Ochino, 3–25.
116 Apie Valdésą ir jo minties įtaką plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 38–45.

Ochino pamokslus kaip neatitinkančius Bažnyčios mokymo ir prieš Ochiną ėmė formuotis nepalanki konservatyviosios katalikybės atstovų opozcija. Nepaisant to, kad Ochiną rėmė nemažai didikų, reformoms palankių Bažnyčios hierarchų ir įtakingos jėgos Romos kurijoje, 1542 m. liepos 15 d. Ochinas gavo laišką, kviečiantį jį prisistatyti į Romą. Tuo pačiu metu, 1542 m. liepos 21 d. popiežiaus Pauliaus III bule *Licet ab initio* Italijoje buvo atkurtas inkvizicinis teismas ir į Romą buvo iškviestas kitas italų filoprotestantas Pietro Martire Vermigli (1499–1562). Nepaisant įtarimų, jog iškvietimas yra susijęs su grėsme, Ochinas planavo prisistatyti į Romą, apie tai kalbėjosi Bolonijoje susitikęs su mirštančiu kardinolu Gasparo Contarini. Tačiau Florencijoje susitikęs su Vermigli, turėjusiu informacijos apie tai, kad abu iškviestieji gali tapti pirmosiomis atkurtojo teismo aukomis, Ochinas ir Vermigli pasirinko egzilio į Šveicariją kelią. Apie savo sprendimą trauktis iš Italijos Ochinas pranešė savo bičiulei Viktorijai Colonnai rugpjūčio 22 d. laiške iš Florencijos ir padedamas kunigaikštienės Cybo, kardinolo Ercole Gonzagos ir Viktorijos brolio kunigaikščio Ascanio Colonnos pasitraukė į Ženevą, kurią pasiekė 1542 m. rugsėjį.[117] Taip Ochinas ir tuo pačiu metu į Ciurchą atvykęs Vermigli tapo italų religinių veikėjų, bažnytinių reformų šalininkų egzilio Šveicarijoje pradininkais ir lyderiais. 1542 m. rudenį iš Ženevos parašytas Ochino laiškas Sienai tapo pirmuoju italų protestantizmo tikėjimo išpažinimu. *Epistola di Bernardino Ochino alli molto magnifici signori, li signori di Balìa della città di Siena* (*Bernardino Ochino laiškas didžiai gerbiamiems ponams, Sienos miesto tribunolo ponams*) išplito Europoje nuorašais, o 1543 m. lapkritį buvo publikuotas Ženevoje.[118]

Įvairios aplinkybės leidžia spėti, kad Ochino religinis manifestas, kuris protestantiškoje Europoje buvo entuziastingai sutiktas kaip vieša Italijos religinio veikėjo deklaracija apie krikščionybės širdyje Italijoje prasidėjusį evangelizmo sąjūdį, Karaliaučiuje pasiekė ir Kulvietį, žinojusį Ochiną ir jo idėjas dar iš studijų metų Sienoje. Tikėtina, kad Ochino pavyzdys ir 1542 m. išplatintas tekstas įkvėpė tokio pat religinio disidento likimo ištiktą ir Bažnyčios persekiojimą Kulvietį pasirinkti panašią ginties formą: pagrindinių savo religinių idėjų išdėstymą pasaulietinės valdžios atstovams adresuotame savigynos tekste (1543 m.). Ochino ir Kulviečio laiškų atsiradimo aplinkybės ir juose išsakytos Bažnyčios kritikos ir reformos idėjos yra itin giminingos.[119] Abu kūriniai parašyti kaip disidentinės nekaltai persekiojamų ir dėl to iš gimtinių emigravusių žmonių apologijos, sykiu deklaruojant savo evangelinių pažiūrų principus. Kūri-

117 Fragnito, Gli spirituali e la fuga di Bernardino Ochino, 783–785.

118 Ochino *Laiškas Sienai* yra aptartas ir publikuotas daugelį kartų, žr: Benrath, Bernardino Ochino, 294–302; Marchetti, Gruppi ereticali, 247–254. Čia ir kitur šis Ochino tekstas cituojamas iš: Ochino, Lettera, 136–145.

119 Plačiau žr. Pociūtė, Kulvietis, Ochino, and the First Evangelical confession of Faith, 282–292.

niai, po jų išsiuntimo pasaulietinės valdžios adresatams, buvo viešai išspausdinti kaip manifestiniai protestantizmo pareiškimai protestantiškose valstybėse, priglaudusiose bėglius: Ochino laiškas Ženevoje, Kulviečio – Karaliaučiuje.

Ryškus Ochino laiško bruožas tiek retorikos, tiek minties požiūriu – sekimas apaštalo Pauliaus mokymu, pagrįstu dvasinio ir kūniškojo prado priešprieša. Savo laiškuose Paulius išryškino šių dviejų pradų nesuderinamumą, skelbdamas apie tai, jog išganyti bus tik dvasios žmonės. Pasiremdamas juo, Ochinas teigia, jog nuosprendį jam priėmė 'kūno' žmonės:

Paulius moko, kad kūniškas žmogus nesuvokia dvasinių dalykų. O jie, būdami patys kūniškiausi ir bedieviškiausi, ne tik imasi teisti, reguliuoti ir spręsti apie dieviškus ir dvasinius reikalus, bet vaikščiodami akli dar nori būti laikomi ir neklystančiais.[120]

Radikaliomis priešpriešomis Ochinas išryškinano laikmečio religinės aplinkos paradoksus. Romos bažnyčioje jis pareiškė matąs Antikristo įsigalėjimo ženklus: tikruosius evangelijos liudytojus ir skelbėjus Kristaus vardu teisia ir erezija kaltina antikrikščionys. Su tuo nenorintis taikstytis Ochinas savo laišką Sienos pasaulietinei valdžiai siuntė kaip apologinį savigynos pareiškimą, kuriame skelbė esąs persekiojamas dėl tiesos ir ištikimybės Kristaus ir Pauliaus mokymui:

Dėl šios tiesos esu ištremtas iš Italijos, mirtinai persekiojamas ir antikrikščionių ekskomunikuotas. Bet mano bylos tiesa liudija pati už save. Jei aš taip teigdamas suklydau, tai nuo pat pasaulio pradžios iki dabar klydo visi tie, kurie iš tiesų buvo šventi, visų pirma apaštalai ir ypač Paulius ir net pats Kristus. Vadinasi, nusipelnė visi būti ekskomunikuoti, atstumti ir prakeikti.[121]

Savo laiške Sienai Ochinas nurodė, kad pagrindinė tiesa, dėl kurios jį teisia antikrikščionys, yra aiškiai Evangelijoje išreikštas mokymas apie išganymą ne dėl darbų, o per tikėjimą ir Kristų, iš Dievo malonės. Ochinas pabrėžė, kad ši tiesa, kurios nenori pripažinti iš netikrų malonių už gerus darbus besipelnanti Antikristo Bažnyčia, jokiu būdu nepaneigia gerų darbų, kurie tiesiogiai kyla iš gyvojo tikėjimo:

Dėl to gerų darbų nei išsižadu, nei juos neigiu, nes joks kitas dalykas nėra toks naudingas ir nepasitarnauja geriems darbas, kaip šis gyvasis tikėjimas, teigiantis, kad esame visiškai išganyti per Kristų, vien iš Dievo malonės ir gerumo ir jokiu būdu ne dėl

120 Ochino, Lettera, 143: Paulo dice che l'homo animale non intende le cose del Spirito. Et loro, essendo carnalissimi et impiissimi, non solo presummano di volere giudicar, sindicar et damnar le cose divine et spirituali, imo (caminando all ceca) vogliono che se li creda che non possano errare.

121 Ochino, Lettera, 141: Per questa verità so' fuor d'Italia persequitato a morte et dalli antechristiani hauto per excomunicato. Ma la causa è sì iusta per la qual pato che mi scusa per se stessa. Se erro in questo articolo hanno anco errato dal principio del mondo infin a hora tutti quelli che in verità sonno stati sancti, precipue li apostoli et singularmente Paulo, imo et Christo. Et meritano tutti di essere excomunicati, reprobati et maledicti.

kilnumo, garbingumo, gerumo ar tobulumo mūsų darbų. Pasakysiu daugiau - iš tiesų mes negalime atlikti kokio nors tikrai gero, mielo ir priimtino Dievui darbo, jei neturime šito gyvojo tikėjimo.[122]

Laiške Sienai buvo deklaruota meilė ir atsidavimas tėvynei, ypač gimtajam miestui Sienai, apgailestaujant dėl gimtosios šalies ateities:

Per daug myliu savo tėvynę, kad apgaudinėčiau ją, artimuosius, save patį ar Kristų. Jei būčiau vienintelis, tikintis ir išpažįstantis evangeliją, turėtumėte bent tokį pasiteisinimą manim netikėti. Bet argi nematote, kad akis jau atvėrė didžioji krikščionių dalis, ypač kilnios, pamaldžios ir iš tiesų išsilavinusios sielos. O, kad Italijoje, Prancūzijoje ir Ispanijoje būtų galima laisvai skelbti evangeliją, kaip yra Vokietijoje! Beveik visi ją priimtų, nes tiesa yra galinga.[123]

Kulviečio konfesijai būdingi pagrindiniai Ochino laiško aspektai ir tematiniai akcentai: apeliavimas į pasaulietinę valdžią prašant apginti nuo korumpuotos Bažnyčios, apologinis asmeninės savigynos pobūdis, sekimas Pauliaus dualistine retorika ir mintimi, pabrėžiant dvasios ir kūno, išsilavinimo ir tamsybės priešpriešas, Bažnyčios, kaip Kristaus priešininkės įvaizdis, nuteisinimo tikėjimu tiesos iškėlimas, ištikimybės bei meilės tėvynei išpažinimas. Visa tai leidžia manyti, jog Kulvietis žinojo Ochino laišką ir, atsidūręs beveik tapačioje persekiojimo situacijoje, pasinaudojo tiek okinišku ginties būdu, tiek paties Ochino laiško turiniu. Nepaisant to, Kulviečio tekstas yra originalus kūrinys, pasižymintis skaidria ir įtaigia raiška, santūriu ir aštriu stiliumi bei minties ir retorikos organika.

Kulviečio *Confessio fidei* publikacija (1547): Johannas Hoppijus

Nėra duomenų, kad Kulviečio *Confessio fidei* būtų buvęs išspausdintas iki Kulviečio mirties 1545 m. Pirmoji mums žinoma Kulviečio konfesijos publikacija buvo paskelbta Karaliaučiuje minint Kulviečio mirties antrąsias metines. Publikacijos iniciatorius

122 Ochino, Lettera, 140: Né per questo damo ne ritrago dalle buone opere, imo nissuna cosa è che tanto exciti et serva a ben operare sì chome questa viva fede: che siamo salvi in tutto per Christo, per mera gratia et bontà di Dio et in nissun modo per nobilità, dignità, bontà o prectiosità di opere nostre. Agiongo anco di più che è impossibile farsi da noi una opera veramente buona, grata et accepta a Dio, se non haviamo questa viva fede.

123 Ochino, Lettera, 141–142: Non amo sì pocco la mia patria che io volesse ingannarla, imo li miei, me stesso et Christo. Se anco io fosse solo in credere et confessare el vero evangelio, et vuoi non mi credesse, havreste qualche apparente scusa. Ma non vedete che la magior parte de' Christiani hanno apperto li ochi al vero, maxime i nobili, pii et veramente docti spiriti? Oh, se in Italia, in Francia et nella Spagna potesse liberamente predicarsi lo evangelio sì chome in Germania! Quasi ognuno lo acceptarebe, sì potente è la verità.

buvo Kulviečio kolega Karaliaučiaus universitete Johannas Hoppijus, parašęs ir pirmąją Kulviečio biografiją, laidotuvių kalbą *Oratio funebris* (1546). Hoppijus ne tik parašė Lietuvos Reformacijos pradininką išaukštinusį, į Europos Renesanso šviesiausių asmenybių gretas įrašiusį bei jo biografiją nušvietusį veikalą, bet ir publikavo jo konfesiją, tad pagrįstai gali būti laikomas Lietuvos Reformacijos istoriografijos pirmtaku.
Johannas Hoppijus (Ioannes Hoppius Budissensis, Johann Hoppe, prieš 1520–1565), Kulviečio draugas ir kolega Karaliaučiaus universitete, buvo kilęs iš Saksonijos miesto Bauceno (Bautzen).[124] Vitenbergo universiteto auklėtinis savo pedagoginę karjerą pradėjo kaip Freištato (Freystadt, Świdnica) evangelikų mokyklos Silezijoje rektorius. 1542 m. kunigaikščio Albrechto buvo pakviestas į kuriamą Karaliaučiaus partikuliarą, o pastarąjį 1544 m. perorganizavus į universitetą Hoppijui jame buvo suteiktos Etikos profesoriaus pareigos. 1549 m. jis buvo Karaliaučiaus universiteto rektoriumi. Hoppijus artimai bendravo su žymiu Prūsijos humanistu Georgu Sabinu (Sabinus), tačiau 1553 m. spalio 16 d. Karaliaučiaus universitetą buvo priverstas palikti dėl oponavimo osiandrizmui, kurį tuo metu rėmė kunigaikštis Albrechtas ir oficialioji universiteto valdžia. Persikėlęs į Kulmą (Chełm), 1554 m. pavasarį Hoppijus ten ėmėsi sėkmingų miesto mokyklos perorganizavimo į gimnaziją darbų, kuriuos apibendrino veikale *Forma veteris Gymnasii Culmensis recens instaurati* (Vratislaviae, 1554). Savo mokymo ir ugdymo programas Hoppijus grindė žymiosios J. Sturmo protestantų gimnazijos Strasbūre modeliu, tačiau pasirodžius veikalui ugdymo programą ėmė kritikuoti Kulmo Katalikų bažnyčios hierarchai. Nuo 1555 m. pabaigos Hoppijus keletą metų dirbo Elbingo gimnazijos rektoriumi, tačiau ir ten jo paskyrimui pasipriešino vyskupas Stanislovas Hosijus. 1558 m. Hoppijus ėmėsi humanistinės gimnazijos organizavomo darbų Gdanske, o 1560 grįžo į Kulmą, vedė miesto burmistro dukterį ir iki mirties ėjo miesto senatoriaus pareigas.
Johanno Hoppijaus Kulviečiui skirta laidotuvių kalba *Oratio funebris in obitum nobilis ac clarissimi uiri Doctoris Abrahami Culuensis Lithuani, Professoris in Academia Regiomontana Prussiae* (*Laidotuvių kalba mirus šlovingam ir įžymiam vyrui, Prūsijos akademijos profesoriui daktarui Abaraomui Kulviečiui Lietuviui*) kartu su *Confessio fidei Abrahami Culuensis* (*Abraomo Kulviečio Tikėjimo išpažinimu*) buvo išspausdinta atskira knyga 1547 metų birželio mėnesį Karaliaučiuje, Johanneso Weinreicho spaustuvėje. Laidotuvių kalba buvo parašyta Kulviečio mirties metinių proga (1546 m. gegužę), kaip pats autorius nurodė dedikacijoje kreipdamasis į Mykolą Juškevičių Kulvietį, atrodo, Abraomo Kulviečio tėvo pusbrolį, tuo metu buvusį Kauno

124 Kubik, Hoppe, 608–609.

teisėją.[125] Knygą sudaro Hoppijaus laidotuvių kalba *Oratio funebris*, Kulviečiui skirta Hoppijaus epitafija *Epitaphium* ir Kulviečio *Confessio fidei*. Laidotuvių kalbos XVI a. Europoje plito kaip iškilių asmenybių biografijų ir veiklos įamžinimo būdas. Hoppijaus *Oratio funebris* – pirmoji laidotuvių kalba, skirta lietuviui. Tad protestantai yra ir šio graikų *epitaphios logos* ir romėnų *laudatio funebris* pagrindu suformuoto ir naujųjų laikų Europoje ištobulinto žanro pradininkai Lietuvoje. Po keleto metų antrasis tokio žanro kūrinys (*Oratio funebris de illustrissimi principis et domini Iohannis Radzivili*), skirtas Jonui Radvilui (1516–1551), buvo sukurta Vitenbergo universitete studijavusio vilniečio evangeliko Jono Agripos Lietuvio (apie 1529–1597).[126] 1553 m. palydėta Melanchthono epitafijos, kalba buvo išspausdinta atskiru leidiniu. Agripos kalboje pirmą kartą buvo paviešinta žinia apie mirusio Radvilo evangeliškąsias nuostatas, tačiau konfesinės detalės šiame kūrinyje nežymios. Hoppijaus tekstas laikytinas Lietuvos protestantiškos hagiografistikos pradžia. Kalboje ne tik nušviečiama Kulviečio biografija ir įvertinami pasiekimai bei dorybės, bet ir sukuriamas išsamus ir įtaigus Kulviečio-disidento, pirmojo evangelizmo herojaus bei kankinio dėl tikėjimo ir tiesos paveikslas.

Hoppijaus Kulviečiui skirtos knygos istorija dramatiška kaip ir jos herojaus gyvenimas. XIX a. pabaigoje buvo žinomi du išlikę šios knygos egzemplioriai Karaliaučiaus Karališkoje ir universiteto bibliotekoje, kuriuos XIX a. pabaigoje užfiksavo Paulius Tschackertas.[127] Šie egzemplioriai dingo arba buvo sunaikinti Antrojo pasaulinio karo metais. Iki pat XXI a. pradžios istoriografija neturėjo žinių apie išlikusius šio leidinio egzempliorius, taigi ir apie pirmojo Lietuvos Reformacijos teksto, Kulviečio konfesijos, originalą. Šiuo metu žinomi du kiti išlikę šio leidinio egzemplioriai. Vienas jų buvo atrastas Anglijoje, Durhamo universiteto bibliotekoje (Durham University Library, Palace Green), archyvų ir specialių kolekcijų skyriuje (Archives and Special Collections), sign. Routh 60.F.27/3. [128] Durhamo egzempliorius priklauso *Bibliotheca Routhiana* fondui ir yra priskirtas itin retų XVI a. knygų kategorijai.[129] Mar-

125 Tekste jo giminystė nurodoma žodžiu *patruelis*, kuris nurodo kilmę iš tėvo brolio, pusbrolystę. V. Biržiška nurodo, kad Mykolas Juškaitis Kulvietis buvo Abraomo Kulviečio tėvo brolis, tai yra, Abraomo dėdė (Aleksandrynas 1, 55), tačiau pagal K. Jablonskio genealoginius tyrimus jis yra Mačio Ginvilos įpėdinis, o Abraomo tėvo Petro tėvas buvo Jonas, tad Petras Kulvietis ir Mykolas Juškevičius Kulvietis turėtų būti pusbroliai, žr. JABLONSKIS, Apie Abromo Kulviečio kilmę, 57.

126 DAMBRAUSKAITĖ-MURALIENĖ, Venclovo Agripos Lietuvio laidotuvių kalba, 124–130.

127 „Nr. 1610. – 1543. [Abraham Culvensis,] Confessio fidei [...] Zwei Exemplare auf der Kgl. Univ.=Bibl. in Königsberg Oe 614 und 604 (8°).", „Nr. 2008. [...] Exemplare auf der Königl. und Univ.=Bibl. in Königsberg Oe 614 (8°) und Oe 604 (8°).", TSCHACKERT, Urkundenbuch 3, 54; 163; GELUMBECKAITĖ, Šaltinio aprašas, 67.

128 GELUMBECKAITĖ, Šaltinio aprašas, 67.

129 Pagal šį egzempliorių, įvertintą kaip unikatą, buvo parengtas kritinis 2011 m. Hoppijaus *Oratio funebris* ir Kulviečio *Confessio fidei* leidimas.

tinas Josephas Routhas (1755–1854) buvo teologijos mokslų daktaras, patristikos specialistas, nuo 1791 metų Oxfordo universiteto Magdalietės kolegijos (Magdalen College) prezidentas. 1852 metų kovo 29 dieną datuotu dovanojimo aktu, rastu po mirties, Routhas visą savo biblioteką (išskyrus rankraščius) paliko Durhamo universitetui: 16 500 pavadinimų knygų, tarp jų – 146 inkunabulus. Beveik visos Routho bibliotekos knygos buvo pirktos jau įrištos.[130] Konvoliuto, įrišto į pergamento viršelius XVII amžiuje arba XVIII amžiaus pradžioje, sandara nėra atsitiktinė. Ji atspindi XVI a. Karaliaučiaus kultūrinę aplinką. Hoppijaus knyga įrišta konvoliute trečia kartu su kitomis dviem 1567 m. Kelne išleistomis serbų-kroatų kilmės veikėjo Pauliaus Scaligerio (Schalichius Paulus von Lika, 1534–1571) knygomis.[131] Šie du jo 1567 m. išspausdinti veikalai, *Responsa ivris consvltorum* ir *Annales Scaligerorvm*, yra atsakas Albrechtui Truchsess von Wetzhausenui, 1564 m. Karaliaučiuje publikavusiam veikalą prieš Scaligerio giminaitį.[132]

2016 metais sužinota apie dar vieną Hoppijaus knygos egzempliorių, esantį Peterburge.[133] Jis saugomas Rusijos nacionalinėje bibliotekoje Peterburge (iki 1992 m. – Valstybinė viešoji M. Saltykovo Ščedrino biblioteka), sign. 16.64.5.52. Peterburgo egzempliorius priklausė žymiajai Załuskių bibliotekai, kuri, sutelkus privačius rinkinius 1747 m. dviejų brolių vyskupų Andriaus Stanislovo Załuskio ir Juozapo Andriaus Załuskio (Andrzej Stanisław Załuski, Jósef Andrzej Załuski) buvo įkurta Varšuvoje kaip pirmoji Abiejų Tautų Respublikos viešoji biblioteka. Po Trečiojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo Załuskių biblioteka imperatorienės Jekaterinos nurodymu buvo išvežta į Rusiją ir tapo Peterburge XIX a. atidarytos Rusijos imperatoriškos bibliotekos pagrindu.

130 Gelumbeckaitė, Šaltinio aprašas, 67–72.

131 Routho kolekcijoje Karaliaučiaus aplinkai priklausantis konvoliutas dėl Scaligerio pavardės sutapimo įregistruotas šalia visai kitos aplinkos, Julijaus Cezario Scaligerio veikalo, žr. Gelumbeckaitė, Šaltinio aprašas, 69. Reikia patikslinti, kad mūsų aptariamas konvoliutas neturi nieko bendro su žymaus humanisto Julijaus Cezario Scaligerio darbais, tad į Routho kolekciją bus patekęs kaip XVI a. Karaliaučiaus polemikas liudijantis dokumentas.

132 Paulių Schalichijų gerai žinojo vėliau artimai su Lietuva susijęs Pier Paolo Vergerijus ir serbų-kroatų pirmos knygos autorius Trubaras. Už šiuos pastebėjimus esu dėkinga Vergerijaus tyrinėtojui prof. Silvanui Cavazzai.

133 Pociūtė, Apie dar vieną ankstyviausio Lietuvos Reformacijos paminklo egzempliorių, 281–282.

Mikalojus Radvilas Juodasis (1515–1565). Iš knygos *Icones familiae ducalis Radvilianae,* Nesvyžius, 1758. Vilniaus universiteto biblioteka.

Mikalojus Radvilas Juodasis: Reformacijos pradžia. Kova su Apaštalų sostu ir Krikščionių bažnyčios įkūrimas

Didiko ir valstybės politiko konversija: nepriklausomybės planas

Kunigaikštis Mikalojus Radvilas Juodasis (1515–1565) yra pirmasis LDK didikas, ėmęsis Reformacijos įgyvendinimo veiksmų ir iki pat mirties buvęs jos lyderiu Lietuvoje. 1550–1551 m. jis gavo aukščiausias valstybės pareigas – LDK kanclerio ir Vilniaus vaivados, kurios įtvirtino jo politinį autoritetą ir suteikė galių, leidžiančių inicijuoti Reformacijos procesus net ir nepalankiomis politinėmis aplinkybėmis.

Radvilo Juodojo politinės ir kultūrinės veiklos įvaizdis XX a. Lietuvos istoriografijoje buvo suformuotas remiantis prielaidomis, jog religinėmis reformomis jis naudojosi kaip sau naudinga galios stiprinimo forma. Toks požiūris nepaaiškina kunigaikščio religinės veiklos turinio: viena vertus, visų didikų tikslai buvo susiję su galių įtvirtinimu, kita vertus, religinis Radvilo ryžtas, nuosekliai demonstruotas visą jo reformacinį gyvenimo laikotarpį, šiuo požiūriu jam mažai pasitarnavo. Nuolatinei kovai su Bažnyčia, o vėliau polemikai ir su pačiais Šveicarijos reformatais, kunigaikštis paaukojo ne tik daug energijos, bet ir išteklių. Nors ankstyvosios reformacinės veiklos metais labiau ar mažiau atviru Radvilo religinių reformų sąjungininku buvo artimai su kunigaikščiu bičiuliavęsis valdovas Žygimantas Augustas, paskutiniais gyvenimo metais Juodasis nebeteko jo paramos. Nepaisant to, kunigaikščio radikalizmas ir reformų dvasia nemenko. Juodasis buvo ne tik pirmasis, bet ir vienintelis LDK didikas, XVI a. viduryje asmeniškai gilinęsis į teologinius klausimus ir palikęs reikšmingų religinių tekstų. Šios aplinkybės Radvilo Juodojo religingumo neleidžia laikyti paviršutinišku ir nurašyti kaip kontekstinio politinės veiklos faktoriaus. Kaip religinis veikėjas Radvilas Juodasis buvo labiau tipiškas revoliucinių užmojų turintis Renesanso idealistas, nei konservatyvus sistemos konformistas. Intelektualinis Reformacijos kontekstas, aktyvus socialinis gyvenimas visokeriopai skatino Lietuvos reformų lyderio entuziazmą.

Radvilo Juodojo religinio identiteto raida istoriografijoje yra susieta su tradiciniu chronologiniu Vakarų Reformacijos raidos vektoriumi (liuteronizmas, kalvinizmas, antitrinitorizmas), tačiau oficialiai Juodasis ir jo įkurta bei globota Bažnyčia iki pat kunigaikščio mirties nebuvo priėmusi jokio Vakarų Reformacijos centrų tikėjimo išpažinimo ar įsipareigojusi kokiai nors iš šių doktrinų. Reformaciniai Juodojo veiksmai liudija, kad Lietuvos Reformacijos lyderis puoselėjo palaipsniui formuojamos nacionalinės evangeliškosios Bažnyčios viziją. Apibūdinant Juodojo konfesinį identitetą turime reikalą ne su konfesijų kaita, bet su vieną kartą įvykusia konversija į evangelizmą. Šioji, kaip būdinga daugeliui XVI a. vidurio konversijų, buvo procesinė, aiškiai apčiuopiama jau

nuo 1553 metų ir atvirai paviešinta Radvilo Juodojo laiške, atsakyme popiežiaus nuncijui Luigi Lippomanui, rašytame 1556 m. vasarą. Atsiskyręs nuo katalikybės, paskutiniu savo gyvenimo dešimtmečiu kunigaikštis telkė naujai įkurtą Krikščionių bažnyčią instituciškai ir sykiu, veikiamas italų heterodoksinės minties, ieškojo trinitoristinės polemikos sprendimo kelių. Gyvenimo pabaigoje Radvilas buvo įsitikinęs, kad sąvoka Trejybė (*Trinitas*) yra teologijos konstruktas, iškreipiantis krikščionybės mokymą.[1]

Per dvylika viešo kultūrinio perversmo ir kovos su oficialia ir dominuojančia Bažnyčia metų Radvilas stimuliavo ir įdiegė daug naujų LDK kultūros procesų ir teisėtai gali būti vadinamas LDK Renesanso ir Reformacijos kultūros lyderiu. Centrinė šių reformų ašis buvo LDK Evangelikų bažnyčios, oponuojančios įsigalėjusiai Bažnyčios vizijai ir formuojančios naujas vertybines visuomenės gaires, sukūrimas. Negalėtume pasakyti, kad šios Bažnyčios doktriną tiesiogiai formavo Juodasis, kuris visų pirma buvo valstybės, o ne Bažnyčios figūra. Vis dėlto, pats kunigaikštis turėjo imtis ir religinio Bažnyčios vadovo vaidmens, kuris skleidėsi jo vardu pasirašytuose religiniuose tekstuose ir buvo plėtojamas sukuriant kontaktų tinklą su Vakarų evangeliškųjų bažnyčių atstovais. Išlikę paties Radvilo religiniai svarstymai ir jo konfesinės veiklos politika liudija keletą svarbių Radvilo religinės lyderystės aspektų. Pirma, kunigaikštis tiesiogiai nesusiejo savo globojamos Bažnyčios nei su Augsburgo, nei su Helvetų konfesija, taip vengdamas tiesioginės priklausomybės nuo Vokietijos arba Šveicarijos ir puoselėdamas nepriklausomos, valstybės interesus atstovaujančios, Bažnyčios viltis. Antra, Radvilui labiau rūpėjo ne tiek Bažnyčios doktrininis tapatumas, skatinęs evangelizmo konfesionalizaciją bei doktrininius ginčus, kuriuos gyvenimo pabaigoje jis pavadino „logomachija", beprasme žodžių kova, kiek evangeliją liudijančios gyvosios Bažnyčios puoselėjimas. Trečia, Radvilo nacionalinės nepriklausomos Bažnyčios idėja atitiko jo politinius siekius. Juodasis buvo LDK politinės nepriklausomybės šalininkas, priešinosi Lietuvos ir Lenkijos, su kuria Lietuva buvo susieta bažnytinės hierarchijos saitais, susijungimui. Išsilaisvinimo nuo konfesinės priklausomybės idėja, sukuriant lietuvišką bažnytinę struktūrą, kuriai priklausytų dauguma LDK bajorijos ir didikų, buvo bendros jo religinės ir socialinės politikos dalis.

Radvilas Juodasis gimė 1515 m. vasario 4 d. Nesvyžiuje, Trakų kašteliono Jono Radvilo ir antrosios jo žmonos Onos Kiškaitės šeimoje.[2] Jaunystę jaunasis kunigaikštis praleido valdovo rūmų aplinkoje, kurioje gavo ir namų išsilavinimą. Kai trisdešimtmetis Juodasis 1545 m. pavasarį pasirodė kaip didikas, ėmęsis tarpininkauti dėl 1542 m. gegužį erezija apkaltinto ir piliečio teisių netekusio Kulviečio grįžimo į Vilnių, kuriame

1 Apie tai plačiau žr. šios knygos penktojoje dalyje.
2 JASNOWSKI, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 1.

jau šeimininkavo naujasis valdovas Žygimantas Augustas, LDK sostinėje ėmė telktis reformų dvasia, o pats Juodasis stojo į kultūrinių ir politinių reformų šalininkų gretas.[3] Po staigios Kulviečio mirties 1545 m. birželį, Juodojo kultūrinės veiklos politika keletą metų neįgavo aiškesnės krypties dėl įvairių gyvenimo peripetijų, nulemtų jo paties politinio įsitvirtinimo siekių bei intensyvių valdovo Žygimanto Augusto dvaro gyvenimo pokyčių. 1545–1548 m. Juodojo veikla buvo susijusi su Lietuvos politinio gyvenimo veidą keitusių mirčių ir vestuvių grandine, kurioje Juodasis vaidino svarbų vaidmenį. Vos dešimčiai dienų praėjus po Kulviečio mirties, Vilniuje 1545 m. birželio 15 d. mirus karalienei Elžbietai, sparčiai ėmė rutuliotis karaliaus ir Barboros Radvilaitės istorija, pasibaigusi slaptomis 1547 m. vedybomis. Nuo 1545 m. Juodasis buvo centrinė figūra tiek sprendžiant finansines sutartis su imperatoriškuoju dvaru (kelionė į Vieną 1547 m.), tiek įteisinant karaliaus santuoką. Diplomatinės misijos Vienoje (pasiuntinybės pas Čekijos karalių Ferdinandą dėl mirusios žmonos Elžbietos Habsburgaitės išrangos grąžinimo) metu iš imperatoriaus Karolio V, 1547 m. gruodžio 10 d. sau, broliui Jonui ir pusbroliui Radvilui Rudajam Juodasis gavo kunigaikščių titulus.[4] 1548 m. vasarį, juos patvirtinus ir valdovui Žygimantui Augustui, Juodasis Sandomire atšventė vestuves su Elžbieta Szidlowecka ir tų pačių metų kovą parsivežė žmoną į Vilnių, kur 1549 m. jiems gimė pirmasis sūnus Mikalojus Kristupas. Iš karto po vestuvių Juodajam teko įsijungti į politinių problemų, susijusių su valdovo Žygimanto Senojo mirtimi 1548 m. balandžio 1-ąją, sprendimą. Žygimanto Augusto tapimas Lenkijos monarchu, didžiulio pasipriešinimo įveikimas karūnuojant Barborą Radvilaitę, buvo Radvilo 1548–1549 metų veiklos rezultatai. Galiausiai, 1551 m. birželio 23 d. Vilniaus Katedroje buvo palaidota Barbora Radvilaitė, tačiau Juodojo politinė įtaka dėl to nė kiek nesumenkėjo. Atvirkščiai, iš karaliaus, šalia LDK kanclerio pareigų, jis gavo ir Vilniaus vaivados postą ir įsitvirtino kaip neginčijamas lyderis. Būtent tuo metu ėmė ryškėti jo konversija, pakeitusi ir Radvilų giminės istoriją (1551 m. miręs Juodojo brolis Jonas Radvilas žinomas kaip pirmasis šios giminės evangelikas, tačiau pastarojo simpatijos protestantizmui buvo paviešintos tik po jo laidotuvių išspausdintoje Venclovo Agripos *Laidotuvių kalboje* (1553), o konkrečių duomenų apie jo reformacinę veiklą beveik nėra).

Svarbia Radvilo Juodojo konversijos aplinkybe laikytina filoprotestantiška nuo 1544 m. Vilniuje reziduojančio jaunojo LDK valdovo aplinka. Žygimantas Augustas domėjosi religinėmis reformomis, o Vilniaus dvare dirbo Reformaciją remiantys dvasininkai Jonas Kozminčikas (Jan z Kozmina), Laurynas Diskordija (Wawrzyniec

3 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1545 01 02; 1542 01 10, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 181–182. Plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 94–105.

4 Karvelis, Ragauskienė, Iš Radvilų giminės istorijos, 61.

Discordia) ir kiti.[5] 1549 m., vildamasis valdovo palankumo, į Žygimantą Augustą kreipėsi ir jam savo veikalą (*Laiškų žydams komentarus*) dedikavo Calvinas, 1554 ir 1555 m. laiškais atvirai valdovą paragindamas pasukti šalį teisingo tikėjimo keliu.[6]
Artimoje valdovo aplinkoje aktyviai veikė į protestantizmą jau nuo 1550 m. linkstantis pranciškonų provincijolas, Bonos Sforzos nuodėmklausys Francesco Lismaninis (1504–1566), tapęs svarbia Reformacijos plėtros Lenkijoje ir LDK figūra.[7] 1553 m. rugsėjį valdovas Žygimantas Augustas išsiuntė jį į Italiją, pavesdamas šiam naujų knygų valdovo bibliotekai komplektavimą, tačiau Milane Lismaninis buvo įtartas erezija ir pabėgo į Šveicariją.[8] 1554 lapkritį–1555 vasarį gyvendamas Ženevoje Lismaninis suartėjo su Calvinu ir ėmė veikti kaip tarpininkas, stiprinantis Lenkijos ir LDK reformatų ryšius su Šveicarijos lyderiais, o 1556 m. kovą grįžęs į Lenkiją aktyvią reformacinę veiklą tęsė toliau. 1555 m. vasarį iš Ženevos pasiųstas jo sekretorius Stanislovas Budzyńskis parvežė knygų ir šveicarų laiškų valdovui bei atskiriems Lenkijos ir LDK magnatams ir paties Lismaninio laišką Mažosios Lenkijos evangelikų bažnyčiai apie savo atsiskyrimą nuo Romos. Šis Lismaninio pareiškimas buvo pirmojo viešo Mažosios Lenkijos evangelikų sinodo, sušaukto 1555 m. gegužės 1 d. Pinčuve, kuriame Lismaninį nuspręsta paskelbti antruoju Mažosios Lenkijos evangelikų superintendantu, pretekstas.[9] Tarp 1555 m. parvežtų Budzyńskio laiškų buvo ir pirmasis Calvino laiškas Radvilui Juodajam, kuris tų pačių metų atsakyme birželį Ženevos lyderį užtikrino be dvejonių pasirinkęs evangelizmo kelią.[10]
Nuo 1553 m. Radvilo dvaruose Lukiškėse ir Brastoje Radvilui sutelkus reformoms pasirengusius kunigus, pradėtos organizuoti evangeliškos pamaldos. Pirmieji kunigai – Simonas Zacijus, Jeronimas Piekarskis ir kiti – buvo Katalikų bažnyčios tarnybos išsižadėję ekskunigai. Jau amžininkai pastebėjo pirmųjų Radvilo pamaldų savitumą. Lukas Podoskis Varmijos vyskupui Stanislovui Hosijui pranešė:
Brastos bažnyčios veidas visai kitoks, čia gimsta ne liuteroniška, bet kažokia nauja sekta. Šį nepakenčiamą, prakeiktą užkratą sėja Simonas iš Prošovicų, žinomas užtikrintas eretikas. Jam šioje tarnyboje padeda kažkoks pranciškonų atskalūnas Simonas bei

5 Cynarski, Žygimantas Augustas, 102.
6 J. Calvinas Žygimantui Augustui: Alloquutio nuncupatoria Commentario in epistolam ad Hebraeos praemissa, in: CO XIII, nr. 1195; Calvinas Žygimantui Augustui 1554 12 05, in: CO XV, nr. 2057; J. Calvinas Žygimantui Augustui 1555 12 24, in: CO XV, nr. 2362. Plačiau žr. Pociūtė, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje, 9–11.
7 Wotschke, Francesco Lismanini, 213–232; Pociūtė, Maištininkų katedros, 267–270.
8 Lismaninis buvo italizavęsis graikas. Plačiau apie jį žr. Barycz, Meandry Lismaninowskie, 37–66.
9 Sipayłłówna, W sprawie synodu pińcowskiego, 213–221.
10 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam 1555 02 13, in: CO XV, nr. 2113; J. Calvinas M. Radvilui Juodajam 1555?, in: CO XV, nr. 2370; M. Radvilas Juodasis J. Calvinui 1555 06 13, in: CO XV, nr. 2227. Plačiau žr. Pociūtė, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje, 11.

Piekarskis. Mišios ten laikomos kažkokiu nauju būdu, o žmonės į jas kviečiami ne tik iš miesto, bet ir iš kaimyninių vietovių.[11]

Dėl plintančių evangelikų pamaldų protestus karaliui Žygimantui Augustui reiškė tiek Hosijus, tiek Lucko (Brasta priklausė Lucko vyskupijai) vyskupas Valerijonas Protasevičius. Pastarasis ir pats bandė nesėkmingai stabdyti kunigaikštį, iš kurio susilaukė tik grasinimų. Apie tai pasakojama viename 1554 m. Bernardo Pohibelio laiške Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui:

[Radvilo] bažnyčioje ceremonijos vyksta lenkų kalba, kad kiekvienas abiejose valstybėse suprastų. Nors dabar ir ramu, šiek tiek anksčiau buvo baisi sumaištis, tačiau visi (išskyrus dvasininkus) jį garbino už bažnyčių reformavimą. Tuo nepatenkintas Lucko vyskupas jam net parašė, bet atsakyme Radvilas tik grubiai lenkiškai pagrasino imsiąsis jėgos, jei laikui bėgant jam bus bandoma kaip nors panašiai trukdyti. Jo dvare yra keletas, su mūsų kunigais į kalbas nesileidžiančių. Nyderlanduose Radvilas liepė atvaizduoti Martiną Lutherį sykiu su mirusiu didžiai garbingu kurfiurstu dideliame aksominiame gobelene vaizduojant Kristaus krikštą per Joną Jordane, ir įsakė jį pakabinti didžiojoje menėje, kur Jo Didenybė kiekvieną dieną pasirodo.[12]

Pirmoji Lietuvos spaustuvė: evangeliškoji Brastos katechetika. Liuteroniškieji šaltiniai ir helvetų doktrinos akcentai

Įgytos politinės galios suformavo ir religinių bei kultūrinių Radvilo reformų sąlygas. Reikšmingas jų vaisius buvo Brastos spaustuvės, pradėjusios savo veiklą 1553 m. pa-

11 Lukas Podoskis Hosijui, 1553 12 28, Knišinas, in: HOSIUS, Epistolae 2, 388: At multo diversa est Brestiensis ecclesiae facies, ubi non Luterana, sed nova quaedam oritur secta. Quam intollerabilem et execrandam pestem seminat Simon ille Prosovita, convictus et pronuntiatus haereticus; hunc in ministerio adiuvant Stanislaus quidam professionis Franciscanae apostata et Pyekarski. Ibi iam novo quodam ritu missa instituitur, homines convocantur ad communionem non ex oppido tantum, sed ex vicinis municipii universi locis.

12 B. Pohibelis hercogui Albrechtui, 1554 05 04, Brasta, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 200: [...] lest die ceremonien jn der kirchen vff polnisch haltenn, das ein jeder verstehen kan, auch sub utraque reychen. Wiewol jtzo ethwas styll, dennoch weyl der hoff hiegewessen alzo geschrei, wird vonn jdermenniglich (ausgenommen von den geystlichen nicht) gelobt, das man die kyrchen alzo reformyrt. Der bischoff von Lützki ist vbel zufrieden, das solchs alzo gehalten, worauff er auch geschriben, aber zur antwortt hat jm Radzywil mit ryem vf polnish gedreuet zu schlagenn, mag mit der zeit was seltzam weiter erfolgen. Helt etzliche vnther seynem gesindt, die sich mit vnsern pfaffen nit vil reden eynlassenn. Martinum Luther hat er jm Niderlande gantz werklich jn seyden vf eynem großen tepicht samt dem verstorbenen hochlöblichen gedechtnis alten churfürster, darbey die tauffe Christi durch Johannem jm Jordan geschenn, shön abkonterfeyen lassen vnd alhier im großen sal, do jre Majt teglich zu erscheinen pflegen angeschlagen.
Laiške minimas gobelenas, manoma, išaustas pagal Luko Cranacho jaunesniojo paveikslą Kristaus krikštas Jordane, buvo pakabintas Radvilo Brastos dvare, kuriame viešėjo valdovas. Kartu su Lutheriu, kaip evangelizmo Vokietijoje platintojas, gobelene buvo pavaizduotas Vokietijos kurfiurstas Jonas Frydrichas. Apie svarstymus šio gobeleno tema žr. ŠATAVIČIŪTĖ, Profesionalios lietuvių tekstilės ištakos, 4.

baigoje, produkcija. Juodojo Brastoje įkurta spaustuvė buvo pirmoji LDK spaustuvė, pradėjusi nuolatinę Lietuvos spausdintų knygų istoriją.[13] Spaustuvės veiklai pradžioje vadovavo iš Krokuvos Juodojo pakviestas Erazmo mokinys Bernardas Wojewódka, netrukus (atrodo, kad 1554 m. vasarą) nuskendęs gabenant išleistų knygų tiražą.[14] Iki maždaug 1561 m. Brastos spaustuvininku buvo kitas krokuvietis, Stanislovas Murmelijus, o paskutiniais jos veiklos metais – buvęs Radvilo Juodojo dvaro muzikas ir kultūros veikėjas Kiprijonas Bazilikas (Cyprian Bazylik). Savo veiklą 1553 m. pradėjusi spaustuvė Brastoje veikė dar keletą metų po Juodojo mirties, iki 1570 metų, kol jos nesustabdė į katalikybę atsivertęs Juodojo sūnus Mikalojus Kristupas Radvilas Našlaitėlis. Broliui Jurgiui Radvilui tapus Vilniaus vyskupo koadjutorium, 1575 m. viduryje Našlaitėlis spaustuvę perkėlė į Vilnių, pavesdamas ją jėzuitams, pradėjusiems Vilniuje plėtoti kontrreformacinę spaudą.[15]

Brastos spaustuvės produkcija buvo įvairi, daugiausiai lenkiška ir orientuota į platų skaitytojų ratą. Pirmiausiai rūpintasi publikuoti katechetinius evangelizmo tiesas aiškinančius leidinius, parengtus remiantis Europoje leidžiamos protestantiškos spaudos pavyzdžiais. Iškiliausiu ir žymiausiu Brastos leidiniu visuotinai pripažįstama Brastos Biblija (1563) – pirmasis Lietuvoje viso Šventojo Rašto leidimas ir sykiu pirmoji protestantų Biblija lenkų kalba.

Ankstyvieji spaustuvės leidiniai buvo katechetinės knygos – *Summáryuss Dźyesęcyorá Przykazánia Bożego* (*Dešimties Dievo prisakymų santrauka*), *Sposoby a obyczaye nyektore ostroźnye y krom zgorssenya mowyenya* (*Kai kurie apdairūs mokymo būdai ir posakiai*), didysis ir mažasis Brastos katekizmai bei kiti leidiniai.[16] Jie buvo parengti naudojantis lotyniškais ir vokiškais Vokietijos liuteronų Kristupo Imlerio Hadamarijaus, Urbano Rhegijaus ir Johanneso Brenzo veikalais.[17] Brastos knygų rengėjai, Radvilo Juodojo dvaro ir kuriamos evangelikų bendruomenės veikėjai, visų pirma, Andrzejus Trzecieskis (m. 1583), Simonas Zacijus (m. apie 1591), Eustachijus Trepka (apie 1510–1559) ir kiti, užsienyje leistų darbų pavyzdžiais naudojosi gana laisvai: lenkiški jų pagrindu parengti tekstai buvo trumpinami, keičiami bei pildomi atsižvelgiant į vietos skaitytojo poreikį.

13 Pirmųjų spausdintų LDK knygų pavyzdžiais yra dvi 1522–1525 m. Vilniuje kirilica bažnytine slavų kalba (su rusėnų kalbos elementais) išleistos Pranciškaus Skorynos (prieš 1490–apie 1541) knygos. Skorynai nutraukus savo veiklą, spaudos istorija Lietuvoje sustojo.

14 Žr. 1554 08 01 Luko Akvilino ir Georgijaus Sabino laiškus Hosijui, in: Hosius, Epistolae 2, 456–457.

15 Kempa, Mikołaj Krszysztof Radziwiłł Sierotka, 155.

16 Tai pirmieji žinomi išlikę darbai, neatmestina, kad kiti ankstyviausi Brastos spaudiniai neišliko.

17 Pagal Rhegijaus veikalą *Formulae quaedam caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Chirstianae doctrinae locis* (1535) parengta knyga *Sposoby a obyczaye* buvo dedikuotas Juodojo žmonai Elžbietai Radvilienei, kuriai vyras uždraudė lankytis katalikiškose mišiose ir skatino skaityti evangelišką literatūrą. Apie tai plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 214–215.

Ankstyvosios LDK evangelikų doktrinos formavimo požiūriu svarbus yra 1553–1554 m. Brastos katekizmas, kuriame buvo išspausdinti mažasis ir didysis katekizmai, pradėję katekizmo – pagrindinio populiariosios bažnytinės literatūros žanro – tradiciją Lietuvoje.[18] Katekizmo autorius lieka nežinomas, bet leidinys sietinas su minėtais pirmaisiais Brastos spaustuvės rengėjais: Trzecieskiu, Trepka, Zacijum bei pačiu spaustuvininku Wojewódka. Jau Pułaskis teisingai pastebėjo, kad Brastos katekizmai neatitinka jokio žinomo Vakarų katekizmo ir padarė išvadą apie jų religinio turinio originalumą: katekizmams parengti pasinaudota liuteroniško katekizmo modeliu ir Urbano Rgehijaus darbais,[19] tačiau Brastos katekizmo teologinė kryptis yra paremta ir šveicariškosios doktrinos elementais.[20]

Išskirtini du reikšmingi vokiečių autoriai, kurių darbų tiesioginę įtaką galima pastebėti Brastos katekizmuose: Urbanas Rhegijus ir Johannesas Brenzas. Augsburgo teologo Urbano Rhegijaus (1489–1541) veikalai Reformacijos laikotarpiu buvo populiarūs ir įtakingi ne tik Vokietijoje, bet ir visoje Europoje. 1545 m. išspausdintoje Bernardo Holtorpijaus elegijoje mirus Stanislovui Rapolioniui, Rhegijus paminėtas tarp žymiausių Reformacijos mokytojų.[21] Lenkų liuteronų literatūros klasikas Mikalojus Rejus Rhegijaus 1535 m. katekizmu pasirėmė jau rengdamas pirmą lenkišką liuteronų katekizmą (Krokuva, 1543). Rhegijus buvo ir vienas į italų kalbą verčiamų autorių Italijoje slapta plitusios evangeliškosios literatūros bangos metu.[22]

Brastos mažojo katekizmo prakalba, kviečianti pažinti Evangelijos tiesas ir mokymąsi paremti krikščioniškojo pamaldumo nuostatomis, buvo parašyta naudojantis didelio populiarumo susilaukusio Rhegijaus didžiojo katekizmo (pirmas leidimas lotynų kalba 1541 m.) prakalba. Tačiau pats Brastos mažasis katekizmas neatitinka nei minėto Rhegijaus didžiojo, nei Rhegijaus mažojo (1535) katekizmų ir nėra identiškas jokiam šiuo metu žinomam XVI a. katekizmui. Šia prasme jis laikytinas originaliu katekizmo variantu, turinčiu liuteroniško katekizmo bruožų tiek sandaros, tiek turinio požiūriu. Pułaskis pagrįstai atkreipė dėmesį į kai kuriuos Brastos katekizmo panašumus su pirmuoju lenkų liuteronų katekizmu, Jano Seklucjano išleistu Karaliaučiuje.[23] Didysis Brastos katekizmas, pateiktas dialogine tėvo ir sūnaus pokalbio forma, turi akivaizdžių idėjinių panašumų su Urbano Rhegijaus veikalu *Medicina Animae* (Vitenbergas, 1537). Rhegijaus *Medicina Animae* buvo vienas populiariau-

18 Šis Brastos spaudinys laikomas nebeišlikusiu, jis žinomas tik iš 1908 m. Franciszeko Pułaskio paskelbtos publikacijos, žr. Katechizm Brzeski, 1553/1554 r.

19 PUŁASKI, Katechism Brzeski 1553/4 r., 344.

20 PUŁASKI, Przedmowa wydawcy, XVII.

21 Stanislovas Rapolionis, 231.

22 Plačiau žr. CAVAZZA, Libri in volgare e propaganda eterodossa, 20–23.

23 PUŁASKI, Katechism Brzeski 1553/4 r., 331–332.

sių Rhegijaus darbų, XVI a. susilaukusių apie šimto leidimų ir perdirbimų įvariomis kalbomis. Prieš tai *Medicina Animae* vertimas į lenkų kalbą buvo išspausdintas Karaliaučiuje.[24] Antroji Brastos didžiojo katekizmo dalis yra katechetinė pasiruošimo mirčiai instrukcija (tam tikras *ars moriendi* variantas) – laisvas šio Rhegijaus veikalo perdirbimas: pasitelktas Rhegijaus veikalas išdėstomas dialogine forma.

Europoje plačiai buvo išplitę ir kito vokiečių evangeliko Johanneso Brenzo (Brentius, 1499–1570) katechetiniai lotynų ir vokiečių kalbomis parengti darbai – mažasis (1528) ir didysis (1541) katekizmai – galėję turėti įtakos kai kuriems Brastos katekizmų elementams. Brenzo didysis katekizmas buvo pavyzdžiu pirmiesiems slovėniškiems katekizmams, parengtiems slovėnų raštijos pradininko Primožo Trubaro (1508–1586), kurie 1550 m. buvo išleisti Tiubingene remiant Viurtembergo kunigaikščiui Kristupui, su kuriuo artimus ryšius visu savo reformacinės veiklos laikotarpiu palaikė Radvilas Juodasis. Neatmestina, kad šie darbai galėjo būti žinomi ir Lietuvoje. Būtent Trubaras katekizmų dialogus pakoregavo įvesdamas tėvo ir sūnaus personažus, sutinkamus ir Brastos didžiajame katekizme. Nuo 1553 m. Brenzo veikalų vertimus Italijoje platino Pier Paolo Vergerijus, netrukus Brenzo doktriną ėmęs diegti ir Prūsijoje bei Lenkijoje kaip galimą Lenkijos liuteronų konfesijos pagrindą.[25] Brenzo darbai ir doktrina aktyviai skynėsi kelią tarp Lenkijos liuteronų. 1555 m. Petrakavo sinodui parengta Stanislovo Lutomirskio evangeliškoji konfesija buvo nuosekliai paremta jo konfesija. 1556 metais, paskatintas Vergerijaus, vienas iš Radvilo kultūrinės aplinkos veikėjų, Eustachijus Trepka, publikavo Brenzo didžiojo katekizmo vertimą į lenkų kalbą.[26] Rengiant Brastos katekizmą galėjo būti pasinaudota ir 1543 m. Melanchthono katekizmu arba jo schema.[27]

Nepaisant panaudotų liuteroniškų šaltinių, religinės Brastos katekizmų doktrinos formuotojai idėjų sėmėsi ne tik iš liuteroniškosios, bet ir iš helvetiškosios (reformatų) tradicijos, nepriešindami jų argumentų ir terminologijos.[28] Dekalogas Brastos katekizme buvo pateikiamas pagal reformatų kanoną, kuriame išskiriamas antrasis prisakymas, draudžiantis atvaizdų garbinimą, o devintasis ir dešimtasis sutraukiami į vieną dešimtąjį.[29] Apibrėžiant sakramentologijos (krikšto ir eucharistijos) klausimus mažajame katekizme buvo sekama reformatų mokymu, teigiančiu, jog sakramentai yra mums

24 Lekarstwo duszne a przyprawienie myśli człowieczei ku śmierci Vrb. Regii. Powtóre w drukarni wytłoczone (Krolewiec: Alexander Augezdiecky, 1551).
25 Plačiau apie tai žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 337–345.
26 Catechismus, 1556.
27 Корзо, Украинская и белорусская катехетическая традиция, 146–147.
28 Plačiau apie Brastos katekizmus žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 222–234.
29 Katechizm Brzeski, 1553/1554 r., 2–5. Katekizme pabrėžta, jog Dievas yra Dvasia ir negali būti vaizduojamas materialiais pavidalais, kurie dar ir garbinami.

suteikiamos Dievo malonės žymė ir liudijimas, Kristaus pažado antspaudai, žadinantys ir patvirtinantys mūsų tikėjimą. Vis dėlto, krikšto, kaip „vandens su Dievo žodžiu sujungto", sakramento apibrėžimas labiau atitiko liuteroniškąjį.[30] Didžiajame katekizme artimiau reformatų mokymui nurodyta, kad krikštas yra „antspaudas", o „išorinis" kūno apliejimas vandeniu liudija „dvasinį apvalymą".[31] Tačiau kitoje jo vietoje vanduo tapatintas su malonės šaltiniu.[32] Eucharistijos samprata katekizme buvo pateikiama išvengiant reformacinės polemikos dėl realaus Dievo kūno ir kraujo buvimo joje. Ji buvo apibrėžta tiek kaip antspaudas (Viešpaties kūno ir kraujo šventenybė, kuri, priimta po išpažinties, patvirtina tikėjimą, nuodėmių atleidimą ir susijungimą su Kristumi), tiek kaip šventenybė, kuria pats Kristus suteikia nuodėmių atleidimą.[33] Mažajame ir didžiajame Brastos katekizmuose labiau išryškinta gerų darbų, kaip išrinktumo ir išganymo ženklų, leidžiančių įsitikinti savo išrinktumu, samprata taip pat sietina su reformatų tradicija.[34] Tad pirmieji LDK evangeliškosios tradicijos katekizmai, išleisti Radvilo aplinkoje Brastoje, religinės minties požiūriu buvo sinkretiniai, turintys ir liuteroniškosios, ir helvetiškosios doktrinos elementų. Nors tiesioginiai katechetiniai šaltiniai, kuriais iš dalies pasinaudojo katekizmų rengėjai, buvo pačia bendriausia prasme liuteroniški (Rhegijus, Brenzas, galbūt Melanchthonas), suformuota doktrina turėjo įvairių konfesinių elementų, kurių ginčytini aspektai neaktualizuoti.

Katekizmų poreikis susikūrusioje LDK evangelikų bendruomenėje buvo didelis. Labai greitai po pirmojo Brastos katekizmų leidimo buvo imtasi naujo katekizmo, pasirodžiusio Brastoje 1558 m. sykiu su agenda bei pirmuoju Lietuvos giesmynu *Pieśni Chwał Boskich*, parengtu Jan Zarembos.[35] Anksčiausia mus pasiekusi šio antrojo Brastos katekizmo versija yra jos pakartojimas Nesvyžiuje, 1563 m. leidinyje, kuriame buvo pateikti mažasis ir didysis katekizmai.[36] Nors šis 1563 m. Nesvyžiaus leidinys vėliau LDK reformatų buvo kritikuotas kaip klaidingas (didysis katekizmas turėjo antitrinitoriškų elementų), jame buvęs iš Brastos perimtas mažasis katekizmas liko faktiškai nepaliestas ir įsitvirtino visoje vėlesnėje LDK reformatų katekizmų tradicijoje. Šis vadinamasis „Coś ty jest?" katekizmas, tapes pamatiniu visų vėlesnių LDK evangelikų reformatų katekizmų tekstu, turėjo aiškių struktūros sąsajų su liuterońišku Brenzo mažuoju katekizmu, prasidedančiu tokiu pat klausimu: „Kas tu esi?" (*Quid*

30 Katechizm Brzeski, 1553/1554 r., 17–18.
31 Ibid., 74.
32 Ibid., 53.
33 Ibid., 43, 49.
34 Ibid., 65.
35 Iki mūsų dienų išliko tik mažas šio katekizmo leidimo fragmentas. Jo faksimilė paskelbta sykiu su Zarembos giesmyno leidimu, žr. ZAREMBA, Pieśni Chwał Boskich, 22.
36 Mažasis dialoginis Brastos-Nesvyžiaus katekizmas prasideda klausimu „Coś ty jest?" („Kas tu esi?"), todėl istoriografijoje dažnai vadinamas šiuo vardu, žr. Katechizm 1563, Aiv.

es tu?).[37] Vis dėlto, doktrininio turinio požiūriu jame kryptingiau nei Brastos katekizmuose eita reformatų doktrinos keliu. Iš šio katekizmo leidimų, pasirodžiusių nuo 1581 m. ir Vilniuje, buvo verstas ir pirmasis lietuviškas Lietuvos evangelikų katekizmas, 1598 m. parengtas Merkelio Petkevičiaus.[38]

Ankstyvieji Brastos spaustuvės leidiniai atliko svarbų LDK krikščioniškųjų papročių transformavimo ir evangelizavimo vaidmenį. Visuomenėn įvesdami rašto, knygos ir krikščioniško mokymo tradiciją, jie naikino egzistavusią esminę skirtį tarp Bažnyčios atstovų ir pasauliečių, formavo Bažnyčios kaip tikinčiųjų susirinkimo sampratą, įvedė giedojimo tautine kalba, kaip pagrindinės maldos ir garbinimo formos, tradiciją, pagrindė asmeninio LDK evangelikų pamaldumo bei pamatinių etinių normų principus, nuosekliai plėtotus protestantizmo doktrinos stabilizacijos laikotarpiu. Ankstyvoji protestantų doktrina atribojo reformacinę katechetiką nuo tradicinio mokymo apie septynis Bažnyčios sakramentus bei savaiminį jų veikimą ir kovodama su rituališkumu diegė asmeninės atsakomybės, tikrojo tikėjimo ir nuo jo priklausančio išganymo vertybes.

Apaštalų sosto pastangos stabdyti Reformaciją Lietuvoje: nuncijus Luigi Lippomanas

Nuo 1554 m. Brastos knygose ir galingiausio LDK magnato Radvilo Juodojo dvaruose pradėta skleisti evangelikų doktrina Apaštalų sostui tapo rimta priežastimi imtis konkrečių politinių priemonių ir Reformacijos stabdymo veiksmų Lietuvoje. Ši misija teko Veronos vyskupui Lippomanui, paskirtam būti pirmuoju popiežiaus nuncijumi Lenkijoje ir Lietuvoje. Italas Luigi Lippomanas (Aloisio (Luigi) Lippomano, Aloyse Lippomani, 1496 Venecija–1559 Roma) buvo aktyvus ir sėkmingą bažnytinę karjerą padaręs kontrreformacijos veikėjas, karštas naujai įkurto jėzuitų ordino veiklos rėmėjas.[39] Po teologijos studijų Padujos universitete tapo Modonės (Modone, Graikija) vyskupu, o nuo 1539 m. dirbo ir Bergamo vyskupo, savo dėdės Pietro Lippomano, padėjėju (koadjutoriumi). 1542 m. popiežiaus Pauliaus III Lippomanas buvo paskirtas nuncijumi Portugalijoje, tais pačiais metais iš popiežiaus gavo įpareigojimą apie bulės dėl Tridento susirinkimo platinimą. 1548 m. Lippomanas tapo

37 Plačiau apie šio Brastos-Nesvyžiaus mažojo katekizmo sandarą ir reikšmę žr. POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 343–345.

38 Plačiau apie Vilniaus reformatų katekizmų ypatumus žr. POCIŪTĖ, The Reformed Catechisms in the Grand Duchy of Lithuania, 881–890.

39 Lippomano bažnytinė karjera vis dėlto turėjo ribotas galimybes pasiekti kardinolo postą, nes Lippomanas buvo nesantuokinis sūnus.

Veronos vyskupu.[40] Vyskupavimo metu buvo apaštaliniu nuncijumi Vokietijoje (1548–1550). Lippomanas nuo 1546 m. aktyviai veikė Tridento susirinkime, o antrajame jo etape (1551–1552) ėjo susirinkimo apaštalinio nuncijaus ir viceprezidento pareigas. Tridento susirinkime laikėsi konservatyvios nuostatos nesileisti į diskusijas su protestantais. 1555 m. popiežiaus Pauliaus IV Lippomanas buvo paskirtas nuncijumi Lenkijoje ir Lietuvoje. Apie nuncijaus paskyrimą karalių Žygimantą Augustą laiškais 1555 m. liepą informavo kardinolai Giacomo Puteo (1495–1563) ir Alessandro Farnese (1520–1589).[41] Nuo 1556 m. rugsėjo Lippomanui sykiu buvo suteiktos ir vieno iš popiežiaus sekretorių (*segretario domestico*) pareigos, o 1557 m. kovą iš Lenkijos grįžęs į Italiją, jis tapo pirmuoju popiežiaus sekretoriumi. Nuo tų pačių metų spalio buvo Apaštalinio sosto Tarybos narys (*membro del Consiglio di stato*), nuo 1557 m. lapkričio Inkvizicijos patarėjas (*consultore dell' Inquisizione*).[42] 1558 m. liepos 20 d. buvo išrinktas Bergamo vyskupu.[43] Kadangi buvo labai artimas popiežiaus Pauliaus IV patikėtinis, Bergame nerezidavo. Pakviestas į Romą pas popiežių, vyskupiją valdė per generalinį vikarą Hieronimo del Monte, kuris Bergame dirbo jau nuo 1558 m. rugsėjo. Lippomano vyskupavimo metu jo vyskupijoje 1559 m. rugpjūtį vyko procesas prieš vadinamuosius sabatizantus (judaizantus), į kurį pats vyskupas buvo aktyviai įsijungęs.[44] Lippomanas mirė šio proceso metu Romoje 1559 m. rugpjūčio 15 d.[45] Poleminiais teologiniais raštais italų ir lotynų kalbomis protestantizmo plitimo Europoje ir Italijoje metais Lippomanas reiškėsi kaip kontrreformacinės katalikybės ideologas. 1553 m. Venecijoje jis publikavo veikalą *Confirmazione e stabilimento di tutti li dogmi catholici con la subversione di tutti i fondamenti, motivi et ragioni delli moderni heretici* (*Visų katalikiškųjų dogmų patvirtinimas ir nustatymas su naujųjų eretikų pagrindimų, motyvų ir įrodymų paneigimais)*, vėliau spausdintą pakartotinai. Šis stambus polemінės teologijos kūrinys buvo kruopščiai rengtas kelių protestantiškus šaltinius išmaniusių autorių, kurie detalizavo bei apibendrino XVI a. katalikų Bažnyčios pozicijas protestantizmo akivaizdoje. Lippomanas (su bendradarbiais) išleido ir stambų hagiografinį veikalą *Sanctorum priscorum patrum vitae* (*Šventųjų tėvų gyvenimų istorijos*, 8 tomai, Venecija-Roma, 1551–1560; antras leidimas Liuvene, 1564), kuriuo vėliau naudojosi pirmą tokį hagiografinį leidinį Lietuvoje lenkų kalba rengęs Petras Skarga. Jau savo bažnytinės karjeros pradžioje Lippomanas Italijoje pasi-

40 Cervato, Diocesi di Verona, 310.

41 G. Puteo Žygimantui Augustui, 1555 07 10, Roma, in: ANP Lippomano, 341–342; A. Farnese Žygimantui Augustui, 1555 07 27, Roma, in: ANP Lippomano, 345–346.

42 Del Col, L'inquisizione, 321.

43 Ibid., CXXIII–CXXIV.

44 Apie Lippomano veiklą Veronoje ir jo ryšius su Loyola plačiau žr. Tacchella, Il processo agli eretici veronesi.

45 Koller, Lippomano, Luigi, in: DBI.

žymėjo kaip aktyvus kovotojas su „liuteronizmo erezija", kurią, kviesdamas į kovą su bandymais kvestionuoti tradicinę doktriną, vadino mirtinu užkratu.[46] *Šventųjų tėvų gyvenimų* pratarmėje Lippomanas teigė nematąs reikalo naujais būdais gilintis į jau ištyrinėtą Šventąjį Raštą, pabrėždamas, jog daug svarbiau šventųjų vyrų darbais ir pavyzdžiais parodyti, kaip savo laiku jie įveikė erezijas.[47]

Antireformacinis Lippomano įkarštis nulėmė jo paskyrimą nuncijumi erezijos apimtame rytiniame Vakarų Bažnyčios pakraštyje. Dar popiežius Julijus III 1555 m. sausio 13 d. laišku pranešė Veronos vyskupui apie jo skyrimą nuncijumi Lenkijoje ir LDK.[48] Paskyrimo rašte buvo nusakytas nunciatūros tikslas – erezijos plitimo stabdymas šalyje, tikintis, kad Lippomano „ištikimybė doktrinai" ir „pamaldumas" sėkmingai sugebės kovoti su naujaisiais užkratais. Popiežiaus Julijaus III mirtis kuriam laikui sustabdė tolesnį pasirengimo nunciatūrai procesą, kurį naujasis Romos katalikų bažnyčios ganytojas Paulius IV oficialiai pratęsė tų pačių metų liepos 6 d. laišku.[49] Lippomano nunciatūros reikalų koordinatoriais tapo popiežiaus giminaičiai: 1555 m. birželį kardinolu tapęs Carlo Carafa (tarp 1517 ir 1519–1566), su kuriuo Lippomanas palaikė nuolatinį korespondencinį ryšį, ir grafas Giovannis Carafa. Pastarasis 1555 m. liepos 2 d. laiške Veronos vyskupui pranešė, jog nurodymai dėl nunciatūros Lenkijoje jį greitai pasieks, tačiau Bažnyčios hierarchai pageidauja, kad Lippomanas kelionės į Lenkiją metu pirma su diplomatine misija apsilankytų Augsburge ir susitiktų su imperatoriaus Karolio V broliu Romos karaliumi Ferdinandu Habsburgu (imperatoriumi nuo 1558 m.).[50] Lippomanas pareiškė norįs, kad nunciatūroje jį lydėtų du palydovai, gerai išmanantys teologiją, kuriuos jau yra pasirinkęs. Abu pageidaujami Lippomano kandidatai buvo jo bičiuliai Romos kongregacijos jėzuitai – Giacomo Lainezas (Giacomo Lainez, 1512–1565) ir Alfonsas Salmerónas (Alfonso Salmerón, 1515–1585).[51] Liepos 18 d. laišku kardinolas C. Carafa vyskupui pranešė apie Salmeróno misijos paskyrimą, o liepos 25 d. ir apie šio jėzuito išvykimą iš Romos pas jau kelionėje į Augsburgą esantį Lippomaną.[52]

46 CAVAZZA, Luthero fidelissimo inimico de messer Jesu Christo, 76.

47 LIPPOMANO, De vitis Sanctorum [1]: Qvoniam huius temporis haereses, cum scripturarum tum sanctorum patrum testimoniis iam prostratae satis et conculcatae reperiantur: operae pretium me facturum sum arbitratus, si sanctorum virorum egregie factis et exemplis (quod alii hactenus haereticos impugnantes forsitan parcius fecerunt) [...].

48 Julijus III A. Lippomanui, 1555 05 13, Roma, in: ANP Lippomano, 3–4.

49 Paulius IV A. Lippomanui, 1555 07 06, Roma, in: ANP Lippomano, 12–13.

50 1555 m. spalio 29 d. Augsburge buvo pasirašyta Augsburgo taika, suteikusi Vokietijos imperijoje lygias teises katalikams ir liuteronams. Imperatoriaus dvaras buvo gerai informuotas apie Žygimanto Augusto aplinką: Ferdinando duktė Kotryna Habsburgaitė buvo tapusi trečiąja Lenkijos ir Lietuvos valdovo žmona.

51 A. Lippomanas G. Carafai, 1555 07 07, Verona, in: ANP Lippomano, 15.

52 C. Carafa A. Lippomanui, 1555 07 18; 1555 07 25, Roma, in: ANP Lippomano, 20, 23. (A. Salmerónas Augsburgą, kaip Lippomanas iš Augsburgo pranešė savo 1555 08 24 laiške C. Carafai, pasiekė rugpjūčio 20 d., žr. ANP Lippomano, 47).

Veroną Lippomanas paliko liepos 14-ąją. Liepos 26-ąją vyskupas sėkmingai pasiekė Augsburgą, kuriame užtruko daugiau nei mėnesį. Atvykęs į Augsburgą, Lippomanas sužinojo, kad kelionėje į Lenkiją ir Lietuvą jį jau aplenkė kitas italas – į protestantizmą perėjęs italų eksvyskupas, gerai pažįstamas nuncijaus priešininkas Pier Paolo Vergerijus, netrukus tapęs pagrindiniu Lippomano nunciatūros Lenkijoje ir Lietuvoje kritiku (Lippomanas su Vergerijumi buvo aštriai susidūręs jau pirmojoje Tridento sesijoje, kurioje spręstas Vergerijaus ekskomunikacijos klausimas). Kaip liepos pabaigoje laiške C. Carafai teigė Lippomanas, tai buvo viena iš „trijų blogų naujienų", kurias jis sužinojo Augsburge. Kitos dvi buvo tokios: Seimas Lenkijoje jau įvyko (turėtas galvoje Petrakavo seimas tų pačių metų gegužę), o jo „nutarimai yra labai blogi". Tame pačiame laiške, rašytame sykiu su Zacharijumi Dolfino (Delfino), buvusiu tuo metu nuncijumi Vokietijoje, Lippomanas pranešė, kad „erezijos užkratas" Lenkiją pasiekia daugiausiai Prūsijos kunigaikščio Albrechto bei Saksonijos ir Brandenburgo kunigaikščių dėka.[53] Rugpjūčio 3 d. Lippomanui laišką pasiuntė kardinolas Alessandro Farnese – Lenkijos globėjas prie apaštalinio sosto. Kardinolas išgyveno dėl jo globojamoje karalystėje plintančio „užkrato" ir linkėjo nuncijui sėkmingos veiklos ir karaliaus bei karalienės motinos (Bonos Sforzos) globos.[54] Kardinolai Puteo ir Farnese netrukus Lippomanui nusiuntė ir privačią instrukciją dėl nunciatūros, įspėdami Lippomaną vengti pernelyg didelio tiesmukiškumo kovoje su „erezija" ir patardami demonstruoti kuo malonesnius bendravimo įpročius. Įsakyta kuo labiau paveikti Žygimantą Augustą dėl bažnytinių paskyrimų ir viešojo mokymo įstaigų priežiūros, taip pat sustiprinti knygų įvežimo iš Vokietijos ir vietinės spaudos kontrolę, nieko neleidžiant publikuoti be katalikiškosios cenzūros. Tą pačią dieną oficialų nunciatūros palaiminimą Lippomanui išsiuntė ir popiežius Paulius IV.[55]

Vyskupą labai jaudino tai, kad visų pirma teks apsistoti ne Lenkijoje, bet vykti į Lietuvos sostinę Vilnių, kur dažniausiai rezidavo Lenkijos karalius ir Lietuvos Didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas. Valdovas Vilniuje buvo apsistojęs ir nuo 1555 m. liepos 14 d. „Tikrai abejoju, ar kada nors ten važiuočiau, jei ne Tikėjimo reikalai" – graudino kolegas Romoje Lippomanas, primindamas, kad važiuoja „pas tikrus barbarus į pasaulio kraštą".[56] Nepaisant nerimo, Lippomanas iš Augsburgo norėjo išvažiuoti kuo greičiau, dar neužklupus rudens orams, tačiau laukė instrukcijų iš Romos, kurios jį pasiekė tik rugpjūčio pabaigoje. Rugpjūčio 16 d. kardinolui Carafai Lippomanas pranešė iš Ferdinando sužinojęs, kad religinių naujovių šalininkai Lenkijoje vis dėlto neišgavo iš

53 A. Lippomanas ir Z. Dolfino G. Carafai, 1555 07 31, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 24–25.
54 A. Farnese A. Lippomanui, 1555 08 03, Roma, in: ANP Lippomano, 26–27.
55 A. Farnese ir I. Puteo A. Lippomanui, 1555 08 14, Roma, in: ANP Lippomano, 31–33.
56 A. Lippomanas C. Carafai, 1555 08 03, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 28–29.

karaliaus to, ko norėjo – pritarimo liuteroniškai Augsburgo konfesijai. Žygimantas Augustas pareiškęs nesiimsiąs jokių sprendimų dėl religinių naujovių įvedimo prieš tai nepasitaręs su popiežiumi.[57] Tačiau po savaitės rašytame laiške kardinolui Lippomanas teigė iš pokalbių su Ferdinandu patyręs, kad Žygimantas Augustas, nors atvirai ir neremia naujovių, užmerkia akis prieš jas ir jų skleidėjus.[58] Kelionės išvakarėse, rugėjo 4 d., Lippomanas dar informavo kardinolą Carafą sužinojęs, jog pagrindiniai Lenkijos bajorų naujovių reikalavimai lietė komunijos priėmimo dviem pavidalais ir kunigų vedybų klausimus, tačiau jo žiniomis, karalius tikrai nesiimsiąs jų įvesti be popiežiaus sutikimo. Rugpjūčio 14-ąją popiežius parašė kredencinius raštus karaliui Žygimantui Augustui ir jo motinai karalienei Bonai Sforzai, perspėdamas, kad Lippomano nunciatūros tikslas yra religinės sumaišties karalystėje sustabdymas ir rekomenduodamas pasitikėti atvykstančio Veronos vyskupo doktrinos teisumu, išmintimi ir pamaldumu.[59] Tą pačią dieną popiežius parašė nuncijų pristatančius raštus Lenkijos vyskupams, karalystės senatoriams, karaliaus sekretoriui Adamui Konarskiui ir atskirai – lietuvių kunigaikščiui ir artimiausiam valdovo bičiuliui Radvilui Juodajam.[60] Popiežiaus kreipimesi į pastarąjį buvo pabrėžta, kad nuncijus siunčiamas dėl to, jog apaštališkasis sostas turi aiškių žinių apie šalyje pirmyn šliaužiantį „erezijų marą“, tad skiriant nuncijų atlikta tai, ką jau ruošėsi padaryti du ankstesnieji popiežiai. Popiežius perspėjo, kad Radvilas Juodasis „dėtų pastangas ir apmąstytų Vokietijos įvykių pasėkmes“ ir, būdamas įžvalgus, pasinaudotų proga, už kurią patogesnės savo sielos išganymui ir šlovės įgijimui netures, būti katalikybės gynėju tėvynėje.[61] Šia pastaba norėta netiesiogiai parodyti, kad Romai jau buvo žinomas faktas apie Radvilo viešnagę Vokietijoje ir demonstratyvią protestantišką elgseną imperatoriaus dvare, iš kurio išplito pirmosios žinios apie Radvilo „eretiškumą“. Paskutinę savo viešnagės Augsburge dieną rašytame laiške kardinolui Carafai Lippomanas pranešė, kad pats imperatorius Ferdinandas jį informavęs, jog Vilniaus vaivada yra „didis eretikas“. Ferdinandas Habsburgas papasakojęs, kad vestuvių tarp jo dukters Kotrynos ir Žygimanto Augusto metu (vykusių 1553 m. birželio 23-iąją Vienoje per prokuratorių. t. y. Radvilą Juodąjį), lietuvių kunigaikštis siekė uždraustomis dienomis valgyti mėsą ir nors Ferdinandas to nenorėjęs leisti, buvo priverstas ją tiekti į Radvilo apartamentus slapta, nes pastarasis apsimetinėjo sergąs.[62]

57 A. Lippomanas C. Carafai, 1555 08 16, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 43–44.
58 A. Lippomanas C. Carafai, 1555 08 24, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 47.
59 Paulius IV Žygimantui Augustui, Paulius IV Bonai Sforzai, 1555 08 14, Roma, in: ANP Lippomano, 33–36.
60 Paulius IV Lenkijos vyskupams; Paulius IV Lenkijos senatoriams; Paulius IV M. Radvilui Juodajam; Paulius IV A. Konarskiui, 1555 08 14, Roma, in: ANP Lippomano, 36–41.
61 Paulius IV M. Radvilui Juodajam, 1555 08 14, Roma, in: ANP Lippomano,40.
62 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai 1555 09 06, in: ANP Lippomano, 56.

Rugpjūčio pabaigoje, turėdamas visus reikiamus raštus iš Romos, Lippomanas ėmė ruoštis keliauti per Lenkiją į Vilnių, kur rezidavo karalius, anot Lippomano, nenorįs rodytis Lenkijoje, kol jo motina Bona Sforza neišvyks į Italiją.[63] Rugsėjo 1 d. apie savo greitą išvykimą į Lenkiją ir Lietuvą sykiu su Veronos vyskupu jėzuitų ordino generolą Loyolą informavo ir Salmerónas.[64] Iš Augsburgo Lippomanas su Salmerónu išvyko rugsėjo 7-ąją ir po 32 dienas trukusios kelionės per Bohemiją ir Sileziją, spalio 8 d. pasiekė Varšuvą, kurioje tuo metu buvo Bona Sforza. Bonos Sforzos priėmimas ir jos suteikta rezidencija Varšuvoje Lippomaną atgaivino. Jis gyrė Sforzos išmintį ir sumanumą, pažymėdamas, kad karalienė labai laukė nuncijaus atvykimo. Audiencijoje pas karalienę (spalio 9 d.) nuncijus jai perdavė popiežiaus laišką, aptarė religijos dalykus ir jau rimtai planuojamą Bonos grįžimą (1556-ųjų vasarį) į Italiją. Karalienė Lippomanui paliudijusi, kad po Žygimanto Senojo mirties didelė dalis didikų ir bajorų užsikrėtė „liuteronizmo infekcija“ arba net tapo visiškais bedieviais, o kaip paslaptį pasakiusi, kad ir tarp kunigų bei Bažnyčios hierarchų egzistuojąs reformos ir nacionalinio susirinkimo troškimas bei siekis gyventi pagal savo norus. Karalienė apgailestavusi dėl to, jog nuncijus neatvyko iki Petrakavo seimo 1555 m. gegužę, kuriame padaryta daug klaidų.[65] Nuncijus karalienei pademonstravo Štutgarte 1555 m. išspausdintą liuteronišką (Johanno Brenzo) tikėjimo išpažinimą, kurį Lenkijos liuteronai pateikė tvirtinimui Petrakavo seimo metu, o karalienė nuncijui patvirtinusi, jog nei vienas jo straipsnis neatitinka tiesos.[66] Audiencijoje Lippomanas išreikė savo norą ir popiežiaus įsakymą kuo greičiau susitikti su karaliumi. Nuncijus tikėjosi greitai atliksiąs būtinus įpareigojimus Vilniuje, todėl iš karto rado progą pasisiūlyti (jei popiežius sutiktų) būti karalienės palydovu šiai parvykstant į Italiją, iš kurios ji, kaip laiškuose rašė nuncijus, nebenorinti niekada grįžti į Lenkiją, nors tai viešai neskelbiama. Kelionėje į „barbarų kraštus“ patirti vargai Lippomanui buvo tik papildomas pretekstas rasti dingstį kuo greičiau grįžti į ramesnę aplinką namuose.

Apie atvykimą į Lenkiją laišku iš Varšuvos spalio 10 d. Loyolą informavo ir Lippomano palydovas Salmerónas, nurodydamas, kad per penkiolika dienų numato pasiekti

63 A. Lippomanas C. Carafai 1555 09 04, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 54. Bona Sforza į tėvynę rengėsi grįžti po kelių dešimtmečių karaliavimo Lenkijoje ir Lietuvoje nuo 1518 m.

64 A. Salmerónas I. Loyolai, 1555 09 01, Augsburgas, in: ANP Lippomano, 51–52.

65 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 10 09, Varšuva, in: ANP Lippomano, 62–63.

66 Petrakavo seime bandytos patvirtinti evangeliškosios konfesijos (*Professio fidei nobilium Poloniae in comitiis Petricoviensibus promulgate,* ANP Lippomano, 332–335) autoriumi laikomas Stanislovas Lutomirskis. Konfesija buvo parengta remiantis J. Brenzo analogišku leidiniu. Plačiau žr. FINKEL, Konfesja podana przes posłow, 257–285. Pagal Štutgarto leidimą, 1555 m. konfesija (*Ein kurtze Abschrifft der Bekantnus des H. Christlichen Glaubens, so auff dem Landtagk zu Peterkoif durch die Legaten des Königreiches Poln geschehen ist den dritten May 1555*) buvo išspausdinta ir Karaliaučiaus J. Daubmanno spaustuvėje, žr. WOTSCHKE, Geschichte der Reformation in Polen, 149.

Lietuvos sostinę Vilnių, kur reziduoja karalius.[67] Salmeróno pirmieji įspūdžiai apie karalystę taip pat buvo blogi. Ir ne dėl to, kad kaip nurodė laiške, Varšuvoje tuo metu siautė maras. Ironišku Salmeróno posakiu – žmogus jau vien dėl gyvenimo šioje karalystėje pelno viso gyvenimo atlaidus. Jėzuitas baisėjosi tuo, kad šalyje trūksta ne tik vyno, bet ir alaus, o geriamasis vanduo yra geresnis Romos Tiberyje. Įprastą ispanui miegą lovoje čia pakeitė miegas su drabužiais šiaudų gultuose, o Vilniuje Salmerónas tikėjosi turėsiąs tverti dar sunkesnėmis sąlygomis.[68]

Į Gniezno arkivyskupo Mikolojaus Dzierzgowskio kvietimą atvykti arkivyskupijos rezidencijon Loviče ir susipažinti su vyskupais, Lippomanas atsakė, popiežiaus įsakymu, siekiąs visų pirma susitikti su karaliumi.[69] Spalio 14 d. Lipomanas ir Salmerónas išvyko į Vilnių, kurį pasiekė tik po 15 dienų trukusios kelionės, spalio 28-ąją. LDK sostinėje Lippomanui teko praleisti du mėnesius. Į Vilnių Lippomanas atvyko netrukus po aktyviai su Reformacija kovojusio Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio mirties (1555-ųjų rugsėjį), todėl padėtį mieste teigė radęs blogesnę nei tikėjosi. Kardinolui C. Carafai Lippomanas iš karto pasiskundė, kad jei ne tuščia vyskupijos rezidencija, tikriausiai būtų turėjęs ieškotis vietos kokioje užeigoje, nes juo niekas nesiteikė rūpintis. Tačiau iš tiesų Lippomano įžengimas į Vilnių buvo gana iškilmingas: jo pasitikti toli nuo miesto karalius pasiuntė Kijevo vyskupą Janą Andriuszowiczių, Vilniaus kaštelioną Grigalių Astiką bei Vilniaus katedros prepozitą Janą Domanowskį, lydimus, kaip patenkintas negalėjo nutylėti Lippomanas, kone 200 raitelių.[70] Vieša (senato akivaizdoje) nuncijaus audiencija pas karalių Vilniaus rūmuose įvyko spalio 31 d. Lippomanas kalboje perteikė popiežiaus susirūpinimą dėl „erezijų" ir naujų, priešiškų senajai Bažnyčios tradicijai apeigų plitimo visoje karalystėje ir perspėjo, kad tai kelia pavojų ne tik krikščionybės likimui, bet ir pačiai valstybei. Karalius atsakęs, kad šalyje iš tiesų plinta jam pačiam nepatinkančios naujovės, įteikė padėkos laišką popiežiui ir pažadėjo detaliau pasikalbėti su Lippomanu palankesnėmis aplinkybėmis privačiai. Nuncijus su vizitu apsilankė ir pas Augusto žmoną Kotryną, kuriai taip pat perdavė popiežiaus laišką.

Susitikimas su karaliumi Lippomanui nesukėlė didelių vilčių. Iš Vilniaus C. Carafai Lippomanas aprašė pirmuosius blogus įspūdžius apie religinę padėtį šalyje, kur tarp kilmingųjų dominuoja „liuteronai ir sakramentistai", nurodydamas, kad karaliaus dvare Vilniuje viešai šmeižiamas popiežius ir katalikų dogmos. Nuncijus nusiskundė,

67 A. Salmerónas I. Loyolai, 1555 10 10, Varšuva, in: ANP Lippomano, 65–67.

68 Apie A. Salmeróno vizitą Lietuvoje plačiau žr. Pociūtė, Caro Dugo, Pirmasis jėzuitas Lietuvoje, 59–72.

69 M. Dzierzgowskis A. Lippomanui, 1555 10 11, Lovičas; A. Lippomanas M. Dzierzgowskiui, 1555 10 12, Varšuva, in: ANP Lippomano, 67–69.

70 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 10 31, Vilnius, in: ANP Lippomano, 71–72.

kad Vilniuje atsitiko tai, ko jis nebuvo patyręs net Vokietijoje ar Čekijoje – į jo namus buvo įsiveržę jį įžeidinėję „plebėjiški asmenys". Lippomanas teigė iš karto supratęs, kad jo nenorima prileisti prie karaliaus, o ir pats karalius planuojąs jį kuo greičiau išsiųsti į Lenkiją pas Gniezno arkivyskupą, neva dalyvavimo bažnytiniame sinode sumetimais. Vilnių laiškuose Lippomanas apibūdino kaip Babiloną, kuriame yra visos tautybės, kokios tik po saule gyvena – armėnai, maskvėnai, rusėnai, totoriai, turkai, lietuviai, vokiečiai ir italai – tačiau tikrų krikščionių tarp jų esą mažai. Nurodė, kad daugelis laikosi rusėnų tikybos, gimusios iš graikų apeigų. Visi jų kunigai esą vedę, neigią skaistyklą, duodą komuniją dviem pavidalais, laikosi visų kitų Graikų bažnyčios klaidų ir naudoja slavų kalbą. Mieste, kuriame yra daug bažnyčių, Visų Šventųjų metu skambėję gausybė varpų, bet bažnyčios buvusios pustuštės.

Vilniuje viešintį Lippomaną laiškais pasveikino Varmijos vyskupas Stanislovas Hosijus, apie kurį Lippomanas atsiliepė kuo palankiausiai ir iš Vilniaus lapkritį siųstuose laiškuose meldė jo atvykimo į Lietuvą.[71] Hosijų Lippomanas laikė vieninteliu patikimu regiono vyskupu, kuris būtų galėjęs padėti spręsti reikalus Vilniuje (mirus P. Alšėniškiui, Vilniaus vyskupija gana ilgai buvo be vyskupo) ir visiškai juo pasitikėjo. Beveik dvi savaites prabuvęs sostinėje, Lippomanas skundėsi, kad nuo atvykimo pradžios dar nematęs nei vieno vietinio LDK vyskupo ar jo pasiuntinio, išskyrus „nieko vertą" Kijevo vyskupą [Andruszowiczių – D. P.], beveik nesureagavusį į jam perduotą popiežiaus laišką.[72] Geru kataliku nuncijus įvardijo Vilniaus kaštelioną Grigalių Astiką. Bendravo su Vilniuje viešinčiu imperatoriaus pasiuntiniu Joannesu de Ayala, su kuriuo aptarinėjo karaliaus religines nuostatas ir kartu padarė išvadą, kad karaliaus religinius sprendimus labiausiai lemia Vilniaus vaivada Radvilas Juodasis – „viso to žaidimo organizatorius".[73] Ne visi Lippomano skundai buvo pagrįsti – LDK vyskupai, kaip matyti iš kitų laiškų, ne ignoravo nuncijų, bet labiau bijojo jo kontrolės, o Vilniaus prepozitas J. Domanowskis, 1555 m. lapkričio 25 d. karaliaus nominuotas Žemaitijos vyskupu, skolino Lippomanui ir nemažą sumą pinigų, kuriuos vėliau turėjo grąžinti Roma.[74] Lapkričio 5 d. įvykusio privataus pokalbio su karaliumi metu, pastarasis atvirai pareiškęs, kad negalės išspręsti religinių klausimų be nacionalinio susirinkimo ir reformos. Tokiu, Romai nepriimtinu karaliaus pareiškimu pasinaudodamas, Lippomanas vėl apeliavo į kardinolą – šį kartą Farnese – prašydamas tarpininkauti kreipiantis į popiežių dėl leidimo išvykti iš žlungančios karalystės ir sugrįžti į Italiją.[75] Detaliau apie

71 A. Lippomanas S. Hosijui, 1555 11 02; 1555 11 15; 1555 11 23, Vilnius, in: ANP Lippomano, 74–75; 90–92.
72 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 11 09, Vilnius, in: ANP Lippomano, 84.
73 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 11 03, Vilnius, in: ANP Lippomano, 76.
74 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 25, Varšuva, in: ANP Lippomano, 131.
75 A. Lippomanas kardinolui A. Farnese, 1555 11 08, Vilnius, in: ANP Lippomano, 78.

antrąjį susitikimą su karaliumi Lippomanas informavo lapkričio 9 d. laiške kardinolui Carafai. Iš Vilniuje rašytų nuncijaus laiškų pastarasis plačiausiai ir ypač įdomiai nušviečia karaliaus bei Radvilo Juodojo pozicijas ir diplomatinius bandymus nacionalinio susirinkimo religiniais klausimais.[76] Laiške Carafai Lippomanas detaliai atpasakojo savo pokalbį su karaliumi ir pateikė savo įtarimus dėl dviprasmiškos karaliaus pozicijos. Ilgo pokalbio metu karalius buvęs labai susijaudinęs. Žygimantas Augustas prisiminęs savo tėvą Žygimantą Senąjį ir tai, kad jau pastarojo laikais šalyje ėmusi plisti „erezija", todėl didžioji kilmingųjų dalis jau yra „užkrėsti" ir tik su Dievo pagalba praėjusiame Seime pavykę pristabdyti maištą. Karalius pripažinęs, kad didelis religinės krizės pavojus karalystei gresia ir dėl kunigų tamsumo bei visuotinio jų polinkio į „ereziją". Kunigai esą per menkai išsilavinę, niekuomet nevizituojami Apaštališkojo sosto atstovų ir tai yra pagrindinė laisvo „erezijų" plitimo šalyje priežastis. Tačiau karalius tikinęs, kad situaciją reikia bandyti spręsti kuo taikesniais būdais, jokiu būdu nesiimant griežtų bausmių ar ginklo, nes karalystėje to niekas nepakęstų. Žygimantas Augustas nustebino Lippomaną nauju pasiūlymu ne tik apie nacionalinio, bet ir apie visuotinio Bažnyčios susirinkimo, kuris numatytų reformas, būtinybę. Lippomanui papriekaištavus dėl to, jog į gegužę vykusią Tridento susirinkimo sesiją neatvyko jokie karaliaus pasiuntiniai iš Lenkijos, Žygimantas Augustas atsakęs, kad tai buvę neįmanoma *dėl karo, be to, susirinkimas nebuvęs nei laisvas, nei krikščioniškas*. Lippomanui paaiškinus, kad kunigų gyvenimo normų klausimų sprendimus gali padaryti tik pats popiežius, nes Tridento susirinkime jie spręsti nesėkmingai, karalius vis tiek primygtinai teigęs vizitacijų būtinybę ir ėmęs kalbėti apie visuotinio susirinkimo ne Italijoje, o kokioje nors nepriklausomoje žemėje organizavimą. Pokalbio metu Lippomanas karaliui pateikė vieną iš savo nepopuliariausių pasiūlymų, išplitusį už karaliaus dvaro ribų ir sukėlusį daug neapykantos nuncijui. Lippomanas nurodė Romos turėtą informaciją apie 13 erezijos šalyje atvejų, kurie likę nenubausti, ir išreiškė pageidavimą, kad reikalas būtų išspręstas griežtomis bausmėmis. Karalius išsisukinėjęs, pažymėdamas tai, kad eretikų nenubaudžia imperatorius ir kiti valdovai bei teisinęsis, jog vietiniai vyskupai bijo konfliktuoti su kilmingaisiais. Į nuncijaus pastabą apie tai, kad ir pačiame karaliaus dvare esą daug „liuteronų", Augustas atsakęs, kad lenkai pernelyg mėgsta liežuvauti.

Tame pačiame laiške Carafai Lippomanas papasakojo ir apie pirmąjį savo susitikimą su Radvilu Juoduoju. Pas Vilniaus vaivadą – „pasaulio viešpatį šiuose kraštuose" – Lippomanas atvyko lapkričio 8 d., o pats kunigaikštis nuncijų aplankė dar ir kitos dienos rytą. Nuncijus perdavė popiežiaus laišką kunigaikščiui. Radvilas, žinodamas

76 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 11 09, Vilnius, in: ANP Lippomano, 79–87.

karaliaus poziciją dėl susirinkimo, buvęs išdidus, bet mandagus. Iš pokalbio su Radvilu Lippomanas teigė supratęs, ko nesužinojęs iš karaliaus: prašymas organizuoti generalinį (visuotinį) Bažnyčios susirinkimą, kuris iš tiesų, kaip patys lietuviai puikiai žiną, negali įvykti dėl karo tarp imperatoriaus Karolio V ir Prancūzijos karaliaus Henriko II, yra tik pretekstas gauti leidimą nacionaliniam sinodui. Pastarasis, kaip pareiškė Lippomanui Radvilas, būtų visiškai teisėtas Romos atžvilgiu, nes pats čia esantis nuncijus galėtų dalyvauti jame kaip popiežiaus atstovas. Laišką Carafai Lippomanas baigė Radvilui išsakytais samprotavimais apie tai, kad susirinkimas Lenkijoje negali vykti, nes čia nėra religinius reikalus išmanančių žmonių, o buvę nacionalinių susirinkimų pavyzdžiai Europoje sukėlė tik maištus, bei eiliniu savo prašymu bet kokiu atveju atšaukti jį iš nunciatūros, grąžinant į savo Bažnyčią, kadangi jo sveikata kasdien silpnėjanti dėl nepakeliamo čionykščio klimato.

Lippomano įspūdžiai Vilniuje buvo kuo blogiausi. Jis tikėjosi greitai išsivaduoti nuo jam nemalonios nuncijaus Lenkijoje priedermės. Su Bona Sforza Lippomanas susirašinėjo ir būdamas Vilniuje – visuose laiškuose karalienė jį tebekvietė atvykti į Varšuvą, tikindama, kad grįždama į tėvynę nuncijų norinti matyti savo palydovu.[77] Žinodama, kad atsisveikinti su išvykstančia motina į Varšuvą atvyks Žygimantas Augustas, Bona Sforza siūlė Lippomanui kuo greičiau vykti į Varšuvą, teigdama, kad nuncijus čia su karaliumi dar galės pabendrauti artimiau nei Vilniuje. Nuncijus naudojosi šiais Bonos Sforzos kvietimais – tiek vėliau, palikdamas Vilnių, tiek nuolat prašydamas leidimo grįžti į Italiją. Karalienės laiškų nuorašus, kaip įrodymą, jog Sforzai būtina jo palyda kelionėje į Italiją, nusiuntė ir į Romą.

Kardinolą Carafą nuncijus vėliau informavo, kad ir pats karalius nebeslepia savo siekio gauti popiežiaus leidimą rengti nacionalinį sinodą, nors Lippomanas jam ir buvo nedviprasmiškai paaiškinęs, kad „tokioje pasaulio vietoje, kurioje nėra nei doktrinos, nei pamaldumo" susirinkimas, kuris reikštų akivaizdų norą atsiskirti nuo „Bažnyčios kūno" ir prisijungti prie eretikų ir atskalūnų (schizmatikų), yra neįmanomas.[78] Lapkričio pabaigoje iš Vilniaus pas popiežių nuncijus pasiuntė savo pasiuntinį Giacomo Livrieri, kuris turėjo perteikti informaciją apie padėtį šalyje ir, be abejo, perspėti popiežių dėl diplomatinių karaliaus ir Radvilo Juodojo siekių.[79] Nuncijus suprato, kad susirinkimo siekia ne tik reformų šalininkai, bet ir katalikai. Kaip vėliau iš Varšuvos rašė, pirmieji dėl to, kad maištaudami ir dar – prisidengdami Apaštališkojo sosto vardu ir pasinaudodami nuncijaus atvykimu – pasiektų to, ko

77 Bona Sforza A. Lippomanui, 1555 m. gruodžio 10 d.; 1555 m. gruodžio 28 d., Varšuva, in: ANP Lippomano, 98; 110–111.

78 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 m. lapkričio 27 d., Vilnius, in: ANP Lippomano, 94.

79 A. Lippomanas popiežiui Pauliui IV, 1555 11 25, in: ANP Lippomano, 93.

trokšta, antrieji – vildamiesi tikėjimo sustiprinimo. Nepaisant to, Lippomanas buvo didžiausias susirinkimo priešininkas ir vėliau, jau išvykęs iš Vilniaus, savo nuopelnu laikė tai, kad jokiais žodžiais nei veiksmais neparėmė šio rizikingo plano šalyje ir įtikino popiežių jam nepritarti.

1555 m. Vilniuje Lippomanas praleido savo nemaloniausias Kalėdas, virtusias kone atviru protestu prieš nuncijų. Apie tai Prūsijos kunigaikštį Albrechtą 1556 m. sausio 5 d. laišku informavo čia viešėjęs pasiuntinys Bernhardas Pohibelis, pabrėžęs, kad bandydamas uždrausti veikti mieste Vilniaus vaivados Radvilo pamokslininkams, legatas užsitraukė kunigaikščio pyktį. Pohibelio teigimu, Radvilo kunigai buvo verčiami išvykti iš miesto, nebeleidžiant pamokslauti bažnyčiose „tarsi tai nebūtų Dievo žodis", ir glaustis neįprastose vietose.[80]

Lippomano išvykimą iš Vilniaus palengvino būsimas Bonos Sforzos ir Žygimanto Augusto atsisveikinimas Varšuvoje. Romai nurodęs, kad Žygimantui Augustui atvykus atsisveikinti su Italijon išvykstančia motina, jis pasinaudos galimybe Varšuvoje susitikti su ten susirinkusia dvasininkija, Lippomanas teigė išnaudosiąs galimybę su dvasininkais aptarti bažnytinio susirinkimo klausimą ir tai būsiąs „paskutinis jo darbas", kurį toje karalystėje dar verta pabandyti atlikti. Ir pati Bona, kaip teigė nuncijus, išvykus karaliui ragino „nepasilikti Vilniaus vaivados glėbyje", nes tai galį grėsti net pavojumi gyvybei. „Neabejotinai pats didžiausias eretikas ir karalystės eretikų vadas, atrodo, žvelgia į mane bloga akimi", – teisino Romai savo išvykimą iš Vilniaus nuncijus.[81] Laiške Carafai savo pasitraukimą iš Vilniaus jis pateikė kaip diplomatinį manevrą, kurio nesitikėjęs net pats Žygimantas Augustas, nusistebėjęs, jog garbingame amžiuje Lippomanas ryžtasi leistis į kelionę tokiu atšiauriu metu. Išgirdęs, kad Lippomanas Varšuvoje planuojąs sukvieti pasitariman kuo daugiau Bažnyčios hierarchų, karalius pasiūlęs pasikviesti ir išklausyti „priešingos stovyklos" atstovų, bet nuncijus atsakęs vykdąs Šv. Sosto misiją ne tam, kad klausytųsi „eretikų keiksmų". Iš karto po Kalėdų, gruodžio 28 d. nuncijus su palengvėjimu paliko Vilnių ir 1556 m. sausio 8-ąją, po vargingiausios kelionės per šaltį, ledą ir vėją, „prastai maitindamasis ir dar prasčiau gerdamas bei nuolat nakvodamas ant žemės", pasiekė Varšuvą, į kurią po Naujųjų metų iškilmių, sausio 15-ąją, atvyko ir karalius.[82]

Vilniaus karališkajame dvare, vos tik išvykus nuncijui, ėmė plisti atvira jo kritika. Kaip Albrechtui laiške rašė Pohibelis, „tiesą" visų pirma atvėrė karaliaus dvaro pamokslininkas Lukas, kuris karaliaus akivaizdoje naujametiniame 1556 m. pamoksle,

80 B. Pohibelis kunigaikščiui Albrechtui, 1556 01 05, Vilnius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 201.
81 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 15, in: ANP Lippomano, 119–120.
82 Ibid., 120.

įtikinusiame ir daugelį kitų dvasininkų, viešai parodė „legato suktybes ir klastą".[83] Savo puikiu pamokslu visus didžiai nustebinęs jis nieko nenuslėpė ir kalbėdamas apie dvasininkų ir prelatų aplaidumą, viešai parodydamas, kaip Dievas piktinasi dėl jų suklaidinimo.[84]

Varšuvoje Lippomanas teigė atradęs „patikimų žmonių" ir laiške kardinolui Carafai perspėjo į Lietuvą nė už ką nebegrįšiąs, nes ten „nieko neįmanoma nuveikti".[85] Iš popiežiaus, atsižvelgusio į nuncijaus meldimą pasigailėti jo sudeginimo tame „Lietuvos pečiuje", netrukus gavo leidimą pasilikti Lenkijoje.[86] Buvo patenkintas Varšuvoje daugiau pabendravęs su Bona Sforza. Vis dar tikėdamasis gauti leidimą iš Romos išvykti sykiu su sausio mėnesio pabaigoje į Italiją grįžti besiruošiančia senąja karaliene, laiškuose į Italiją Lippomanas pakartojo, kad karalienė dar sykį pareiškė, jog nuncijus šalyje tik tuščiai gaištąs laiką ir bus nusivylusi, jei nuncijus jos nelydės. Jau atvykęs į Varšuvą sužinojo, kad Vilniaus vyskupijos vyskupu karalius pagaliau nominavo Valerijoną Protasevičių, Lippomano Romai įvertintą kaip mokytą ir tikrą krikščionį, kuris yra tinkamas „ypač erezija užkrėstam miestui" ir už kurį visoje Lietuvoje tikrai neįmanoma rasti nieko geresnio.[87] Varšuvoje susitiko su čia jau atvykusiu Gniezno arkivyskupu Dzierzgowskiu, pakvietusiu nuncijų apsistoti netoli Varšuvos esančioje arkivyskupo rezidencijoje Loviče (Łowicz). Perdavęs senato nariams popiežiaus laišką, Lippomanas pastebėjo, kad pastarieji yra pamaloninti popiežiaus dėmesio. Nuncijų jie įtikinėjo nenorį religinių naujovių, bet negalį tuo įtikinti karaliaus, kuris tuoj sieks grįžti į Lietuvą ir vėl pateks „ne ypač katalikų tikėjimą mylinčio" asmens (Radvilo Juodojo) įtakon.[88] Arkivyskupas Dzierzgowskis pasitarimui ir susitikimui su nuncijumi į Varšuvą sukvietė vyskupus ir kanauninkus. Pasitarimas įvyko sausio 22 d., dalyvaujant ir karaliaus vicekancleriui Janui Przerembskiui, kurį nuncijus labai gerai įvertino, pažymėdamas jo ištikimybę Bažnyčiai. Lippomanas pasitarime ragino griebtis priemonių priversti karalių, kol jis negrįžo į Vilnių, imtis

83 B. Pohibelio laiškuose minimas karaliaus dvaro pamokslininkas Lukas nėra identifikuotas. Įdomu, jog jau 1552 m. lapkritį Pohibelis apie jį rašė kaip apie pamokslininką, griežtai besilaikantį Osiandro mokymo, žr. WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 201: Das weis ich und höre von glaubwirdigen das der jtzige predicant her Lucas stracks bei seyner (nämlich des Osiander) leren vnd was er hat lassen ausgehen, ist vnd pleibt.

84 B. Pohibelis kunigaikščiui Albrechtui, 1556 01 05, Vilnius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 201: Zu dem hat vorgangen mitwoch kön.r Maj.t prädicant Lucas solchen statlich sermon gethan jn beysein des gantzen hofes, hoch vnd nyder standes, das solchs jedermann wunder gehabt. Im selben sermon nymandts verschoneth, der kön.r Maj.t voraus ernstlichen jrer Maj.t auffgelegten von got boffelichen nach zugeredt, darnach den geistlichen, prälaten jrer grosen nachlesigkeit halben nichts vnder stull gesteckt, sonder frey vnd offentlich heraußer gerufen vnd den zorn gots vber sie der grosen vorblendung nach genugsamlich angezeigt, welches ich itzo E. F. D. nicht alles erzelen kann.

85 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 15, Varšuva, in: ANP Lippomano, 122.

86 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 23, Varšuva, in: ANP Lippomano, 126.

87 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1555 01 18, Varšuva, in: ANP Lippomano, 123–124.

88 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 23, Varšuva, in: ANP Lippomano, 125.

realaus „eretikų“ veiklos stabdymo, nepasitenkinant jo gerais pažadais. Kaip tik prieš pasitarimą, sausio 21 d., Lippomanui pavyko dar sykį pasikalbėti su karaliumi, iškelti neleistinos viešos protestantų veiklos ir jau vykstančių jų sinodų problemas, tačiau karalius tik įprastai raminęs ir žadėjęs viską sutvarkyti. Pasitarimo nariai taip pat susitiko su karaliumi, prašydami vyskupams grąžinti bažnytinės jurisdikcijos teises. Karalius ir jiems „formaliai“ patvirtinęs tą patį, ką teigęs ir Lippomanui – noris mirti krikščioniu, todėl naujovių neleisiąs.[89] Artimą karaliui Przerembskį, lydėjusį jį dažnose kelionėse į Vilnių, Lippomanas nusprendė užverbuoti kaip savotišką informatorių ir galimą jau seno arkivyskupo pamainą. Jau sausio 24 d. Lippomanas rašė į Romą, rekomenduodamas Przerembskį paskirti Dzierzgowskio koadjutoriumi. Su Przerembskiu planuotas slaptas paskyrimas – tam, kad vicekancleris neprarastų savo pareigų karaliaus dvare ir nebūtų apkaltintas veikiąs prieš arkivyskupą dar jam gyvam esant.[90]

Lippomaną karalius pakvietė dalyvauti tuoj po pasitarimo su vyskupais, sausio 23 d. Varšuvoje vykusiose karaliaus sesers Sofijos vedybose su Braunšveigo kunigaikščiu Henriku II. Laiške Romai Lippomanas išdidžiai informavo, kad po jungtuvių atsisakė vakarieniauti puotoje, kurioje dalyvavo ir „eretikai“ – Prūsijos kunigaikštis Albrechtas bei Meklemburgo kunigaikštis Johannas Albrechtas – tuo labiau, kad iš karaliaus kvietimo supratęs, jog šis iš tiesų netrokšta jo draugijos. Paties Lippomano teigimu, „tikrų katalikų“ šis Lippomano sprendimas „nebendrauti su eretikais“ buvęs įvertintas labai palankiai. Iš karto po puotos, sausio 25-ąją, Žygimantas skubiai išvyko atgal į Vilnių, praleidęs Varšuvoje vos 10 dienų. Po savaitės, lydima ne paties Lippomano, bet dviejų jo atvykusių sūnėnų, į Italiją išvyko ir Bona Sforza, nuncijaus žodžiais tariant, pasižadėjusi „niekad nebegrįžti į šią karalystę“.[91]

Po susitikimo Varšuvoje su čia pas Lippomaną atvažiavusiu Hosijumi, vasario 3 d. ir nuncijus išvyko į Lovičo rezidenciją. Gynėsi nuo iš Romos jį pasiekusių raginimų grįžti į Lietuvą ir spręsti Radvilo įtakos karaliui problemą. Teisinosi, kad Vilniuje jau bandė tai nesėkmingai daryti, be to, baiminosi dėl savo gyvybės, nes veikdamas Varšuvoje per daug įsiutino Radvilą: daug prieš jį pasisakęs senatorių, kurie kunigaikštį raštu apie tai informavo, akivaizdoje.[92] Loviče Lippomanas buvo saugus ir patenkintas arkivyskupo Dzierzgowskio suteikta globa. Dar labiau susidraugavo su ten vėl jį atvykusiu aplankyti Hosijumi, kuriam jau Varšuvoje buvo pasiūlęs viską mesti ir perimti pusę Lippomanno vyskupystės Italijoje, jei religijos reikalai šioje šalyje nesusitvarkys.

89 Ibid., 127.
90 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 24, Varšuva, in: ANP Lippomano, 129.
91 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 01 30, Varšuva, in: ANP Lippomano, 134.
92 Ibid., 135.

Iš Lovičo Veronos vyskupas netrukus (vasario 10 d.) pasiuntė emocingą laišką į Vilnių Žygimantui Augustui, graudindamas dėl karalystės, kurioje laisvai vyksta nelegalūs „eretikų“ sinodai, žlugimo. Lippomanas turėjo galvoje 1556 m. sausio 21–29 d. Secemino protestantų sinodą.[93] Tą pačią dieną rašė ir savo patikėtiniui, karaliaus vicekancleriui Przerembskiui.[94] Laiške nurodė, kad be paskutiniojo Secemino, iš viso praėjusias (1555) metais įvyko jau penki „eretikų“ sinodai ir tai reiškia neabejotiną atvirą religinę inovaciją, uždraustą karalystės teisėje.[95] Iš Vilniaus nuncijus netrukus gavo trumpą Žygimanto Augusto atsakymą. Jame apgailestauta dėl Secemino sinodo pažadant artimiausiame Seime spręsti šiuos reikalus, kuriais dabar diduomenė naudojasi pagal įstatymus.[96] Nepasitikėdamas pažadais, balandį Lippomanas karalių atakavo dar vienu laišku, kuriame reikalavo imtis griežtų bausmių prieš protestantus, minėdamas Lismaninį ir į Lenkiją grįžusį Janą Łaskį.[97]
Lenkijoje Lippomanas sulaukė daugiau paramos ir, remiamas arkivyskupo, gegužę ėmėsi vizituoti Didžiosios Lenkijos bažnyčias bei kontroliuoti vyskupų veiklą. Ataskaitoje apie vizitaciją popiežiui Pauliui IV Lippomanas informavo atlikęs 400 itališkų mylių kelionę po Didžiąją Lenkiją ir Mozūriją, aplankęs bažnyčias, vyskupijas ir ištuštėjusius vienuolynus, kuriuose vietoj 20–30 ten gyvenusių vienuolių likę po du tris „ir tie patys blogai apsirengę bei dar prasčiau apsiavę badmiriauja“.[98] Lippomaną sukrėtė Romos katalikų mokymo apleidimas šalyje. Paliano kunigaikščiui G. Carafai tų pačių metų rugsėjo laiške jis reziumavo, jog „eretikai“ šalyje „taip išplitę, kad ne tik vienam mieste ar kaime, bet ir vienuose namuose skirtingų tikėjimų laikomasi, ir visi atskalūnai mano, kad tai jų tikėjimas yra katalikiškas...“.[99] Lippomanas dėjo pastangų bandydamas atkurti dvasinių teismų galias Lenkijoje ir LDK. 1552 m. Petrakavo seime buvo patvirtinta, kad dvasinį teismą, nagrinėjantį bylas dėl atskyrimo nuo Bažnyčios, vykdo vyskupai, tačiau bausmės, kurias jie galėjo taikyti pasauliečiams buvo visiškai apribotos: dvasinis teismas galėjo reikalauti tik priesaikos ir neturėjo jokių teisių į bajoro laisvę, turtą ar gyvybę. Nors toks vyskupų didelį nepasitenkinimą sukėlęs sprendimas formaliai buvo patvirtintas tik metams, dvasiniai teismai nebeatgavo savo teisių ir vėliau. Birželio laiške popiežiui Pauliui IV, ragindamas popiežių kreiptis laišku į Žygimantą Augustą, nuncijus įsakmiai siūlė popiežių įpareigoti atkurti

93 A. Lippomanas Žygimantui Augustui, 1556 02 10, Lovičas, in: ANP Lippomano, 137–138.
94 A. Lippomanas J. Przerembskiui, 1556 02 10, Lovičas, in: ANP Lippomano, 141–142.
95 Protestantų sinodai Lenkijoje vyko 1554 m. lapkričio 25 d. Slomnikuose (Słomniki), 1555 m. kovo 18 d. Kščencicuose (Krzcięcice), kovo 25–27 d. Goluchuve (Gołuchów), rugpjūčio 24–rugsėjo 2 d. Kozmineke (Koźminek) bei rugsėjo 21 d. Pinčuve, žr. Acta synodalia ecclesiarum 1, 1–17.
96 Žygimantas Augustas A. Lippomanui, 1556 03 19, Vilnius, in: ANP Lippomano, 156.
97 A. Lippomanas Žygimantui Augustui, 1556 04 03, Lovičas, in: ANP Lippomano, 157–160.
98 A. Lippomanas Pauliui IV, 1556 06 21, Lovičas, in: ANP Lippomano, 207.
99 A. Lippomanas kunigaikščiui G. Carafai, 1556 09 22, Lovičas, in: ANP Lippomano, 281.

vyskupų jurisdikciją, imtis griežtų bausmių ir nurodyti „išmesti iš Karalystės visus tuos išsigimėlius pikardus, servetijonus, švelcheldijonus (sic), osiandristus, anabaptistus, liuteronus bei visą kitą marą...“.[100] Nuncijus siūlė įpareigoti atiduoti protestantų nusavintas bažnyčias ir net iškeldinti iš jų palaidotų eretikų palaikus. G. Carafa tramdė nuncijaus iniciatyvą, teigdamas, jog popiežius nenori, jog ekshumacijos sukeltų skandalus, ir siūlo į tai žiūrėti atsargiai.[101]

LDK ir Lenkijos protestantai dėjo dideles viltis į būsimo nacionalinio susirinkimo, spręsiančio religijos klausimus, galimybę, aštriai protestantų iškeltą 1556 m. sausį Secemine. 1556 m. balandžio mėnesį Petrakavo seime protestantai į numatomą susirinkimą siūlė pakviesti Calviną ir Theodorą Bezą.[102] Į Ženevos sinodą buvo nusiųstas laiškas su prašymu bent keletui mėnesių leisti atvažiuoti Calvinui, kuris padėtų reformuoti Bažnyčią.[103] Susirinkimą, kuriame galėtų susitikti ir reformų problemas aptarti katalikai ir evangelikai, planuota surengti rugpjūtį.

Nors Lippomanas buvo griežtas susirinkimo priešininkas, 1556 m. gegužę į Romą informuoti popiežiaus kuriją apie padėtį ir planus buvo pasiųstas Sandomiro kaštelionas Stanislovas Maciejowskis, turėjęs pas popiežių dvi audiencijas (gegužės 5 ir 9 dienomis) ir karaliaus vardu prašęs leidimo organizuoti visuotinį arba nacionalinį susirinkimą.[104] Maciejowskiui karaliaus buvo pavesta pristatyti ir numatomas reformas Lenkijos Katalikų bažnyčioje (mišių ir kitų liturginių apeigų lenkų kalba, Eucharistijos sakramento teikimo pasauliečiams dviem pavidalais, celibato panaikinimo) bei gauti leidimą visuotiniam susirinkimui, o jei to imtis popiežius negalėtų – tai nacionalinio sinodo religiniais klausimais organizavimui.

Gegužės 10-osios susitikime popiežius griežtai sukritikavo karalių Žygimantą Augustą ir Lenkijos bažnyčią, o gegužės 22 d. atmetė visus poregensburginio susirinkimo dvasia suformuluotus reformų pasiūlymus ir bet kokią teisę be Romos spręsti religinius klausimus autonomiškai.[105] G. Caraffa gegužės pabaigos laiške nuncijui Lippomanui rašė, kad popiežius su širdies skausmu klausęsis pasiuntinio ir negalėjęs patikėti, jog užuot ėmęsis bausmių prieš piktžodžiautojus, Žygimantas Augustas leido sau teikti tokius

100 A. Lippomanas Pauliui IV, 1556 06 21, Lovičas, in: ANP Lippomano, 210: Et scaccino dal loro Regno tutti questi scelerati Piccardi, Suetiani [Servetiani], Suelcheldiani, Osiandriti, Anabatisti, Lutherani et tutte le altre peste...

101 G. Carafa A. Lippomanui, 1556 08 05, Roma, ANP Lippomano, 238.

102 Любович, История Реформации въ Польше, 177.

103 Co XVI, nr. 2445.

104 Apie susitikimo eigą A. Lippomaną informavo G. Carafa 1556 05 30 laiške, ANP Lippomano, 170–175.

105 Jau po Lippomano atvykimo į LDK ir Lenkiją pasiųstam Maciejowskiui karaliaus buvo nurodyta popiežiui labiau teikti visuotinio susirinkimo idėją, nes iš Lippomano karalius jau buvo patyręs apie tai, jog Carafa tikrai neleis organizuoti nacionalinio sinodo. Plačiau apie skirtingas karaliaus instrukcijas, rašytas iki ir po pokalbių su Lippomanu žr. FRANKIEWICZ, Starania Zygmunta Augusta, 266–271.

pasiūlymus popiežiui.[106] Siekdamas nuraminti didikus, netrukus išleistoje brevėje Lenkijos senatoriams popiežius pažadėjo, kad visus ginčytinus klausimus, kuriuos iškėlė karalius Žygimantas Augustas, Bažnyčia apsvarstys. Žlugus nacionalinio susirinkimo galimybei rugpjūtį, lūkesčiai nors šiek tiek pagerinti situaciją buvo sutelkti į karaliaus paskelbtą Varšuvos seimą 1556 m. pabaigoje, gruodžio mėnesį.

1556 m. birželio 21 d. ilgame laiške popiežiui Lippomanas nerimastingai rašė apie būsimą seimą, kuriame numatomi spręsti valstybės religijos klausimai, pažymėdamas, kad čia įprasta žaisti nesibaigiantį žaidimą: karalius atakuoja dvasininkiją, o ši – karalių ir senatorius.[107] Mąstydamas apie Lenkijos religines perspektyvas, laiške popiežiui nuncijus liūdnai nušvietė Lenkijos Bažnyčios situaciją ir pabrėžė, jog šaliai reikia tokio popiežiaus pasiuntinio, kuris ją reformuotų taip, kaip XII a. padarė popiežiaus legatas Bavarijoje, Bohemijoje ir Lenkijoje, Kapujos (Capua) vyskupas Petras (m. 1214). Pasinaudodamas tuo, nuncijus priminė, jog jis jau senas ir neįgalus, nukamuotas begalinių kelionių ir viso kūno skausmų, kad neseniai mirė jo brolis Tomas, palikęs šešis vaikus, kuriuos jam kaip broliui reikia imtis globoti, ir kad jo Bažnyčia Veronoje negali gyventi be savo kunigo.[108] Nuncijus dar sykį meldė popiežiaus leidimo išvykti iš nunciatūros jam patogiu metu ir paragino, jog popiežius parašytų du laiškus (karaliui ir senatui), kuriuose nurodytų nebesimuliuoti, nustoti toleruoti „eretikus" ir įpareigotų imtis bausmių bei vyskupų jurisdikcijos moratoriumo panaikinimo. „Reikia pagaliau būti krikščionimis darbais, o ne žodžiais, veiksmais, o ne pažadais..." – ragino popiežiaus ryžtą nuncijus.

Lippomanas nenorėjo Lenkijoje praleisti antros žiemos. 1556 m. rugpjūčio 2 d., sekmadienį, šv. Mišių Lovičo katedroje metu ėmė griūti bažnyčios bokštas. Viduje su arkivyskupu buvęs Lippomanas, išbėgęs į lauką pamatė, kaip jo akyse nugriuvo dalis bažnyčios. Nors nelaimė nepareikalavo aukų, Lippomanas tai suvokė kaip reikšmingą savo gyvenimo ženklą ir dar sykį paprašė leidimo grįžti į Veronos vyskupo vietą.[109] Popiežius parašė Lippomano prašytus du laiškus Žygimantui Augustui, kurių vienas buvo skirtas 1556 m. birželį Lippomano įsakymu Sochačeve (Sochaczew) pradėtam valdovą supykdžiusiam procesui prieš žydus.[110] Rugpjūtį Lippomaną pasiekė ir pažadas, jog greitai jam bus išsiųstas leidimas pačiam savo nuožiūra apsispręsti dėl to – tęsti nunciatūrą ar ne – ir būtinam reikalui esant baigti savo misiją. Popiežius

106 G. Caraffa A. Lippomanui, 1556 05 30, Roma, in: ANP Lippomano, 172.

107 A. Lippomanas Pauliui IV, 1556 06 21, Lovičas, in: ANP Lippomano, 203–216.

108 Iš tiesų A. Lippomanas turėjo ir kitų brolių, žr. ANP Lippomano, 208.

109 A. Lippomanas G. Carafai, 1556 08 04, Lovičas, in: ANP Lippomano, 235–236.

110 Proceso metu žydai buvo nuteisti mirties bausmėmis jiems iškėlus kaltinimus dėl eucharistijos išniekinimo. Abu šie laiškai Žygimantui Augustui neišlikę, žr. ANP Lippomano, 239.

nurodė negalįs įsakyti, kad karalius ir kitos vargšės šalies sielos būtų paliktos žmonijos priešo ir jo pasekėjų valiai.[111]

1556 m. rugsėjo 6 d. Loviče įvyko provincinis Lenkijos Katalikų bažnyčios sinodas. Lippomanas, užkirsdamas kelią bet kokioms diskusijoms, sinode patvirtino konservatyvų Liuveno universiteto teologų sukurtą 37-ių straipsnių tikėjimo išpažinimą *Formula christianae et Catholicae Fidei, tradita in Sacra Synodo Provinciali Lovicii celebrata Anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo sexto, die undecima mensis Septembris*. Tai buvo opozicinis dokumentas reformų Bažnyčioje ir protestantiškųjų tikėjimo išpažinimų atžvilgiu, parengtas šv. Tomo Akviniečio darbų, šv. Augustino veikalų apie Trejybę bei kai kurių Bažnyčios susirinkimų dokumentų pagrindu, patvirtinantis Trejybės dogmos bei septynių Bažnyčios sakramenų aspektus.[112] Trejybės klausimus akcentuojanti konfesija buvo priimta ir dėl to, kad kaip tik tuo metu tarp Lietuvos evangelikų ėmė plisti ir trinitoristinė polemika: antitrinitorizmo pradininkas Petras Gonezijus buvo paskelbęs savo nebeišlikusią konfesiją, dėl kurios prieš jį netrukus buvo išleistas karaliaus ediktas.[113] Beje, nė vienas iš LDK vyskupų (Vilniaus Valerijonas Protasevičius, Lucko Janas Andruszowiczius ir Žemaitijos Janas Domanowskis) sinode nedalyvavo: už juos konfesijas pasirašė tik siųsti prokuratoriai. Žygimantas Augustas parašė Lippomanui laišką, kuriame atsiprašė dėl Lietuvos vyskupų nedalyvavimo, motyvuodamas, jog vyskupų jam pačiam reikėjo pasitarime Livonijos karo klausimais, tačiau Lippomanas vėliau nepamiršo dėl to karaliui išsakyti priekaištų.[114] Netrukus savo publicistinėje poleminėje veikloje su Lovičo konfesijos kritika pasireiškė Vergerijus.

Nepaisant Lippomano aktyvumo, jo nunciatūra Lenkijoje ir Lietuvoje nebuvo sėkminga. Neseniai prasidėjusio aktyvaus Evangelikų bažnyčios formavimosi proceso aplinkoje Lippomanui trūko diplomatiškumo, jis buvo pernelyg kritiškas, siekdamas karaliaus ir aukštuomenės nedviprasmiško lojalumo.[115] Lippomano ir Žygimanto Augusto asmeniniai santykiai taip pat netapo geri, o grįžęs į Italiją Lippomanas karalių paskelbė „slaptu eretiku". Nunciatūros metu nedaug iš karaliaus pasiekęs Katalikų bažnyčios sustiprinimo labui, 1557 m. sausį pateiktame baigiamajame pranešime apie nunciatūrą Lenkijoje Lippomanas rašė, jog karalius, kaip ir jo protėviai, prisirišęs prie savo gimtosios Lietuvos ir Vilniaus (dėl to net seimus Lenkijoje skubąs kuo

111 G. Carafa A. Lippomanui, 1556 08 06, Roma, in: ANP Lippomano, 239.

112 Dokumentas paskelbtas: Relacye nuncyuszów apostolskich, 40–44; taip pat: ANP Lippomano, 436–441.

113 Jasnowski, Dwa edykty Zygmunta Augusta, 442–443.

114 Šis Žygimanto Augusto laiškas neišlikęs, apie jį rašo pats A. Lippomanas 1556 09 22 laiške G. Carafai, in: ANP Lippomano, 277.

115 Apie Lippomano nunciatūros vertinimą žr. Tacchella, Paolo IV e la Nunciatura in Polonia, 231–260.

greičiau paleisti), mažai rūpinasi Lenkija, kurioje klesti netvarka ir kriminaliniai nusikaltimai. Lippomanas skeptiškai įvertino karaliaus politinį valdymą, teigdamas, kad vietoj to, jog sektų riteriškomis tėvo pėdomis ir eitų į karo lauką, Žygimantas Augustas ir didikai ramiai skaitinėja „eretines" knygas ir visiems čia leidžiama išpažinti tokią religiją, kokią tik nori, suteikiant teisę būti „eretiku" pagal savo išmonę.[116]

1556 m. vasario 21-ąją Lippomanas išsiuntė laišką, jo nuomone, labiausiai Katalikų bažnyčios žlugimą Lenkijoje ir Lietuvoje lemiančiam asmeniui, lietuvių kunigaikščiui Mikalojui Radvilui Juodajam, kurį nusprendė paskutinį kartą perspėti liautis skatinti religines naujoves ir paraginti susitaikyti su Romos bažnyčia.[117] Mandagus Lippomano tonas, meilę ir pagarbą deklaruojančios frazės („Tave ne tik visa širdimi visokeriopai branginu, bet ir myliu, gerbiu bei vertinu") neatitiko realybės, ir tą žinojo tiek laiško autorius, tiek jo adresatas. Laikydamasis formalaus mandagumo, Lippomanas diplomatiškai nekaltinto Radvilo tiesiogiai, bet iš Radvilo prašė ne tik Lenkijoje ir Lietuvoje, bet ir Augsburge sklindančių „gandų" dėl savo perėjimo į „eretikų" pusę, paneigimo: *Mat kalbėjo, kad grafas Vilniaus vaivada esąs šios karalystės eretikų vadas, prie jo tarytum į prieglobsčio buveinę subėgą visi šie pragaištingi naujovininkai, kad jis pats savo namuose ir visur, kur tik klesti jo valdžia ir galia, pastatęs šventvagystės altorių, prieštaraujantį dievotumo altoriui, ir pražūties katedrą, prieštaraujančią teisybės katedrai, kad jis ne tik palaikąs komuniją abiem pavidalais, bet ir pirmiausia įsivedęs į savo rūmus, kad penįs tuos, kurie sėja šiuos naujus piktžodžiavimus, prileidžiąs melagius pamokslininkus, kurie griauna Dievo Bažnyčią.*[118]

Lippomano laiškai į Romą liudija, kad Lippomanas vargu ar tikėjosi realaus Radvilo atgailavimo ar jo sugrįžimo į katalikybę. Rašydamas laišką Radvilui Juodajam, Lippomanas dar nežinojo, kad popiežius tomis dienomis jam jau išsiuntė prašytą atleidimo iš nunciatūros dokumentą. Iš Vilniaus į Romą lapkritį Lippomano pasiųstas Livrieri nuncijaus nurodymu popiežiui perdavė nerimą keliančias žinias apie karalių ir jo karalystės religinę padėtį. Popiežius Paulius IV 1556 m. vasario 19 d. kreipėsi perspėjančiu laišku į Žygimantą Augustą.[119] Tą pačią dieną jis į Lovičą nusiuntė ir laišką Lippomanui, kuriame dar vylėsi, kad reikalai pakryps geresne linkme, tačiau dėl visko

116 A. Lippomano pranešimas Romai, 1557 m. sausis, Lovičas, in: ANP Lippomano, 297–302.

117 A. Lippomanas M. Radvilui Juodajam, 1556 02 21, Lovičas, in: ANP Lippomano, 145–149.

118 Lippomano, Illustrissime Princeps et Domine, 263; 401: Dixerunt enim Palatinum Vilnensem antesignanum esse haereticorum in hoc regno. Ad ipsum tanquam ad asylum confugere pestilentes hos omnes in nouatores. Ipsum domi et passim, quocunque in loco uigeat sua ditio atque potestas altare sacrilegum contra altare pietatis, & cathedram Pestilentiae contra ueritatis cathedram erexisse. Ipsum communionem sub utraque specie non solum fouere sed primum in aulam suam introduxisse. Secum alere, qui blasphemias nouas has disseminat. Concionatores falsos admittere, qui Ecclesiam dei subuertant.

119 Theiner, Vetera monumenta, nr. 677.

pridėjo ir atleidžiamąjį iš nunciatūros raštą, kuriame nurodė, kad grįžimas į Italiją ar pasilikimas Lenkijoje priklauso nuo jo paties valios.[120] Vengdamas susilaukti priekaištų dėl per ankstyvo išvykimo, Lippomanas nusprendė likti Lenkijoje iki seimo.[121]

Radvilo Juodojo atsakymas Lippomanui (1556) ir polemikos leidimai

Radvilo atsakymas nuncijui, išlikęs tik spausdinta versija, buvo pasirašytas Vilniuje 1556 m. rugsėjo 1-osios data.[122] Yra duomenų, kad pirminis ir tikriausiai daug trumpesnis atsakymo variantas buvo parašytas anksčiau, jau 1556 vasarą, tačiau 1556 m. rugsėjo 22 d. laiške Carafai, Lippomanas rašė atsakymą iš Radvilo Juodojo gavęs rugsėjo 5 d.: *Vilniaus vaivada, kuriam praėjusį kovą* [vasarį – D. P.] *parašiau tokį broliškai korektišką, labai kuklų ir krikščionišką laišką, kopiją pasiųsdamas ir Jo Šventenybei, šiomis praėjusiomis dienomis man parašė ilgiausią, 5-tą šio mėnesio dieną man pristatytą atsakymą, pilną užgauliojimų, piktžodžiavimų ir prakeiksmų, kuriame Jo Šventenybė ir visa Bažnyčia buvo išplūsta su tokiu akiplėšiškumu, įžūlumu ir arogancija, kokios velnias neturi. Apskritai šitas laiškas yra visos liuteronų klastos santrauka. Kai jį gavau, prisiekiu Jūsų Šviesybei, praradau bet kokią viltį, kad dar galiu ką nors gero šioje karalystėje nuveikti, nes tas asmuo karaliui yra viskas – vienintelis Patarėjas, Maršalas, su kuriuo karalius ir valgo, ir eina į medžioklę, ir šoka, ir linksminasi – todėl negaliu būti tikras, kad laiškas nebuvo parašytas ir išsiųstas be jo žinios. Jei tai tiesa, kaip visa mane verčia manyti, video hic nos oleum et operam perdere, et laterem (ut dicitur) lavare* [matau, kad veltui aliejų ir darbą eikvojome, plytą (kaip sakoma) plovėme].[123]

Gavęs Radvilo atsakymą, Lippomanas patetiškai pareiškė paskutinį kartą vyksiąs į Varšuvą susitikti su karaliumi, įteiksiąs jam popiežiaus brevę ir bandysiąs įtikinti,

120 Popiežius Paulius IV Lippomanui, 1556 02 19, Roma, in: ANP Lippomano, 144.

121 A. Lippomanas kardinolui C. Carafai, 1556 04 08, Lovičas, in: ANP Lippomano, 161.

122 M. Radvilas Juodasis A. Lippomanui, 1556 09 01, Vilnius, in: ANP Lippomano, 245–274.

123 Lippomanas G. Carafai, 1556 09 22, Lovičas, in: ANP Lippomano, 284: ...il Palatino di Vilna, al quale questo marzo passato havevo scritto quella lettera di correttione fraterna molto modesta et Christiana, la cui copia mandai a Sua Beatitudine, a questi giorni passati m'ha fatto una risposta lunghissima, quale mi fu portata a V dell'instante, piena di biesteme [sic], villanie et calunnie, ove vitupera Sua Beatitudine et tutto lo stato Ecclesiastico con tanta sfacciatagine, temerità et presontione, che il Diavolo non ha tanta. In somma questa epistola è un epithome di tutta la perfidia lutherana. Come io l'hebbi ricevuta, confesso a V.ra Eccellenza essere caduto da ogni speranza ch'io possa far più qualche bene in questo Regno, perché essendo costui ogni cosa presso il Re: solo Consigliere, Marescial, con chi il Re mangia, va alla caccia, balla et sollazza, non mi posso persuadere che non l'habbia scritta et mandata di suo consenso. Il che se è vero, come ogni ragione mi sforza a credere, video hic nos oleum et operam perdere, et laterem (ut dicitur) lavare. [Lippomanas čia pacitavo Plauto *Poenulus* (*Pūniukas*) I, 2].

kad šis viešais ženklais deklaruotų ir darbais parodytų esąs tikras krikščionis ir katalikas. Išgavęs tai arba ne žygiuosiąs į Italiją, nes bus atlikęs visa, ką galėjo, tuo labiau, kad karalius, Varšuvoje pabuvojęs tris savaites, vėl išvyks į Lietuvą, į kurią nuncijus grįžti tikrai nebegalįs: „Visas pasaulis matė, kad ir Jo Šventenybė ir aš pats padarėme geriausia, ką galėjome, todėl su ramia sąžine galime teigti: *Curavimus Babilonem et non est curata*" [Mėginome Babiloną gydyti, bet jis nepagydomas, Jer 51, 9] – bibliniais Jeremijaus žodžiais baigė vieną iš laiškų popiežiaus sūnėnui, Paliano kunigaikščiui G. Carafai Lippomanas.[124]

1556 m. rugsėjo 29 d. Lippomanas išsirūpino leidimą susitikti su į Varšuvą numatomo seimo reikalų su senatoriais aptarti atvykusiu Žygimantu Augustu.[125] Dvi valandas trukusio privataus pokalbio metu Augustas patikinęs nuncijų, jog jam netrūksta noro šalyje sureguliuoti religijos reikalus, kurie yra pakrikę ne tiek dėl jo kaltės, kiek dėl kietakakčių ir nesutramdomų lenkų būdo. Į Lippomano spaudimą susirinkime patvirtinti kokį nors dokumentą, galintį sustabdyti įsibėgėjusias religines naujoves, karalius atsakęs, kad tokiam sprendimui laikas netinkamas, nes susirinkime pritrūks būtinos senatorių daugumos. Karalius skundėsi Lippomanui dėl tarp šalies dvasininkų įsitvirtinusio polinkio į prabangą, ištaigingą gyvenimą ir savanaudiškumą ir teigė dėl to esąs nepajėgus nutildyti jų kritikų. Ramindamas nuncijų, Žygimantas Augustas pasiūlė paraginti popiežių imtis vienuolynų reformos ir beveik tuštiems vienuolynams skiriamus Bažnyčios pinigus panaudoti Kolegijos įkūrimui, nes dabar jaunuoliai važiuoja mokytis į Vokietiją, kur „užsikrečia" Lutherio mokymu.

Susitikimo metu Lippomanas įteikė ir pakomentavo popiežiaus Pauliaus IV brevę karaliui, perdavė kitą popiežiaus laišką Krokuvos kaštelionui Stanislovui Tarnowskiui, kurį pats labai palankiai vertino, ir gavo leidimą viešai perskaityti popiežiaus laišką Lenkijos senatoriams dėl draudimo organizuoti nacionalinį susirinkimą (kitos atsiųstos popiežiaus brevės buvo adresuotos arkivyskupui ir vicekancleriui Przerembskiui). Spalio 8 d. Lippomanas perskaitė popiežiaus laišką lenkų senatoriams ir pasakė viešą kalbą, kurioje kilminguosius paragino sekti protėvių pėdomis ir apginti tikrąjį katalikų tikėjimą „nuo prūsų, rusėnų, totorių, valachų, lietuvių ir maskvėnų".[126] Kalboje paneigė ir jam priskiriamą kompromitaciniais tikslais platinamo laiško Pietro Contariniui autorystę. Susitikimas, numatęs būsimo seimo datą metų pabaigoje, išsiskirstė, palikęs Lippomaną dvejojantį. Nuncijus troško grįžti į Italiją, bet dar norėjo paveikti būsimo seimo

124 A. Lippomanas G. Carafai, 1556 09 22, in: ANP Lippomano, 285: Et tutto il mondo havrà conosciuto che no è restato per Sua Beatitudine, né per me, di far tutto quel bene che s'è possuto, talché con buona conscienza potremo dire: *Curavimus Babilonem et non est curata*.

125 Susitikimą Lippomanas aprašė 1556 10 12 laiške iš Varšuvos G. Carafai, žr. ANP Lippomano, 286–292.

126 „...contra Prussi, Rutani [sic], Tartari, Valachi, Littuani et Moscoviti...", ibid., 290.

sprendimus. Nors ir bijojo jame susirinksiančios „begalės klastingų ir įtūžusių bajorų", tačiau atsižvelgdamas į popiežiaus atleidimo raštą, kuriame grįžimo atžvilgiu buvo nurodyta elgtis savo nuožiūra ir pačiam spręsti, kas geriau krikščionybės labui, Romos akyse ryžosi būti ištikimas karys ir pasilikti šalyje iki seimo. Nepamiršdamas Romai pridurti, kad turi mažai, o teisingiau tariant – „neturi jokios vilties".[127]

Privatus Lippomano laiškas Lietuvos Bažnyčios reformų lyderiui tapo pretekstu plačiai sukompromituoti kontrreformacines nunciatūros pastangas ir parengti viešą Radvilo Juodojo atsakymą, abu laiškus išspausdinant atskiru leidiniu, tapusiu pirmuoju antiromietišku Lietuvos Reformacijos manifestu. Leidinys lotynų kalba *Duae epistolae (Du laiškai: vienas Venecijos piliečio Aloyzijaus Lippomano, Veronos vyskupo, Romos popiežiaus legato Lenkijoje, šviesiausiajam kunigaikščiui ponui Mikalojui Radvilui, Vilniaus vaivadai ir t. t., o antras – to paties šviesiausiojo pono Radvilo tam vyskupui ir legatui. Laiškai labai verti perskaityti: tokių, vargu, ar buvo mūsų amžiuje*), kurio pagrindą sudarė Lippomano kreipimasis į Mikalojų Radvilą Juodąjį ir pastarojo atsakymas nuncijui, buvo paskelbtas Karaliaučiaus Johanno Daubmanno spaustuvėje 1556 m. spalį.[128] Radvilo Juodojo atsakymo tekstas leidinyje buvo pasirašytas rugsėjo 1-osios data, o publikacijos iniciatoriaus Pier Paolo Vergerijaus pratarmė – spalio 1-ąją dieną. Jau spalio 12-ąją iš Karaliaučiaus leidinį Vergerijus siuntė Pfalco kurfiurstui Otonui Henrichui į Heidelbergą.[129] Atsakymas Lippomanui tapo pirmuoju plačiai Europoje išplitusiu Lietuvos Reformacijos veikalu. Šiuo metu neturime įrodymų, jog 1557 m. Karaliaučiuje *Duae epistolae* lotyniškasis leidimas buvo išleistas pakartotinai.[130] Netrukus pasirodė knygos variantai tautinėmis kalbomis: vokiškas vertimas *Zwen Sendbrieff*, 1557 m. išleistas toje pačioje Karaliaučiaus Daubmanno spaustuvėje[131], bei 1559 m. publikuotas lenkiškas tekstas *Dwa Listhy ná Polski iezyk własnie wyłożone*, išleistas Radvilo Juodojo lėšomis jo spaustuvėje Brastoje vadovaujant spaustuvininkui Stanislovui Murmelijui.[132] Trūksta tikslesnių žinių apie tai, ar iš

127 A. Lippomanas G. Carafai, 1556 10 12, in: ANP Lippomano, 291.

128 Niurnberge savo spaustuvininko veiklą pradėjusio, o nuo 1554 m. iki mirties 1573 m. kunigaikščio Albrechto kvietimu Karaliaučiuje veikusio spaustuvininko Daubmanno spaustuvėje šiuo laikotarpiu itin gausiai buvo leidžiamos pagrindinės Prūsijos Bažnyčiai ir Karaliaučiaus universitetui reikalingos knygos vokiečių, lotynų, lenkų, taip pat ir lietuvių, kalbomis. Šioje spaustuvėje buvo išleista dalis pirmųjų lietuviškų knygų autoriaus Martyno Mažvydo veikalų: 1559 m. *Forma krikštymo* ir abi giesmyno *Giesmės krikščioniškos* dalys (1566, 1570).

129 URBAN, Ewangelia, ale jaka?, 126.

130 Tokį leidimą buvo nurodęs K. Estreicheris, žr. ESTREICHER 32, 287; nuoroda apie tokio leidimo buvimą, buvusi ir *XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąraše* (žr. NARBUTAS, NARBUTIENĖ, Index, 80), vėliau sąrašo rengėjų buvo paneigta, žr. NARBUTIENĖ, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga, 127.

131 Vertėjas į vokiečių kalbą nežinomas, leidinį sudarė Vergerijaus prakalbos ir nuncijaus bei Radvilo laiškai, jame nebuvo kitų eiliuotų ir prozinių lotyniškojo Karaliaučiaus leidimo priedų. Žr. Zwen Sendbrieff, 1557.

132 Lenkiškojo leidinio rengėjas ir vertėjas nurodytas nebuvo. Istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, jog juo galėjo būti Mikalojus Rejus (A. Brücknerio nuomonė), arba Eustachijus Trepka. Šiuo metu originalas

tiesų buvo išleistas pirmajame *Duae epistolae* leidime minėtas polemikos vertimas į italų kalbą.[133] XVIII a. Lippomano ir Radvilo Juodojo lotyniškoji polemika buvo perspausdinta ir Nyderlanduose, Groningeno universiteto teologijos profesoriaus reformato Danieliaus Gerdes (1698–1765) leidžiamoje daugiatomėje religinių ir poleminių veikalų serijoje *Scrinium antiquarium* (1752).[134]

Pier Paolo Vergerijus: Radvilo konversijos viešintojas, *Duae epistolae* rengėjas

Greitas ir ryžtingas sprendimas laiškų pagrindu jau tais pačiais metais išleisti pirmą regiono religinės polemikos veikalą buvo nulemtas Prūsijoje ir Lietuvoje tuo metu pradėjusio veikti žymaus italų humanisto, eksvyskupo Pier Paolo Vergerijaus (1498–1565). Būtent jo idėja buvo parengti popiežiaus nuncijaus ir Radvilo polemiką spaudai paskleidžiant ją net keliomis kalbomis ir tuo plačiai Europoje paviešinant Radvilo konversiją ir dar vieną Apaštalų sosto pralaimėjimą. Nuo pažinties su Radvilu pradžios iki gyvenimo pabaigos Vergerijus veikė kaip liuteronizmo agentas Lietuvoje ir suvaidino savitą vaidmenį šalies Reformacijos istorijoje.

Vergerijus gimė tuometinei Venecijos respublikai priklausiusio Istrijos pusiasalio centre Kapodistrijoje (Capodistria).[135] Jo giminystės ryšys su kitu žymiu italų humanistu Pier Paolo Vergerijum vyresniuoju (1370–1444) nėra aiškus.[136] 1517 m. Vergerijus įsimatrikuliavo Padujos universitete ir 1522 m. įgijęs civilinės teisės doktoratą,

laikomas neišlikusiu. Nedefektuotas šio leidinio egzempliorius buvo saugomas Vilniaus Evangelikų-reformatų sinodo bibliotekoje dar XX a. pradžioje. Jo pagrindu Ignacijus Chrzanowskis parengė publikaciją, žr. Dwa listy, 1559.

133 K. Estreicheris, veikalo nematęs, spėjo, kad *Dviejų laiškų* vertimas į italų kalbą buvo publikuotas pavadinimu *Copia d'una lettera ingeniosissima*, žr. Estreicher 32, 359. Iš tikrųjų šiuo pavadinimu buvo išleistas kitas, tik pastaruoju metu atrastas Vergerijaus leidinys – Lippomano laiškas Venecijos patricijui Pietro Contariniui, kurį Vergerijus platino diskredituodams nuncijų. Laiške siūloma imtis mirties bausmių eretikams. Pats Lippomanas šį laišką tvirtino esant Vergerijaus klastote. Iki šiol dėl laiško autentiškumo nėra vieningos nuomonės. Apaštališkojo sosto istorikai jį laiko falsifikatu, žr. ANP Lippomano, 428–435. Šiuo metu žinomi publikuoti šio laiško variantai italų (*Copia d'una lettera ingeniosissima*, 1556) ir lenkų (*List Aloisego Lipomana Posla Papieskiego do Polski*, 1557) kalbomis, saugomi Austrijos nacionalinėje bibliotekoje Vienoje, bei angliška laiško publikacija (*A copye of a verye fyne and vvytty letter*, 1556).

134 Žr. Scrinium antiquarium, 300–376.

135 Kapodistrija (Capodistria, Capo d'Istria, dabar Slovėnijos miestas Koper) – antikinis Istrijos pusiasalio Adrijos jūroje miestas – prie Venecijos buvo prijungtas XIII a. Iki tol buvo valdomas langobardų ir frankų (Justinopolis). Po Antrojo pasaulinio karo Capodistrija buvo imta administruoti Jugoslavijos, o 1975 m. jai atiteko galutinai, tapdama svarbiausiu šalies Adrijos jūros uostamiesčiu. Jau viduramžiais miestas buvo ir vyskupijos centras. Vergerijaus gyvenamuoju metu miestuose pagrindinę gyventojų dalį sudarė italai, tačiau Istrijos pusiasalio gilumoje ir kaimuose gyveno daug slovėnų, kroatų ir kitų tautybių pietų slavų. Kaip bažnytinės administracijos padalinys vyskupija priklausė Italijos Akvilėjos (Aquileia) provincijai.

136 Jacobson Schutte, Pier Paolo Vergerio, 29.

keletą metų dirbo advokatu Veronoje, Padujoje ir Venecijoje. 1526 m. vedė, tačiau po metų liko našliu. 1530 m. atvyko į Romą ir pradėjo karjerą popiežiaus kurijoje, kur popiežiaus Klemenso VII sekretoriumi tarnavo jo vyresnysis brolis Aurelijus. 1532 m. mirus broliui Vergerijus užėmė jo vietą ir ėmė priklausyti aukščiausiai Katalikų bažnyčios hierarchijai: dirbo popiežiaus sekretoriumi, o nuo 1533-iųjų vasario buvo paskirtas popiežiaus nuncijumi Vienoje, imperatoriaus Ferdinando Habsburgo dvare, į kurį atvyko kovo mėnesį. Čia tapo artimu Ferdinando draugu ir jo bei Onos Jogailaitės dukters Kotrynos – būsimos trečiosios Žygimanto Augusto žmonos – krikštatėviu. 1534 m. mirus popiežiui Klemensui VII, Vergerijus baigė savo nunciatūrą, tačiau greitai tapo naujojo popiežiaus Pauliaus III patikėtiniu, išsiuntusiu jį su diplomatine misija į Vokietiją. Vergerijui buvo pavesta įtikinti Vokietijos kunigaikščius ir dvasininkiją užkirsti kelią Vokietijos nacionaliniam bažnytiniam susirinkimui. 1536 m. pradžioje Vergerijus buvo iškviestas į Romą, kur jo nunciatūra nebebuvo pratęsta, paskiriant jį Kapodistrijos vyskupu.

Katalikiškuoju savo veiklos periodu Vergerijus buvo diplomatiškas teisininkas, nesirėmęs griežtomis sisteminėmis teologinėmis pažiūromis. Jo ankstyvąsias evangeliškas nuostatas suformavo vietinė Italijos spiritualų aplinka, puoselėjusi Bažnyčios atnaujinimo projektus. Dar 1532 m. Vergerijus susipažino su Juanu de Valdésu ir nuo to laiko su juo bendravo.[137] Taip pat palaikė ryšius su pirmuoju italų didikų filoprotestantų būreliu, buvo Vittorijos Colonnos bičiulis, žinojo Bernardiną Ochiną. Būdamas vyskupu, Vergerijus priklausė kardinolo Gasparo Contarinio (1483–1542), 1537 m. popiežiui Pauliui III pristačiusio vidinės Katalikų reformos būtinybės memorialą, tinklui.

Vergerijaus gyvenimas ir veikla buvo pažymėta tolydžio vis labiau išryškėjančiu nusivylimu Bažnyčios reformavimo iš vidaus galimybe. Šis nusivylimas skatino jo palaipsnę konversiją į protestantizmą, kuri suaktyvėjo 1541–1542 m. atnaujintos ekumeninės Bažnyčios sukūrimo idėjai patyrus krizę. Dar 1535 m. kelionės į Vokietiją metu kaip popiežiaus legatas Vergerijus susitiko su Lutheriu, tačiau nemanoma, kad būtent šis susitikimas būtų palenkęs italą į protestantizmą, nes netrukus po to rašytame viename iš laiškų, Vergerijus kritiškai atsiliepė apie Lutherį.[138] Vergerijaus konversijos proceso pradžia laikomi 1536 metai, kuomet jis ėmė eiti vyskupo pareigas. Viename Vergerijaus 1540 metais rašytų laiškų aptinkama populiari to meto Italijos evangelizmo šalininkų idėja apie išganymą vien tikėjimu.[139] Manoma, kad jau nuo tų

137 Ibid., 179.
138 Buzzi, Pier Paolo Vergerio incontra Lutero, 3.
139 Jacobson Schutte, Pier Paolo Vergerio, 225.

pačių 1540-ųjų Vergerijus anonimiškai ėmė kurti religinius pamfletus, pradėtus platinti rankraščiais. Vergerijus dalyvavo Vormso religiniame dispute, kur 1541 m. sausį pasakė kalbą apie Bažnyčios vienybę. Iš ten išvyko į Regensburgo susirinkimą, tačiau nėra aišku, kokios doktrininės pozicijos laikėsi šio sudėtingo pozicijų derinimo tarp katalikų ir protestantų metu. Pamfletuose pateikiamos idėjos buvo suvokiamos kaip „liuteroniškos erezijos", nors liuteronizmas neveikė Vergerijaus tiesiogiai. Jau 1541 m. ant Vergerijaus buvo kritęs įtarimo erezija šešėlis, o grįžęs iš Regensburgo į Italiją Vergerijus sužinojo apie jį sklandant pavojingus gandus. 1544 m. Vergerijus Kapodistrijos vienuolių ir notaro Girolamo Lippomano buvo apskųstas skelbiąs liuteronizmą, todėl į vyskupiją buvo pasiųsti vizitatoriai, iškėlę procesą. Proceso metu Vergerijus paliko vyskupiją, tačiau buvo ginamas kai kurių kardinolų. Prasidėjus Tridento susirinkimui, Vergerijus jame dalyvavo savo sprendimu. Vėlesnėse inkvizicijos apklausose Vergerijaus sekretorius Giuliano del Bello paliudijo, jog Vergerijus rašė įvairius pamfletus, tarp kurių buvo ir tekstai prieš popiežių bei prieš skaistyklą, o kiti liudininkai teigė jį platinus raštus prieš rožinį, Mergelę Mariją ir kitokius.[140] Jo bylos nagrinėjimo procese Tridento susirinkimo metu (1546) dalyvavo ir Lippomanas, griežtai pasisakęs prieš leidimą Vergerijui dalyvauti Tridento sesijoje ir likęs visam laikui Vergerijaus priešu. Tais pačiais metais Vergerijus buvo pašalintas iš Tridento susirinkimo. 1548 m. Vergerijus atvyko į Veneciją, tikėdamasis teigiamos tebesitęsiančio proceso baigties ir leidimo grįžti į vyskupiją, tačiau nuncijaus įsakymu jam buvo liepta prisistatyti Romoje, kur Vergerijui grėsė nemalonumai. 1549 m. gegužės 1 d. vyskupas išvyko tradiciniu italų religinių disidentų keliu į Šveicarijos Gridžioni (Grigioni, Graubünden) ir tą pačią vasarą buvo ekskomunikuotas. Gyveno Gridžioni, Valtelinoje ir Vikosoprano (Vicosoprano), lankėsi Šveicarijos religiniuose centruose, kur pradėjo aktyvią pamfletisto prieš Romą ir popiežių veiklą.

1553 m. Vergerijus įsikūrė Vokietijoje, Tiubingene, pakviestas Viurtembergo hercogo Kristupo, ieškojusio protestantiškų veikalų vertėjo į italų kalbą. Vergerijus tapo jo patikėtiniu ir kunigaikščio dvare pradėjo eiti kanclerio pareigas. Tiubingene Vergerijus gyveno ir Kristupui tarnavo dvylika metų, iki mirties 1565 m. spalio 4 d. Emigracijoje ėmėsi karštos polemisto veiklos ir pasižymėjo nepaprastu literatūriniu aktyvumu (iki emigracijos buvo išleidęs tik keturis veikalus lotynų kalba): eksvyskupui priskiriama apie 150 pavadinimų veikalų, sukurtų per 15 veiklos emigracijoje metų, neskaitant vertimų, perdirbimų ir kitų jo inicijuotų leidinių.[141]

140 Pierce, A New Look at the Conversion of Pier Paolo Vergerio, 92.

141 Žr. Vergerijaus darbų bibliografiją: Hubert, Vergerios publizistische Thätigkeit. Daug Vergerijaus kūrinių buvo trumpos brošiūros, anonimiškai platintos Italijoje, vėliau ir kitur, todėl jo bibliografija iki šiol nėra pilnai suregistruota.

Būtent nuo 1550-ųjų, antrosios Tridento sesijos akivaizdoje, Vergerijus ypač intensyviai rašė ir spausdino kūrinius, skirtus Italijai, kuriuos publikavo daugiausiai anonimiškai arba pseudonimais. Kai kurie veikalai, skirti Tridento susirinkimo antrosios sesijos kritikai, pasklido plačiai Europoje ir susilaukė vertimų į vokiečių bei prancūzų kalbas.[142] Dar labiau Europoje Vergerijus išgarsėjo praėjus trejiems metams, kai spausdinimui suorganizavo ne vieną pamfletą prieš popiežių Paulių IV.[143] Nuo 1550-ųjų Vergerijus vystė Katalikų bažnyčią kaip nebepataisomą blogį traktuojančios aštrios polemikos tradiciją, kurios stilistika netrukus nulėmė visos Europos religinės polemikos eigą.

Persikėlęs į liuteroniškąjį Tiubingeną, Vergerijus netrukus suartėjo su Karaliaučiaus kultūrine aplinka.[144] Nuo 1553 m. jis ėmė ieškoti ir kitų savo leidybinės veiklos Vidurio Rytų Europoje galimybių. Netiesioginiai ryšiai su Žygimantu Augustu ir Radvilu Juoduoju Vergerijų siejo nuo pat atvykimo į Vokietiją pradžios, todėl darbas Lenkijoje ir LDK Vergerijui pasirodė perspektyvus. Tiubingeno įtaka Lenkijos ir LDK evangelizmui ėmė realizuotis siūlant Johanno Brenzo konfesijos, kuri buvo šiek tiek modifikuotas Augsburgo konfesijos variantas, priėmimą.[145] Ši konfesija evangeliškai nusiteikusių didikų buvo siūloma priimti jau Petrakavo seime 1555 m. gegužę. Vergerijus, Ferdinando Habsburgo ir Onos Jogailaitės dukters Kotrynos – trečiosios Žygimanto Augusto žmonos – krikštatėvis, pasinaudodamas šiomis politinėmis vedybomis, nusprendė dedikuoti veikalą Žygimantui Augustui ir taip sustiprinti savo ryšius su karaliumi. 1555 m. birželį laiške Janui Łaskiui Vergerijus jau rašė norįs apsilankyti Lenkijoje[146], o 1556 m. pradžioje Tiubingene Vergerijus išleido vadinamąjį Viurtembergo (Johanno Brenzo) konfesijos vertimą į italų kalbą, dedikuotą Žygimantui Augustui ir savo krikštadukrai, Žygimanto Augusto žmonai karalienei Kotrynai. Dedikacija buvo pasirašyta 1556-ųjų sausio 1 dieną.[147] Tuo metu Vergerijus susilaukė ir paties karaliaus kvietimo apsilankyti šalyje – popiežius Paulius IV 1556 m. vasario laiške Žygimantui Augustui kaltino karalių dėl to, jog šis kviečia Vergerijų pas save. Karaliaučiuje 1556 m. Vergerijus pakartojo lotyniškąjį Brenzo konfesijos leidimą. 1556 m. gegužės 20 d. Vergerijus jau rašė hercogui Kristupui apie savo rengiamus leidybai darbus, kurie galėtų būti naudingi Lenkijos karalystei.[148] 1556 m. gegužę Vergerijus Štutgarte dar

142 Cavazza, Quei che vogliono Cristo senza croce, 124–127.

143 Apie tai žr. Kot, Opposition to the pope by the Polish bishops, 38–70.

144 Kol kas plačiausiai Vergerijaus šio laikotarpio veikla yra nagrinėta leidinyje: Sixt, Petrus Paulus Vergerius.

145 1556 m. pabaigoje Vergerijus Karaliaučiuje išleido Žygimantui Augustui dedikuotą Brenzo veikalą apie krikščioniškojo valdovo tarnybą *De officio principium secularium in Ecclesia Filii Dei*. Žr. Hubert, Vergerios publizistische Thätigkeit, nr. 117.

146 Любович, История Реформации въ Польше, 70.

147 Sembrycki, Die Reise des Vergerius nach Polen, 529.

148 Briefwechsel zwischen Christop, Herzog v. Württenberg und Petrus Paulus Vergerius, 127; Любович, История Реформации въ Польше, 171.

dalyvavo būsimo savo konkurento, šveicariškosios doktrinos rėmėjo Łaskio, dispute su Brenzu. Po disputo Vergerijus lankėsi pas Łaskį Frankfurte, išvyko į Vitenbergą, kur susitiko su Melanchthonu, o liepos 11 d. atvyko į Karaliaučių – parankiausią miestą šalia Lenkijos ir Lietuvos, iš kurio jis galėjo laisvai vykdyti numatytą savo programą. Liepos 20 d. parašė Bullingeriui apie pirmuosius misijos žingsnius, kunigaikštį Albrechtą iškeldamas kaip puikiausio valdovo Europoje pavyzdį:

Visa radau geriau ir kultūringiau nei įsivaizdavau: ir klimatą, ir žemę, ir žmones, o ypač kunigaikštį. Patikėk manim, Bullingeri, visa Vokietija neturi tokio valdovo tiek pamaldumo, tiek išsilavinimo, tiek išmintingumo požiūriu. Dievas kuo ilgiau tesaugo jį savo šalies labui. Jis mane priėmė garbingiau, nei aš norėčiau, ir dabar stengiasi rasti priežasčių ir užlaikyti mane ilgiau, kad aš neišvykčiau. [149]

1556 m. rugpjūčio 11 d. Bonaventura Thomas iš Vilniaus Hosijui skundėsi apie erezijos plitimą Vilniuje, pranešdamas ir apie Vergerijaus atvykimą į Prūsiją bei jo dedikuotą veikalą karaliui:

Bet ne tik vietiniai, tačiau ir svetimi savo blogį daugina ir platina. Jau anksčiau pas Prūsijos kunigaikštį, kur ir dabar slapstosi, atvyko toks italas, kitados buvęs katalikų vyskupu, o dabar pripažintas eretikas. Jis savo sektos knygą, parašytą paties itališkai, dedikavo mūsų karaliui ir karalienei [...].[150]

Entuziastingus pranešimus apie padėtį Lenkijoje ir Žygimanto Augusto palankumą evangelikams Vergerijus siuntė ir Melanchthonui, kuris iš karto po *Duae epistolae* publikacijos, 1556 m. lapkričio 11 d. laiške pasveikino Radvilą Juodąjį pradėjus religines reformas[151]. Bullingeris sveikino Vergerijaus veiklą Lenkijoje ir Lietuvoje, tačiau rūpinosi dėl liuteronų ir reformatų nesutarimų doktrininiais, ypač Eucharistijos klausimais ir bijojo galimos „liuteroniškos" Vergerijaus įtakos. 1557 m. birželio 9 d. laiške iš Ciuricho Vergerijui rašė:

Girdžiu, Vergerijau, kad tu ketini vykti į Lenkiją; keliauk, tegul Viešpats laimina tavo kelionę ir tesaugo tave, kad liuteronams Viešpaties Vakarienės klausimu netaptum instrumentu, per kurį jie galėtų nugalėti ir atmesti kartu su p. Laskiu surastą tiesą. Atmink, kad mūsų Viešpaties Vakarienės doktrina yra nuoširdi, o liuteroniškoji nenuoširdi.[152]

149 P. Vergerijus H. Bullingeriui, 1556 07 20: Omnia inveni mitiora et civiliora, quam putarem, celum, terram, homines, inprimis principem. Crede mihi, H. Bullingere, non habere totam Germaniam talem principem, sive pietatem sive eruditionem sive prudentiam spectes. Deus eum diutius servet ob gloriam nominis sui. Excepit me longe honorificentius, quam vellem, totusque in eo nunc est, ut mihi compedes iniiciat, ne possim amplius hinc egredi. Cit. iš: Campi, Pier Paolo Vergerio ed il suo epistolario con Heinrich Bullinger, 292.

150 Bonaventura Thomas Hosijui, 1556 08 11, Vilnius, in: Hosius, Epistolae 2, 742: Nec domestici solum, sed etiam extranei malum illi moliuntur et exterminium. Venit haud ita pridem Italus quidam, Episcopus olim consecratus et catholicus, nunc autem haeresibus addictus, ad Ducem Prussiae, apud quem etiamnum latitat. Hic suae sectae librum, quem Italico idiomate conscripsit ac Regi nostro et Reginae dedicavit [...].

151 Ph. Melanchthonas M. Radvilui Juodajam, 1556 11 11, in: Melanchthon, CR8, nr. 6117.

152 H. Bullingeris P. Vergerijui, 1557 06 09, Ciurichas, in: Campi, Pier Paolo Vergerio ed il suo epistolario con

Bullingerio rūpestis nebuvo be pagrindo, nes Vergerijus buvo suinteresuotas gerai pasitarnauti Vokietijos kunigaikščiams ir su Radvilo Juodojo pagalba paveikti karalių bei LDK ir Lenkijos protestantus didikus priimti liuteronišką konfesiją. Veiklos pradžioje šis uždavinys Vergerijui atrodė įveikiamas, nepaisant to, jog jis matė, kad tarp šalies protestantizmo išpažinėjų dominuoja ne Augsburgo konfesijos doktriną atitinkančios tendencijos, kaip jis konstatavo 1557 m. sausio 18 d. laiške Pfalco kurfiurstui Otonui Henrichui baigdamas kelionę po Karaliaučių, Vilnių ir Lenkiją.[153] Tačiau tų pačių metų vasario 13 d. laiške iš Krokuvos hercogui Kristupui rašė manąs, jog vos metų prireiks tam, kad Augsburgo konfesija Lenkijoje nugalėtų.[154] Kita vertus, ne tik Bullingeris nepasikliovė Vergerijumi. 1556 m. gegužį ir Calvinas perspėjo vieną didžiųjų Lenkijos reformatorių Janą Łaskį, jog nepasitiki jokiais Vergerijaus veiksmais.[155] Ši įtampa buvo susijusi ne tik su skeptišku Vergerijaus, kaip teologo, vertinimu, bet ir su Šveicarijoje įsitvirtinusiu kritišku požiūriu į italus bei konkurencija dėl liuteroniškosios ir šveicariškosios Reformacijos srovės įtakos LDK ir Lenkijoje.

Savo literatūrinę veiklą Karaliaučiuje, kurios rezultatai pasirodė jau 1556 m. vasaros pabaigoje, Vergerijus pradėjo Radvilui Juodajam dedikuotu leidiniu.[156] Su kunigaikščio Albrechto rekomendacija Vergerijus netrukus planavo apsilankyti pas kunigaikštį Vilniuje. Įvairios informacijos apie situaciją Vilniuje jis gavo iš Georgo Sabino, kuris 1556 m. liepą parvyko į Karaliaučių iš Vilniaus. Juodajam dedikuotas veikalas buvo Katalikų bažnyčios pradėto leisti *Index librorum prohibitorum* (*Uždraustųjų knygų sąrašo*) komentaras *Catalogus haereticorum* (*Eretikų katalogas*) išspausdintas toje pačioje Karaliaučiaus Daubmanno spaustuvėje. *Catalogus haereticorum* dedikacija Atanazijaus vardu (*Athanasius exul Iesu Christi*) buvo pasirašyta 1556-ųjų rugpjūčio 1 d. data. Joje ironiškai kritikuoti Italijoje pradėti leisti uždraustųjų knygų sąrašai, kurie, Vergerijaus manymu, tik pasitarnauja tikrosios krikščionybės platinimui. Prakalba buvo pradėta antilipomanine polemika ir istorija apie Lippomano laišką Radvilui Juodajam bei parašytą kunigaikščio atsakymą. Vergerijus piktinosi „popiežiškųjų padugnių" (*Papalium sentina*) žodynu, evangelikus įvardijančiu „marą nešančiais" naujovių nešėjais, karštai teigdamas, jog evangelikai yra tikrosios senosios doktrinos

Heinrich Bullinger, 294: Audio te, mi Vergeri, in Poloniam profecturum; abi, dominus benedicat itineri tuo et custodiat te, ne Lutheranis in causa coenae te praebeas instrumentum, per quod expugnare et eiicere conentur una cum d. a Lasco veritatem compertam. Scis doctrinam nostram de coena esse synceram, Lutheranorum insynceram. At vincet tandem veritas, utcunque prematur diu. Breviores sunt vitae tuae dies, quam ipse putes; vive ergo et age semper laeti memor.

153 URBAN, Ewangelia, ale jaka?, 127.

154 Ibid.,128.

155 J. Calvinas J. Łaskiui, 1556 05, Ženeva, in: Co XVI, nr. 2464.

156 Plačiau apie Vergerijaus literatūrinę veiklą Karaliaučiuje žr. CAVAZZA, Pier Paolo Vergerio nella Prussia orientale, 51–67.

aiškintojai. Prakalba liudija apie tai, jog Radvilo atsakymas nuncijui buvo parašytas jau iki 1556 m. rugpjūčio:

Tas Antikristo pasiuntinys Lippomanas laiške itin nesivaldydamas mus vadina eretikais ir niekšais, o Jūsų Šviesybė labai rimtame ir pamaldžiame atsakyme savo oria laikysena taip išvilkote jį į dienos šviesą, kad man ar kam nors kitam nebėra ko daugiau ir pridėti. Labai tikiuosi, kad po viso to, ateityje rašydamas laiškus tokiems valdovams, koks esi tu, jis bus atsargesnis ir protingesnis.[157]

Uždraustųjų knygų sąrašą komentuojantis leidinys buvo jau anksčiau pradėtos Vergerijaus leidybinės programos dalis. Vos tik emigravęs į Šveicariją, Vergerijus ėmėsi Italijos Katalikų bažnyčios (Venecijos) pradėtų *Index librorum prohibitorum* komentarų ir kritikos. Pirmasis toks Vergerijaus leidinys, komentuojantis 1549 m. gegužę pasirodžiusį Venecijos indeksą, parengtą legato Giovanni Della Casa, Vergerijaus buvo paruoštas iš karto emigravus iš Italijos, 1549 m. liepą-rugpjūtį ir išspausdintas Poschiavo mieste rugpjūčio-rugsėjo mėnesiais.[158] Kaip pats Vergerijus pažymėjo komentuodamas pirmąjį visuotinį Katalikų bažnyčios indeksą, išleistą 1559 m., tokius savo leidinius jis laikė Sorbonos ir Liuveno teologų pradėto ir Italijos Bažnyčios tęsto darbo kompromitacija. Indeksai, Vergerijaus nuomone, ne atbaido skaitytojus nuo juose suregistruotų knygų, bet pateikia atvirkščią rezultatą, – sukataloguoja vertą skaitymo biblioteką ir garsina ją. Vergerijus ironiškai pastebėjo, kad indeksuose padaroma ir daug autorystės, leidimo vietos nustatymo ir kitokių klaidų, kurias Vergerijus mielai imasi pataisyti.[159] Kadangi *Uždraustųjų knygų sąrašai* buvo leidžiami mažais tiražais, skiriami ne masiniam skaitytojui ir sunkiai įsigyjami, Vergerijaus „kontrakatalogai" ne tik siekė sukompromituoti katalogų rengėjus, bet ir kelti susidomėjimą juose suregistruotais veikalais bei įspėti skaitytojus būti atsargius dėl galimo persekiojimo. Protestantiškų veikalų leidėjai klastodavo leidybinius duomenis ir autorystę tam, kad leidiniai galėtų plisti ir katalikiškose šalyse, todėl tam tikrais atvejais Vergerijaus išleisti kontrakatalogai šiuo metu yra pagalbinis šaltinis nustatant tikruosius knygų lei-

157 VERGERIO, Catalogus haereticorum, Aiii–Aiv: Quum uero idem Lipomanus Antichristi internuncius, HERETICOS quoq[em] et NEBVLONES in eadem epistola per summam intemperantiam nos uocarit, Vestra Celsitudo ita illi grauissimo et diuino scripto respondit, ita pro dignitate excepit hominem, ut nihil sit opus a me aut ab alio quicquam addi, certe crediderim futurum illum posthac in dictandis ad tales Principes, qualis tu es, literis cautiorem et prudentiorem.

158 *Il catalogo de libri li quali nuovamente nel mese di maggio nell'anno presente M. D. XLVIIII sono stati condannati et scomunicati per heretici, da M. Giouan Della Casa legato di Vinetia & d'alcuni fratti. È aggiunto sopra il medesimo catalogo un iudicio &discorso del Vergerio.* Nemažai autoritetingų *Indeksų* tyrinėtojų šį ir kitus protestantų perspaudus įvardija falsifikacijomis arba kontrafakcijomis, tačiau italų tyrinėtojas U. Rozzo pagrįstai nesutinka su tokiais įvardijimais, nes šiuose leidiniuose nuo originalių perspausdinamų faktų yra aiškiai atskirti komentarai, todėl siūlo šiuos leidinius vadinti ne uždraustųjų knygų falsifikatais, bet pakartotais leidimais su komentarais, žr. Rozzo, Pier Paolo Vergerio censore, 143–177.

159 Ibid., 148.

dybos ir autorystės duomenis.[160] Tiesa, negalima nutylėti, kad Vergerijus nebuvo absoliučios spaudos laisvės šalininkas, jo kontrakatalogų tikslas buvo ne cenzūros, bet Katalikų bažnyčios kritika. Pats jis pritarė antitrinitorių veikalų (pavyzdžiui, Serveto) draudimui ir naikinimui. Katalikų bažnyčią jis net kritikavo už tai, kad ji draudžianti platinti tikrąją evangeliškąją doktriną, tačiau leidžia „bet kam spausdinti Koraną, ir ne tik lotyniškai, bet ir liaudies kalbomis".[161]

Vergerijaus parengtas Karaliaučiaus katalogas, paremtas 1554 m. (pasirodžiusiu 1555 m. pradžioje) Venecijos katalogu, buvo savita jo ankstyvųjų bei vėliau, 1559–1560 m., leistų katalogų jungtis.[162] Jau minėta leidinio prakalba, kurioje Vergerijus, kreipdamasis į Radvilą, kunigaikštį Europai paviešino kaip Romos bažnyčios kritiką ir priešą, rodo, kad dingstį katalogo leidimui Karaliučiuje pasirodyti davė šviežia Radvilo Juodojo ir Lippomano konfrontacija ir Radvilo atsakymas Lippomanui, apie kurį Vergerijus jau žinojo 1556-ųjų vasarą, iki atvykimo į Vilnių. Liepos mėnesį iš Vilniaus į Karaliaučių buvo grįžęs Georgas Sabinas (Sabinus), buvęs Karaliaučiaus universiteto rektorius, Lietuvoje susitikęs su karaliumi ir Radvilu. Gali būti, kad būtent Sabinas galėjo į Karaliaučių parvežti Lippomano ir Radvilo laiškus, nes jau liepos 21 d. laiške pats juos minėjo, tad galima daryti išvadą, kad liepą jau buvo parengtas pirminis atsakymo Lippomanui tekstas.[163] Apie Radvilo parašytą atsakymą liepos mėnesį jau žinojo ir kunigaikštis Albrechtas, minėjęs jį savo 26 dienos laiške Juodajam. Iš laiško, kuriame Radvilo atsakymas Lippomanui minimas kaip rašytas jau prieš kurį laiką, matyti, jog kunigaikščio atsakymas nuncijui nebuvo naujiena.[164] Lippomano-Radvilo laiškų parengimas spaudai buvo pagrindinis Vergerijaus lankymosi Vilniuje tikslas. Nėra visiškai aišku, kurią dieną tiksliai Vergerijus pirmą sykį pasiekė Vilnių ir apsigyveno Radvilo Juodojo dvare. Johannas Sembrzyckis teigė, kad Vergerijus į Vilnių atvyko maždaug 1556 m. rugsėjo 4 d. (nes rugpjūčio 24 d. dar rašė

160 Ibid., 152.

161 CAVAZZA, La censura ingannata, 284–285.

162 Apie Karaliaučiaus katalogo detales žr. CAVAZZA, Pier Paolo Vergerio nella Prussia orientale, 60–67. 1555 m. pats Vergerijus buvo įtrauktas į naująjį Venecijos indeksą, pirmą kartą uždraudžiant visus jo veikalus (atskiri Vergerijaus anonimiškai publikuoti veikalai buvo drausti ir anksčiau), žr. ROZZO, Pier Paolo Vergerio censore, 169.

163 WOTSCHKE, Der Briefwechsel, nr. 45, 46.

164 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1556 07 26 , Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 202: Quandoquidem Ill.tem V.ram doctis et eruditis viris praecipue vero iis, qui puram evangelii doctrinam profitentur, favere scimus, ut non tantum notitia eos sua dignetur, sed benevolentia quoque singulari complectatur, praetermittere non potuimus, quin reverendo et clarissimo viro Petro Paulo Vergerio episcopo sub pontifice exuli apud nos nunc agenti de Ill.te V.ra verba faceremus. Qui inde arrepta occassione et quod intellexerat Ill.tem V.ram ad legatum pontificium quendam scripsisse, has ad Ill.tem V.ram literas dare constituit illasque per nos mitti petiit. Itaque et litteras eas mittimus et virum clarissimum Ill.tis V.rae notitiae ac benevolentiae maiorem quo possumus in modum commendamus. Est enim talis, ut magnorum hominum favore dignum ac non in postremo amoris loco habendum esse existimemus.

iš Karaliaučiaus) ir gyveno Lietuvoje iki lapkričio 12.[165] Józefas Jasnowskis nurodo, kad Vergerijus Vilniuje buvo nuo rugsėjo pabaigos iki lapkričio 11-osios, o Henrykas Baryczas spėjo Vergerijų į Vilnių atvykus tik spalio pradžioje.[166] Tačiau jau spalio 3 d. Albrechtas Radvilui Juodajam rašė atsakymą į per Trzecieskį gautą Radvilo laišką apie Vergerijaus atvykimą, ir tai leidžia manyti, kad Vergerijus Vilniuje tikrai buvo jau rugsėjį. 1557-ųjų sausio 18 d. savo laiške Pfalco kurfiurstui Otonui Henrichui Vergerijus minėjo pas Radvilą Vilniuje praleidęs 12 dienų.[167] Skirtingi duomenys apie pirmosios Vergerijaus viešnagės Vilniuje trukmę pateikiami dėl to, kad iš tiesų rugsėjo pabaigoje-spalio pradžioje Vergerijus iš Vilniaus vėl buvo sugrįžęs į Karaliaučių. Spalio 12 d. Vergerijaus laiškas Otonui Henrichui pažymėtas kaip išsiųstas iš Karaliaučiaus.[168] Vergerijus tikriausiai buvo grįžęs į Karaliaučių dėl sumanytos Radvilo Juodojo ir Lippomano polemikos spausdinimo reikalų, nors Theodoro Wotschke's spėta, kad Vergerijaus paruoštą spausdinimui rankraštį į Karaliaučių iš Vilniaus vežė ne pats Vergerijus, o Trzecieskis. Spalio 1-ąją Karaliaučiuje Vergerijus pasirašė *Dviejų laiškų* pratarmę. Minėtu spalio 12 d. laišku Otonui Henrichui Vergerijus pranešė jam siunčiąs jau išspausdintą veikalą.

Spalio viduryje su išspausdintais *Duae epistolae* egzemplioriais Vergerijus vėl grįžo į Vilnių, kur praleido daugiau nei tris savaites. Vilniuje Radvilui Juodajam dirbęs literatas Andrzejus Trzecieskis tapo artimu Vergerijaus draugu. Jis buvo ne tik Vergerijaus ryšininkas tarp Vilniaus ir Karaliaučiaus, bet ir Vergerijaus sumanytų knygų bendradarbis. Susidraugavo Vergerijus ir su Radvilo sekretoriumi Janu Mączyńskiu (apie 1520–apie 1584). Lenkų leksikografijos pradininkas Mączyńskis buvo vienas pirmųjų itin išsilavinusių regiono evangelikų, ilgus metus studijavęs Vokietijoje (Vitenberge nuo 1543 m. balandžio), Sturmo gimnazijoje Strasbūre (nuo 1544 m.), vėliau lankęsis Bazelyje, Ciuriche, Padujoje. Mączynskis asmeniškai pažinojo daug Europos protestantų intelektualų, Ciuriche buvo susidraugavęs su Lelijum Sozziniu bei Theodoru Biblianderiu (Buchmannu). Grįžęs iš užsienio (prieš 1553 m.), ilgiems metams įsikūrė Vilniuje: dirbo LDK didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje ir sekretoriavo Radvilui Juodajam iki kunigaikščio mirties. 1553 m. kovą-liepą lydėjo Radvilą Juodąjį ir į Vieną, vykusį ten Žygimanto Augusto ir Kotrynos vedybų reikalais. Mączyń-

165 SEMBRZYCKI, Die Reise des Vergerius nach Polen, 537.

166 Kita vertus, autorius nurodė, kad Vergerijaus vizitas Vilniuje užtruko beveik du mėnesius, žr. BARYCZ, Jan Mączyński, 233–234.

167 URBAN, Ewangelia, ale jaka?, 127.

168 Taip nurodoma ir W. Urbano straipsnyje, pristatančiame Bavarijos valstybinio archyvo Miunchene laiškų rinkinį „Reformation in Polen: Korrespondenz des Herzogs Christoph von Württemberg (beziehungsweise des P. P. Vergerius) mit Pfalzgraf Kurfürst Otto Heinrich von Pfalz. 1556–1558", žr. URBAN, Ewangelia, ale jaka?, 126.

skis, svarbus evangelinės spaudos organizatorius, Vergerijui išvykus iš Vilniaus palaikė su juo nuolatinius ryšius, suteikdamas informacijos apie įvykius Vilniuje.[169] Su Radvilo Juodojo, 1561 m. birželį Vilniuje padėjusio Mączyńskiui sudaryti sutartį su spaustuvininku Daubmannu, rėmimu ir pagalba, 1564 m. Karaliaučiuje jis išleido nuo 1546 m. rengtą lotynų-lenkų kalbos žodyną (*Lexicon Latino-Polonorum*), dedikuotą Žygimantui Augustui, kurioje daug vietos buvo skirta tikrosios Bažnyčios šalyje platinimo ir Antikristo nugalėjimo temai. Žodyno etimologija buvo taip pat nuosekliai paremta evangeliškąja ideologija.[170]

Albrechtas džiaugėsi sėkminga Vergerijaus veiklos pradžia Vilniuje, dėkodamas už eksvyskupo priėmimą Radvilui Juodajam:

Jūsų Šviesybės laiškai, atsiųsti mums per žymųjį ir garbingąjį Andrių Tricesijų, negalėjo mums būti nemalonūs. Nes pranešė, kad Jūsų Šviesybė gerbiamą vyrą poną Vergerijų apgaubė savo meile ne tik dėl jo mokytumo ir šaunumo, bet ir paskatinta mūsų prašymų. Tuo remiantis aišku, kad Jūsų Šviesybė ne tik rodo aiškius jau seniai žinomo savo ištikimybės liudijimus, bet ir teikia mums taip labai malonią, kuo maloniausią, paslaugą. Tepadaro Dievas, jog draugystė, užsimezgusi tarp Jūsų Šviesybės ir šio garbingo bei pamaldumu įžymaus, bet iki šiol akivaizdžiai [Jūsų Šviesybei] dar nepažįstamo vyro, dabar būtų sutvirtinta jo buvimo [šalia] taip, kad tęstųsi per amžių.[171]

Svarbus Vergerijaus kelionės į Vilnių tikslas buvo su kunigaikščio Radvilo pagalba gauti audienciją pas karalių ir karalienę, tikintis pritarimo liuteroniškosios protestantizmo pakraipos įtvirtinimui šalyje, tačiau Žygimantas netrukus su reikalais išvyko į Varšuvą. 1556 m. spalio 30 d. Vilniuje Vergerijus susitiko tik su savo krikštadukra karaliene Kotryna. Radvilas Juodasis informavo karalių apie Vergerijaus vizitą Vilniuje laišku. Iš 1556 m. lapkričio 20 d. Žygimanto Augusto laiško Radvilui Juodajam matyti, kad karalius palankiai buvo nuteiktas Vergerijaus reformacinės veiklos Lietuvoje atžvilgiu:

Jūsų Malonybė mums rašėte dėl Vergerijaus, kuris pas JM buvo ir su kuriuo JM daug dalykų kalbėjote, apie kuriuos mums labai svarbu sužinoti, todėl kai jau JM turėsite

169 Tai rodo išlikęs 1560 03 07 Mączyńskio laiškas Vergerijui iš Vilniaus, žr. WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 214–216; plačiau žr. BARYCZ, Jan Mączyński, 234–235.

170 Vėliau Mączynskis suartėjo su antitrinitoriais.

171 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1556 10 03, Karaliaučius, in: WOTSCHKE, Abraham Culvensis, 202–203: Literae Ill.tis V.rae per nobilem et egregium Andream Tricesium ad nos missae non potuerunt nobis non esse iucundissimae. Nuntiabant enim, quod Ill.tas V.ra rev. virum d. Vergerium non tantum propter illius doctrinam et praestantiam, verum etiam nostris adducta precibus amore suo complexa esset. Quo argumento ut Ill.tas V.ra non obscura pietatis suae testimonia in ipsa iam pridem conspicuae edere videtur, ita rem nobis adeo gratam praestitit ut quam gratissimam. Faxit deus, ut quae inter Ill.tem V.ram et egregium hunc atque pietate insignem virum licet facie ei adhuc ignotum coepta est amicitia, nunc illus praesentia stabiliatur ac in perpetuum duratura confirmetur [...].

daugiau žinių, tai ir mes patys būtinai apie tai norėsime išgirsti; tad norėčiau, kad visus tuos reikalus JM gerai savo atmintyje laikytų ir apie juos, duok Dieve, bei visus kitus dalykus su JM pasikalbėsime coram abunde [ypač plačiai, kai susitiksim].[172]

1556 m. spalio 29 d. Vergerijus iš Vilniaus išsiuntė laišką kunigaikščiui Albrechtui, kuriame pranešė apie numatomą šaukti seimą ir kai kuriuos ta proga gautus popiežiaus laiškus:

Kadangi greitai tikiuosi sugrįžti, rašau trumpai, pasilikdamas progą tiesiogiai papasakoti, kokios, kaip manau, nemažos Dievo garbei naudos, gavau iš šios išvykos. Bet parašysiu kai ką naujo. Per šv. Andrių, pagal Šviesiausiojo karaliaus valią Varšuvoje numatomas sušaukti seimas. Popiežius šia proga parašė du laiškus, kurių nuorašus siunčiu, prieš kuriuos būtinai turėsiu ką nors parašyti, kai grįšiu.[173]

Laiške Vergerijus pranešė ir svarbų faktą apie tai, kad Vilniuje buvo daug italų evangelikų: eksvyskupas teigė visiems iš Italijos atvykusiems pamaldiesiems skaitęs pamokslą, nurodydamas, kad tokius pamokslus numato sakyti dar du ar tris kartus. Radvilo priėmimą Vergerijus įvertino labai palankiai: *Negaliu apsakyti to, su kokia pagarba mane priėmė Šviesiausiasis Vaivada, ir koks yra jo kilnumas. Tikrai nuostabus kunigaikštis.*[174]

Vilniuje, kaip informavo apie tai laiške Albrechtui, Vergerijus nusprendė parašyti veikalą, komentuojantį Lenkijai pasiųstas popiežiaus breves. Vienas iš Vergerijaus siekių Vilniuje buvo ir viešų religinių disputų rengimas, į kuriuos įsijungė katalikybės gynėjas Augustinas Rotundas, pats apie Vergerijų ir jo veiklą Vilniuje laiškais informavęs Hosijų.[175] LDK sostinėje Vergerijus buvo dar lapkričio 11 d. Grįždamas į Karaliaučių nakvojo Ragainėje (kur tuo metu kunigavo pirmos lietuviškos knygos autorius Martynas Mažvydas), Kraupiškyje, Įsrutyje, lapkričio 15–16 d. naktį jau praleido Tepliavoj, iš kur lapkričio 16-ąją pasiuntė laišką Albrechtui, kuriame užsiminė ir apie tai, jog kuo skubiau siunčia savo pasiuntinį, susitikti su ekspranciškono Lismaninio

172 Žygimantas Augustas M. Radvilui Juodajam, 1556 11 20, Varšuva, in: Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, 322: Pisał nam TM około Wergeriusza, że u TM będąc wiele rzeczy z TM rozmawiał, nam ku wiadomości barzo potrzebne, tedy gdy już TM tych rzeczy wiadomość mieć raczysz, nie inaczej to u siebie mamy jakobyśmy je sami wiedzieli; i żądamy aby TM ty wszytki rzeczy w dobrej swej pamięci miał o czym dalibóg i o wszytkich innych rzeczach z TM *coram* rozmawiać *abunde* będziemy.

173 P. P. Vergerijus kunigaikščiui Albrechtui, 1556 10 29, Vilnius, in: Sixt, Petrus Paulus Vergerius, 533: Quia spero me cito rediturum pauca scribo, ac me reservo ut coram narrem quem fructum susceperim ex hac mea profectione pro gloria Dei, non exiguum ut videre videor. Sed nova aliqua scribam. Futurus est conventus generalis ad S. Andrea forsan Varsoviae, nam – Ser.mus Rex cupit. Papa ob eam causam scripsit duas litteras quarum exemplum mitto, contra quas necesse est me aliquid scribere ubi rediero.

174 P. P. Vergerijus kunigaikščiui Albrechtui, 1556 10 29, Vilnius, in: Sixt, Petrus Paulus Vergerius, 533. Omnes pii praesertim qui sunt ex Italia accurrerunt ad me, semel illis concionatus sum, concionabor adhuc bis aut ter. Quo me honore exceperit Ill.mus Palatinus non possem dicere, quae ejus est clementia. Certe mirabilis princeps est.

175 A. Rotundas S. Hosijui, 1557 03 08, Vilnius, in: Hosius, Epistolae 2, 808, nr. 1739.

tarnu, besilankančiu Karaliaučiuje.[176] Lapkričio 18-ąją Vergerijus grįžo į Karaliaučių. Lapkričio 20 d. hercogas Albrechtas padėkojo Radvilui už Vergerijaus priėmimą.[177] Žiemą Vergerijus praleido Soldau, Varšuvoje, Krokuvoje, Poznanėje ir 1557 m. balandžio 19 grįžo į Vokietiją. Maždaug devynių mėnesių, pirmą kartą praleistų Prūsijoje, Lietuvoje ir Lenkijoje, laikotarpiu (1556 07 11–1557 04 19), Vergerijus iš viso publikavo daugiau nei dešimt veikalų lotynų, vokiečių ir lenkų kalbomis. Viena jų grupė buvo susijusi su pastangomis į liuteronizmą orientuoti Radvilą Juodąjį ir Žygimantą Augustą, kitas dalis nukreipta prieš popiežių Paulių IV ir jo nuncijaus Lippomano veiklą Lenkijoje ir Lietuvoje.[178]

Artimus ryšius su Lietuva ir Radvilu Juoduoju Vergerijus palaikė iki pat savo mirties, jį ištikusios 1565 m. spalį Tiubingene.[179] Radvilų konfesinę orientaciją stengdamasis pakreipti liuteronizmo linkme ir laikydamas šią šeimą sėkmingos Reformacijos eigos Lenkijoje ir Lietuvoje laidu, iš savo įtakos Vergerijus stengėsi nepaleisti ir 1563 m. studijas Vakaruose pradėjusio Radvilo vyriausiojo sūnaus, kurį, Strasbūre prasidėjus marui, prikalbino persikelti į Tiubingeną. Radvilas Našlaitėlis italų eksvyskupą palydėjo ir į paskutinę kelionę Tiubingeno katedroje, kurioje Vergerijus buvo palaidotas.

Duae epistolae: antipopiežinė simuliacijos kritika. Sandara ir autoriai

Duae epistolae rengtas kaip leidinys, skirtas platinti visoje Europoje ir dvejojančius bei tylinčius Reformacijos šalininkus kviečiantis kilti į atvirą kovą prieš Romos bažnyčią ir jos klaidas. Šį tikslą atspindi visi pagrindinio leidinio polemiką lydintys priedai: prakalbos, dedikacijos, eiliuoti tekstai. *Duae epistolae* leidiniui 1556 spalio 1 d. Karaliaučiuje Vergerijus parašė dvi pratarmes, pristatančias Lippomano ir Radvilo laiškus. Pirmojoje pratarmėje į krikščionį skaitytoją Vergerijus džiugiai pranešė apie

176 P. P. Vergerijus kunigaikščiui Albrechtui, 1556 11 16, Tepliava, in: Sixt, Petrus Paulus Vergerius, 534.

177 Kunigaikštis Albrechtas M. Radvilui Juodajam, 1556 11 20, Karaliaučius, in: Wotschke, Abraham Culvensis, 203: Rev. virum d. Vergerium et expectationi Ill.tis V.rae et nostrae quoque commendationi per omnia respondisse, vel potius eam sua praestantia superasse ex literis Ill.tis V.rae cognitum nobis fuit iucundissimum. Is reversus iam ad nos de Ill.tis in nos V.rae studio et amore singulari et, quod honorifice exceptus ab illa esset, multa praeclara retulit. Tametsi quam plurimis antea argumentis nobis non ignota, eo tamen ipso referente gratiora, quo maiore fraterni amoris affectu Ill.tem V.ram prosequimur.

178 Popiežiaus Pauliaus IV diskreditaciją Vergerijus pardėjo pirmaisiais popiežiaus pontifikato metais Tiubingene išleista satyra (neva paties popiežiaus bule) *Epistola consolatoria ad suos dilectos filios, ne moveantur propter Lutheranorum religionem* (1555). Apie šį (anksčiau su Vergerijum nesietą) leidinį žr. Cavazza, Pier Paolo Vergerio nella Prussia orientale, 57.

179 Vergerijus dar kartą lankėsi Prūsijoje ir Lietuvoje 1559 m. pabaigoje–1560 m. pirmojoje pusėje. Plačiau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 499–510.

tai, jog paleidžiamas į viešumą leidinys nuplėš Antikristo, tai yra popiežijos, šlovę, parodydamas visą jos aklumą ir įniršį, kylantį dėl to, kad Dievo Dvasia ją kasdien vis labiau stumia į bedugnę.[180] Pratarmėje Vergerijus nurodė esąs įsitikinęs, kad didžiausią autoritetą Lenkijos karalystėje turinčio asmens, kunigaikščio Radvilo Juodojo ramybę drumsti Lippomanas ryžosi popiežiaus Pauliaus IV spaudžiamas:

Mat žinau jų paprotį: kai tik pamato ką nors iš galingesniųjų nutolstant nuo jų nutarimų, jei negali keršyti ginklais, nutempti į kalėjimus, prie laužų, prie kryžių, tai stengiasi bent per savo žygūnus paženklinti amžinos nešlovės žymėmis [...].[181]

Antrojoje pratarmėje Lippomaną dar sykį apkaltintęs „išvėmus" gausybę piktų ir begėdiškų kaltinimų „tokiam didžiam kunigaikščiui", pastarąjį Vergerijus pristatė kaip tikrą krikščionį, atleidusį už visus piktus žodžius ir savo tekste pabandžiusį „atverti akis tam aklam žmogui" bei atvirai išsakiusį krikščioniškas nuostatas, priešingai nei „budeliai popiežininkai". Komentuodamas atsakymą, Vergerijus pagyrė Radvilo ryžtą atsisakyti to meto religinei elgsenai būdingos simuliacijos:

Taigi jis atrėmė (kiek leido laiško žanras) nepaprastais tvirtais įrodymais ir tuo mums atskleidė savo tikėjimo pripažinimą bei drąsiai atsivėrė bažnyčioms. Jis negalvojo, kad galima rasti kokį nors kitą sprendimo būdą visų tų dalykų, kurie daugelį, nors ir suprantančių tiesą, sugaišina prisijungti prie mūsų grupuotės. Todėl į šį laišką žiūrime kaip į nepaprastai užtikrintą to kilniojo kunigaikščio laidavimą, kuriuo jis šventai pasižada esąs pasiruošęs atiduoti visas savo išgales, visas pastangas, visą autoritetą, pagaliau, savo kraują ir gyvybę tam, kad švaresnis Evangelijos mokymas būtų išlaikytas ir kasdien vis žengtų į priekį, nepaisant viso pasaulio garbės ir ūžimo.[182]

Didžiausias ir pagrindinis leidinio kūrinys – Radvilo Juodojo tekstas – buvo pavadintas tiesiog atsakymu: *Responsum Illustrissmimi Principis Nicolai Radivili ad easdem litteras* (*Šviesiausiojo kunigaikščio Mikalojaus Radvilo atsakymas į pateiktą laišką*). Leidinio pabaigoje buvo pateikti dar keli įvairių bendradarbių parengti priedai: dvi prakalbos bei eilė poetinių kūrinių. Pirmoji prakalba tikriausiai buvo sukurta prie *Dviejų laiškų* rengimo prisidėjusio Radvilo Juodojo kliento Eustachijaus Trep-

180 VERGERIUS, Meministi, Christiane lector, 257; 398.

181 Ibid., 259; 399: [...] nam scio morem, quem enim uident aliquem ex potentioribus discedere ab eorum placitis, si non possunt armis ulcisci, nec rapere ad carceres, ad rogos, ad cruces, hunc saltem per suos emislarios curant inurendum notis sempiternae infamiae [...].

182 VERGERIO, Satisne impudens uisa est tibi haec Epistola Christiane lector?, 272, 406–407: Confutauit igitur (quantum Epistolae ratio ferebat) firmissimis argumentis, atque interim aedidit nobis suae fidei confessionem ac patefecit se Ecclesijs intrepide, nec putauit habendam ullam rationem illarum omnium rerum, quae plurimos, ne se nostris partibus adiungant, quum tamen agnoscant ueritatem, remorari solent. Quare habemus certissimam ueluti arram ab illo optimo Principe, qua sancte promittit se omnes suas opes, omnia sua studia, omnem suam autoritatem, sanguinem denique & uitam omnem paratum esse profundere, quo purior Euangelij doctrina contra omnem potentiam & fremitum mundi, retineatur, & quotidie magis promoueatur.

kos (apie 1510–1559), kuris nuo 1553 m. buvo priimtas dirbti kunigaikščio Albrechto dvare kaip apmokamas literatūros lenkų kalba rengėjas. Manytina, kad Eustachijaus Teofilo pasirašytu slapyvardžiu būtent Trepka *Dviejų laiškų* leidiniui parengė tekstą *Eusthathius Theophilus candido et christiano lectori* (*Eustachijus Teofilis sveikina tyrą krikščionį skaitytoją*). Šio sveikinimo retorika buvo ne mažiau kandi ir antiromietiška. Lippomanas jame apibūdintas kaip „bejėgiškas karšinčius", popiežiui, „Vakarų žvėriui", savo triūsą norintis parodyti „Romos šliužų pasiuntinys ir skalikas, nors turįs gerą uoslę, bet nelabai įžvalgus ir akylas".[183] Trepkos tekstas atliepia Vergerijaus leidiniuose platintą kvietimą atsisakyti baimės bei nikodemizmo ir sekant Radvilo pavyzdžiu viešai stoti tiesos pusėn:

Visi aukščiausi ir žemiausi, nikodemitai ir jokiai grupuotei nepriklausantys ar vidurio žmonės, tegu stengiasi pasivyti šį kuo puikiausią ir smarkiai dievotą valdovą, bėgantį savo noru, ne besitraukiantį atgal, o gražiausioje kovoje pirmą einantį dangiškojo tėvo ir karaliaus keliu. Ir jei jie ką seniau slėpė ar kur nors svyravo, dabar, gavę tokį puikų vadą, tegul žengia į šviesą, tampa matomi ir, reikšdami galingesnę bei pirmesnę Dievo šlovę žmonėms pritariant ir palaikant, karalių ir satrapų akivaizdoje, net jei popiežius su savo prisiekusiaisiais perplyštų, tegu skelbia Kristų.[184]

Dar vienas leidinio pabaigos tekstas buvo spalio 1 d. data pasirašytas buvusio Vitenbergo ir Rostoko universitetų profesoriaus, nuo 1554 m. Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriaus ir Sambijos vyskupijos superintendanto Johanno Aurifaberio (1517–1568). Kreipinyje į leidinio iniciatorių Vergerijų „Reverendissimo in Christo Patri ac Domino, Domino Petro Paulo Vergerio, olim Episcopo Iustinopolitano & Pontificum Romanorum Legato, nunc uero Christi exuli, patrono & amico suo in maioribus colendo. Iohannes Aurifaber Ecclesiarum Prutenicarum in Sambia Superattendens. Salutem Dicit" („Jonas Aurifaberis, Prūsijos bažnyčių Sambijoje superintendantas, sveikina didžiai Gerbiamą tėvą ir poną Kristuje, poną Petrą Paulių Vergerijų, buvusį Justinopolio vyskupą ir Romos popiežiaus pasiuntinį, o dabar tikrą Kristaus tremtinį, savo globėją ir draugą, brangintiną ir svarbų") buvo dėkojama už tikrosios Evangelijos skleidimą Lenkijoje ir Lietuvoje. Žygimantas Augustas perspėtas, jog Lippomano pasiuntinystė yra tik Antikristo bandymas Lenkijos karalystę

183 EUSTATHIUS THEOPILUS, Candido et Christiano lectori, 350; 455.

184 Ibid., 353, 456–457: Hunc inquam optimum& ualde pium principem, sponte sua currentem & nihil tergiuersantem, sed in certamine pulcherrimo coelestis patris ac regis uia praeeuntem, omnes summi ac infimi, Nicodemitae, neutrarumque partium et medij homines assequi studeant, & si quid antea dissimularunt, & alicubi haeserunt, nunc talem Ducem nacti in lucem aspectumque prodeant, & potiorem ac priorem ducentes gloriam Dei beneuolentia & fauore hominum coram Regibus & satrapis Christum etiam si Papa cum suis iuratis rumpatur, profiteantur, iam enim sunt egregiam occasionem rei optimae gerendae & perficiendae consequuti nec habent quod amplius obtendant & praetexant.

išlaikyti „klusnią ir tarnaujančią“ bei ragintas sušaukti nuo Romos nepriklausomą susirinkimą bažnytiniais klausimais.[185] Iškeldamas Radvilo Juodojo vaidmenį kovoje su Antikristu, atsakymą Lippomanui Aurifaberis įvardijo „gražiausiu ir spindulingiausiu tikėjimo išdėstymu“ („pulcherrimae & luculentissimae confesionis“), pasitarnausiančiu visai tikrajai krikščionystei ir sutvirtinsiančiu visų, kurių „mintyse Kristus jau seniau uždegė teisybės saulę“, ryžtą atmesti klaidas.

Po Aurifaberio teksto ir klaidų atitaisymo išspausdintose pastabose pažymėta, jog antrasis knygos leidimas bus parengtas papildant Radvilo manifestą kitu – vadinamuoju Viurtembergo hercogo Kristupo tikėjimo išpažinimu (turėta galvoje Brenzo konfesija).[186] Šiose pastabose taip pat nurodyta, jog abu – Brenzo ir Radvilo Juodojo – išpažinimai jau yra išversti į italų ir vokiečių bei numatomi versti į prancūzų ir lenkų kalbas.[187]

Duae epistolae leidinį lydėjo ir .penki eiliuoti antilipomaniniai tekstai. Trijų jų autorius greičiausiai buvo Radvilo dvaro poetas ir pirmųjų LDK protestantų Brastos spaudinių rengėjas Andrzejus Trzecieskis, pasirašęs epigramas ir elegijas Kristijono Liberijaus (Christianus Liberius), Prudencijaus Kachinijaus (Prudentius Cachinnius) bei Virilijaus Muzėjo (Virilius Musaeus) slapyvardžiais.[188] Prudencijaus Kachinijaus pasirašytoje *Epigramoje apie tą patį Lippomaną, popiežiaus legatą, kuris liepė Sochačeve sudeginti žydus dėl Eucharistijos duonos išniekinimo* (*De eodem Aloysio Lippomano legato pontificio quod Iudaeos Sochacouiae ob violatum panem Eucharistiae exuriusserit*) buvo paviešintas popiežiaus nuncijų diskreditavęs bei dar labiau su Žygimantu Augustu nuncijų supriešinęs, tą pačią 1556 m. vasarą įvykęs procesas, kurio metu nuncijus sudeginimui pasmerktė keletą Sochačevo žydų, apkaltintų Eucharistijos išniekinimu. Didžiausias iš eiliuotų leidinio tekstų buvo Virilijaus Muzėjo vardu pasirašyta elegija *De Sacrosancti Evangelii, in ditione Regis Poloniae, post revelatum Antichristum, Origine, progressu & incremento* (*Apie švenčiausiosios Evangelijos Lenkijos krašte po Antikristo atskleidimo pradžią, pažangą ir sustiprėjimą*). Joje apibendrinti pirmieji Reformacijos eigos Lenkijoje ir Lietuvoje žingsniai ir iškeltos jai labiausiai nusipelniusių didikų, bajorų ir daugelio Radvilo Juodojo aplinkoje veikusių rašytojų ir knygų rengėjų pavardės bei nuopelnai.[189] Tarp tekstų buvo išspausdintas ir

185 AURIFABER, Reverendissimo in Christo Patri ac Domino, 356; 458.

186 Kaip jau minėta, vienas Brenzo tikėjimo išpažinimo leidimas, Vergerijaus išverstas iš lotynų kalbos į italų (*Confessione della pia dottrina*, Tiubingenas, 1553), buvo dedikuotas Žygimantui Augustui ir jo žmonai Kotrynai, o šio tikėjimo išpažinimo pagrindu parengta konfesija buvo pristatyta 1555 m. Petrakavo seime.

187 Du laiškai / Two Letters, 220–221.

188 Ibid., 376–395.

189 Elegijoje minėti tokie LDK protestantizmo šalininkai ir veikėjai, kaip Jeronimas Chodkevičius ir jo sūnūs, Venclovas Agripa, Stanislovas Naruševičius, Simonas Zacijus, Janas Zaremba ir kiti.

Prūsijos kunigaikščio Albrechto dvaro mediko Mato Stojaus (Matthias Stoius Regiomontanus, 1526–1583) eiliuotas linkėjimas (*Omen*) bei iš Eislėbeno kilusio Erhardo Sperberio (Erhard Thuringus Nisus, Sperber, 1529–1608) *Elegija prieš Venecijos pilietį Aloyzijų Lippomaną, Romos popiežiaus Pauliaus IV legatą Lenkijoje* (*In Aloysium Lipomanum Venetum, episcopum Veronensem, Pauli IIII Romani Pontificis per Poloniam Legatum*).

Duae epistolae veikale išspausdintos eilės inspiravo nuo 1551 m. Lietuvoje gyvenusį poetą, karališkojo teismo teisėją, ispaną Petrą Roizijų (Pedro Ruiz de Moros, apie 1505–1571), parašyti pirmą eiliuotą kontrreformacinį Lietuvos kūrinį. Labai greitai, jau tais pačiais 1556 metais, Roizijus hegzametru sukūrė Lippomano misiją Lenkijoje ir Lietuvoje šlovinančią poemą *Chiliastichon* (*Tūkstanteilis*), išleistą 1557 m. balandį Krokuvoje.[190] Lippomanas poemoje buvo iškeltas kaip „šventas senolis", „ganytojas", atvykęs į „speigų ir gruodo sukaustytą šiaurę, kur nei pavasario nėr, nei vasarų būna" tam, kad „lyg antrasis Atlantas" pečiais paremtų „šventųjų buveinę". Roizijaus poema, sukurta kaip ištikimų Bažnyčios ir valstybės veikėjus pašlovinantis sąrašas (imituojantis Virilijaus Muzėjo elegiją), buvo skirta Romos bažnyčios šalininkų gretų Lenkijoje ir Lietuvoje sutvirtinimui. Poemos kreipinys į Radvilą Juodąjį atliepė paties Lippomano laiško Radvilui turinį, kadaise ištikimą pakydusįjį raginantį grįžti pas saviškius:

Čia reikalingas buvai. Bet kas tik nepasikeičia
Laikui bėgant? Karščiau ir uoliau pagarbos neišreiškė
Romos altoriams nei tu iš amžininkų nė vienas.
[...]
Tu mūsiškis buvai, Jei gali pakeisti ką maldos
Ir smilkalai, tu ir vėl mūsiškis būsi, sugrįši
Ten, kur vedė tave pamaldūs tėvai, ten, kur kviečia
Grįžt garbioji Roma – į senąją savo avidę.[191]

Istoriografija yra iškėlusi įvairių versijų dėl pagrindinio *Duae epistolae* teksto – atsakymo Lippomanui – autorystės.[192] Jau amžininkų korespondencijoje pasitaikė žinių,

190 Roizijus, Rinktiniai eilėraščiai, 82–106, 206–230.

191 *Hic te poscebat locus. At quid tempora rerum*
Non mutant? Te nemo virum, quos viderit aetas
Nostra, magis coluit romanam aut sanctius aram.
[...]
Noster eras: si nostra valent quid tura precesque,
Noster eris gressusque feres in limen ovilis
Antiqui referesque tuos, quo sancta parentum
Te duxit pietas et nunc vocat inclita Roma.

192 Tadeuszas Grabowskis nepagrįstai spėjo visą kūrinį galėjus būti parašytą jo rengėjo spaudai Vergerijaus.

nepriskiriančių laiško autorystės pačiam Radvilui Juodajam. 1556 m. rugsėjo 30 d. karalienės nuodėmklausys Bonaventura Thomas rašė Hosijui, kad tikrasis atsakymo Lippomanui autorius yra karaliaus Žygimanto Augusto dvariškis Gasparas Łąckis.[193] Gasparą Łąckį-Kurbachą, kurio tekstą suredagavęs Vergerijus, tikruoju manifesto autoriumi laikė ir Wotschke.[194] Łąckis-Kurbachas – karaliaus pasiuntinys pas Livonijos arkivyskupą Vilhelmą – buvo nužudytas Livonijos magistro Johanno Wilhelmo von Fürstenbergo (1500–1568) nurodymu dar iki leidinio išleidimo – 1556 m. birželį. Apie šią istoriją ir tai, kad Radvilas pasinaudojo „žymaus jaunuolio Lancijaus" parašytu, bet „neišdailintu" ir „pusiaukelėj" paliktu tekstu iš tiesų kalbama ir viename iš minėtų *Dviejų laiškų* eilėraščių, pasirašytų Kristijono Liberijaus vardu. Tame pačiame eilėraštyje pažymėta, jog po Łąckio mirties tekstą užbaigė keleto autorių kolektyvas.[195] Remiantis šiais liudijimais, yra pagrindo manyti, kad Łąckis-Kurbachas bei kiti Radvilo aplinkos asmenys iš tiesų prisidėjo prie Radvilo Juodojo atsakymo parengimo, tačiau tiksliau jų įnašo įvertinti neįmanoma. XVI a. vieši didikų tekstai dažnai būdavo rengiami padedant išsilavinusių didikų klientų, tad kunigaikščio religiniuose tekstuose akumuliuotos bendros jo kultūrinio rato idėjos. Neatmestina, kad ir kiti Radvilo religiniai darbai – vieši lotyniškieji kunigaikščio laiškai, ypač vėlesnės diskusijos su Calvinu – buvo rašyti padedant kunigaikščio aplinkos autoriams. Tačiau daugelis liudijimų įrodo, kad Radvilas Juodasis pats buvo aktyvus ir itin savarankiškas ankstyvosios LDK religinės minties ir pozicijos formuotojas. Nors jis nepretendavo būti teologu ir išdidžiai pabrėžė savo atsakyme Lippomanui esąs politikas ir valstybės veikėjas, savo padėties nelaikė kliūtimi atsiriboti nuo religinių svarstymų. Netrūksta ir liudijimų, jog Radvilas mokėjo lotynų kalbą (istoriografijoje tuo klausimu pateikta prieštaringų nuomonių). Apie tai savo laiške į Ciurichą 1557 m. rašė ir Janas Utenhovijus, girdamas Juodojo domėjimąsi religija ir atsakymą Lippomanui bei ragindamas Šveicarijos lyderius dar labiau skatinti kunigaikščio ryžtą dedikuojant jam religines knygas:

Tokį spėjimą atmetė Henrykas Baryczas, pateikdamas dar vieną neįrodomą hipotezę, tvirtinančią, kad tikėtiniausias kūrinio autorius – Radvilo sekretorius, leksikografas Janas Mączyńskis, kuris specialiai dirbo Radvilo dvare kaip jo korespondencijos redaktorius, žr. GRABOWSKI, Literatura luterska, 142; BARYCZ, Jan Mączyński, 232–233. Nepaisant to, kad Mączyńskis ilgus metus Vilniuje iš tiesų tarnavo Radvilui Juodajam, jokių įrodymų dėl Mączyńskio autorystės nėra.

193 Bonaventura Thomas S. Hosijui, 1556 08 30, Vilnius, in: HOSIUS, Epistolae 2, 748, nr. 1657: Descripsi nuper epistolam Palatini Vilnensis ad Rmum. Veronensem Episcopum, omnis haereticae impietatis nucleum; eam si V. R. Pti. legere per indignationem placuerit, mittam primo nuntio. Autor illius iustam Dei magnum effugere non potuit, qui ante aliquot menses misere a Livoniensibus, ad quos legatus ierat, occisus est [G. Łąckis]; caedes atrociter plerisque videtur vindicanda, at pauci caedis causam volunt intelligere. Opto V. R. Ptem. adversus omnes insultus regni peccati et stare et triumphare etc.

194 WOTSCHKE, Geschichte der Reformation, 159.

195 Du laiškai / Two Letters, 368.

Kadangi kunigaikštis yra labai jums atsidavęs, man daug pasitarnautumėte, jei jam užrašytumėte kokią nors religinę knygą sielos sužadinimui. Juk žinote, kad tokiems kunigaikščiams, kurie įvairiais būdais yra klaidinami, reikia „lazdos ir pentinų", norint, kad jie stropiau eitų pradėtu keliu. Jis moka lotynų kalbą ir turi tokį autoritetą Lietuvoje, jog sakoma – jei jį matei, tai matei Lietuvoje viską. Ir nėra kito žmogaus, kuris karaliaus akyse turėtų didesnį autoritetą.[196]

Radvilo atsakymas buvo rašomas kaip tikrųjų krikščionių Bažnyčios įkūrimo manifestas, kuriame emocingai buvo išpažįstamos evangelinės vertybės. Kūrinyje išreikštos idėjos adekvačiai atspindi tuometinę Radvilo veiklą ir tikybines nuostatas. Laiško Lippomanui autoritatyvus tonas atitinka šią ryškią paties Radvilo charakteristiką. Juodasis pabrėžė, jog „nors ir vogčiomis, dėl didelių užsiėmimų", laiškui jis skyręs laiko, tad nėra abejonės, kad jis asmeniškai žymiu mastu prisidėjo prie teksto sukūrimo. Visi svarbūs Radvilo tekstai buvo redaguojami ir rengiami su pagalbininkais, tačiau tai neduoda pagrindo atmesti jų nurodytos autorystės. Atsakymas Lippomanui yra patyręs gana ilgą transformaciją. Kaip rodo šaltiniai, pirminis Radvilo atsakymas buvo parengtas vasarą, po vasario pabaigoje – kovo pradžioje išsiųsto Lippomano kreipimosi. Laiškas išplito nuorašais, buvo gerai žinomas Prūsijoje, kur juo susidomėjo vasarą atvykęs Vergerijus. Spaudai paruošto ir Vergerijaus redaguoto laiško variantas buvo Radvilo Vilniuje pasirašytas rugsėjo pirmosios data. Atkreiptinas dėmesys į faktą, kad Vergerijus dar nesusitikęs su Radvilu, jau liepos mėnesį Karaliaučiuje, tikriausiai per Sabiną, gavo abu – Lippomano ir Radvilo – laiškus. Apie tai rašyta ir Albrechto rekomendaciniame laiške, o pats Vergerijus apie Radvilo atsakymą užsiminė netrukus, rugpjūčio 1 d. rašytoje dedikacijoje Radvilui, leisdamas *Uždraustųjų knygų sąrašo* komentarą. Todėl labiausiai tikėtina, jog pirmąją versiją, kurią parašė Radvilas ir jo dvariškiai (galbūt, ir Łąckis-Kurbachas), numačius veikalą spausdinti, Radvilas su Vergerijum bei kitais bendradarbiais plėtojo ir redagavo.

196 J. Utenhovijus Ciuricho ministrams, 1557 07 23, Vladislavas, in: Co XVI, 526: Qui princeps quum sit vestri istic multo studiosissimus, consulto mihi videmini facturi si ei librum aliquem inscribatis ad excitandum eius animum in causa religionis. Scitis enim ipsi eiusmodi principes, praesertim viros qui ita varie intricantur, stimulis et calcaribus quibusdam egere, ut alacrius currant in instituto itinere. Ille autem latine novit, tantaeque est autoritatis prae caeteris in Lituania ut quidam aiant eum vidisse omnia in Lituania qui ipsum viderit. Neque est quisquam apud regem ipsum qui maiore autoritate sit praeditus.

Radvilo Juodojo retorika: atvirumas prieš veidmainystę, samprotavimas prieš metodą

Lippomano raginimas paneigti gandus, jog kunigaikštis pasistatė „pražūties katedrą, prieštaraujančią teisybės katedrai", išprovokavo ne Radvilo atgailą, o viešą pareiškimą apie savanorišką atsiskyrimą nuo Romos ir „tikrosios" Krikščionių bažnyčios sukūrimą. Jis pranoko privataus atsakymo normas ir buvo parengtas kaip viešas religinės reformos dokumentas. Valstybę reformų linkme sukančio politinio lyderio tekstas atvirai demonstravo, jog kunigaikštis ir jo šalininkai pasirinko evangelizmo kelią.

Laiškas nuncijui buvo ir pirmasis viešas LDK protestantų tikėjimo išpažinimas, kuriame pareikšta apie Bažnyčios sukūrimą šalyje. Nors jame ir ryškus individualus kalbėjimas pirmuoju asmeniu, tekstas skiriasi nuo pirmojo *confessio fidei* žanro pavyzdžio Lietuvoje, 1543 m. sukurto Abraomo Kulviečio. Pastarasis tekstas, adresuotas Bonai Sforzai, buvo erezija apkaltinto lietuvių disidento Prūsijoje apologinė savigynos kalba, kurioje formuluotos ankstyvosios evangelizmo idėjos, dar tikint reformuotos Bažnyčios vienybės idėja. Radvilo Juodojo laiške, pasinaudojant paties Lippomano laiško metafora, paskelbta apie atsiskyrimą nuo pragaištingos Antikristo katedros ir tikrosios Krikščionių bažnyčios – „teisybės katedros" – įkūrimą.

Atsakymas Lippomanui – ne doktriną racionaliai detalizuojantis, bet emocingai evangelikų Bažnyčios įkūrimą Lietuvoje skelbiantis tikėjimo išpažinimas. Sukurtas ne kaip vidinis Bažnyčios dokumentas ir nukreiptas ne tik į evangelikus Lietuvoje, bet ir į Europos skaitytojų auditoriją, šis tekstas suvaidino Reformacijos „įteisinimo" Lietuvoje ir jos lyderio – Radvilo Juodojo – paviešinimo vaidmenį. Emocinė atsakymo Lippomanui dinamika buvo nuosekliai intensyvėjanti: santūrų įvadinį mandagumą keitė radikalus atsiribojimas, liudijęs, jog Juodasis visiems laikams išsižada Romos tradicijos. Radvilas ironiškai reagavo į apgaulingą Lippomano meilės ir ištikimybės deklaraciją. Atsakymo įžanginėje dalyje nepraleista proga diskredituoti „dvigubą" Apaštališkojo sosto atstovo veikimo ir kreipimosi būdą, kaip būdingą Romos veidmainiškos elgsenos elementą. Lippomano meilikavimo strategija suerzino Radvilą ir tapo nuncijaus veidmainiavimo kritikos pretekstu. Stebėdamasis, kad Lippomanas jam rodo „nemiglotus maloningo nusiteikimo ženklus" nepaisant to, jog Radvilas, kaip pats nurodo, dažnai „atvirai bei viešai" skelbė savo tikybinę poziciją, „nedumiant akių ir neapsimetinėjant", kunigaikštis pašiepė Lippomano diplomatiškumą ir prisidengimą gandais, nurodydamas, kad būdamas Vilniuje Lippomanas visko, ką norėjo žinoti, Radvilo galėjo paklausti tiesiai:

Jei Gerbiamoji Tavo Valdystė būtų geidavusi, galėjo iš manęs paties viską vietoje, kol buvo čia, plačiau ir patikimiaus sužinoti, nieko nebūčiau slėpęs, bet, kaip sakoma, ligi panagių viską, kaip man dingojasi, kuo laisviausiai ir mieliausiai būčiau išpylęs.[197]

Parodęs, jog netiki Lippomano „apgaulingais meilias žodžiais", kurie, jo manymu, greitai pasirodys virstą „sielvartu ar veikiau neapykanta dėl dievoto, garbingo ir krikščioniško gyvenimo"[198], Radvilas Juodasis laiške perėjo į atviro nuomonės išsakymo poziciją. Vilniaus vaivada ryžtingai atmetė visus Lippomano svarstymus ir vertybes, laikydamasis „įrodytos ir patvirtintos" nuomonės, jog Lippomanas ir visas katalikų bažnytininkų luomas yra „akli fariziejai", blogą vadinantys geru, o gerą blogu: „[...] nes įrodyta ir patvirtinta, jog tos vietos ir luomo žmonės teisingus dalykus laiko blogybėmis, o blogybes – teisingais poelgiais".[199]

Puikiausias to patvirtinimas esąs ir Radvilui mestas kaltinimas dėl pasninko nesilaikymo (mėsos valgymo) penktadienį ir šeštadienį.[200] Juodasis pareiškė, kad Evangelijoje nematąs tokių reikalavimų žiūrėti dienų, kuriuos jam taiko „taisyklių sargai". Tačiau vietoj to, kad kaip nors viešai ir įtikinamai įrodytų jo eretiškumą, fariziejiško atkaklumo vedami, aikštėn kaip erezijos įrodymą jie iškėlę „visiems žinomą ir nuvalkiotą draudimą" valgyti mėsą tam tikromis dienomis:

Tačiau iš tiesų neįžvelgiu, kiek tai turi reikšmės visuotiniam tikėjimo atskleidimui ar įtvirtinimui, ar stiprinimui. Juk pats Jėzus Kristus, mūsų Viešpats ir Mokytojas, savo Šventosios Bažnyčios galva ir Popiežius, aiškiai pareiškė: „Žmogų sutepia ne tai, kas patenka į burną, bet tai, kas iš burnos išeina".[201]

Tokius kaltinimus Radvilas sulygino su žinomais bibliniais pavyzdžiais apie tai, kaip „taisyklių sargai" juodino „apaštalus bei aibę kitokių Švenčiausiojo Dievo žodžio skelbėjų".[202]

197 Radvilas, Responsum, 286–287; 416: Potuit quidem R[euerenda] D[ominatio] tua, si libuisset, ex me ipso, omnia praesens, quam diu hic erat, fusius ac locupletius, cognouisse, dissimulassem nihil omnia ad ipsum, ut aiunt, unguem, ut sentio, liberrime, libentissimeque effudissem.

198 Radvilas, Responsum, 287–288; 416: Hoc Reuerendae Dominationi tuae, ut subiungit, dolere, ipse quoque uehementer doleo. Nam quod me a se maximopere, non diligi solum ex animo, uerum etiam & uenerari, & obseruari, scribit, ignoro qualis ea sit futura dilectio, quae per fucum lenociniumque uerborum, in dolorem uel potius inuidiam, propter piam, honestam & Christianam uitam desinat.

199 Radvilas, Responsum, 278–279; 410: [...] pro comperto confirmatoque habens, ab eius loci atque ordinis hominibus, quae recta sunt pro malis, quae mala pro recte factis censeri.

200 Šį faktą, dėl kurio priekaištauta Lippomano laiške, popiežiaus nuncijus minėjo sužinojęs karaliaus, būsimo imperatoriaus Ferdinando Habsburgo dvare Augsburge, žr. Lippomano, Illustrissimo Princeps et Domine, 261–262; 400.

201 Radvilas, Responsum, 280; 411: Sed quantum id ad fidem catholicam, uel declarandam, uel confirmandam, aut infirmandam habeat momenti, non sane conspicio. Cum ipse Iesus Christus Dominus & doctor noster, sanctae suae Ecclesiae caput, Summusque Pontifex manifeste praedicet. Non quod ingrediatur in os, impurum facere hominem sed illud quod egrediatur ex ore.

202 Ibid., 411.

„Mūsų poelgius reikia girti arba peikti ne remiantis pačia tų daiktų, kuriais naudojamės, prigimtimi, o jų naudojimo ir geidimo priežastimi", – pacitavo Augustino *De doctrina christiana* Radvilas. Pabrėžęs ne daiktų, o jų godulio nuodėmę, Juodasis apibendrino, kad pati mėsa neturi nieko bendra su visuotiniu krikščionių tikėjimu. „Valgiau mėsą tuo metu [...] ir dabar ramia sąžine", – pareiškė Juodasis, priekaištus dėl pasninko apibendrindamas kaip nepagrįstus krikščioniškaja morale. „Nemanau, [...], kad dėl to esu eretikas ar krikščionių visuotinio tikėjimo išdavikas".[203] Šiuose svarstymuose, kuriuose ne sykį pasiremiama dar Kulviečio Lietuvoje aktualizuota evangeline sąžinės (*conscientia*) kategorija, akivaizdžiai pastebima apaštalo Pauliaus mokymo, griežtai skyrusio kūniškasias ir dvasines krikščionio reikmes, įtaka.[204]
Krikščionys savo įsitikinimus turi reikšti „atvirai ir viešai" – tokia pagrindinė Radvilo įžanginė laiško mintis.[205] Atviros tiesos nuostata skatino aštrią Juodojo atsakymo retoriką, pasmerkiančią Katalikų bažnyčią kaip nebepataisomą blogį. Apaštališkajam sostui bei pačiam popiežiui, kaip ir Vergerijus bei kiti *Duae epistolae* tekstų autoriai, Radvilas negalėjo aštrių apibūdinimų: Romos bažnyčios šalininkams taikyti tokie epitetai, kaip begalviai, akiplėšos, prakeiktieji, antikristai, šėtono kūno dalys, vagys, piktadariai, popiežiškosios piktosios šmėklos, Afrikos baidykles pralenkiančios pabaisos, tironai. Popiežių Radvilas apibūdino kaip Dievo vynuogyno aptvarą laužantį šerną, pasinaudodamas, kaip nurodė, prieš šimtą metų išsakytais Girolamo Savonarolos palyginimais, kuris rašęs, kad tai „laukinis ir žiaurus, apskretęs paršas, išdidus paršas, ištvirkęs paršas, nesutramdytas ir kraugeriškas".[206] Romos bažnyčios apeigos – prietarai, susapnuoti kliedesiai, kerėtojiškas akių dūmimas, delfietiški burtai, stabmeldystė, miglos pūtimas, šventvagstė, pasislėpusio paplotėliuose Kristaus garbinimas. Romos tradicija ir apeigos buvo paskelbtos antikrikščioniškomis ir eretiškomis, prikimštomis kvailysčių ir teikiančios tik išorinius malonumus: „Iš tiesų ypatingos tokios jūsų susirinkimėlių apeigos, kuriose kūnas gauna tiek malonumų, kiek netekties ir nuostolių patiria siela".[207] Radikalus Juodojo atsakymo žodynas buvo

203 RADVILAS, Responsum, 282; 413: [...] carnes esse, sine discrimine in usu dicuntur, exemplo adductus, & edebam tunc, ut ferebar, carnes, & nunc absque conscientia in Christi nomine, cum gratiarum actione, edo. Neque propterea, ut iam declaraui, uel haereticum me, uel Christianae catholicae fidei desertorem puto.

204 Valgymo įpročius, kaip dalykus, susijusius su kūniškosiomis žmogaus reikmėmis, Paulius laikė neesminiais, išoriniais tikrojo krikščionio gyvenimo dalykais.

205 RADVILAS, Responsum, 286; 415–416: Quid enim homini pio, uerae religionis studioso, optime sibi conscio, potest in uita iucindius accidere, quam si earum rerum, earumque actionum, quae, si Christiani sumus, palam, publiceque nobis & amplectendae & prosequendae sunt, tam praeclara testimonia habeat?

206 RADVILAS, Responsum, 303–304; 426: Sauonarolae uestri, uiri optimi & christianissimi, quem citra uel ultra annos centum Synagoga uestra impie ac crudeliter condemauit, utar uerbis siluestris & efferus, „porcus immundus, porcus superbus, porcus luxuriosus, indomitus ac crudelis".

207 RADVILAS, Responsum, 310; 430: Egregia sane sunt haec talia, uestrorum conuenticulorum sacra, in quibus quantum caro uoluptatis accipit, tantum contrahit iacturae, & detrimenti animus.

organizuojamas kaip speciali dviveidės ir meilios Lippomano retorikos opozicija. Nuncijaus laiško argumentaciją ir metodą Juodasis apibendrino kaip visos Romos bažnyčios normą: „padorios lūpos, bet visiškai begėdiška siela".[208]

Nors ir pripažindamas, kad polemizuoti su Lippomano laiško turinio detalėmis yra keblu dėl to, jog fundamentali religinė diskusija reikalauja daug pastangų, laiko ir susitelkimo, Juodasis ryžosi atremti pagrindinius nuncijaus laiško klausimus ir leidosi į plačią religinę diskusiją. Kunigaikštis nurodė, kad būdamas ne teologas, bet valstybės veikėjas, išsamiai neišdėstys „daugelio nepaprastai sunkių ir ginčytinų klausimų", bet pareikš savo nuomonę „tik dėl atskirų principų". Atsakyme Lippomanui Juodasis apibrėžė pagrindinį savo polemizavimo būdą – nuoširdų asmeninio požiūrio ir „nusiteikimo" išdėstymą, paremtą protavimu:

Taip pat parodysiu ne tai, į kokius talentus, dėstymo būdą ar mokymą galėčiau atsispirti, esant šitokiam svarstymų prieštaringumui, bet labai nuoširdžiai išdėstysiu, koks mano nusiteikimas prikišamų dalykų atžvilgiu ir kokiu pagrindu ar protavimu jis remiasi.[209]

Tiesos sąlyga laikydamas ne metodą, bet samprotavimą, Radvilas oponavo pagrindiniam scholastinės religinės polemikos principui remtis metodu („dėstymo būdu") ir prioritetą suteikti mokyklai bei mokymui (tradicijos, Bažnyčios tėvų, autoritetų). Vietoj Romos bažnyčios tradicijoje įtvirtintų metodologinių prioritetų, kuriuos įvardijo esant „dėstymo būdo ir mokymo" demonstravimu, jis teigė naudojąsis „nuoširdžiu išdėstymu" (*simplicissime exponam*), paremtu „protavimu" (*ratio*). Metodo ir mokymo kritika išlaisvino kelią Radvilo samprotavimo individualizmui. Atsakyme Lippomanui jis lengvai paneigė popiežiaus nuncijaus priekaištus, jog kunigaikštis turėtų susilaikyti nuo religinių svarstymų, nes yra nepakankamai mokytas.[210] Juodasis atrėmė, kad jam netrūksta jokių iš tų dovanų, kurias Dievas suteikė žmonėms, idant būtų pažintas:

Prisipažįstu, esu rūmų žmogus ir daugiau atsidėjęs karo menui nei teologijos ar filosofijos užsiėmimams, tačiau man netrūksta nė vienos tų priemonių, kurias Dievas iš savo nuostabaus gerumo įdėjo ir perleido žmonėms, idant jie siektų Jį pažinti ir patirtų bei pagautų tikrąjį jo garbinimą bei tikrąją religiją.[211]

208 Radvilas, Responsum, 305; 427: [...] ore quidem, ut apparet, probo, animo tamen obijciuntur inuerecundo prorsus.

209 Radvilas, Responsum, 277, 409–410: Atque id equidem non quo quantum in ista harum disputationum controuersia, uel ingenio, uel etiam arte doctrinaque possim ostentem, Sed ut qui meus sit de obiectis sensus, & quibus fundamentis quibusue rationibus nitatur simplicissime exponam.

210 Lippomanas teologijoj neišprususių žmonių religinius svarstymus vaizdžiai palygino su „vėjo nešiojamais šiaudeliais", žr. Lippomano, Illustrissimo Princeps et Domine, 267; 403

211 Radvilas, Responsum, 277, 410: Sum fateor homo aulicus, magisque militiae artibus quam studio

Pagrindinis Radvilo idėjų argumentacijos šaltinis buvo šv. Raštas. Tačiau kai kurie senosios Bažnyčios sinodų sprendimai ar net tėvų pasisakymai tekste buvo cituojami iš Gracijano dekreto, tad be šv. Rašto neretai argumentuota ir galiojusia kanonine teise. Autoritetai ir mokymas Juodojo veikale pasitelkiami tik kaip papildomas ir neesminis protavimo sutvirtinimas, dėl to mokymo ar doktrinos pavyzdžiais (pavyzdžiui, Gracijano dekretu) remiamasi selektyviai, neįsipareigojant detalizuoti ir taip demonstruojant jų antraeiliškumą. Pagrindiniai Radvilo atsakymo argumentų šaltiniai yra gana gausiai cituojamas Šventasis raštas (tiek Senasis, tiek Naujasis Testamentas).

Radvilo kritika apėmė neteisėtos popiežiaus institucijos, Romos bažnyčios primato, apeigų ir liturgijos, pasninko, šventųjų ir jų atvaizdų garbinimo, „pramanų" apie skaistyklą, celibato ir kitas aktualias Reformacijos temas. Paliesdamas Eucharistijos sakramento sampratą Radvilas reiškė idėją apie dvasinį gyvojo Kristaus priėmimą („ne pasislėpusį ir besidangstantį jūsų paplotėliuose"), atmesdamas transsubstanciacijos ir kūniškojo Kristaus valgymo idėjas bei plėtodamas mokymą apie sakramento priėmimą abiem pavidalais. Išskirtinai kritikuota mišių samprata, nurodant, kad pagrindinė krikščioniškųjų pamaldų paskirtis yra ne „pagoniškas" aukojimas, Radvilo žodžiais – „vaidinimas", bet „paties Viešpaties vakarienės pakartojimas ir priminimas". Vilniaus vaivados, nuo 1553 m. savo įkurtoje Brastos spaustuvėje spausdinusio pirmąsias LDK knygas ir ką tik pradėjusio organizuoti 1563 m. pasirodžiusios Biblijos vertimo darbą, tekste išskirtinis pašlovinimas buvo skirtas religinei knygai gimtąja kalba: gyvojo Dievo žodžio skelbimui, gelbstinčiam nuo „susapnuotų kliedesių". Plačiai komentuodamas Bažnyčios sampratą Radvilas laikėsi vienos, tęstinės, nuo Adomo ir Ievos bendrystės, „visatos pradžios" prasidėjusios, su vieta nesusijusios, nuo išpažinėjų skaičiaus nepriklausančios, buvusios varganos ir engiamos, bet amžinai gyvos, dvasinės, bet ne „imperinės", Bažnyčios sampratos.

Į Lippomano perspėjimą apie gresiančią pražūtį Radvilui ir visai jo giminei, Juodasis reagavo ramiai: cituodamas Bibliją teigė, jog nėra pasmerkiamas tas, kuris gyvena Viešpaties namuose, ir nurodė, jog Lippomano, raginančio grįžti prie Antikristo evangelijos, laukianti, deja, ne pagonių išmislas skaistykla, kaip jis dingojasi, bet amžinas pragaras. Kunigaikščiui išreikštas Lippomano raginimas grįžti į Romos bažnyčią susilaukė ironiškų replikų ir kvietimų pačiam nuncijui senyvame amžiuje dar suspėti išsilaisvinti iš „tirštų miglų" ir „užkrato", čia pat pripažįstant, jog išpažinti tikrąjį Kristaus mokymą jam vargu ar bus leista dėl „kažkokios priešiškos" ir „suvis nepalankios lemties".

Theologiae atque Philosophiae deditus. Attamen cui nihil desit ex ijs, quae Deus hominibus, ad inuestigandam sui noticiam uerumque sui cultum ac ueram religionem cognoscendam & apprehendendam pro sua admirabili bonitate indidit ac concessit.

Dvasinė gyvoji Bažnyčia: Kristaus karalystė ar Aleksandro imperija?

Radvilo manifestas buvo parašytas kaip valstybės lyderio, sprendžiančio ne tik asmeninių, bet ir visos valstybės tikėjimo reikalų likimą, tekstas. Imdamasis vedlio, pasiryžusio išgelbėti „Kristaus bažnyčias šiame mūsų Šiaurės krašte", vaidmens, jis deklaravo ne tik apie privačią iniciatyvą įkuriant Evangelikų bažnyčią Lietuvoje, bet ir skelbė numatomą Reformacijos įtvirtinimą valstybės mąstu, kaip sąjungininką pasitelkdamas valdovą Žygimantą Augustą. Rafinuotoje Radvilo laiško pabaigoje, kurioje dvasinės vertybės iškeliamos aukščiau pilietinių, tikėjimo reikalai, aukščiau politinių, nepamirštama priminti ir apie Radvilą bei LDK diduomenę itin supykdžiusias politines Lippomano misijos detales: nuncijaus siūlymus Reformacijos šalininkams taikyti fizinio susidorojimo ir mirties bausmės priemones. „Tas, kuris nemato, kaip tokio pobūdžio patarimas, kai jis duodamas, dera su Kristaus ir apaštalų mokymu, turėtų būti kurmis", – apibendrino evangeliniais mokymais grįstą samprotavimą Radvilas.[212] Represinė pozicija tekste buvo pasmerkta ne tik kaip nekrikščioniškas, bet ir kaip nepilietiškas – imperinės tironijos – principas, kuris nebūdingas Lietuvos valstybei ir valdovo Žygimanto Augusto, Radvilo žodžiais, paremto ne tironizmu, bet geranoriškumu, valdymo būdui. Faktas apie ką tik įvykusio Sochačevo žydų procesą Lenkijoje, kuomet be Žygimanto Augusto pritarimo Lippomano pastangomis 1556 m. pavasarį buvo sudeginti Eucharistijos išniekinimu apkaltini žydai[213], laiške buvo pasitelktas kaip Romos bažnyčios represinės politikos įvedimo bandymas, viešai jį pasmerkiant. Katalikų bažnyčią savo veikale Radvilas įvertino kaip imperinės galios metodus taikančią jėgą. Bažnyčia, jo nuomone, virto tironija, gyvenanti ne pagal gyvąjį krikščionių mokslą, bet taikanti „strateginių gudrybių" arsenalą, kaip priemones savo galiai išlaikyti:

Ar nėra begalinė bedievystė, ar ne didžiausia, visais prakeiksmais persmelkta tironija yra tų priemonių, kurias jūs sau leidžiate ne tik paklydėlių arba eretikų, jei jums patinka, atžvilgiu, negailestingas taikymas tikriems ir dievotiems krikščionims, kuriems privalėjote būti atrama? Bet kadangi iš tokių apmatų, tokiomis priemonėmis imperija ir ši jūsų tironija išaugo į tokią apimtį, kokia yra dabar, neturi atrodyti stebėtina ir aš pats visiškai nesistebiu, kad jūs bandote ją išsaugoti ir išlaikyti tomis pačiomis strateginėmis gudrybėmis.[214]

212 RADVILAS, Responsum, 342, 450: Hinc quam eiusmodi hoc consilium, si tamen datum est, cum Christi & Apostolorum doctrina conueniat, qui non uidet, sit oportet talpa.

213 Plačiau žr. POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 365–367.

214 RADVILAS, Responsum, 343; 451: An uero haec non extrema impietas non summa omnibusque Diris deuouenda est tyrannis? quod cum ne in errantes quidem, seu ut uos uultis haereticos uobis liceat. Id uos in ueros piosque Christianos, quibus esse adminiculo debuistis, inclementer usurpare, Sed quia istis exordijs, istisque artibus, imperium, tyrannisque isthaec uestra in eam, qua nunc est magnitudinem excreuit,

Juodasis gynė atviros iššūkiams Bažnyčios sampratą. Centrinė jo formuluotė buvo „dvasinės gyvosios bažnyčios“ kategorija, kurią, jo nuomone, išreiškia biblinė metafora „Kristaus karalystė“. Ji turi būti kasdienio krikščionio gyvenimo horizontas. Šios karalystės moralė yra ne imperinė, siekanti galios, valdžios ir turtų, bet dvasinė:

Todėl, manyčiau, reikia nustatyti, kad Kristaus karalystė, kaip liudija Dievas, yra tarp žemės ribų išsitenkanti karalystė, nuo jūros ligi jūros, nuo upės iki pasaulio pakraščių, o ne tokia, kokia buvo Kiro, kokia buvo Aleksandro, kokia buvo Augusto imperija, – klestinti ir traukianti akis turtais, galybe, sėkme, o būtent užsidariusi, parblokšta, puolama daugybės sunkumų ir pavojų, visuomet lydima grėsmės, kartais patirianti laivo sudužimą, tačiau stovinti tvirtai ir išliekanti veiksminga per amžius. Tai ar ji panaši į kitas imperijas? Iš tiesų nepanaši. Ji yra dvasinė.[215]

Ši Bažnyčia yra ne kanonų ir dekretų rinkinys, bet gyvojo tikėjimo forma, kaip tekste vaizdžiai palyginta – „teisybės šaltinis“, ne „vandens telkinys“:

Globoju pamokslaujančius dorus vyrus, pagirto mokymo ir dorumo žmones, persmelktus krikščionių mokymo bei tikėjimo. Tokius, kurie man nepraneša nei kanonų, nei dekretų, nei jūsų susapnuotų kliedesių, bet kurie man kalba apie amžinojo ir nemirtingojo Dievo nuolatinę ir nekintamą valią, atskleistą per jo sūnų Kristų, perduotą ir patvirtintą per apaštalus, kurie atskleidžia ir parodo Viešpaties lygiausią kelią, o ne jūsų sinagogos nenutrūkstančius šunkelius, patį teisybės šaltinį, o ne jūsų vandens telkinius.[216]

Europoje pasklidusi *Dviejų laiškų* publikacija buvo pretekstas Radvilą Juodąjį įtraukti į popiežiaus Pauliaus IV iniciatyva sudarytą visuotinį Romos *Uždraustųjų knygų sąrašą*, kurio pirmasis leidimas pasirodė 1559 metais. Juodasis jame buvo paskelbtas aukščiausioje – pirmosios klasės – uždraustųjų autorių grupėje, uždraudžiant šio autoriaus veikalus *opera omnia* mastu.[217] Radvilas Juodasis tapo pirmuoju draudžiamu lietuviu visuotiniame Romos bažnyčios *Index librorum prohibitorum* sąraše, galiojančiame

non uideri mirum debet, quemadmodum ipse quoque mirror, minime, eum uos ijsdem stratagematibus & conseruare & retinere conari.

215 Radvilas, Responsum, 328; 441: Regnum Christi esse quidem, ut ipse Deus testatur, Regnum inter terminos terrae constitutum, a mari usque ad mare, a flumine usque ad terminos orbis, Sed non tale, quale fuit Cyri, quale Alexandri, quale fuit imperium Augusti, opibus, potentia, rerum successibus florens & conspicuum, quin abstrussum, afflictum, in maximis molestijs, periculisque constitutum, semper periclitans, nonnunquam naufragia faciens, consistens tamen ac permanens ad consummationem usque saeculi, Ergo non est simile caeteris imperijs? Non certe simile est, Spirituale est, Mundi huius non est, Sic & ipse Christus testatur. „Regnum“ inquiens, „meum, non est de hoc Mundo“.

216 Radvilas, Responsum, 297; 422: Concionatores, ego foueo, uiros bonos, homines & doctrina & moribus probatos, uera Christi doctrina & religione imbutos, non qui mihi canones, qui Decreta, qui somnia uestra referant, sed qui me de aeterni, & immortalis Dei, perpetua & immutabili uoluntate, per Christum filium eius reuelata, per Apostolos tradita, atque confirmata, faciant certiorem, uiamque domini planissimam, non illa praerupta Synagogae uestrae diuerticula, ipsum fontem ueritatis, non cisternas uestras ostendant, ac demonstrent.

217 Index des livres interdits 8, 626–627.

visoje katalikiškoje Europoje. Draudimas buvo pakartotas ir tridentiniame 1564 m. bei 1596 m. indekso leidimuose.[218]

Radvilo religiniai svarstymai ir jo religinės veiklos politika liudija keletą svarbių Radvilo religinės lyderystės aspektų. Pirma, kunigaikštis tiesiogiai nesusiejo savo globojamos Bažnyčios nei su Augsburgo, nei su Helvetų konfesija, taip vengdamas tiesioginės priklausomybės nuo Vokietijos arba Šveicarijos ir puoselėdamas nepriklausomos, valstybės interesus atstovaujančios, Bažnyčios viltis. Nuo 1555 m. dėl liuteroniškosios konfesijos priėmimo su Radvilu per Vergerijų derėjosi Vokietijos kunigaikščiai. Vergerijus artimai susibičiuliavo su Radvilu inicijuodamas *Dviejų laiškų* lotyniškąjį ir vokiškąjį leidimus ir aktyviai bendravo su kunigaikščiu iki pat jo mirties. Bet nuosekli veikla, paskatinusi daug leidybinių iniciatyvų, nedavė norimų vaisių ir Radvilas netapo liuteronu.[219] Nors 1557 m. vasario 13 d. laiške iš Krokuvos hercogui Kristupui rašė manąs, jog vos metų prireiks tam, kad Augsburgo konfesija nugalėtų, bet jau tų pačių metų rudenį pareiškė dėl 'cvinglistu' tapusio Radvilo nebeturįs vilčių.[220] Nepaisant to, Vergerijus tęsė savo liuteronizmo sklaidos misiją Lietuvoje ir Lenkijoje, o 1560 m. jo dėka į liuteroniškąjį Tiubingeno universitetą studijoms atvyko ir pirmieji lietuviai.[221] Misija dėl Radvilo helvetiškosios konfesinės tapatybės nepavyko ir nuo 1555 m. su Radvilu korespondavusiems Šveicarijos lyderiams Bullingeriui ir Calvinui. Italų intelektualų paveiktas Juodasis nuo 1560 m. įsivėlė į trinitoristinę polemiką ir, priešingai nei liuteronų ir reformatų bažnyčių lyderiai Vakaruose, ėmė kvestionuoti tradicinės dogmatikos absoliutumą.[222] Atviros ir gyvos banyčios sampratą Radvilas Juodasis gynė tiek 1556 m. atsakyme Lippomanui, tiek gyvenimo pabaigos laiške Calvinui.

218 Plačiau žr. POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 389–396.

219 Istoriografijoje įsitvirtinusi nuomonė apie tai, jog Radvilo atitolimą nuo liuteroniškosios konfesijos modelio paskatino iš karto po Lippomano-Radvilo polemikos, 1556 m. rudenį į Lenkiją grįžusio Jano Łaskio (1499–1560) įtaka. Žr. SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 17. Radvilo Juodojo kvietimu nuo 1557 m. kovo 17 d. Łaskis su savo palydovu J. Utenhovijum daugiau nei mėnesį svečiavosi Radvilo dvare Vilniuje, o kovo 19 ir 24 dienomis dalyvavo audiencijoje pas valdovą, kuriam pristatė savo reformacinius planus, žr. KOWALSKA, Działalność Jana Łaskiego, 39–42. Vis dėlto teiginiui, jog Juodasis ir jo aplinka 1553–1556 linko į liuternizmą, o vėliau pakeitė poziciją, trūksta pagrindimo: nuo pat pradžių, Radvilo Juodojo spaustuvėje leista katechetinė literatūra, nors ir rėmėsi bendraja prasme liuteroniškais šaltiniais, sykiu turėjo daug helvetiškų ženklų.

220 Vergerijus Kristupui Viurtembergiečiui, 1557 02 13; Vergerijus Otonui Henrikui, 1556 10 16, in: URBAN, Ewangelia, ale jaka?, 128, 129–130.

221 Plačiau apie Vergerijaus ir Radvilo Juodojo santykius po 1557 m. žr. POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 492–521.

222 Plačiau apie tai žr. šios knygos d. VII.

Brastos (Radvilų) Biblija (1563, Brasta). Senojo Testamento Penkiaknygės (Skaičių knygos) iliustracija. Vilniaus universiteto biblioteka.

Simonas Zacijus ir ankstyvosios Lietuvos Evangelikų bažnyčios doktrinos sklaida

Simonas Zacijus – pirmasis Lietuvos Evangelikų bažnyčios vadovas

Vienas iš pirmųjų LDK Evangelikų bažnyčios organizatorių ir vadovų Simonas Zacijus (Zacjusz, Zacius, Szymon z Proszowic, apie 1507–apie 1591), gimęs Mažojoje Lenkijoje, Prošovicuose, miestiečio Martyno Žako šeimoje, yra į Reformaciją pasukęs Katalikų bažnyčios atstovas. Krokuvos universiteto auklėtinis (1526 m. bakalauras, 1531 m. magistras), nuo 1530 m. Zacijus dirbo Krokuvos šv. Florijono kolegijos kantoriumi, o įgijęs magistro laipsnį, nuo 1532 m. dėstė *Collegium maius*. Nuo jaunystės reiškėsi kaip literatas, kūręs tradicines panegirikas: 1532–1535 m. Krokuvoje buvo išspausdinti penki jo proginiai lotyniški kūriniai, dedikuoti Krokuvos vyskupui Piotrui Tomickiui, didikui Andrzejui Tęczyńskiui ir kitiems asmenims.[1] Nedaug žinoma apie jo veiklą po 1535, manoma, kad Zacijus ilgą laiką kunigavo Kryžanovičiuose ir kitur.

Kasdienės bažnytinės veiklos aplinkoje susiformavo Zacijaus protestantiškos pažiūros, pirmą kartą fiksuojamos jau Zacijui sulaukus brandaus amžiaus, 1549 metais: sykiu su Krokuvos universiteto magistru Jonu iš Kožmino (Jan z Koźmina, Cosminius, m. po 1551) Zacijus buvo iškviestas į Krokuvos miesto tarybą dėl „liuteronizmo“ skelbimo Krokuvos marijonų bažnyčioje.[2] 1550 m. gruodžio 12 d. išleistame Žygimanto Augusto nutarime, kaip ir Žygimanto Senojo 1542 m. edikte, dvasiniams teismams buvo pažadėta pasaulietinės jėgos parama baudžiant eretikus, ir Mažojoje Lenkijoje imtasi bažnytinių procesų.

1551 m. rugpjūtį Krokuvos vyskupas Andrzejus Zebrzydowskis Zacijui iškėlė bažnytinio teismo bylą.[3] Prasidėjus procesui Zacijus ieškojo Reformacijai simpatizuojančių didikų paramos, glaudėsi Bažnyčios reformų šalininkus rėmusio Kujavų vyskupo Jano Drohojowskio dvare. Tais pačiais 1551 m. vedė ir su žmona susilaukė dukters Zofijos. Apie 1552 m. vidurį Zaciją kunigo darbui į savo dvarą Brastoje pasikvietė Radvilas Juodasis, taip sudarydamas sąlygas Zacijaus karjerai pradėtoje formuoti LDK Evangelikų bažnyčioje.[4] Brastoje Zacijus buvo globojamas ir Radvilo Juodojo iždininko ir Juodojo žmonos Elžbietos dvaro ūkvedžio Stanislovo Piekarskio. Evangelikų pamaldas Brastoje Zacijus laikė nuo 1553 metų.[5]

1 Nowy Korbut, 429.
2 Budka, Szymon Zacius, 289.
3 Kaltinimai buvo pareikšti didesnei grupei Krokuvos bajorų ir miestiečių, žr. Barycz, U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego, 23.
4 Juodasis rūpinosi Zacijui gauti kaltinimų erezija panaikinimą, žr. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 196–197.
5 Žr. Lukas Podoskis S. Hosijui, 1553 12 28, Knišinas, in: Hosius, Epistolae 2, 388.

Į Lucko vyskupo Valerijono Protasevičiaus, bandžiusio stabdyti Zacijaus religinę veiklą, protestus Juodasis nereagavo, tad vyskupas ėmėsi veiksmų nubausti eretikus remdamasis kanonų teisės jurisdikcija: 1554 m. balandžio 22 d. Zacijus, Bialos pamokslininkas Jeronimas Piekarskis (Hieronym Piekarski) ir nežinomas trečias asmuo buvo iškviesti į teismą Bažnyčios sinodo Janove metu. Kviestieji ten neprisistatė, o Juodasis pasiuntė protesto raštą dėl kišimosi į jo pavaldinių reikalus.[6] Zacijus sykiu su Piekarskiu sinode buvo paskelbti eretikais.[7]

Zacijus aktyviai įsijungė į katechetinę ir leidybinę Radvilo dvaro veiklą, semdamasis žinių tiek iš liuteroniškosios, tiek iš šveicariškosios doktrinos sklaidos bei gilindamasis į Biblijos egzegezę. 1555 m. gegužės pradžioje Krokuvos knygrišio Jurgio Moellerio (Jerzy Moeller) jis prašė parūpinti Bucerio ir Biblianderio darbų.[8]

1555 m. Zacijus buvo patvirtintas Lietuvos Evangelikų bažnyčios distrikto vadovu – superintendantu – jam pavedant Bažnyčios įtvirtinimo ir plėtros Lietuvoje reikalus. Kadangi kitas Bažnyčios branduolys buvo įsikūręs Radvilo Juodojo valdose Lukiškėse, Vilnius tapo instituciniu Bažnyčios centru, kur įvyko pirmieji dokumentuoti evangelikų sinodai. Iki 1560 m. Zacijus vadovavo abiems besikuriančios LDK Evangelikų bažnyčios branduoliams – Brastos ir Vilniaus, netrukus suformuotiems kaip du, Vilniaus ir Palenkės, Bažnyčios distriktai. Vilniaus distriktui vadovavo Zacijus, Palenkės distrikto superintendantu buvo paskirtas Mikalojus Wędrogowskis. Bažnyčios sinodų veikla Zacijaus iniciatyva pradėta dokumentuoti 1557 m. gruodžio 14 dieną, o Vilniaus distrikto bendruomenė buvo pavadinta Vilniaus krikščionių bažnyčia (susirinkimu, lenk. *zbór*).[9]

Zacijus nuo pat savo veiklos pradžios reiškėsi kaip aktyvus kovotojas su kylančiomis ankstyvosiomis antitrinitorizmo tendencijomis. Dar 1558 m. sinode Vladislave (Włodzisław) rugsėjo 14 d. buvo perskaityti Radvilo Juodojo ir Zacijaus laiškai, kuriuose Bialos katekistas Jonas Falkonijus (Sokołowski, Ioannes catechista, kilęs iš Lietuvos) buvo kaltinamas „arijonizmu ir servetizmu“.[10] Buvo teigiama, kad jis gaivina Arijaus, Kerinto, Serveto ir Gonezijaus erezijas. Sykiu su Bialos ministru Jeronimu Piekarskiu ir Valentinu Brzozowskiu (Walenty z Brzozowa), sinode Falkonijus turėjo pasirašyti Apaštalų, Nikėjos ir Atanazijaus tikėjimo išpažinimą bei viešai patvirtinti išsižadantis Serveto ir jo sekėjo Gonezijaus klaidų.

6 Hosius, Epistolae 2, 431, 444.
7 Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 197–198.
8 Piekarski, Szymon Zacjusz w Bresciu, 433–435.
9 Sykiu su Zacijum, kitos ryškios Radvilo Juodojo dvaro ir ankstyvosios Vilniaus protestantų bendruomenės figūros buvo S. Budnas, M. Czechowicas, W. Krzyszkowskis, K. Bazilikas, J. Mączyńskis, A. Tzrzecieskis.
10 Acta synodalia ecclesiarum 1, 280.

Bandydamas stiprinti reformatų pozicijas ir stabdyti bendruomenėje pradėjusią ryškėti heterodoksiją, Zacijus siekė LDK ir Mažosios Lenkijos evangelikų bažnyčių susijungimo. Sinode Pinčuve (1560 05 05–09), į kurį atvyko sykiu su Vilniaus superintendantu Mikalojum Wędrogowskiu, Jeronimu Piekarskiu, Andrzejum Trzecieskiu, Bazilijum Drzewnickiu ir Vilniaus miestelėnais, Vilniaus bažnyčios senjorais pasauliečiais Jokūbu Kurnickiu ir Janu Katerla, gegužės 8 d. Zacijus pasakė sveikinimo kalbą, kurioje džiaugėsi Evangelijos mokslo plitimu tėvynėje ir kvietė lietuvių ir lenkų bažnyčių vienybei.[11] Dėl Radvilo Juodojo nepriklausomos bažnyčios politikos bei trinitoristinės polemikos sukeltos fragmentacijos, ilgainiui tarp Zacijaus ir Radvilo kilo konfliktas ir Juodasis Zaciją atleido iš pareigų. 1561 m. Zacijus jau sutinkamas Krokuvoje einantis Krokuvos evangelikų ministro ir distrikto senjoro pareigas. Negausu duomenų apie šį vėlyvąjį Zacijaus gyvenimo laikotarpį. Žinoma, kad jis dalyvavo 1566 m. spalio 8 d. evangelikų sinode Vladislave. Susirašinėjo su Bullingeriu.[12] 1570 m. Krokuvos reformatams išrinkus naują superintendantą Zacijus persikėlė į Bochnią, kur mirė sulaukęs gilios senatvės.[13]

Instituciniai Bažnyčios dokumentai ir reformatų doktrinos gairės

Su Zacijumi yra susiję 1558–1559 m. Brastos spaustuvėje išleisti pirmieji LDK Evangelikų bažnyčios leidiniai: Bažnyčios susirinkimų protokolai, pirmasis Bažnyčios tikėjimo išpažinimas ir ankstyvąją evangelikų doktriną apibendrinanti katechetinė bei liturginė literatūra. Zacijus buvo ir vienas Brastos Biblijos vertėjų.

1557 m. pradėti dokumentuoti Bažnyčios susirinkimų protokolai buvo publikuoti Brastos spaustuvėje 1559 m. pradžioje *pavadinimu Akta, tho iest sprawy Zboru krześciańskiego Wileńskiego* (*Vilniaus Krikščionių bažnyčios aktai ir nutarimai*). Sprendimas dėl publikavimo buvo priimtas 1558 m. gruodžio 15 d. Brastoje sukviestame sinode, kuriame buvo aptariamas ir Gonezijaus klausimas.[14] *Aktų* pagrindą sudaro 1558 m. Bažnyčios susirinkimuose pasakyti Zacijaus pamokslai, kurių protokoluotojas buvo Radvilo Juodojo suburto evangelikų rato veikėjas Janas Zaremba, pirmojo LDK evangelikų giesmyno (1559) parengėjas.

Aktų dedikacijoje Čechuvo kaštelionui Mikalojui Lutomirskiui (m. prieš 1566 m.) 1559 m. kovo 1 d. pasirašytoje Vilniaus Bažnyčios bendruomenės vardu, buvo pa-

11 Acta synodalia ecclesiarum 2, 18.
12 S. Zacijus H. Bullingeriui, 1568 06 19, Krokuva, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 382.
13 Warcholik, Ks. Szymon Zaciusz w Bochni, 93–100.
14 Lubieniecki, Historia, 144.

brėžtos ankstyvajai Reformacijai būdingos chiliastinės nuojautos, ryškinami sustiprėjusios Šėtono veiklos, susijusios su erezijų plitimu, laikų pabaigos ženklai:
Kiekvienas žmogus, į mūsų amžiaus įvykius, tarsi į veidrodį, įsižiūrėjęs, gali pasakyti, jog jau atėjo tie paskutinieji laikai, apie kuriuos Viešpats Kristus yra kalbėjęs, teigdamas, kad užges tikroji daugelio žmonių meilė.[15]
Bažnyčioje prasidėjusios trinitoristinės polemikos akivaizdoje Zacijus pasižymėjo kaip apsisprendęs Trejybės gynėjas ir visą savo gyvenimą išliko besiformuojančios reformatų ortodoksijos pusėje. *Aktų* pratarmėje buvo griežtai atsiribota nuo trinitoristinės polemikos šalininkų jiems taikant ne tik Europos protestantizmo stovyklose plintančias 'arijonų', 'libertinų', 'servetų' ir kitas pravardes, bet ir su vietiniu lyderiu, Petru Gonezijumi, susijusį 'gonezijų' vardą:
Taip baisiai Piktoji dvasia pučia savo naujakrikštų, libertinų, entuziastų, švenkfeldų, servetų ir naujųjų arijonų gonezijų dūdomis, kad tas jų kurtinantis spengimas smukdo visų dorų ir dievobaimingų krikščionių dvasią.[16]
Atskirai prakalboje buvo atsiribota nuo 'kapernaitų'. Šis reformatų Europoje plintantis apibūdinimas buvo suformuotas remiantis evangeliniu Kristaus pamokslo Kafarnaume (Jn 6, 26–58) pavyzdžiu, pateikiančiu liudijimą apie tai, kaip Kristaus posakis „Aš esu gyvoji duona" žydų buvęs suprastas pažodžiui. Zacijus juo apibūdino visus „kūniškai" Eucharistijos sakramento priėmimą suvokiančius krikščionis:
Ne mažesnę sumaištį kelia ir kapernaitai, kurie apie Viešpaties kūno ir kraujo buvimą švenčiausiame Viešpaties vakarienės sakramente supranta grubiai ir primityviai, ir liūdindami visą Bažnyčią, šią savo nuomonę užsispyrusiai gina.[17]
Vilniaus evangelikų bažnyčios *Aktuose* nariai buvo įvardijami krikščionimis, tapatinantis su senosios nesugadintos krikščionybės ištakomis ir kratantis Romos bažnyčios taikomų jau įsigalėjusių pravardžių, kylančių iš Reformacijos lyderių Lutherio, Calvino, Zvinglio ir kitų vardų: „Mes nesakome: esu augustinietis, hilarijietis, chrizostomas, liuteris ar cvinglistas. Tais mokytojais neprisiekiam, tik Dievu".[18]
Aktai atspindi ankstyvosios Vilniaus Bažnyčios doktrininio identiteto paieškas, orientuotas šveicariškosios teologijos kryptimi. Besiformuojanti bendruomenė siekė

15 Akta, 1: Każdy człowiek, ktory sie sprawcom wieku teraznieyssego przypatrzy, iako w zwierćiedle, snadnie obaczyć może, że to iuż ony czasy poslednieysse przyszly, w ktore Pan Christus powiedał: że oziebnąć miałą prawdźiwa milosc wiela ludźi.

16 Ibid.: Tak okrutnie nadyma Złyduch swoie dudy, Nowokrczence, Libertyny, Entusiasty, Swenckfeldiusse, Serwety y Goniądze nowe Arriany, że tim ich głosnem piskaniem, zasmuca sie duch wiela cnotliwych a pobożnych Krzescianskich ludzi.

17 Ibid.: Nie mnieysse też zaburzenie y Kapernaitowie cźinią, ktore o przitomnosci ćiała ir krwie panskiey, w naswiętssym sacramenćie wiecerzey pańskiey, grube a sprostne mnimania maią, a onych upronie z wielkiem zgorsseniem kosciola wssytkiego bronią.

18 Akta, 12: Przeto y my nie mowmy: Jam Augustynow, Hilariusow, Chrisostomow, Luterow, Zwingliusow. Bo thym mistrzom nie przysięgamy, iedno Bogu [...].

pagrįsti savo krikščioniškumą pabrėždama ne tik savo artimą santykį su Dievo žodžiu, bet ir jo netiesioginių reikšmių svarbą. Kritikuodamas pažodinį Biblijos suvokimą Zacijus stengėsi pagrįsti perkeltinio Rašto suvokimo principus, teigdamas, kad Biblija – „ypatingų ir įvairių prasmių kalba". Anot Zacijaus, daugelį Biblijos posakių reikia suprasti ne tiesiogiai, „kūniškai" (*ćielesne*), bet kaip perkeltines reikšmes (*figurnie*).[19] Įsigalėjusi scholastinė Biblijos interpretavimo tradicija Zacijaus buvo pasmerkta kaip „kūniškas Dievo žodžio supratimas, kuris ne atgaivina, bet užmuša bei kenkia tikėjimui ir sąžinei, nes kas gi gali pakenkti labiau, nei kūniškas dvasinio mokymo suvokimas?"[20] Biblijoje, anot Zacijaus, gausu figūratyvinės (*figurna mowa*) kalbos pavyzdžių, kurių negalima interpretuoti paraidžiui. Kai kurie Biblijos žodžiai yra daugiareikšmiai ir viename kontekste gali reikšti blogį, o kitame – gėrį, „todėl Rašte viena ar kita reikšme pavartotą žodį radę, nesiekime visada jį tuo pačiu būdu ir reikšme aiškinti arba suprasti, nes iš to kyla didelės klaidos ir erezijos".[21] Kiti žodžiai nurodo viena, bet žymi kita (kaip žodis 'liūtas', kuris gali reikšti Kristų) arba turi net kelias skirtingas reikšmes. Zacijus išskyrė ir biblinių palyginimų bei paralelizmų svarbą, taip pat žydų kalbos raiškos bei kitus biblinės retorikos aspektus, kurių interpretacija yra daugialypė. Zacijaus polemika, tikėtina, netiesiogiai buvo nukreipta prieš liuteronus, teigusius, kad *Verba Testamenti* turi būti suprantami pažodžiui ir tvirtinusius skirtingą sampratą apie Paskutinės vakarienės sakramentą kaip tikrojo Kristaus kūno ir kraujo priėmimą, remiantis Kristaus Testamento žodžiais („Tai yra mano kūnas").[22]

Kita svabi *Aktų* tema – kristologiniai samprotavimai, pristatantys dviejų Kristaus prigimčių viename asmenyje teoriją („unia personalna dwu natur w iednę personę"). Šio mokymo ištakos siekė senąją Bažnyčią, kuri šiuo klausimu apibrėžė savo principus Efezo (431) ir Chalkedonijos susirinkimuose (451).[23] Dviejų Kristaus prigimčių teorija mokė, kad Kristus susideda iš dviejų, žmogiškosios ir dieviškosios prigimčių, kurios sudaro vieną neatskiriamą asmenį (personą). Reformacijos teologai (liuteronai ir kalvinistai) skirtingai aiškino šio mokymo turinį ir tai, kaip šios dvi prigimtys veikia Kristuje ar sąveikauja jo asmenyje tarpusavyje (vadinamoji *communicatio idiomatum*

19 Akta, 9.

20 Ibid.: Tedy takie rozumiene słowa Bożego bywa ćielesne, ktore nie ożywia ale zabiya, a skodźi wierze i sąmnieniu. Bo a co może być skodliwssego? Iedno z duchowney nauki ćiągnąć ćielesne wyrozumienie?

21 Akta, 8: To dla tego przipominam, iż ieslibysmy gdźie słowo pod tem abo pod owem znaczeniu raz w pismie nałezli, bysmy go tak zawżdy pod tąż własnośćią albo znaczeniem rozumieć albo wykładać niechćieli. Abowiem by zstąd wielki błąd i kacerstwo urosło.

22 Žr. pavyzdžiui, nuodugniai išdėstytą LDK liuteronų poziciją šiuo klausimu 1585 m.Vilniaus kolokviume, in: Colloquium habitum Vilnae, 69, 108: Volano paklaustas, kaip supranta posakį „duona yra Kristaus kūnas", Paulius Weißas atsakė, jog supranta pažodžiui ir nepripažįsta perkeltinės frazės reikšmės.

23 Vienas didžiausių hipostatinės vienybės priešininkų senojoje Bažnyčioje buvo Nestoras (po 381 – apie 451), teigęs, kad dvi prigimtys nėra hipostatiškai susijusios viename asmenyje. Nestorianizmo kritika buvo išvystyta ir LDK reformatų tekstuose.

samprata).[24] Anot Zacijaus, būtent dėl šios unijos Rašto liudijimas, jog Dievas atpirko mus savo krauju, yra suvoktinas kaip Kristaus Dievo žmogiškosios prigimties liudijimas, nes kraujas yra žmogystės ypatybė: „pats Dievas yra dvasia, o dvasia neturi nei kraujo, nei kūno, nei kaulų".[25] Samprotaudamas šiomis temomis ir operuodamas prigimties (*natura*), asmens (*persona*) ir substancijos (*własnosc, sprawa, własnosc substancialna*) terminais, Zacijus ėjo helvetų mokymo keliu. Skirtingai nei liuteronizmas, helvetų teologija ribojo *communicatio idiomatum* funkcijas, ir mokė apie viena nuo kitos nepriklausomas ir nesąveikaujančias substancijas: dieviškosios prigimties savybės netampa žmogiškosios prigimties ypatybėmis, jos nesusimaišo viena su kita. Zacijaus teigimu, Kristus kentėjo ir mirė kaip žmogus konkrečioje vietoje ir laike, bet kaip Dievas kančios nepatyrė, buvo nemirtingas ir neribojamas nei vieta, nei laiku:

Šventas Raštas mums liudija apie dvi Viešpaties Kristaus prigimtis, personaliai sujungtas viename asmenyje, kuriame, kaip ir dvi prigimtys, yra ir išlieka dvi ypatybės arba dalykai. Viena yra dievystės ypatybė ir prigimtis, kita žmogystės. Turime tikėti ir remtis tuo, ko mus Raštas moko, kitaip aiškinti nevalia. Raštas mums rodo, kad Kristaus žmogystė yra aprėpiama vieta, o jo dievystė, kaip neišmatuojama ir neaprėpiama jokia vieta nei laiku, negali būti kaip nors apibrėžta ar apribota. Bet viena prigimtis kita nepavirsta, kaip kadaise vanduo Kanoje Galilėjos, ir nesusimaišo. Tai, kas jame buvo prieš amžius, lieka, ko nebuvo, tai priėmė, tačiau visa liko savo būvyje.[26]

Aktuose Zacijus akcentavo, jog Kristaus prigimtys yra tarsi sulietos, tačiau nepaisant to, jų substancijos išlieka autonimiškos ir nepakitusios:

Tikintieji turi žinoti, kad dievystė užpildo visa ir visur yra, jos dėka mes gyvename, veikiame ir suvokiame; nei mirties valandą, nei po jos, nei dabar ji neapleido Kristaus kūno ir sielos, o tai laikome personaliniu dviejų prigimčių susiliejimu viename asmenyje. Dėl tokio susiliejimo ir teigiame, kad už mus kentėjęs ir miręs Dievas mirė, bet mirė jis ne kaip dievystė, mirė jo žmogystė, nors tiek dievystė, tiek žmogystė buvo sujungtos viename asmenyje nenusakomai vientisa unija. Dėl to, nors ir lengvai vienai jo prigimčiai priskiriame tai, kas priklauso kitai, tačiau viena prigimtis kita nepavirto arba iš vienos į kitą neperėjo, kiekviena liko atskira substancija. Dėl to ir kūniškai, kai čia gyveno,

24 Teologinę ryšio tarp abiejų Kristaus prigimčių teoriją žyminčio *communicatio idiomatum* vertimas į lietuvių kalbą nėra nusistovėjęs. Kartais jis verčiamas kaip *prigimčių sanglauda*.

25 Akta, 18: Abowiem pan Bog iest duch, a duch ani krwie ma, ani ciała ani kosci.

26 Akta, 13: Dwie naturze powieda nam pysmo w Panie Christusie, złącone personalnie w iednę osobę w ktorim iako były y są dwie naturze, tak że też y dwie własnosci albo sprawie. Jedna sprawa y natura Bosthwa, druga człowieceństwa. O czem thak mamy wierzyć y trzimać, iako nas pismo uczi, a niegodźi się go inaczei wykładać: Leć pysmo powieda nam prawdźiwie christusowe człowieceństwo mieyscem być ogarnione, a Bostwo iego zaś iako niezmierne y nieogarnione żadnem mieyscem ani czasem niemoże być zakrysone y zamknione. A iedna natura w drugą się nieodmieniła, iako niegdy woda w Kanie Galyleyskiei, ani sie zmąćiły, ale to co w nim było przed wieki to zostało, co niebyło to wziął, każde w swey mierze zostawiwssy.

ne visada galėjo būti visur vienu metu, kaip šiandien dievybė. Nes kūniškai, kai buvo Jeruzalėje, nebuvo Betanijoje, bet dieviškai buvo visur ir visur yra visada. O dabar kūniškai yra danguje, kaip išpažįstame Credo, tačiau kaip dievybė yra ir čia, ir visur kitur, kaip ir yra pažadėjęs: „Esu su jumis iki pasaulio pabaigos“.[27]

Tiek *Aktuose* išryškinti Biblijos hermeneutikos aspektai, tiek dviejų Kristaus prigimčių teorija buvo pamatas Vilniaus Bažnyčioje besiformuojančios svarbiausios aktualijos – sakramentų, visų pirma eucharistijos, sampratos apibrėžimui. Romos ir Liuteronų bažnyčiose buvo įtvirtinta nors ir nevienoda, bet tam tikrais aspektais sutampanti nuomonė, jog priimdamas eucharistijos sakramentą tikintysis priima tikrąjį Kristaus kūną ir kraują. Romos bažnyčios mokymas tokią interpretaciją grindė transsubstanciacijos, teigiančios konsekracijos metu įvykstantį duonos ir vyno substancijų pasikeitimo į Kristaus kūno ir kraujo substancijas, teorija, kuri eiliniams tikintiesiems nebuvo plačiau komentuojama ar aiškinama. Anot šios teorijos, neregima elementų substancija per konsekraciją virsta Kristaus kūnu, nors regimas komunijos pavidalas lieka nepakitęs. Visi evangelikai tokią eucharistijos sampratą laikė mokymo apie išganingą sakramento naudą profanacija, dvasinio proceso pavertimu kūniška ir paremta maginiais elementais misterija, kurią kritikavo savo atsakyme Lippomanui dar Radvilas Juodasis. Vis dėlto liuteronai, neigdami transsubstanciacijos magiją, taip pat mokė apie iš tiesų priimamą tikrą Kristaus kūną ir kraują, priimamą kūniškai, bet tuo pačiu supranatūraliai. Nors tiek evangelikai, tiek katalikai pripažino Augustino (354–430) Eucharistijos apibrėžimą, teigiantį, kad tai yra neregimo dalyko (*res*) regimi ženklai (*signa*), katalikai laikė, kad po konsekracijos komunija ne tik žymi Kristaus kūną, bet ir substancialiai juo yra. Liuteronai taip pat teigė, kad Kristus Vakarienėje esti kūniškai ir materialiųjų bei dvasinių jos pradų atskirti negalima. Zacijaus pamokslai patvirtina, kad ankstyvojoje Vilniaus evangelikų bendruomenėje buvo brolių, manančių, „jog Viešpaties vakarienės metu Viešpaties Kristaus kūnas yra valgomas kūniškai“.[28] Tokią sampratą Zacijus kritikavo remdamasis tiek Biblijos figuratyvinio skaitymo principu, tiek Kristaus dviejų prigimčių teorija.

27 Akta, 23: Bo wierny maią wiedźieć, że Bostwo wssythko napełnia, y wssędy iest, tak iż im żywiemy, ruchamy sie y rozumiemy, ktore też nigdy nie opusciło ćiała Christusowego y dusse przy śmierći, y po smierći, także y dźiś, a to mowiem ilkie sie tknie, złączenia onego personalnego dwu natur w iednę personą. Bo y dla takiego złączenia mowięmy. Bog ćierzpiał za nas Bog umarł, nie iżby bostwo miało umrzeć, to człowieczeństwo własne umarło, ale iże oboie y bostwo y człowieczeństwo w iednę onę personę złączone były, złączeniem albo unią niewymownie społną. Ztądże zwyklysmy theż iedney naturze czo drugiey własnie należy przypisować wssakże sie iedno w drugie przedsię nie przemieniło, ale każde w swey własnośći substancialney zostało, przetoż y niewssędy, ćiało ono Christusowe poko też tu był za raz a zaraz być mogło. Jako y dzyś iako bostwo. Bo podług ćiała gdy w Jeruzalem był, nie był w Betaniey, choć podług bostwa był wssędy zaraz a zaraz y zawsse iest, y teraz podług ćiała na niebie iest, iako to y w kredźie wyznawamy, a podług bostwa, y tu iest y wssędźie iako to obiecał rzekąc. Ją iestem zwany aż do skończenia swiata.

28 Akta, 7: [...] niekthorym bratom, ktorzi twierdźili o wieczerzey Pańskiey, aby tam było ćielesnie ćiało Pana Christusowo pożywane [...].

Zacijaus interpretacija buvo paremta Šveicarijos teologijoje besivystančiomis tendencijomis, plėtojančiomis Eucharistijos dvasinės reikšmės prasmes ir Viešpaties vakarienės kaip ženklo ir simbolio teoriją. Principinės Zacijaus aiškinimo prielaidos buvo apibrėžtos oponuojant „kūniškumui" ir remiantis helvetų mokymu iškeliant dvasinę eucharistijos naudos, veikiančios tik per tikėjimą, plotmę. Klaidingo suvokimo apie kūno ir kraujo buvimą sakramente priežastis Zacijus aiškino kaip kylančias iš biblinės hermeneutikos, neskiriančios raidės (kūno) ir dvasios paradigmų ir neįvertinančios perkeltinės Biblijos kalbos, taip pat ir Jėzaus žodžių „Tai yra mano kūnas". Pamoksluose Zacijus formavo Šveicarijos teologų (Ulricho Zvinglio, vėliau Calvino) plėtotą eucharistijos kaip ženklo suvokimą, kuris skyrėsi tiek nuo katalikiškos transsubstaciacijos, tiek nuo liuteroniškosios sakramentų doktrinos, mokančios apie savaiminį Dievo žodžio ir sakramentų veiksmingumą.[29] Daugiausiai šią skirtį turėdama omenyje, XVI a. katalikų stovykla reformatų bažnyčią vadino ir Vilniaus cvinglistų, *Zwinglianos Vilnenses*, vardu.[30] Kūniškos ir dvasinės substancijų atskyrimo principu plėtodamas eucharistijos sakramento aiškinimą Zacijus polemizavo ir su katalikiškąja, ir su liuteroniškąja jo interpretacija. Šis sakramentas nėra substancijų pasikeitimas ir nėra materija, po kuria ar kurioje, slypi dvasinė eucharistija:

Kai Kristus bylojo apie duoną: „Tai yra mano kūnas", tai nereiškė, ir dabar to nėra, kad asmuo arba duonos substancija pavirstų kitu asmeniu, arba taip, kad jis kūno substancijoje arba kažkur duonoje ar po ja slypėtų. Bet kai tikintieji priima tą šventąją duoną, kaip apaštalas kalba, tą Kristaus kūno ir kraujo sakramentą, tai iš tiesų priima tikrąjį prigimtą Kristaus kūną ir iš tiesų geria jo tikrą kraują per tikėjimą, kaip mums rodo ir kitas, šv. Krikšto pavyzdys, kuris mums teikia naudą, nors vandens substancija krikštijant nevirsta į jokią kitą.[31]

Aktuose plėtojama reformatų doktrina kūniškąjį sakramento pavidalą laikė ženklu, pažyminčiu tikrą dvasinį Kristaus priėmimą. Aiškindamas eucharistijos sakramentą Zacijus *Aktuose* dar nevartojo *sakramentinės unijos* (*unio sacramentalis*) termino, bet iš esmės ėjo šio reformatų mokymo keliu, diegdamas *sakramentinio kūno*

29 XVI a. penktajame–šeštajame dešimtmečiais polemika tarp liuteronų ir reformatų dėl to, ar sakramentai veikia savaime, ar tik dėl žmogaus tikėjimo, plėtojosi daugelyje protestantų teologinių centrų, tarp jų ir Karaliaučiaus universitete.

30 P. Skarga Everardui Mercurianui, 1577 04 08, Vilnius, in: Skarga, Listy, 86.

31 Akta, 25: Także gdy o chlebie Christus powiedźiał. THO IESTH CIALO MOIE nie potrzeb było ani iesth aby osoba abo substancia chleba w osobę przewierzgnęła się, abo w substancią ćiała, abo iżby sie pod chlebem zakryta tayła leć w tem dosyc, że gdy wierni używaią thego swięthego chleba iako Apostoł mowy na to oddanego, to iest sacramentu ćiała y krwie Christusowei, tedi tamże używaią prawdżywie prawdźiwego ćiała Christusowego przyrodzonego y krew pyią prawdżywą prawdzywie, a to wiarą, cego możem wziąć iawny przykład z sacramentu krztu s. na ktorem a zaly też tego potrzeba iest, aby sie w co inego substancia oney wody pry kxćie miała przewierzgać?

ir *sakramentinio kraujo* sampratas, kurias jis atskyrė nuo kūniškos kūno ir kraujo sampratos. Anot Zacijaus, Biblijoje minimi duona ir vynas yra viena, materiali Sakramento substancija, sakramentaliam aktui paskirta naudoti substancija, bet jos priėmimas yra dvasinis aktas, kurio metu tikėjimo pagalba priimamas tikrasis Kristus. Šie teiginiai buvo paremti „tikrosios senosios šventosios krikščionių Bažnyčios" autoritetais – Augustinu, Tertulijonu, Ireniejumi ir kitais: *ne kūnišką turim gerti kraują, kaip popiežininkai sako, tačiau iš taurės išliejamą dėl nuodėmių atleidimo. [...] Tokiu priėmimu susiliejame su Viešpačiu Kristumi, tačiau ne substanciškai, bet su gailestingumu, meile ir geradaryste.*[32]

Viešpaties vakarienės sakramentui nusakyti Zacijus *Aktuose* rėmėsi išorinio daikto (*zwierzchna rzecz*), ženklo (*znak*) sąvokomis. Pastaroji netrukus buvo imta plačiai naudoti ir populiariojoje katechetinėje reformatų literatūroje. Taip sakramentas buvo skatinamas suvokti kaip dvasinis (dangiškas) dalykas, išreikštas (pažymėtas) savais substanciniais ženklais. Jį vartojantis susivienija su Kristumi per tikėjimą.

Vilniaus bažnyčios tikėjimo išpažinimas – LDK evangelikų bendruomeninė konfesija

Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego (*Vilniaus bažnyčios tikėjimo išpažinimas*), išspausdintas 1559 m. Brastoje, yra pirmoji oficiali LDK Evangelikų bažnyčios konfesija. Konfesijos autorystė priklauso Zacijui, tačiau tikėjimo tiesos konfesijoje išpažįstamos bendruomenės vardu, doktrinine kalba, nesikreipiant į konkretų adresatą. Tokia išpažinimo forma Vilniaus konfesiją atskiria nuo individualių Kulviečio ir Radvilo tekstų, kurių apologinė savigyna ir siekis atremti kaltinimus nulėmė emocingą asmenybinę raišką ir kalbėjimą individo vardu.

Ankstyvoji evangelikų mintis vadovavosi humanistiniu *ad fontes* principu, Šventąjį Raštą interpretuojant iš biblicistinės perspektyvos.[33] Kaip ir *Aktuose*, taip ir *Tikėjimo išpažinime*, samprotavimo argumentus Zacijus nuosekliai stengėsi grįsti išimtinai tik Rašto arba senųjų Bažnyčios tėvų (Augustino, Irenėjaus) citatomis – „atsakant tiems, kurie mus sakramentistais, zvingliais arba ekolampadijais nori vadinti ir taip neva įrodyti, kad nauji dalykai išgalvojami".[34]

32 Akta, 22–23: Wssak że nie w ćiele mamy pić krwie iako Papieznicy mowią, ale z Kielicha krew mamy pić wylana na odpusszczenie grzechow [...]. A takim braniem zlączami sie z panem Christusem, acz nie substancią, ale łaską y miłoscią, y uczestnictwem dobrodżieystw iego.

33 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 48–49.

34 Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego, 41: To przećiw tem ktorzi nas chcą zwáć Sacrámentarzmi, Zvingliusmi abo Ekolámpádiusmi: iákoby ono tá rzecz przez ti nowo byłá wymysloná.

Pagrindinis dėmesys *Tikėjimo išpažinime* buvo skirtas sakramentams. Eucharistijos samprata buvo apibrėžiama atsiribojant nuo 'lotynininkų' ir transsubstanciacijos:

Tikime ir išpažįstame, kad visagalybė Dievo yra tokia, kad galėtų duonos ir vyno substanciją panaikinti arba į kūną ir kraują pakeisti, bet kad Dievas būtų norėjęs šias šventenybes taip savo visagalybe paveikti, nerodo mums to jo žodis; juk būtų galėjęs ir asilą iš sparnuočio padaryti, bet nedarė.[35]

Viešpaties vakarienės sakramento aiškinimas išpažinime iš esmės sutampa su *Aktuose* išsakytomis mintimis, tam tikrus aspektus detalizuojant tiksliau. Išpažinime buvo išskirta sakramentinės unijos (susiliejimo) samprata, smulkiau komentuojama dvasinė arba sakramentinė Viešpaties vakarienės plotmė ir jos priėmimo kaip atminimo, aspektas. Sakramentinis, dvasinis Kristaus kūno ir kraujo susiliejimas su duona ir vynu buvo supriešintas su natūralaus susiliejimo (*unionem naturalem*) samprata:

Išpažįstame, kad vienas dalykas yra sakramentinis Viešpaties kūno ir kraujo susiliejimas su materialiais Viešpaties vakarienės duonos ir vyno valgiais, ką tvirtina ir patys naujieji mokytojai, o kitas dalykas prigimtinis susiliejimas, ką lotynininkai „unionem naturalem" vadina, kaip būna susilieję arba susivieniję kūnas ir siela arba viena substancija su kita. Jei Viešpaties Kristaus kūno substancijos sakramentuose būtų duonos ir vyno substancija, tai tokia unija arba vienybė būtų kūniška ir maišyta unija, o to mūsų nei Raštas moko, nei teisingas krikščionių tikėjimas gali pakęsti.[36]

Eucharistija, kaip dar sykį pabrėžė Zacijus, yra „matomi ženklai", pažymintys nematomus, dvasinius dalykus. Viešpaties Kristaus sakramento tikslas – „matomais ir išoriniais ženklais" priminti apie nematomą dvasinį maistą, „į kurį žvelgti reikia išskirtinai vien tik tikėjimo akimis". *Vilniaus Tikėjimo išpažinime* suformuojama sakramento kaip vieną kartą įvykusios Kristaus aukos atminimas, kuris sakramentiškai veikia tik nulemtas tikėjimo:

Taigi priėmimas kūno ir kraujo Viešpaties Kristaus sakramentuose yra ne kas kita, o tik mirties jo ir kančios atminimas. Tie, kurie tik išoriškai tai daro ir simuliuoja, o ne tyrai tikro sąmoningumo vedami tuos dalykus prisimena, yra blogio tarnai ir prakeikti

35 Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego, 38: Toć wierzemy też y wyznáwamy wssechmoczność Bożą táką być / żeby mogł substáncią chlebá y winá ábo wyniszczyć / ábo w ćiáło y krew przemienić / ále iżby Bog tę swoię mocz wssechmoczną w they swiąthośći chćiał czynić / niepokázuje to nam słowo iego / boć teże mogł osłá z skrzidły uczynić á nieuczynił [...].

36 Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego, 33–34: Bo wyznawamy że ina rzecz iest sácrámentálne ćiáła y krwie paná Christusowey z temi zwierzchnemi á máteriálnemi źiwioły wieczerzey páńskiey chlebá y winá złączęnie / co też wyswiadczáią y sami nowi náucźićielowie. A ina rzecz iest / złączenie przirodzone to co łaczinnicy Unionem naturalem zową / iákie złączenie albo społecznosc bywa ćiała z dussą álbo iedney substanciey z drugą / á táka unia álbo społecznosć gdiby w sácrámenćiech substánciey ćiáłá páná Christusowego byłá substáncią chlebá álbo winá / tediby musiáłá być ćielesna y mieśna unia / czego áni nas swięte pismo uczy / áni wiárá może ćierzpieć prawdźiwa krześćiáńska.

veidmainiai, toli jie nuo Kristaus kūno ir kraujo, ir negauna jo imdami sakramentus, nes Kristaus nepriima.[37]

Įtvirtinant Viešpaties vakarienės, kaip pagrindinio savo bendruomenės nario ženklo, sampratą iš karto iškilo ir sunkiai paliudijama jos teisingo ir neteisingo priėmimo bei jos veikimo problema, kurios pagrindu ir toliau gilinosi visą protestantiškąją XVI a. teologiją nužyminti atskirtis tarp tikrai tikinčiųjų ir „netikėlių", išganomųjų ir pasmerktųjų.

Oponuojant „popiežiniam" Bažnyčios modeliui *Tikėjimo išpažinime* buvo apibrėžiama ir krikščionių bendruomenės, susirinkimo samprata. Kritikuojant mišių aukojimo sampratą iškeltas krikščioniškosios padėkos aspektas, remiantis principu, jog gavus nuodėmių atleidimą, už jas nieko nebereikia aukoti. Krikščionių susirinkimo (pamaldų) esmė – sakramento priėmimas prisimenant Kristaus geradarystę. Įtvirtinama prielaida, jog senieji Bažnyčios tėvai žodžiu *sacrificium* žymėjo Kristaus aukos atsiminimą.[38]

Vilniaus Bažnyčios tikėjimo išpažinimą dar sudaro skyriai „Apie kunigystę", „Apie santuoką", „Apie patepimą aliejumi", „Apie kreipimąsi į šventuosius ir Mariją", „Apie mirusiųjų atminimą", „Apie skaistyklą", „Apie brolių ir seserų vienuolių santuoką". Šių konfesijos skyrių dalis padiktavo tradicinė Europos protestantizmo tiesų schema: „išgalvotų" katalikiškosios tradicijos sakramentų atmetimas, skaistyklos neigimas, šventųjų garbinimo ir vienuoliškosios skaistybės kritika. Šiuos sakramentus ir nuostatas pakeitė etinės krikščionio taisyklės ir visiems privalomos evangelinės kasdienio gyvenimo normos.

Pamokymuose apie santuoką pabrėžta, jog santuokinė padėtis yra įstatyta Dievo ir yra paslaptis arba, „kaip liaudis sako, sakramentas". Pasisakoma tik už santuokas su tėvų leidimu, prieš „slaptas santuokas ir vogtas vestuves" (t. y. ikitridentinėje Bažnyčioje praktikuotas slaptas santuokas be viešų užsakų) bei kunigų vedybas. Tikėjimo išpažinimas bandė apibrėžti ir kai kuriuos svarbiausius apeiginius kasdienio gyvenimo principus. Daug dėmesio skiriama atsisveikinimo su mirusiaisiais ir laidotuvių apeigoms. Nurodoma, kad laidotuvių metu naudinga prisiminti Raštą bei tas jo vietas, kurios sustiprina viltį ir atremia mirties baimę pasipriešinant „epikūristiniams ir averojistiniams paklydimams".[39] Paneigiami vigilijų bei mišių už mirusiuosius papročiai, nes vienintelis amžinojo gyvenimo laidas yra Kristaus kančia ir mirtis: „Dievas pasiuntė sūnų į pa-

37 Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego, 36: Bránie tedi ćiáłá y krwie páná Christusowey w sácrámentách / nic inego nie iest iedno przipominánie smierći y męki iego to co gdi niektorzi zwiezrchnie czynią y simuluią / á nie zuprzeymego umyslu ty rzeczy sobie prypomináią / złosliwemi są sługámi y przeklętemi Hipocritámi / daleczy od ćiáłá są y od krwie Christusowey / áni go táczy biorą w sákrámenćiech / choćiasz biorą y iedzą iego sákrámentá / leć Christusá nie biorą.

38 Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego, 46.

39 Ibid., 67.

saulį ne jį pasmerkti, bet išgelbėti, kas tuo tiki, nebus pasmerktas, o kas *netiki* – *jau yra* pasmerktas" (Jn 3). Skaistykla atmesta kaip neturinti jokio pagrindimo Rašte. 1559 m. *Tikėjimo išpažinime*, kaip ir *Aktuose* sąmoningai nesivelta į trinitoristinę problematiką, kuri vos po ketverių metų atvedė prie Bažnyčios schizmos. Nors tuo metu tai buvo bręstantis religinio gyvenimo reiškinys, ortodoksijos šalininkai nebuvo pasirengę viešai polemikai, Trejybės dogmą priimdami kaip apibrėžtą ir nekvestionuojamą.

1557 m. savo veiklą pradėjusi LDK evangelikų Bažnyčia įvairiuose dokumentuose buvo vadinama Krikščionių, Evangelikų, Viešpaties Kristaus Evangelijos susirinkimu, bendruomenė – evangelikų, Viešpaties Kristaus sekėjų ir panašiais vardais. Priešininkai katalikai Bažnyčią ir jos narius vadino įvairiais eponiminės kilmės apibrėžimais, susijusiais su Reformacijos lyderių pavardėmis: dažnai, apibendrindami visus Reformacijos šalininkus 'liuteriais', aktyviau pradėjus reikštis Bažnyčiai – 'cvinglistais' bei 'sakramentistais', kiek vėliau – 'kalvinais' ar 'kalvinistais'. Patys evangelikai beveik visą XVI a. šių vardų kratėsi, bet ilgainiui pavadinimai 'kalvinai' ir 'kalvinistai' prarado įžeidžiamąją semantiką ir jau XVII a. pradžioje evangelikų Bažnyčios nariai save ėmė save tapatinti ne tik su evangelikų ir krikščionių, bet ir su kalvinistų vardu. XVII a. imtas vartoti ir reformuotos Bažnyčios pavadinimas.[40]

Bažnyčios katechetinės literatūros bruožai: „Kas tu esi?" katekizmas ir Jano Zarembos giesmynas (1558)

Susikūrus LDK evangelikų Bažnyčiai kilo didelis jos mokymą bendruomenėje skleidžiančių ir populiarinančių katekizmų bei giesmynų poreikis. Mišių aukojimo tradiciją atmetančios reformuotos liturgijos pamaldumo formos buvo grindžiamos sutelkta malda ir Dievo garbinimu, tad pirmiausiai reikėjo evangeliškąją doktriną reprezentuojančių giesmių, taip pat katechetinės literatūros ir apeigas sisteminančių tekstų. Tokia publikacija, susidedanti iš katekizmo, agendos (namų pamaldų) ir giesmyno sutelktomis Lietuvos evangelikų pastangomis pasirodė Stanislovo Murmelijaus vadovaujamoje Brastoje spaustuvėje 1558 metais.[41] Leidinio dedikacija Radvilo Juodojo dvaro ūkvedžiui Stanislovui Piekarskiui buvo pasirašyta 1558 m. lapkričio 1 d.[42]

40 Plačiau žr. Pociūtė, „Tušti titulai" ir tikrieji vardai, 15–34.

41 Išliko tik šio Brastos leidinio defektuoti fragmentai, daugiausiai iš giesmyno dalies. Pagrindinė fragmentų dalis, rasta Karaliaučiaus universiteto bibliotekos Radvilų kolekcijoje kaip buvusios rankraštinės Viduramžių Biblijos įklijos prieš karą buvo nufotografuota S. Koto ir šiuo metu taip pat nežinoma. Išlikusių fragmentų bei jų šaltinių pagrindu 1989 m. buvo parengta kritinė šio Brastos leidinio publikacija, žr. Zaremba, Pieśni Chwał Boskich.

42 Kawecka-Gryzcowa, Wstęp, 5.

Rinkinys buvo kolektyvinio darbo rezultatas, rengtas keleto Radvilo dvaro evangelikų – Zacijaus, Zarembos, Trzecieskio ir kitų. Leidinyje pateiktų namų pamaldų rengėjas buvo Jokūbas Silvijus (Sylvius, Jakób z Krzcięcic, miręs po 1583), anksčiau buvęs čekų brolių doktrinos šalininkas, rengęs taip pat ir maldų bei giesmių tekstus. 1558 m. Brastos katekizmo originalui nebeišlikus, mus pasiekusi ankstyviausia šio Brastos katekizmo versija yra jos pakartojimas Nesvyžiuje, 1563 m. *Katekizme*, kuriame buvo pateikti mažasis ir didysis katekizmai.[43] Nors šis 1563 m. Nesvyžiaus leidinys vėliau LDK reformatų buvo paneigtas kaip klaidingas (didysis katekizmas turėjo antitrinitoriškų elementų), jame buvęs iš Brastos perimtas mažasis katekizmas ir vėliau liko beveik nepakeistas. Šis vadinamasis „Coś ty jest?" („Kas tu esi?") katekizmas tapo pagrindiniu visos vėlesnės XVI–XVIII a. LDK reformatų populiarios katechetinės tradicijos pagrindu.[44] Katekizmas buvo kartojamas ir nuo 1581 m. pradėtuose leisti Vilniaus katekizmuose, iš kurių buvo verstas ir pirmasis lietuviškas Lietuvos evangelikų katekizmas, 1598 m. parengtas Merkelio Petkevičiaus.[45] To paties katekizmo modelis yra panaudotas XVII a. Liubčo bei lietuviškuose Kėdainių evangelikų reformatų katekizmuose, *Knygos nobažnystės krikščioniškos* rinkinyje išleistuose 1653 m. Kėdainiuose ir 1684 m. Karaliaučiauje.[46] Šiuo katekizmu naudojosi ir Mažosios Lenkijos reformatai: tarp 1564–1567 m. jis buvo išspausdintas Krokuvoje.[47] XVII a. katekizmas buvo perspausdinamas ir Gdanske (K. Kraińskio katekizmas ir kiti), o XVII a. viduryje uždraudus evangelikų spaustuvių veiklą Lietuvoje ir reformatų literatūros leidybai persikėlus į Prūsiją, katekizmas ir XVIII a. buvo pakartotinai leidžiamas kaip katekizmų vaikams pavyzdys.[48] Toks ilgas 1558 m. Brastos katekizmo gyvavimas, viena vertus, rodo, koks pastovus buvo pamatinis ir sykiu populiarusis, paprastiems žmonėms skirtas reformatų mokymas, suformuotas jau Evangelikų bažnyčios susikūrimo pradžioje. Šis LDK reformatų katechetinės literatūros tradicijoje įsitvirtinęs katekizmo modelis buvo redaguojamas arba tikslinamas papildomais komentarais, tačiau esminiai teiginiai ir sąvokos liko menkai pakitę.

„Kas tu esi?" katekizmo šaltiniai nėra aiškūs: jis neatitinka jokių žinomų Vakarų protestantiškųjų katekizmų modelio, tačiau su kai kuriais šaltiniais jis turi sąsajų. Visų

43 Mažasis dialoginis Brastos-Nesvyžiaus katekizmas prasideda klausimu „Coś ty jest?" („Kas tu esi?"), todėl istoriografijoje dažnai vadinamas šiuo vardu.

44 Plačiau apie šio Brastos-Nesvyžiaus mažojo katekizmo sandarą ir istoriją žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 343–345.

45 Plačiau apie LDK reformatų katekizmų ypatumus žr. Pociūtė, The Reformed Catechisms, 881–890.

46 Pociūtė, Lietuviškosios Bažnyčios knyga, xxvii–lii.

47 Šis leidimas istoriografijai buvo ilgai nežinomas. Vienintelis Volfenbiutelyje atrastas šio Krokuvos katekizmo egzempliorius buvo aprašytas 1993 m., žr. Malicki, Nieznany dotychczas polski katechism, 47–64.

48 Toks buvo, pavyzdžiui, katekizmas *Elementarz albo początek nauki dla dziatek* (Królewiec: Jan David Zanckier, 1710).

pirma, jis turi aiškių struktūrinių panašumų su liuteroniškais Brenzo katekizmais: mažuoju katekizmu (*Catechismus minor pro pueris*, tarp 1526 ir 1527–1528), prasidedančiu tokiu pat klausimu „Kas tu esi?" (*Quid es tu?*), ir sudarytu iš 23 klausimų ir atsakymų, ir 1552 m. Vitenberge pasirodžiusiu panašiu platesniu dialoginiu Brenzo katekizmo variantu.[49] Po klausimu „Kas tu esi?" prasidedančio Brastos (Nesvyžiaus) mažojo katekizmo klausimyno („Kodėl Viešpats Dievas tave sutvėrė, kokio tu tikėjimo, kodėl vadiniesi krikščioniu?"), katekizme pateikiamas įprastas protestantų mažiesiems katekizmams žinių korpusas: dekalogas, tikėjimo išpažinimas, malda „Tėve mūsų" ir krikšto bei Paskutinės vakarienės sakramentų apibrėžimai. Šios dalys yra palydimos trumpais doktriniškai orientuotais komentarais.

Brenzo katekizmai gali būti laikomi turėję įtakos „Kas tu esi?" katekizmui, kuris vis dėlto laikytinas originaliu katekizmo variantu ir neatitinka nė vieno žinomo Vakarų katechetinio šaltinio. Vilniaus reformatų leidinių, kuriuose perspausdintas „Kas tu esi?" katekizimas, rengėjai yra pažymėję, jog jie naudojosi ir kažkokiu, kaip jie nurodė, „Krokuvos katekizmu". Dėl šio apibūdinimo esama įvairių spėjimų. Galbūt tai galėjo būti apie 1558–1559 m. parengtas neišlikęs lenkiškas Calvino katekizmas. Planų parengti Calvino katekizmą turėjo Mažosios Lenkijos reformatai jau nuo 1556 m.[50] Vis dėlto, patikimų žinių apie tokio lenkiško Calvino katekizmo išleidimą nėra, o „Kas tu esi?" katekizmas neatitinka jokio katechetinio Calvino veikalo.[51] Kita vertus, „Kas tu esi?" katekizmo klausimai ir atsakymai turi tam tikrų sąsajų su Calvino *Institutio christianae religionis* retorika.

1563 m. pradžioje pasirodė Zacharijaus Ursino ir Kasparo Oleviano parengtas Heidelbergo katekizmas, XVI a. antroje pusėje – XVII a. tapęs kanoniniu Vokietijos ir Olandijos reformatų doktrinos katekizmo pavyzdžiu. Tačiau lenkiškas Heidelbergo katekizmo variantas buvo išleistas gerokai vėliau.[52] Heidelbergo katekizmas yra daug platesnės dialoginės struktūros, trumpoji jo versija susideda iš 108, o išplėstinė iš 315 klausimų ir atsakymų, todėl jis negalėjo būti LDK tradicijoje plėtoto mažojo ir paprastiems žmonėms skirto katekizmo pavyzdžiui. Nepaisant galimai panaudoto liuteroniško Brenzo šaltinio pavyzdžio, turinio požiūriu „Kas tu esi?" katekizmas yra

49 Plačiau apie tai žr. Корзо, Украинская и белорусская катехетическая традиция, 172–174. Platesnysis Brenzo katekizmas lenkų kalba buvo parengtas Eustachijaus Trepkos (*Catechismus to jest zupełna nauka Chrześciańska*, 1556, Karaliaučius).

50 Acta synodalia ecclesiarum 1, 136.

51 Корзо, Украинская и белорусская катехетическая традиция, 176–177.

52 „Krokuvos katekizmu" Vilniaus katekizmų rengėjai vargu ar galėjo vadinti, kaip kartais teigiama, Krokuvoje išleistą lenkiškąjį Heidelbergo katekizmo variantą. Šio katekizmo parengimas istoriografijoje siejamas su čekų brolio Andrzejaus Pražmowskio (m. 1592), Sandomiro unijos signataro, pavarde (žr. Sipayllo, Prasmovius, Andrzej, 350–351), tačiau jo parengtas Heidelbergo katekizmo vertimas pasirodė vėliau nei LDK katekizmuose atsiradusi užuomina apie naudotą Krokuvos katekizmą.

reformatų doktrinos sklaidos pavyzdys. Jame šveicarų reformatų doktrinos keliu eita kryptingiau nei 1553–1554 m. Brastos katekizmuose.

1558 metų Brastos giesmynas *Pieśni Chwał Boskich* (*Giesmės Dievo garbei*) yra pirmasis spausdinto LDK giesmyno pavyzdys, pradėjęs ilgą ir turtingą Lietuvos evangelikų himnodijos tradiciją.[53] Giesmynas dar vadinamas jį rengusio Jano Zarembos, vieno iš Brastos dvaro literatų, vardu. Žinių apie Zarembos asmenybę yra labai nedaug, o jo vardu yra pasirašytos tik dvi rinkinio giesmės, verstos iš čekų kalbos. Giesmynas yra kolektyvinis darbas, prie kurio parengimo dirbo Zacijus (giesmyne yra 7 jo pasirašytos giesmės)[54], *Dviejų laiškų* lotyniškojo leidimo bendradarbis Andrzejus Trzecieskis (giesmyne yra 14 jo pasirašytų tekstų), dvi giesmės yra pasirašytos Stanislovo Semidalijaus Kazimirczyko (Stanisław Semidalius Kazimirczyk) vardu, dar dvi priklauso vokiečių kilmės Krokuvos poetui Eobanui Hessui (Eobanui Kochui, 1488–1540). Įtrauktos ir dvi lenkų Renesanso poezijos klasiko Mikalojaus Rejaus giesmės. Giesmyno melodijas (daugiausiai polifonines, keturbalses) rengė Radvilo dvaro muzikai Vaclovas Šamotulietis (Wacław Szamotulsky) ir Kiprijonas Bazilikas.[55]

Zarembos giesmyne buvo pateikta keletas čekų brolių, turinčių seną himnodijos tradiciją, tekstų, tačiau giesmyno pagrindą sudarė ankstyvosios krikščionybės laikų lotyniškųjų himnų vertimai. Drąsiai galima teigti, kad Brastos giesmynas pradėjo visiškai naujo tipo giedojimo repertuarą ir tradiciją visos lenkiškosios himnodijos mastu: iš keturiasdešimties nustatytų giesmyno tekstų tik šeši yra žinomi kaip anksčiau publikuoti lenkiški poetiniai tekstai.[56]

Giesmyno sandara demonstravo savitą tuo metu besiformuojančio evangelikų giedojimo, orientuoto į lyrinę ankstyvųjų viduramžių himnodiją ir poetiką, kryptį. Iš esmės giesmynas buvo skirtas ne bažnytinių metų ciklui, kurio apeigų atžvilgiu ankstyvasis kalvinizmas buvo kritiškas visoje Europoje, bet privačiam kasdieniam naudojimui. Tokia himnodijos paskirtis LDK evangelikų tradicijoje įsitvirtino neilgam ir jau XVI a. antroje pusėje buvo esmingai transformuota.[57] 7–8 dešimtmečiais Lietuvos reformatų bažnyčioje prasidėjusi konfesionalizacija, doktrinos stabilizacijos tikslai paskatino ir liturgijos, labiau orientuotos į tradicinies Bažnyčios apeigų reikmes, poky-

53 Plačiau apie XVI a. LDK protestantų giesmynus žr. Pociūtė, XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės, 29–62.

54 Šios Zacijaus giesmės prieš tai jau buvo išspausdintos pirmajame lenkiškame liuteronų giesmyne, 1547 m. išleistame Karaliaučiuje, o dvi iš jų vėliau pakartotos ir Bartolomiejaus Groickio giesmyne.

55 Kawecka-Gryczowa, Wstęp, 6–8.

56 Žr. ibid., 10.

57 Nėra aišku, kiek iš viso giesmių tekstų buvo giesmyne. Koto teiginys apie tai, jog jame buvo apie 100 giesmių vargu ar pagrįstas, giesmyne galėjo būti apie 50 giesmių, 40 jų rekonstruotos.

čius. Iš viso Zarembos giesmyno repertuaro vėlesniame XVI–XVII a. LDK reformatų repertuare liko tik nedelė dalis (apie dešimt) giesmyno tekstų, daugiausiai Trzecieskio giesmės. Ilgam reformatų repertuare liko ir Zacijaus parengta „Pożegnaj nas Boże Ojcze" („Peržegnok mus Dieve Tėve"), kuri nuo XVI a. pabaigos įsitvirtino ir lietuviškoje reformatų liturgijoje.[58]

Giesmynui buvo atrinkti ne šventiniai ar doktrininiai tikėjimo išpažinimo tiesų, bet kasdienėje pamaldumo praktikoje vartoti Dievo garbinimo, pašlovinimo tekstai. Tai rodo, kad ankstyvojoje evangelikų bendruomenėje pamaldumo dinamika buvo orientuota ne į šventes, taip bandant atsiriboti nuo XV–XVI a. Romos bažnyčios liturgijoje įsigalinčio modelio, bet į kasdienę maldą, pateikiant rytmetinius, pietų meto ir vakaro tekstus. Tokia atranka liudijo ir kitą evangelikų pamaldimo praktikos detalę: giesmyno tekstai buvo skirti ne tik giedojimui bažnyčioje, bet ir namie, taip laikantis krikščioniškojo gyvenimo tolygumo įtvirtinimo principo. Niveliuoti bažnytinio ir namų pamaldumo skirtį buvo bandoma ir įvedant namų pamaldų tvarką, pateiktą agendoje (*Pasterstwo domowe*).

Toks giesmyno modelis esmingai skyrėsi nuo ankstyvųjų lenkų ir lietuvių liuteronų giesmynų pavyzdžių, pirmojo lenkiško Jano Seklucjano giesmyno (1547 m.) arba pirmojo lietuviško dviejų dalių Mažvydo giesmyno (1566, 1570 m.), kurių sandara atspindėjo vėlyvųjų viduramžių šventinės bažnytinės liturgijos tradicijos tęstinumą ir nebuvo orientuota į kasdienį namų pamaldumą.

Nuo perimtų tekstų korpuso priklausė ir ankstyvosios evangelikų himnodijos melodika: pateiktos tekstų melodijos liudija, kad joje dominavo ne besiformuojančio liuteronų protestantų choralo, bet ankstyvojo lotyniškojo choralo, Radvilo dvaro muzikų Vaclovo Šamotuliečio ir Kiprijono Baziliko perdirbto pagal renesansinės polifoninės muzikos tendencijas, tradicija.[59]

Ankstyvoji LDK Evangelikų bažnyčia savo doktriną formavo Europos konfesionalizacijos, prasidėjusios XVI a. septintame dešimtmetyje, išvakarėse.[60] Krikščionybės transformacijos procesas nuosaikėjo jo skirtingoms formos standartizuojantis ir įtvirtinant bendrąsias konfesijų normas, kurių Radvilo Juodojo globota Bažnyčia išvengė. Konfesionalizacijos procesas palietė LDK protestantizmą nuo XVI a. septintojo dešimtmečio pabaigos, LDK evangelikams kryptingiau pradėjus siekti helvetiškojo

58 Ši Zacijaus giesmė į lietuvių kalbą buvo išversta pirmajame lietuviškame reformatų giesmyne, parengtame Merkelio Petkevičiaus, žr. Pociūtė, XVI–XVII a. bažnytinės giesmės, 193. Vėlesniuose reformatų lenkiškuose ir lietuviškuose giesmynuose įsitvirtino ir kai kurios Trzecieskio, kurio vardu buvo pasirašyta 14 Zarembos giesmyno tekstų, giesmės, (žr. ibid., 38).

59 Iš viso rekonstruota ir žinoma 12 Brastos giesmyno melodijų, žr. Brzezińska, Wstęp, 10–12.

60 MacCulloch, Reformation, 317–322.

standarto. Konfesinės vienybės su helvetais sukančios Bažnyčios keliu daugelio senosios himnodijos bruožų buvo atsisakyta, tačiau LDK reformatų tradicijoje liko ryškus ankstyvosios Brastos katechetikos pėdsakas.

Brastos Biblija: Lietuvos ir Mažosios Lenkijos evangelikų projektas

Pirmoji regiono protestantų Biblija, po jos išspausdinimo Radvilo Juodojo spaustuvėje Brastoje 1563 m. įgavusi Brastos arba Radvilų Biblijos vardus, yra vienas iškiliausių LDK Reformacijos kultūrinių vaisių. Ne tik dėl savo pirmeiviškumo, bet ir dėl išskirtinės leidybos kokybės, atlikto istorinio vaidmens, Brastos Biblija laikytina žymiausia Biblija lenkų kalba, esmingai paveikusi XVI a. religingumą, formavusi evangeliškąjį mentalitetą ir brandinusi religinę mintį bei protestantiškąją rašto kultūrą. Mirštantis kunigaikštis savo 1565 m. gegužės 27 d. testamentu Biblijos tiražą kaip didelį turtą paliko Vilniaus evangelikų bažnyčiai ir mokyklai.[61]

Biblijos parengimas buvo Radvilo dvare suburtų klientų, bendradarbiavusių su Mažosios Lenkijos evangelikų centru Pinčuve, nuveiktas darbas. Biblijos rengimo istorija tebekelia klausimų ir yra gana paini dėl daugelio aplinkybių. Konkretų projektą vykdžiusių asmenų indėlį į jos vertimą sunku detalizuoti: Biblija buvo išleista su anoniminėmis prakalbomis, kuriose pateikta ne viena užuomina apie vertimo istorijos sunkumus, nenurodant nei vertimą įgyvendinusių, nei jam „šėtono pinkles spendusių“ asmenų pavardžių.

Protestantų istoriografija nurodo skirtingą asmenų, prisidėjusių prie Brastos Biblijos parengimo, skaičių ir indėlį. Andrzejus Węgierskis „tarp kitų“ pateikė tik penkis asmenis: Simoną Zacijų, Grzegorzą Orszaką, Petrą Statorijų, Andrzejų Trzecieskį ir Jakubą Lubelczyką.[62] Kristoforas Sandijus nurodė, kad šių penkių asmenų darbą redagavo ir taisė dar 12 žmonių: Janas Łaskis, Francesco Stankaras, Janas Utenhovijus, Francesco Lismaninis, Bernardinas Ochinas, Giorgio Biandrata, Gianpaolo Alciatis, Martynas Krowickis, Jeanas Thénaud, Aleksandras Vitrelinas, Petras Brelijus, Grzegorzas Pawełas.[63] XVIII a. istoriografas Sylvijus Vilhelmas Ringeltaubas prie šio bendradarbių sąrašo pridėjo Georgo Shomanno pavardę, taip Biblijos rengėjų sąrašą išplėsdamas iki 18 įvairių tautybių kunigų ir pasauliečių.[64] Istoriografiniuose Biblijos bendradarbių są-

61 Jasnowski, Mikołaj Radziwiłł Czarny, 417.
62 Węgierski, Libri quattuor, 531–532.
63 Sandius, Bibliotheca antitrinitariorum, 47–48.
64 Frick, The Brest Bible of 1563, 1661.

rašuose buvo pateiktos ne tik reformatų, bet ir istorijai žinomų tokių Rytų ir Vidurio Europoje veikusių antitrinitorizmo lyderių kaip Biandrata, pavardės, tačiau jų vaidmuo Brastos Biblijos rengime nėra aiškus. Brastos Biblijos rengimo istorija atspindi LDK ir Lenkijoje vykusį evangelikų fragmentacijos procesą. Ji buvo rengiama ir leidžiama tuo metu, kad LDK ir Lenkijos evangelikų bendruomenėse brendo antitrinitorizmo tendencijos ir netrukus, 1563 m. birželio 6 d. savo valdose Morduose Radvilas Juodasis heterodoksams leido organizuoti atskirą sinodą, įtvirtinusį LDK evangelikų schizmą.[65] Iš istoriografijoje minimų Brastos rengėjų pavardžių su heterodoksija nesusiję liko vieni pagrindinių Biblijos rengėjų Trzecieskis ir Zacijus, taip pat Lismaninis, Łaskis, Utenhovijus, Thénaud, galbūt ir Lubelczykas. Likę (taigi, didesnė pusė) minimų Biblijos rengimo bendradarbių yra susiję su antitrinitorizmo judėjimu, į kurį palaipsniui įsijungė. Brastos Biblija turi savo ištakas (atskirų asmenų vykdytus Biblijos vertimus, galimai inkorporuotus arba panaudotus vertime), kolektyviškai 1556–1560 m. vykdytą vertimą ir redagavimo bei spaudos darbų etapą (1560–1563). Biblijos vertimo į lenkų kalbą užduotį Karaliaučiuje iš kunigaikščio Albrechto pirmasis gavo dar Stanislovas Rapolionis, kurio pradėtą darbą 1545 m. sustabdė mirtis. Nėra duomenų apie tai, kiek vertimo Rapolionis buvo atlikęs, kai po jo mirties Karaliaučiaus universiteto rektorius Fridrichas Stafilas kreipėsi į Krokuvos spaustuvininką Bernardą Wojewódką tęsti projektą. Pastarasis 1547 m. kovą atsakė ir pats planuojąs NT vertimą, apie kurio eigą, kaip ir galimai Wojewódką pasiekusį Rapolionio darbą, žinių trūksta.[66] 1551–1553 m. Karaliaučiuje buvo išleistas kitas, Stanislovo Murzynowskio atliktas liuteroniškas NT vertimas į lenkų kalbą, o Wojewódką sykiu su Trzecieskiu tais pačiais 1553 m. Radvilas Juodasis pasikvietė į Brastą, pavesdamas jiems evangelikų knygų rengimo ir spausdinimo darbus. Tikėtina, kad Wojewódka ten planavo ir Biblijos leidimą: 1554 m. liepą jam nuskendus upėje, jo žmona Darata laiške Krokuvos spaustuvininkui Georgui Mölleriui 1555 gegužės 1 d. rašė norinti išspausdinti savo vyro darbą – Biblijos Pradžios knygos vertimą į lenkų kalbą.[67] Wojewódkos našlės perduotų Biblijos rankraščių klausimas Krokuvos pamokslininko Stanislovo Wiśniowskio dar buvo keliamas ir 1556 m. balandžio 27 d. Pinčuvo sinode, tačiau tolesnis jų likimas nežinomas.[68] Istoriografijoje Wojewódka neminimas tarp Brastos Biblijos vertėjų, tačiau neatmestina, kad jo tekstais galėjo būti pasinaudota.

Protestantų istoriografija reikšmingus nuopelnus Brastos vertimo istorijoje priskiria Radvilo Juodojo dvaro poetui Andrzejui Trzecieskiui jaunesniajam (apie 1525–

65 Acta synodalia ecclesiarum 2, 152.
66 Warmiński, Andrzej Samuel i Jan Seklucjan, 271.
67 Piekarski, Szymon Zacjusz w Bresciu, 433–435.
68 Acta synodalia ecclesiarum 1, 58.

1583), kuris daug nusipelnė rengdamas Radvilo leidybinius projektus, taip pat ir *Duae epistolae* leidimą. Humanisto, Melanchthono bičiulio Andrzejaus Trzecieskio vyresniojo, Krokuvos ir Liuveno universitetų auklėtinio sūnus, išsilavinimą gavo Vitenberge. Po studijų jis gavo valdovo Žygimanto Augusto bibliotekininko vietą Krokuvoje, bet greitai jį darbui į savo dvarus Lietuvoje pasikvietė Radvilas Juodasis, kurio planų vykdytoju Trzecieskis buvo iki pat kunigaikščio mirties. Svarbi figūra Brastos Biblijos rengimo istorijoje buvo 1555 m. gruodį, prieš grįžtant į Lenkiją, į protestantizmą konvertavęs Francesco Lismaninis (1504–1566). Šveicarijoje jis suorganizavo keletą susitikimų su helvetų lyderiais, atkreipdamas dėmesį į tai, jog LDK ir Lenkijoje yra reformų įgyvendinimui pasirengusių žmonių. Šių susitikimų metu kaip žmogų, galintį imtis Biblijos į lenkų kalbą vertimo, Lismaninis nurodė Trzecieskį, kuriam Calvinas nedelsiant ir parašė Biblijos vertimo raginantį imtis laišką.[69] Panašu, kad Trzecieskis ėmėsi vertimo darbo: vienoje iš savo epigramų jis net skundėsi dėl įsipareigojimo Biblijos vertimui ir šventajai (hebrajų) kalbai nebeturįs laiko poezijai.[70] Trzecieskį labiausiai pasirengusiu Biblijos vertimui trijų kalbų žinovu laikė ir Janas Kochanowskis.[71] Kaip ir kitų vertėjų atžvilgiu, tikrasis Trzecieskio indėlis į Biblijos vertimą lieka nenustatytas, tačiau poetas buvo vienas pagrindinių projekto vykdytojų iki pat jo realizacijos. 1560 m. gegužės 8 d. Radvilo Juodojo pavedimu Biblijos vertimo būklę Trzecieskis pristatė generaliniame Pinčuvo sinode.[72] Garantuojant, jog kunigaikštis padengs honorarus ir leidybos išlaidas, sinodo buvo prašoma paskirti Biblijos žinovų, galinčių prisidėti prie kolektyviškai rengiamo teksto ir pabaigti jo redakciją. Sinodui klausimą atidėjus iki generalinio sinodo, vykusio tų pačių metų rudenį Ksionže, Radvilo Juodojo įsipareigojimą finansuoti darbus pakartojo į sinodą pasiųstas jo atstovas Tomas Falkonijus (Sokołowskis) ir nutarimas dėl Biblijos išleidimo buvo patvirtintas.[73] 1562 m. pabaigoje Braston Trzecieskis pristatė visą Pinčuve baigtą redaguoti rankraštį.[74] Pats Lismaninis, 1558 m. rudenį grįžęs į Mažąją Lenkiją, laikytinas svarbiu Brastos Biblijos vertimo koordinatoriumi: projekte jis dalyvavo iki pat jo pabaigos.

Svarbus Brastos Biblijos vertimo projekto dalyvis buvo ir Simonas Zacijus, Radvilo pasitelktas kaip ką tik suburtos LDK Evangelikų bažnyčios vadovas. Minėtame 1560 m. gegužės 8 d. sinode, kuriame buvo paskelbta apie Radvilo Biblijos finansavimą, Zacijus pats pateikė savo rankraštį Bažnyčios patikrai.[75] Kaip ir kitais atvejais,

69 BARYCZ, Meandry Lismaninowskie, 65; HEIN, Italienische Protestanten, 44–49.
70 TRZECIESKI, Dzieła wszystkie I, 176.
71 KOCHANOWSKI, Dzieła wszystkie III, 131.
72 Acta synodalia ecclesiarum 2, 20.
73 Žr. Ibid., 37–38.
74 JASNOWSKI, Mikołaj Radziwiłł Czarny, 365.
75 Acta synodalia ecclesiarum 2, 21.

nėra žinių, kokios vertimo dalys priklauso Zacijui, taip pat neaišku, ar Vilniaus bažnyčios superintendantas galėjo likti Pinčuve iki pat rankraščio redagavimo pabaigos. Brastos Biblijos pratarmėje buvo nurodyta, kad Biblijos vertimas užtruko 6 metus, tad Biblijos rengėjai sutelktos iniciatyvos pradžia laikė 1556 metus.[76] Biblijos vertimo projektą, tikėtina, paskatino ir iškilaus lenkų reformatoriaus Jano Łaskio (1499–1560) grįžimas į tėvynę 1556 m. gruodį bei jo apsilankymas Vilniuje pas Radvilą Juodąjį (kuris tarpininkavo ir Łaskio vizitams pas valdovą) 1557 m. pavasarį.[77] Iš jo sekretoriaus Jano Utenhovijaus korespondencijos žinoma, kad 1557 m. Łaskis redagavo NT vertimo dalis, 1557 m. birželio 15 d. Vladislavo sinode dalyvaujant Łaskiui vyko diskusija dėl Biblijos vertimo ir jos publikavimo finansavimo.[78] Manoma, kad 1558–1559 m. gyvendamas Pinčuve, Łaskis dalyvavo tolesniame Biblijos rengimo procese iki savo mirties 1560 m.[79] Su Łaskiu Lenkijoje ir LDK nuo 1556 m. gruodžio iki 1559 m. rugsėjo gyvenęs jo sekretorius flamandas Janas Utenhovijus (m. tarp 1565 ir 1566), Biblijos (NT ir psalmių) vertėjas į olandų kalbą, galėjo prisidėti prie Brastos Biblijos rengimo kaip senųjų kalbų žinovas ir konsultantas.

Tiesioginis Biblijos vertėjas neabejotinai buvo ir iš liaudies kilęs lenkų protestantiškos literatūros pradininkas Grzegorzas Orszakas, Pinčuvo evangelikų mokyklos kūrėjas, lenkiškos protestantų postilės Karaliaučiuje (1556) rengėjas, vertęs NT perikopes ir savo postilei.[80] 1556 m. balandžio 24–gegužės 1 d. vykusiame siode Pinčuve Orszakui buvo pavestas psalmyno vertimas.[81] Lismaninio iniciatyva į Biblijos parengimo darbus buvo įtrauktas Ženevos prancūzakalbis humanistas, graikų ir hebrajų kalbų žinovas Petras Statorijus (Petrus Gallus, Petrus Italus, m. 1591) kuris Lismaninio kvietimu 1556 m. rudenį atvyko į Pinčuvą, atsiveždamas su savimi prancūzų hugenotų šaltinius. Greitai išmokęs lenkų kalbą Statorijus tapo svarbia Mažosios Lenkijos evangelikų figūra, parengusia Pinčuvo gimnazijos mokymo programą ir net pirmąją spausdintą lenkų kalbos gramatiką (1568). Apie Biblijos rengimo procesą ir savo bendradarbiavimą su Orszaku Statorijus teikė informaciją Calvinui.[82] Dar vienas prancūzakalbis Biblijos rengėjas buvo iš Buržo kilęs Jeanas Thenaud (Thenaudus, Ioannes Gallus Bituricensis), nuo 1558 m. dirbęs Pinčuvo gimnazijoje. 1559 m. balandžio 25 d. Pinčuvo sinode, sykiu su Orszaku ir Statorijumi) jis buvo nurodytas kaip Biblijos vertėjas.[83]

76 Brester Bibel 1563, 1690.
77 Kowalska, Działalność reformatorska Jana Łaskiego, 30–47.
78 Acta synodalia ecclesiarum 1, 179.
79 Frick, The Brest Bible of 1563, 1672.
80 Bodniak, Grzegorz Orszak, 6
81 Acta synodalia ecclesiarum 1, 58.
82 Co 17, 426.
83 Acta synodalia ecclesiarum 1, 298.

Išryškėjus dalies vertėjų, visų pirma, Orszako, heterodoksinėms tendencijoms, 1559 m. Biblijos vertimo procesas susidūrė su iššūkiais. Orszakas tapo į Lenkiją ir LDK 1559 m. gegužį grįžusio Francesco Stancaro (apie 1501–1574), ėmusio kvestionuoti tradicinę Trejybės dogmą, sekėju: stankarizmu jis buvo apkaltintas jau 1559 m. lapkričio 20 d. Pinčuvo sinode.[84] 1560 m. sausio 31 d. sinode Biblijos rengimą tęsti buvo įpareigoti tęsti du nauji nariai, Jakubas Lubelczykas ir Georgas Schomannas.[85] Lubelczykas, dar 1558 m. Krokuvoje išleidęs savo eiliuotą Psalmyno vertimą, dirbo pamokslininku žymaus evangelikų poeto Mikalojaus Rejaus dvare.[86] Iš Silezijos kilęs Schomannas (Somanus, Szomanus, 1530 – po 1590) buvo neseniai Pinčuve savo veiklą pradėjęs pamokslininkas, kuris netrukus taip pat įsiungė į antitrinitorių gretas.[87] Istoriografijoje tarp Brastos Biblijos rengėjų minimas žymus Lenkijos evangelikas Grzegorzas Pawełas (apie 1525–1591), Mažosios Lenkijos evangelikų superintendantas, nuo 1557 m. gyvenęs ir dirbęs Krokuvoje. Jo vaidmuo Biblijos rengimo istorijoje konkrečiau nedokumentuotas, tikėtina, kad jis galėjo būti tik epizodinis. Savo heterodoksines idėjas Grzegorzas Pawełas viešai deklaravo 1562 m. rugpjūčio 12 d. sinode Balicoje ir nuo tada reiškėsi kaip ryški lenkų antitrinitorizmo asmenybė. Beveik nežinoma istoriografijoje minimų Biblijos bendradarbių figūra yra Petras Brelijus (Petrus Brelius), Mažosios Lenkijos evangelikų pamokslininkas, taip pat perėjęs į antitrinitorizmą.

Trys žymūs italų heterodoksai, Giorgio Biandrata, Gianpaolo Alciatis, Bernardino Ochinas, priskiriami prie Brastos Biblijos kolektyvo, vargu ar tiesiogiai dirbo rengiant Brastos Bibliją, tačiau jų mintis Brastos Biblijos rengimo baigiamuoju laikotarpiu veikė LDK Evangelikų bažnyčios globėjo Radvilo Juodojo ir kai kurių kitų religinių evangelizmo lyderių pasaulėžiūrą ir nulėmė daugelį religinių to meto procesų. Tikėtina, kad visi jie Biblijos rengėjų istoriniame sąraše yra ne tiek dėl konkretaus Biblijos rengimo indėlio, kiek dėl šio istorinio vaidmens. Biandrata (apie 1515–apie 1588) palaikė ypač artimus santykius su Radvilu, kuris gindamas Biandratos teisumą aštriai sukonfliktavo su Calvinu. Calvino kritikas Ženevoje, Biandratos bendramintis Gianpaolo Alciatis (m. po 1581) į Lenkiją ir LDK atvyko tik 1561 m. viduryje. Viena žymiausių Italijos religinių XVI a. asmenybių Bernardinas Ochinas (apie 1487–1564 ar 1565), antitrinitorizmu apkaltintas Šveicarijoje, LDK ir Lenkijoje lankėsi ir globos pas Radvilą Juodąjį ieškojo jau po Brastos Biblijos išleidimo, 1564 m.[88]

84 Žr. Ibid., 314.

85 Acta synodalia ecclesiarum 2, 11.

86 Acta synodalia ecclesiarum 1, 308. Lubelczyko psalmių vertimai buvo vieni populiariausių LDK reformatų himnodijoje ir sudarė svarbią XVI–XVII a. LDK reformatų giesmynų dalį.

87 Plačiau apie jį žr. Frick, The Brest Bible, 1679–1680.

88 Plačiau apie Ochiną žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 385–389, 523–537.

Nėra tiksliai žinoma, kas vadovavo Brastos spaustuvei Biblijos spausdinimo metu, nes ankstesnis spaustuvininkas Stanislovas Murmelijos Brastoje dirbo maždaug iki 1561 m. Spėjama, kad spaudos darbais rūpinosi Radvilo dvaro muzikas ir poetas Kiprijonas Bazilikas, kuris Brastos leidiniuose kaip spaustuvininkas figūruoja tik nuo 1569 m. 1562 m. Brastoje jis pradėjo savo veikalų publikavimą epitafija, skirta tais metais mirusiai Elžbietai Radvilienei.[89] Su Baziliku siejamos ir Biblijos tekstą lydėjusios panegirinės eilės. Radvilo pasirašyta Biblijos dedikacija valdovui Žygimantui Augustui buvo pasirašyta Vilniuje 1563 m. rugsėjo 19 d. Anoniminė Biblijos prakalba į skaitytoją buvo Calvino pratarmės prancūziškam protestantų Biblijos vertimui, atliktam Calvino pusbrolio Roberto Olivétano (1546), vertimas. Joje buvo iškeltas graikiškų ir hebrajiškų Biblijos šaltinių pranašumas, įvertintas šių kalbų žinovų užsieniečių bendradarbiavimas rengiant tekstą ir pabrėžtas humanistiškas vertėjų siekis Bibliją pateikti dailia lenkų kalba ir taip priartinti skaitytojui. Brastos Biblijos santykis su hebrajiškais ir graikiškais šaltiniais, nepaisant jų reikšmės iškėlimo, nėra tiesioginis. Prakalboje kaip pavyzdinis vertimo šaltinis buvo nurodyta „prancūziška Biblija". Atraminiu prancūzišku Brastos Biblijos šaltiniu laikoma Roberto Estienne (lot. Stephanus) Biblija (jos 1557 m. Ženevoje pasirodęs leidimas).[90] Senasis šio leidimo testamentas iš hebrajų kalbos buvo parengtas italų humanisto Santeso Pagnini, o jo komentarus rašė Fransua (François) Vatable. Naujasis Testamentas buvo verstas ir komentuotas Theodoro Bezos. Iš šio leidimo buvo perimtos ir modernios tekstologinės Biblijos publikavimo naujovės: eilučių numeravimas, įvadai į Biblijos knygas ir komentarai, dalykinis registras. Remiantis protestantų bibline vertimo tradicija, deuterokanoninės ST knygos Brastos leidime buvo įvardytos apokrifinėmis. Biblija oficialia LDK evangelikų Bažnyčios Biblija liko ilgam: 1632 m. Gdanske išleistai jos pataisytai, iš esmės naujai Danieliaus Mikołajewskio redakcijai, LDK Reformatų bažnyčia nepritarė.

89 Kawecka-Gryczowa, Drukarze dawnej Polski 5, 46–47.

90 Plačiau apie Biblijos vertimo šaltinius ir kalbą žr. Kwilecka, Die Brester Bibel, 1487–1660.

Paduja (XVI a.). Iš kartografinio rinkinio *Plans et vues de villes du xvi siecle* (1602). Vilniaus universiteto biblioteka.

Tariama saulė ar tikroji šviesa? Petras Gonezijus ir tradicinės krikščioniškosios dogmatikos kritika

Petras Gonezijus: trinitoristinės polemikos pradžia

„Kadangi dėl daugelio dalykų klysti ne tik pavojinga, bet ir įprasta, mat lengva debesuotame danguje tariamą saulę tikra palaikyti, ypač uolūs ir atsargūs turime būti ieškodami tiesos ir ją pažindami", – taip, pasitelkdamas astronominio *parhelion*, tariamos saulės, reiškinio metaforą, Europos gnesioliuteronizmo lyderis Matas Flacijus Ilyrikas (Matthias Flacius Illyricus, Matja Vlačić, 1520–1575) įspėjo LDK Reformacijos lyderį Radvilą Juodąjį dėl ką tik susikūrusioje Lietuvos evangelikų Bažnyčioje prasidedančios trinitoristinės polemikos ir bandymo išjudinti vieną kertinių krikščionybės dogmų – Trejybę.[1] Flacijus šį perspėjimą paviešino Bazelyje išleisto veikalo *Sulpitii Severi sacrae historiae* (*Sulpicijaus Severo šventoji istorija)* pratarmėje, pasirašytoje 1556 metų gegužės 1-ąją.[2]

Pasirinktas Flacijaus palyginimas atliepė tų pačių metų vasarį Juodajam išsakytą popiežiaus nuncijaus Lippomano įvaizdį apie „vėjo nešiojamus šiaudelius" – į klaidas vedančius religinius pasauliečių svarstymus. Pats Juodasis, mokomas tiek iš Romos, tiek iš Vokietijos, 1556 m. pavasarį Europai dar nebuvo pateikęs jokio religinio pareiškimo dėl savo religinių nuostatų. Atsakymas Lippomanui ir pareiškimas apie evangelikų Bažnyčios sukūrimą Lietuvoje (*Duae epistolae*) buvo išspausdintas tik tų pačių metų spalį. Jame buvo iškeltas savarankiško mąstymo prioritetas, kurį Juodasis gynė ne tik Romos Bažnyčios akivaizdoje, bet ir vėlesnėse diskusijose su broliais evangelikais.

Liuteronizmo lyderiai, kaip ir katalikai, kai kuriuos esminius tradicinės dogmatikos principus, tarp jų ir Trejybės dogmą, laikė nekvestionuojamais krikščionybės pamatais. Nors antitrinitoristinių tendencijų stabdymo procesas prasidėjo sykiu su LDK evangelikų Bažnyčios istorijos pradžia, autoritetų užuominos apie paklydimus nepajėgė nutraukti prasidėjusio spalvingo ir itin įvairialypio, samprotavimo laisve ir individualia Rašto interpretacija pagrįsto proceso, kuris Europos istoriografijoje buvo pavadintas radikaliosios Reformacijos vardu, jos mintį nusakant kaip heterodoksišką ir nepavaldžią stabilizacijai. Lietuva, Lenkija ir Transilvanija ankstyvųjų naujųjų laikų heterodoksinės minties istorijoje suvaidino svarbų vaidmenį: XVI a. antrojoje pusėje šiose šalyse buvo išvystytas unikalus dogmatinės minties kritikos tinklas, suliejęs ankstyvųjų naujųjų laikų anabaptizmo Vokietijoje, Italijoje ir Moravijoje patirtį su vietine religine mintimi ir Vidurio Rytų Europoje įsikūrusių italų disidentų minties iššūkiais. Nuo re-

1 Flacius, Sulpitii Severi Sacrae Historiae libri II, 5: [...] ut quoniam in tanta re errare, tum perniciosum, tum in procliui est, facileque adulterinum parelion pro uero unicoque sole, nubilo coelo accipitur, tanto diligentiores, cautioresque in quaerenda cognoscendaque ueritate simus.

2 Plačiau apie tai žr. Pociūtė, Antitrinitorizmo stabdymas, 75–89.

formatų ir liuteronų atsiskyrusios nepriklausomos, Trejybės kritikos pagrindu susiformavusios religinės bendruomenės ilgą laiką neturėjo jas vienijančio vardo, jų doktrina buvo nevienalytė, todėl istoriografijoje jie apibrėžiami įvairiais – antitrinitorių, radikaliosios Reformacijos, heterodoksų, terminais, o vėliau subrandinta doktrina – socinizmo vardu. Transilvanijoje antitrinitoriams savo Bažnyčią pavyko įtvirtinti aukščiausiu valstybiniu lygiu, ji įgijo lygias teises su katalikų, liuteronų ir reformatų bendruomenėmis. LDK ir Lenkijoje ši konfesinė bendrija gyvavo kaip valstybiškai neįteisinta, bet kurį laiką gana laisva „mažųjų brolių“ Bažnyčia, visuomenėje, o vėliau ir istoriografijoje populiariai vadinta „arijonais“.[3] Priešininkų, ypač Šveicarijos reformatų, taikytas arijonų vardas tapo jų tapatybės įvardijimu ne tik populiariojoje kultūroje, bet ir istoriografijoje. Patys Lenkijos ir LDK antitrinitoriai dažniausiai save vadino „broliais“ ir „krikščionimis“. Plačiai šią Reformacijos kryptį ir jos eigą aprašęs Georgas Hunstonas Williamsas išryškino, kad pagrindinis radikaliosios Reformacijos bruožas buvo bandymas atgaivinti seniausius krikščionybės ir Naujojo Testamento idealus. Šios ideologijos pagrindu susikūrusių bažnyčių charakteristiką lėmė nuolatinė dogmatikos kritika, atidus filologinis Biblijos skaitymas ir hermeneutika bei ypatingas buvimo tikruoju krikščionimi entuziazmas, chiliastinės nuotaikos, skatinusios kelti iššūkius tradicijai, nepaisant visapusės kritikos, ir savo tiesas skelbti net paniekos ir pasmerkimo akivaizdoje.

Visuotinai pripažįstamas LDK trinitoristinės polemikos pradininkas Petras Gonezijus (Petrus Gonesius, Piotr z Goniądza, apie 1530–1573) buvo kilęs iš senosiose jotvingių žemėse, Palenkėje esančio Goniondzo miestelio, nuo 1509 m. priklausiusio Radvilams.[4] Visą gyvenimą jo veikla buvo susijusi su Lietuva ir Radvilų, vėliau Kiškų globa, tad XVI a. bažnyčių dokumentuose ir kai kuriuose XVII a. protestantų istoriografijos darbuose Gonezijus vadintas lietuviu. Apie 1546 m. stodamas į Krokuvos universitetą Gonezijus tikriausiai dar neišsiskyrė filoprotestantiškomis pažiūromis. Reformacijos istoriografo Węgierskio liudijimu, 1550 m. Gonezijus sykiu su kitais studentais pasipriešino tuo metu universitete pradėjusio dėstyti iš Italijos atvykusio hebrajisto Francesco Stancaro idėjoms, dėl kurių pastarasis buvo atleistas iš universiteto pareiškiant kaltinimus erezija.[5] XIX a. istoriografija liudija, kad po studijų Krokuvoje Gonezijus

3 Arijonų terminas, kaip ir anksčiau evangelikams pradėti taikyti kalvinų (kalvinistų), liuterių (liuteronų) pavadinimai, buvo eponiminės kilmės (t. y. atsiradę kaip pravardės), taikytas priešininkų. Tai tik viena iš populiarių pravardžių, XVI a. antitrinitorių įvardijimai buvo labai įvairūs. Arijonų terminas, kaip apibendrinantis visus ankstyvųjų naujųjų laikų Trejybės kritikus, naudotas ir XX a. lenkų ir lietuvių istoriografijoje. Vis dėlto, daugelis pačių antitrinitorių ne tik savęs nesiejo su ankstyvosios krikščionybės teologu Arijumi (tarp 250 ir 256–336), tapusiu trinitoristinės polemikos prototipu, bet ir kritikavo jo pažiūras.

4 Apie Gonezijų žr. Jasnowski, Piotr z Goniądza, 5–58; Willbur, A History of Unitarism 1, 285–293. Górski, Studia nad dziejami, 52–100; Szczucki, Marcin Czechowic, 18–22, 68–74; Pietrzyk, Piotr Gonesius, 79–112.

5 Węgierski, Libri quatuor, 125–126; Jasnowski, Piotr z Goniądza, 6; Górski, Studia nad dziejami, 56.

pradėjo dirbti Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio dvare.[6] Nėra aišku, kokiais metais tiksliai Gonezijus, remiamas vyskupo, iš Vilniaus išvyko studijuoti į Padują. Atrodo, kad ten apie 1554 m. įsigijo doktoratą[7] ir kurį laiką dėstė sofistiką.[8]

Studijos Padujoje gana staiga inspiravo Gonezijaus heterodoksines pažiūras. Nuo 1531 metų, kuomet Venecijos respublikoje ėmė plisti ispanų mediko Miguelio Serveto veikalas *De Trinitatis eroribus* (*Apie Trejybės klaidas*), Italija, ir, visų pirma, Padujos universitetas, tapo ankstyvųjų naujųjų laikų antitrinitorizmo židiniu. Protestantizmo istoriografija šios pasaulėžiūros plėtrą sieja tiek su 1546–1551 m. veikusia slapta Vičencos (*Collegia Vicentina*) kolegija, kuriai galėjo priklausyti apie 40 asmenų, tiek su filosofinėmis Padujos universiteto tendencijomis ir ypač italų teisininko Matteo Gribaldžio Moffos (apie 1505–1564) veikla.[9] Pastarasis Padujoje gyveno ir dėstė 1548–1555 m., palaikydamas ryšius tiek su vokiečių studentais, tiek su Šveicarijos reformatoriais ir lankydamasis Ženevoje.[10]

1553 m. spalio 27 d. Calvino sprendimas reformatų Ženevoje sudeginti Servetą iš karto po to, kai antitrinitorizmo tematiką jis išplatino Vienoje anonimiškai išspausdintame savo veikale *Christianismi restitutio* (*Krikščionybės atkūrimas*, 1553), sukėlė didelę evangelizmui simpatizavusių italų pasipiktinimo Reformacijos bažnyčių lyderiais bangą. Italų emigrantai Šveicarijoje tapo pirmaisiais Calvino kritikais, o dešimtmetį, iki pat Calvino mirties 1564 m. trukusi Šveicarijos reformatų lyderio kova su italų emigrantų heterodoksija pagimdė daug naujų antitrinitorizmo istorijos aspektų.[11] Su šiuo epizodu bei Šveicarijos religiniuose centruose prasidėjusiu „apsivalymu" yra susijęs ir suintensyvėjęs italų religinių veikėjų disidentinis aktyvumas bei vaidmuo Vidurio ir Rytų Europoje. Padujos universitetas, kuriame studijavo Gonezijus, buvo ne tik vienas svarbiausių intelektualinių XVI a. Italijos centrų, bet ir heterodoksinės minties lopšys. Matteo Gribaldis Moffa Serveto bylos metu kaip tik lankėsi Ženevoje ir buvo pirmasis, kuris prieš Calviną nesėkmingai bandė apginti Servetą ir jo teisę reikšti savo pažiūras. Po Serveto egzekucijos, 1554 m. rudenį jis parašė netrukus rankraščiu Europoje išplitusį veikalą, pagrindusį subordinacinio triteizmo ideologiją

6 Przyałgowskis nurodo, kad Gonezijus buvo Alšėniškio dvaro numylėtinis, kurį vyskupas planavo išugdyti bažnytinei karjerai, žr. PRZYAŁGOWSKI, Żywoty biskupow wileńskich, 142.

7 Gonezijus kaip daktaras minimas XVI a. Padujos universiteto humanisto, istoriko Antonijaus Riccoboni (1571–1599) veikalo *De gymnasio Patavino commentarium libri sex* (Patavium: Bolzeta, 1598) Padujos universiteto daktarų kataloge, žr. JASNOWSKI, Piotr z Goniądza, 7.

8 Apie Gonezijaus dėstymą Padujoje 1554 m. žr. WINDAKIEWICZ, Padwa, 66.

9 Su kolegijos veikla unitorizmo istoriografija sieja tokius asmenis kaip Giovanni Paolo Alciati della Motta, Giorgio Biandrata, Matteo Gribaldis Moffa, Francesco Negri, Nicolò Paruta, Valentinas Gentile, Bernardinas Ochinas, Lelio Sozzinis ir kiti. Daugelis jų vėliau ilgiau ar trumpiau veikė Lenkijoje ir Lietuvoje.

10 QUAGLIONI, Gribaldi Moffa, Matteo, 345–349.

11 Plačiau apie italų disidentus Šveicarijoje žr. TAPLIN, The Italian Reformers, 67–110; 215–253.

De Deo et Dei Filio (*Apie Dievą ir Dievo Sūnų*).[12] Tais pačiais metais Moffa buvo patrauktas į inkvizicinį teismą ir 1555 m. balandį turėjo bėgti iš Italijos į Šveicariją, vėliau Vokietiją (Tiubingeną).[13]

Tikėtina, kad Gonezijaus, pradėjusio karjerą Padujoje, pasitraukimas iš Padujos 1555 m. taip pat buvo susijęs su ten prasidėjusiais antitrinitorizmo stabdymo procesais. Theodoras Wotschke Gonezijų laikė tiesioginiu Moffos mokiniu, paskui jį 1555 m. atvykusiu į Tiubingeno universitetą, bet tikslesnių įrodymų šiuo klausimu trūksta.[14]

Maždaug 1555 m. antroje pusėje Gonezijus jau buvo Lietuvoje ir ėmė veikti Radvilo Juodojo suburtoje evangelikų bendruomenėje. Išliko liudijimų, jog pakeliui į tėvynę Gonezijus lankėsi Moravijos anabaptistų bendruomenėse, iš kurių perėmė kai kurias socialines nuostatas ir pažiūras į krikštą.[15] Kaip nurodo šaltiniai, Gonezijus buvo nuoširdus, emocingas ir atviras žmogus, tad savo antitrinitoristines pažiūras, karštai jas gindamas, ėmė skelbti nedelsiant. Atstovaudamas lietuvių Bažnyčią 1556 m. Secemino evangelikų sinode (sausio 21–29 d.), Gonezijus viešai ir drąsiai paskelbė tikėjimo išpažinimą, paremtą subordinacinio triteizmo principais, atmetančiais trinitoristines ir kristologines visuotinių Bažnyčios susirinkimų Nikėjoje (325 m.), Konstantinopolyje (381 m.) bei Chalkedone (451 m.) formuluotes. Gonezijus evangelikus ragino atsisakyti tradicinės ontologinės terminijos naudojimo teologijoje, mokymo apie Trejybę bei dviejų Kristaus prigimčių susiliejimą (*communicatio idiomatum*) bei sugrąžinti priešnikėjinės Bažnyčios mokymą.[16] Savo tezes jis parėmė priešnikėjinės Bažnyčios tėvo Ireniejaus iš Liono (apie 135–apie 200) citatomis. Tikėtina, kad šio Gonezijaus teksto nuorašai dar prieš Secemino sinodą Francesco Lismaninio dėka pasiekė Šveicariją: Theodoras Beza tų pačių metų sausio 1 d. rašė Heinrichui Bullingeriui apie juos pasiekusios konfesijos ir Gribaldžio Moffos teiginių tapatumą.[17]

Secemino sinodo protokole Gonezijaus teiginiai buvo užfiksuoti taip:

1. Nėra jokios Trejybės, o pats žodis yra naujas ir žmonių išgalvotas.
2. Atanazijaus tikėjimo išpažinimas yra žmonių išsigalvojimas ir turi būti atmestas.
3. Dievas Tėvas yra vienintelis Dievas ir be jo nėra jokio kito Dievo; tai patvirtina Jn 17,3: „O amžinas gyvenimas – tai pažinti tave, vienintelį tikrąjį Dievą, ir tavo siųstąjį Jėzų – Mesiją".

12 Veikalas neišliko, jo kritika buvo pateikiama Josias Simlerio darbe *De aeterno Dei Filio domino et servatore nostro Iesu Christo, et de Spiritu sancto*, žr. SIMLER, De aeterno Dei Filio, 265v–265r.

13 Plačiau apie Moffą žr. TRECHSEL, Die protestantischen Antitrinitarier 2, 285–287.

14 WOTSCHKE, Geschichte der Reformation, 297.

15 LUBIENIECKI, Historia Reformationis Polonicae, 112–113.

16 Acta synodalia ecclesiarum 1, 47.

17 T. Beza H. Bullingeriui, 1556 01 01, in: Correspondance 2, 16: Nam illa axiomata quae nobiscum communicavit vir optimo Fr. Lismaninus, maxima ex parte cum Gribaldi confessione ita consentiunt ut pene videri possint ab eo descripta [Dauguma tų nuostatų, kurias mums parūpino garbingasis Fr. Lismaninis, visiškai atitinka Gribaldžio išpažinimą, tarsi jos būtų nuo šio nurašytos].

4. Kristus yra mažesnis už tėvą, beveik kaip tarnas; šis teiginys paremiamas Kristaus žodžiais Jn 23,23.
5. *Logos* yra nematomas, nemirtingas ir kadaise kūnu Mergelės įsčiose paverstas žodis; būtent šis žodis buvo nematomoji įsikūnijusio Sūnaus sėkla.
6. Nėra jokios dieviškosios Jėzaus Kristaus prigimties ir Tėvo konsubstancijos (bendraesybės).

Nors šie sinodo protokolo teiginiai netiksliai atspindi vėliau Gonezijaus darbuose išplėtotą teologiją, akivaizdu, kad jau ankstyvuoju Gonezijaus veiklos metu pagrindinis jo tikėjimo išpažinimo akcentas buvo sąvokų *trinitas* bei *consubstantialis* kritika, tai yra, tradicinės Trejybės ir konsubstancinio (bendraesybinio) Kristaus ryšio su Tėvu ginčijimas, bei Kristaus kaip preegzistencinio *logos* subordinacija Dievui Tėvui. Secemino sinodas pasmerkė Gonezijaus pažiūras, bet jo pradėta polemika padarė didelę įtaką tolesnei Lenkijos ir Lietuvos evangelizmo eigai ir antitrinitorių bendruomenės fragmentacijai.[18] Kaip liudija sinodo protokolas, ginčo metu iki ašarų susijaudinusį (*totus turbatus et lacrymosus*) Gonezijų, sinodas nusprendė išsiųsti konsultacijoms į Vitenbergą pas Philippą Melanchthoną, įteikiant Vitenbergo lyderiui sinodo vardu parašytus laiškus.[19] Šaltiniai skelbia, kad iš karto, sausio pabaigoje, į kelionę leidęsis Gonezijus vežėsi Melanchthonui pristatyti ir savo neišlikusį, greičiausiai dar Italijoje rašytą, rankraštį, neigiantį Kristaus prigimčių ypatybių sanglaudos teoriją *De communicatione, nec dialectica, nec physica, ideoque prorsus nulla (Apie fizinio, dialektinio ir jokio kito ryšio [tarp abiejų Kristaus prigimčių ypatybių] nebuvimą).*[20] Gonezijus tikėjosi viešo religinio disputo su Vitenbergo teologijos lyderiu, tačiau pastarasis, pasikalbėjęs su atvykusiu Gonezijumi bei perskaitęs jo tekstą, leistis į trinitoristinį disputą atsisakė ir pasirūpino skubiu Gonezijaus išsiuntimu iš Vitenbergo. Vasario mėnesį rašytuose laiškuose Gonezijų Melanchthonas apibūdino kaip iškalbų ir sąmojingą lietuvį, platinantį iš Italijos parsivežtas servetizmo idėjas.[21] Vis dėlto, Melanchtonas neįsijungė į platesnę Lietuvoje ir Lenkijoje tuo klausimu prasidėjusią polemiką.

Grįždamas iš Vitenbergo Gonezijus lankėsi Frankfurte prie Oderio ir Poznanėje. Jau tų pačių 1556 metų pavasarį Krokuvoje jam pavyko publikuoti nebeišlikusį veikalą *De Filio Dei homine Christo Iesu* (*Apie Dievo sūnų žmogų Jėzų Kristų*). Tai buvo

18 Sinode dalyvavo daug netrukus į antitrinitorizmą pasukusių veikėjų (Grzegorzas Pawełas, Martynas Krowickis, Aleksandras Vitrelinas ir kt.).

19 Melanchthonas, kaip religinis evangelikų autoritetas, tuo metu buvo daug geriau nei Šveicarijos lyderiai pažįstamas vietiniams Lietuvos ir Lenkijos reformatams, kurių nemaža dalis Vitenberge buvo studijavę.

20 Jasnowski, Piotr z Goniądza, 13.

21 P. Melanchthonas J. Camerarijui, 1556 02 20, J. Melanchthonas Ch. Pannonijui 1556 02 24, in: Melanchthon, CR 8, nr. 5929, nr. 5930.

pirma antitrinitorizmo publikacija LDK ir Lenkijoje.[22] Tais pačiais metais valdovas Žygimantas Augustas išleido ediktą prieš Gonezijų, įvertinantį jo pažiūras kaip ereziją.[23] 1556 m. Mažosios Lenkijos reformatų ir čekų brolių sinode Pinčuve (balandžio 24–gegužės 1 d.) buvo svarstytas ir patvirtintas F. Lismaninio pasiūlymas atsiriboti nuo Gonezijaus, Krokuvoje išspausdintose knygose platinančio „arijoniškas klaidas", bei deleguoti pas Krokuvos vyskupą pasiuntinius, paliudijančius, kad jokie Mažosios Lenkijos evangelikų bendruomenės nariai nėra eretikai.[24] Gonezijaus globėjas Radvilas Juodasis tų pačių metų vasarą įsakė sunaikinti visą knygos tiražą, vieną egzempliorių kaip įrodymą pasiunčiant Melanchthonui.[25]

Mažosios Lenkijos bendruomenei nuo jo atsiribojus, Gonezijus grįžo veiklą tęsti į gimtąją Palenkę. 1556 m. gruodį Gonezijus keletą dienų viešėjo ir diskutavo su Soldau (Dzialdove) apsistojusiu Vergerijumi, ten rengusiu veikalus ir laukusiu Varšuvos seimo sprendimų.[26] Vergerijus savo laiške Juodajam vėliau Gonezijų apskundė esant visišku eretiku ir nurodė veltui bandęs įtikinti Gonezijų atsisakyti savo klaidingų pažiūrų ir susitaikyti su evangelikų bendruomene.[27] 1557 m. pavasarį-vasarą Prūsijoje, Elke, Jano Maleckio spaustuvėje Gonezijus pradėjo kito savo veikalo spausdinimą, tačiau darbą liepos 16 d. įsakymu Maleckiui tęsti uždraudė apie tai, tikėtina, iš paties Vergerijaus, sužinojęs kunigaištis Albrechtas.[28]

Gonezijus LDK ir Palenkės evangelikų bendruomenėse įgijo šalininkų. 1558 m. rugsėjo sinode Vladislave dalyvavę Radvilo Juodojo atstovai, Gonezijaus bendraminčiais tapę ministrai iš Palenkės Jeronimas Piekarskis, Jonas Falkonijus ir Valentinas Brzozowskis turėjo pasirašyti deklaraciją, jog pripažįsta tiek Apaštalų, tiek Nikėjos ir Atanazijaus tikėjimo išpažinimus ir smerkia Serveto, Kerinto ir Gonezijaus pažiūras

22 1562 m. Lenkijoje pasirodė pirmasis svarbus Lenkijos antitrinitorizmo veikalas, Grzegorzo Pawełо, kuriam didelę įtaką padarė Gonezijaus veikla, knyga *Tabula de Trinitate*.

23 Ediktas tiksliau nedatuotas, žr. JASNOWSKI, Dwa edykty Zygmunta Augusta, 442–443.

24 Acta synodalia ecclesiarum 1, 72. 1556 m. pradžioje pastangas dėl servetizmo idėjų sustabdymo plitimo Mažosios Lenkijos Bažnyčioje dėjo Bulligeris, su kuriuo susirašinėjo Bažnyčios lyderiai, žr. GÓRSKI, Studia nad dziejami, 64.

25 Melanchthonas knygą gavo liepos 13 d., žr. MELANCHTHON, CR 8, nr. 6030, 6082, MELANCHTHON, CR 9 nr. 6705.
Vieną egzempliorių iš Radvilo Juodojo pasiėmė ir Vilniuje tuo metu viešėjęs Melanchthono žentas Georgas Sabinas, kuris kaip diplomatas 1556 m. vasarą lankėsi Vilniuje Žygimanto Augusto dvare, kur susitiko su Juoduoju. Iš Vilniaus jis išvyko į Karaliaučių, kur susitiko su ten buvusiu Vergerijum ir jam šią knygą rodė, žr. P. P. Vergerijus kunigaikščiui Kristupui, 1556 07 21, Karaliaučius, in: Briefwechsel zwischen Christop, Herzog v. Württenberg und Petrus Paulus Vergerius, 136; JASNOWSKI, Piotr z Goniądza, 15.

26 Plačiau apie Vergerijų Soldau žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 405–409.

27 P. P. Vergerijus P. Melanchthonui, 1556 07 20, Karaliaučius, CACCAMO, Eretici italiani, 177–178; JASNOWSKI, Piotr z Goniądza, 16.

28 KOCH, Die letzte Druck, 497. Laiške sutinkamas vienas iš Gonezijaus įvardijimų lietuviu „librum quendam contra divinitatem D. N. Jesu Christi a quodam Lithuano Petro Gomundino seu Gonetio scriptum".

Trejybės klausimu. Sinodo pabaigoje (rugsėjo 14 d.) buvo perskaityti Radvilo Juodojo ir Vilniaus bažnyčios lyderio Simono Zacijaus laiškai pasmerkiantys Falkonijų dėl eretinių pažiūrų skleidimo.[29]

Apie 1558 m. Gonezijus įsikūrė Vengruve, kur Radvilo Juodojo sesers Onos Radvilaitės-Kiškienės buvo paskirtas pirmuoju vietinės bažnyčios evangelikų ministru, pašalinant iš jos katalikų kunigą.[30] Iki 1562 Gonezijus pats arba per tarpininkus bandė veikti evangelikų sinoduose. Kaip eretikas buvo dar kartą pasmerktas 1560 m. gegužės mėnesį sinode Pinčuve.[31]

Gonezijus buvo pirmasis, Lietuvoje deklaravęs anabaptistines nuostatas, ir pradėjęs kūdikių krikšto kritiką. Jo anabaptistinių įsitikinimų ištakos siejamos su apsilankymu Moravijoj grįžtant iš Italijos. Apie tai savo darbuose vėliau paliudijo ir Simonas Budnas. 1558 m. gruodžio 15 d. Lietuvos evangelikų sinode Brastoje Gonezijus pirmą kartą pasisakė prieš vaikų krikštą, pristatydamas savo nebeišlikusį *Libelum contra paedobaptismum* (*Prieš vaikų krikštą*) rankraštį ir buvo pasmerktas.[32] 1562 m. birželio 25 d. tuo klausimu jis parašė nebeišlikusį traktatą Nesvyžiaus ministrui Laurynui Krszyszkowskiui.[33] Po LDK evangelikų schizmos susikūrusioje mažųjų brolių Bažnyčioje krikštas gana ilgai išliko kaip aktualus klausimas, grįstas prieštaringomis nuomonėmis. Daugelis, bet ne visi antitrinitoriai, pritarė anabaptizmo nuostatoms. 1561 m. gruodžio mėnesį vykusiame Krokuvos sinode Gonezijus pirmą kartą susitiko su religinės lyderystės vaidmens besiimančiu Biandrata, tačiau mažai žinoma apie jų artimesnius santykius.[34] Biandratos pozicija krikšto atžvilgiu buvo susilaikanti.

Apie 1563 m. Gonezijus publikavo veikalą *De primatu ecclesiae Christianae (Apie Krikščionių bažnyčios primatą)*, kuri laikoma nebeišlikusia. Tai buvo ankstyviausia LDK antitrinitorizmo publikacija, lietusi socialines ir etines temas. Apie ją šiek tiek žinių savo veikale *O urzędzie* vėliau paliko Budnas, paliudydamas, kad Gonezijus Lietuvoje buvo pirmasis, šiame veikale iškėlęs socialinius krikščionių ginklo teisės ir turto nuosavybės klausimus. Priešingai vėliau savo teoriją išvysčiusiam Budnui, Gonezijus laikėsi radikalios socialinės ir etinės pozicijos, krikščioniui draudžiančios ginklo naudojimą ir kraujo praliejimą. Siekdamas pademonstruoti savo poziciją pats

29 Acta synodalia ecclesiarum 1, 280–281.

30 MRPL I. 1, 29.

31 Acta synodalia ecclesiarum 2, 20.

32 Šio sinodo, kuriam vadovavo Simonas Zacijus, protokolas neišlikęs. Apie jį plačiau žr. Lubieniecki, 145–147. Gonezijaus anabaptistines nuostatas parėmė ir Jeronimas Piekarskis, kuris, nepaisant to, kad pasirašė priesaikos deklaraciją Vladislavo sinode, Brastos sinode vėl išstojo skelbdamas antitrinitorizmo esmines nuostatas, teigdamas, kad evangelikai, atmetę vienas popiežininkų klaidas, laikosi kitų ir tebemiega giliu miegu, žr. Jasnowski, Piotr z Goniądza, 22; Górski, Studia nad dziejami, 67–68.

33 Lubieniecki, 176; Szczucki, Marcin Czechowic, 21–22, 46.

34 Jasnowski, Piotr z Goniądza, 20–21.

Gonezijus nešiojęs medinį kardą.[35] Tikėtina, kad radikaliai Gonezijus sprendė ir turto nuosavybės bei naudojimosi nelaisvųjų brolių rankų darbu (išnaudojimo, vergovės) temas, kuriomis vėliau daug polemizavo Budnas. Gonezijaus pažiūrų šalininkas socialiniais klausimais, buvęs Eustachijaus Valavičiaus pamokslininkas Jokūbas iš Kalinuvkos (Kalinowskis, m. 1583) kėlė šiuos klausimus 1568 m. sausio 20–26 d. vykusiame Ivijos sinode.[36] Nuo 1565 m. globojamas pagrindinio antitrinitorizmo rėmėjo LDK magnato Jono Kiškos, Gonezijus dalyvavo jau atskiruose antitrinitorių sinoduose Vengruve, Brastoje, Pielesznicoje, Belžece. Mažųjų brolių Bažnyčioj vyravo skirtingos nuomonės ir diskusijų dvasia, tačiau Gonezijus, linkęs laikytis savo pažiūrų, liko gana nepriklausomas.

Gonezijaus rėmėju ir pagrindiniu mažųjų brolių Bažnyčios globėju Lietuvoje buvo Jonas Kiška (1547–1592), Onos Radvilaitės-Kiškienės ir Stanislovo Kiškos sūnus, 1569 m. gavęs LDK raikytojo pareigas, nuo 1579 m. Žemaitijos seniūnas, nuo 1588 m. Vilniaus kaštelionas, o 1589 m. tapęs Brastos vaivada.[37] Jo liberalių pažiūrų ištakos sietinos su jaunystės studijomis ir kelionėmis, kurias pradėjo 1563 m. su savo dėdės, Radvilo Juodojo rekomendaciniais laiškais.[38] Tais pačiais metais su devynių asmenų palyda jis įsimatrikuliavo Bazelyje[39], kur artimai bendravo su žymiu italų humanistu Celio Secondo Curione (1503–1569) ir susidraugavo su jo sūnum Leonu, vėliau apsilankiusiu ir Lietuvoje.[40] Nuo 1564 m. pavasario studijas tęsė pas Bullingerį Curiche, o Šveicarijoj prasidėjus marui 1564 m. rugsėjį išvyko į Italiją, iki 1565 liepos buvojo Romoje, Bolonijoje ir Neapolyje. Grįždamas į Lietuvą lankėsi pas Viurtembergo kunigaikštį Kristupą, palaikiusį artimus ryšius su Radvilu.

Į savo gretas jaunąjį didiką traukė tiek liuteroniškoji, tiek šveicariškoji stovyklos. Grįžusiam į Lietuvą Kiškai Bullingeris 1567 m. siuntė savo Helvetų konfesiją.[41] 1569 m. motina jam atidavė Vengruvo valdas, o 1570 m. Kiška vedė stačiatikio Kijevo vaivados kunigaikščio Konstantino Vasilijaus Ostrogiškio dukterį Elžbietą, kuri pagal motiną buvo katalikė. Žmona atsinešė didžiulį kraitį, o motinai Onai Radvilaitei-

35 Apie tai, kad jau iš Moravijos Gonezijus grįžo su mediniu kardu, laiške Bezai pranešė Lasickis, žr. J. Lasickis T. Bezai, 1556 05 30, Krokuva, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 350: Cuius vel doctor vel socius Petrus Gonedzius alias Gonesius, qui de magistratu librum scripsisse fertur, cum hic aliquando visus cum ense ligneo esset, respondit interroganti, non licere christianis arma, quibus laedere possis, attrectare.

36 Budny, O Urzędzie, 180–216.

37 Tazbir, Kiszka, Jan, 507; Asadauskienė, Ona Radvilaitė-Kiškienė, 14–15.

38 M. Radvilas Juodasis Ciuricho m. Tarybai, 1563 08 26, Vilnius, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 304.

39 Žr. Bazelio universiteto matrikulas: http://www.e-codices.unifr.ch/en/ubb/AN-II-0003/212r/0/Sequence-1072.

40 Plačiau apie Curione's ryšius su Lietuva žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 274–283. Curione's sūnaus Horacijaus padarytas Serveto veikalo *Christianismi restitutio* nuorašas, plitęs ir Lietuvoje, yra iki šių dienų išlikęs šio Serveto veikalo rankraštis.

41 H. Bullingeris J. Kiškai, 1567 08 15, Ciurichas, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 368.

Kiškienei 1574 m. padalijus turtą trims vaikams, Jona Kiška tapo vienu turtingiausių to meto magnatų, valdžiusių daugiau nei 60 tūkstančių žmonių.[42]

Tikėtina, kad Kiškos ryžtą atvirai pereiti į antitrinitorių stovyklą, kuriai jis priklausė iki mirties, paskatino ir Gonezijaus veikla bei Lietuvoje kilusi trinitoristinė polemika. Šveicarijos teologui Simmleriui 1570 m. kovą Kiška išreiškė savo religines abejones[43], o tą patį mėnesį Kiškos naujai įsteigtoje spaustuvėje buvo išspausdintas jam dedikuotas Gonezijaus veikalas *O Synu Bożym*. Kristupas Treckis (Trecius) 1571 m. rugsėjį Ciuricho teologui Johannui Wolfui pranešė apie tai, kad Kiška tapęs tridieviu ir anabaptistu, laikančiu savo dvare pamokslininką Gonezijų.[44] Tiesa, greitai po Gonezijaus knygų pasirodymo pasirodė, kad vienas turtingiausių magnatų nepalaiko radikalių socialinių Gonezijaus nuostatų: magnatui nebuvo paranku neigti vergovę bei ginklo tarnybą. Iškilus konfliktams su savo pažiūrų nekeičiančiu Gonezijum, Kiška ėmėsi remti nuosaikesnę etinę ir socialinę teoriją vysčiusį Budną.[45]

Gonezijus, jau praradęs Kiškos globą, mirė Vengruve 1573 m. rugsėjį kilusios epidemijos metu.[46] Kaip ir savo religinės veiklos pradžioje, kuomet drąsai ir atvirai kvestionavo evangelikų doktrinos principus, taip ir visą likusį gyvenimą Gonezijus siekė ne lyderystės *Eccelsia minor* bendruomenėje, bet ieškojo atsakymų į kylančius klausimus. Trinitoristinės polemikos pradininkas liko nepriklausoma religine asmenybe, nes tiesos paieškos jam buvo svarbesnės nei autoritetai ar institucinė konsolidacija. Górskis pagrįstai Gonezijų pavadino tik idėjomis gyvenusiu bekompromisiniu mąstytoju,

42 Asadauskienė, Ona Radvilaitė-Kiškienė, 17. Apie Kiškos turtus buvo informuojami ir šveicarai, žr. J. Lasickis J. Wolfui, 1571 03, Heidelbergas, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 416.

43 J. Kiška I. Simleriui, 1570 03 05, Liublinas, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 413.

44 K. Treckis J. Wolfui, 1571 09 01, Krokuva, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 443.

45 Po konfliktų su Gonezijum ir galiausiai jo mirties, savo spaustuvę Kiška perkėlė į Loską, kurioje iki pat Kiškos mirties buvo leidžiami Budno ir kitų autorių darbai (apie 20 leidinių). 1578 ir 1581 m. Losko bei vėlesniuose antitrinitorių sinoduose Kiška aktyviai rėmė Budno vystomą krikščionio tarnybos ginklu ir nuosavybės teisę. Tiesa, vėliau Kiška susidūrė su kitu, doktrininiu Budno iššūkiu ir nusprendė neremti Budno teologinių nonadorantizmo nuostatų.

46 Gonezijaus mirties data ir priežastis paaiškėjo 1912 m. Vilniaus dvasinės seminarijos bibliotekoje radus XVI a. savininko įrašą knygoje, anksčiau priklausiusioje Gonezijui, o vėliau Simonui Budnui. Tai buvo knyga, kurioje buvo išspausdinti Renesanso hebrajistų veikalai, Petro Galatino darbas *De Arcanis Catholicae Veritatis* bei Johanno Reuchlino veikalai *De Arte Cabbalistica* bei *De verbo Mirifico* (*Petri Galatini Opus de Arcanis Catholicae Veritatis: Hoc est: In omnia difficilia loca Veteris Testamenti, ex Talmud, aliisque Hebraicis libris, quum ante natum Christum, tum post scriptis, contra obstinatam Judaeorum perfidiam, absolutissimus Commentarius. Ad haec Joannis Reuchlini phorecenis l. l. Dvertoris de Arte cabbalistica libri tres. Item libri tres de Verbo mirifico omnigena eruditione pleni* (Basileae: Heruagius, 1561). Įrašai knygoje liudijo, kad 1575 03 03 sutuoktiniai Hanna ir Kasparas Privosius ją nusipirko Vengruve iš Gonezijaus, nuo maro mirusio 1573 m. rugsėjį: Emptus Ungroviae ex Bibliotheca Petri Gonesii a Casparo Privosio et ipsius coniuge Hanna Martii 3 Anno 1575. Obiit Gonesius peste correptus Ungroviae circiter Idus Septemb. Anno 1573.

Tais pačiais 1575 m. knyga atsidūrė Simono Budno rankose, kuris joje paliko daug komentarų. Žr. Kantak, Księga z biblioteki Szymona, Budnego, 61–61. Taip pat žr. Górski, Studia nad dziejami, 77.

nesirūpinsiu nei karjera, nei sielų ganymu.[47] Kaip ir Lietuvos Reformacijos pradininkas Kulvietis, Gonezijus teigė tiesos ieškojęs remdamasis sąžine, ir pripažindamas visa, kas jos vardan buvo daroma Vokietijoje ar Šveicarijoje, vieninteliu tiesos pažinimo šaltiniu suvokė esant tik Šventąjį Raštą.[48]

Gonezijaus teologiniai principai

Visi išlikę spausdinti Gonezijaus veikalai lotynų ir lenkų kalbomis buvo publikuoti 1570 m. Vengruve. Lotyniškame leidinyje bendru pavadinimu *Doctrina pura et clara de praecipuis christianae religionis articulis (Aiški ir skaidri pagrindinių krikščionių tikybos dalių doktrina)*, buvo publikuoti keturi Gonezijaus darbai: *De Deo et Filio eius Christo Iesu, et Spiritu Sancto* (*Apie Dievą ir jo sūnų Jėzų Kristų bei Šventąją Dvasią*); *De uno vero Deo, Patre Domini nostri Iesu Christi* (*Apie vieną tikrąjį Dievą, mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus Tėvą*); *De unigenito Filio Dei, adversus veterum et novarum Nestorianorum prodigiosos errores* (*Apie vienatinį Dievo Sūnų, prieš pragaištingas senąsias ir naująsias nestorijiečių klaidas*); *De Baptismo Novi Foederis, quod sit lavacrum non horum, qui ex gravis carne nati, sed qui ex immortali semine renati sunt* (*Apie Naujosios sandoros krikštą, kuris apiplauna ir gimusiems iš nuodėmingo kūno suteikia atgimimą per nemirtingą sėklą*).[49] Trys lenkiški veikalai buvo skirti tų pačių pagrindinių temų (Trejybės, Dievo Sūnaus ir krikšto) plėtotei: *O Trzech, to jest o Bogu, o Synu jego i o Duchu Ś. przeciwko Trójcy sabelijańskiej* (*Apie Tris, tai yra apie Dievą, jo Sūnų ir Šv. Dvasią, prieš sabelijiečių Trejybę); O Synu Bożym, iże był przed stworzeniem świata, a iż jest przezeń wszystko uczyniono, przeciw fałesznym wykrętom ebijońskim* (*Apie Dievo Sūnų, kuris buvo prieš pasaulio sukūrimą ir per kurį visa buvo sutverta, prieš klaidingus ebijonitų išsigalvojimus*) bei *O ponurzeniu chrystiańskim przeciwko chrztu nowochrzczeńców niedawnym* (*Apie krikščionišką krikštą paneriant, prieš neseną naujakrikštų krikštą*).[50]

Tarp lotyniškųjų ir lenkiškųjų veikalų egzistuoja glaudus ryšys: lenkiškieji darbai yra lotyniškųjų versijos. Nors išspausdinti tais pačiais metais, kūriniai buvo parašyti skirtingais Gonezijaus veiklos laikotarpiais. Pirmasis lotyniškojo rinkinio darbas *De Deo et Filio eius* galutinį savo pavidalą įgijo ne anksčiau kaip 1560 m., nes jame panaudotos citatos iš Calvino *Institutio religionis christianae* paskutinės 1559 m. versijos.[51]

47 GÓRSKI, Studia nad dziejami, 77.
48 LUBIENIECKI, Historia Reformationis Polonicae, 112.
49 Žinomas vienintelis išlikęs šio konvoliuto egzempliorius, saugomas Paryžiaus nacionalinėje bibliotekoje.
50 Visi išlikę lenkiški veikalai taip pat yra unikatai, saugomi Lenkijos bibliotekose.
51 DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis, 57.

Lenkiškoji šio traktato versija yra *O Trzech*. Glaudžiai tematiškai su šiuo darbu susijęs yra greičiausiai tuo pačiu metu parašytas antrasis lotyniškojo rinkinio darbas *De uno vero Deo*, kuris skirtas pirmojo veikalo teorinių išvadų pagrindimui biblinėmis citatomis ir senųjų priešnikėjinių Bažnyčios tėvų – Ireniejaus, Tertuliono, Origeno, Novacijono – mintimis.[52] Lenkiškasis veikalas *O Synu Bożym* datuojamas 1568–1569 metais.[53] Gonezijaus darbuose biblicistinė argumentacija daugiausiai sutvirtinama priešnikėjinių autorių išvadomis, taip pat patristikos tėvų ir senųjų Bažnyčios istorikų Ambraziejaus, Hilarijaus Poitiers, Euzebijaus Cezariečio darbais, dažnos nuorodos į Calviną yra dažniausiai susijusios su jo Trejybės sampratos kritika.
Gonezijus yra biblinės hermeneutikos pradininkas LDK religinės minties istorijoje. Du pagrindiniai hermeneutiniai principai, kuriuos jis išskiria ir akcentuoja visuose darbuose, yra biblicizmas bei tikėjimo tiesų racionalumas. Gonezijus buvo įsitikinęs, kad tikėjimo tiesų apmąstymą reikia grįsti bibline, paties Rašto įsteigta terminija. Vėlesnės, 'žmonių' sąvokos, iškraipo dieviškąjį turinį:
Ko nedrįstum prie Švento Rašto pridėti, to ir širdin savo nedėk. Nei mažiau, nei daugiau, nei kitaip turi tikėti, o būtent taip, kaip Dievo žodis nurodo – tik taip savo širdyje įrašysi tai, kas Šv. Rašte yra įrašyta.[54]
Svarstant apie dieviškus dalykus reikia naudotis Dievo žodžiu, tas, kuris savo naujus žodžius tam pasitelkia, mokymą iškraipo. *Novitas verborum* yra naujų sektų atsiradimo priežastis.[55] Tokią hermeneutiką Gonezijus grindė laikydamasis racionalių nominalistinių prielaidų, jog pirminiai yra daiktai, o sąvokos yra *post rem* – antriniai jas žymintys ženklai.[56] Nuosekliai taikydamas šiuos principus Gonezijus savo darbuose daugiausiai dėmesio skyrė tradicinės Trejybės (*Trinitas*) sampratos kritikai, plačiai analizavo Dievo Sūnaus temą ir pagrindė krikšto sakramento sampratą. Gonezijus pripažino, kad jo taikomi hermeneutiniai principai nėra absoliutūs. Todėl kai kuriais atvejais Gonezijus laikėsi agnosticizmo pozicijų, pripažindamas biblinės paslapties ar „užtemdytų“ jos vietų atvejus.[57] Vis dėlto, jų aiškinimą pasitelkiant „išgalvotus“ terminus Gonezijus principingai laikė klaida.

52 GONESIUS, De uno vero Deo, 72.
53 GÓRSKI, Studia nad dziejami, 79.
54 GONESIUS, O Synu Bożym, Bviij: Czego przydać nie śmiesz do pismá świętego, tego nie przydáy y do sercá twego. Ani mniej, áni więcej, áni ináczej masz wierzyć, iedno to tylko y ták tylko, iáko co stoi w słowie Bożym: bo ták toż nápiszesz ná sercu swym, co nápisano stoi w piśmie S.
55 GONESIUS, De Deo et Filio eius, 27: Nouitas uerborum est nouarum sectarum fomentum.
56 GONESIUS, O Ponurzaniu, 25: Bo pierwej ma być rzecz, a potem znak, co onę rzecz znaczy; bo znak nie byłby znakiem, gdyby nic nie znaczył, ale tylko larwa takowa, jakowy jest znak [Pirma turi būti dalykas, o paskui ženklas, kuris tą dalyką reiškia; ženklas, jei nieko nereikštų, būtų ne ženklas, o tik toks ženklo kiautas]. Žr. taip pat: DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 183–192.
57 GÓRSKI, Studia nad dziejami, 92; SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 74.

Kvestionuodamas tradicinį Trejybės konceptą apibrėžiantį Dievą Tėvą, Sūnų ir Šventąją Dvasią kaip „vieną esybę ir tris asmenis", Gonezijus nepripažino Tėvo ir Sūnaus (amžinojo *Logos*) konsubstancialumo, buvimo viena esybe. Tokia samprata buvo įteisinta Nikėjos bei Konstantinopolio tikėjimo išpažinimuose. „Argi teiginys *Dievas yra trejopi vienos esybės asmenys* nėra žmonių išmonė: kur rasi tokius žodžius ar dalykus Dievo žodyje?", – klausė Gonezijus, teigdamas, kad ši tezė yra viso Babilono mūro pamatas.[58]

Scholastinę Trejybės dogmą Gonezijus laikė įsigalėjusio sabelijanizmo forma, mokymu, pagal kurį vienas Dievas tuo pačiu metu yra Tėvas, Sūnus ir Dvasia, iš esmės – skirtingi vieno ir to paties pavadinimai.[59] Plėtodamas Dievo Tėvo ir Sūnaus santykio klausimą Gonezijus daug dėmesio skyrė Kristaus dievystės pagrindimui, kritikuodamas vadinamąją ebionitų, ankstyvųjų žydų krikščionių, Kristaus kaip mesijo traktuotę. Kristų Gonezijus laikė iš Tėvo kylančiu amžinuoju, preegzistenciniu ir konkrečiu metu įsikūnijusiu *Logos*.

Remdamasis Biblijos nuoroda (1 Kor 8,6) „vienas Dievas Tėvas ir vienas Viešpats Kristus" Gonezijus skiria Dievą Tėvą ir iš jo gimusį Sūnų kaip dvi atskiras dieviškas esybes, esencijas (skirtingus *res*): gimdančią ir gimusiąją. Naudodamasis Biblijos žodžio prioritetu Gonezijus pabrėžė, kad Dievas, jei būtų norėjęs būti laikomas viena esybe trijuose asmenyse, būtų tai aiškiai apibrėžęs savo žodžiu ir pasakęs, kad Jis, Sūnus ir Šventoji Dvasia esame vienas Dievas. Tačiau Rašte niekur nėra tokio patvirtinimo, atvirkščiai, Kristus Evangelijoj pagal Joną (Jn 5, 32) teigia, kad yra kitas, kuris apie jį liudija.[60] Dievas Tėvas yra vienintelis Dievas pats iš savęs. Sūnaus pirminis gimimas priklausė nuo Tėvo, o antrasis gimimas žmogaus pavidalu įvyko per Šventąją Dvasią:

Tėvas, Visagalė nepagimdyta Dvasia, kuri ir dabar nepagimdyta egzistuoja, Sūnų ne iš savęs paties sukūrė; pagal Nikėjos susirinkimą, Sūnų jis pagimdė iš savo substancijos, pagal Ariją, iš nieko, o pagal Dievo žodį nežinome, iš ko. To mums Dievas neapreiškė, išskyrus tai, kad Sūnus yra jo substancijos atvaizdas, turint galvoje jo pirmąjį gimimą; o kas dėl antrojo, tai yra apreikšta, kad gimė iš Šventosios Dvasios.[61]

58 Gonesius, O Trzech, 72: Jakoż tedy nie będzie wymysł ludzki: „Bóg jeden w jestności, a w personach trojaki", gdyż takowych słów i rzeczy w słowie Bożym nie masz?

59 Sabelijus (III a. pirma pusė) mokė, kad Tėvas ir Sūnus yra vieno Dievo skirtingos apraiškos. Trinitoristinės polemikos šalininkai laikė, kad evangelikų reformatų Trejybės doktrina taip pat buvo viena iš sabelijanizmo formų.

60 Gonesius, O Trzech, 33.

61 Gonesius, O Trzech, 47–48: Ociec nie samego siebie uczynił Synem, bo on Duch wszecmogący nieurodzony trwa i teraz nieurodzony, ale Syna sobie urodził według niceńskiego synodu z swojej substancyjej, według Aryjusza z nizczego, a według słowa Bożego nie wiedzieć z czego; bo tego Bóg nie objawił, jedno

Gonezijaus kristologija akcentavo, jog Kristus nėra tos pačios substancijos (*homusios, coessentialis,* Nikėjos tikėjimo išpažinime *consubstantialis*) su Tėvu ir yra kitoks Dievas, nei Dievas Tėvas, kuris yra vienintelis Dievas iš savęs paties. Kristus yra atskira substancija: *duo esse non possunt vnius substantiae* (*du negali būti viena substancija*).[62] Tėvo substancijos atvaizdas, gimusi substancija – negimusios substancijos atvaizdas.[63] Kristaus ir Tėvo atskyrimą Gonezijus grindė ir komentavo daugybe biblinių pavyzdžių. Tik Tėvas yra absoliutus, nesutvertas Dievas, Evangelijose Kristus Tėvą vadinas savo Dievu.[64] Tačiau Sūnus yra dieviškos prigimties ir tikras, visagalis Dievas mums visiems: *Dieviškos prigimties požiūriu Kristus yra Dievas, bet absoliutaus tobulumo požiūriu nėra tikras Dievas: nėra Dievas pats iš savęs, nors yra Dievas, sau pačiam negali įsakinėti, nors viską gali, sau pačiam nesuteikė gyvenimo, bet jį turi pats savyje.*[65]
Taigi, Kristus yra mažesnis už Tėvą Dievas, jis pats Tėvą vadinęs už save didesniu.[66]
Esminis Gonezijaus kristologijos aspektas – tvirtai ginta ne tik Kristaus dieviškumo, bet ir Kristaus preegzistencijos (amžinumo, buvimo prieš laiką ir pasaulio sukūrimą) nuostata. Jau Kiškai dedikuotoje veikalo *O Synu Bożym* prakalboje teigia skiriąs savo darbą naujųjų ebionitų išsigalvojimo, anot kurio „Kristaus prieš pasaulio sukūrimą nebuvo", nepaisant to, kad Dievo žodis aiškiai nurodo, jog Kristus buvo prieš amžius, paneigimui.[67] Anot Gonezijaus, būtent Naujasis Testamentas paliudija, kad Dievas pasaulį ir visa, kad jame yra, sukūrė per Kristų. To aiškiai nepateikė Mozė, tačiau nurodė apaštalai Naujajame testamente. Tikėjimas, jog Kristus yra vienatinis Dievo sūnus, yra krikščioniškosios tiesos pagrindas, atskiriantis krikščionis nuo žydų mokymo.[68] Taigi, Kristus buvo prieš visa, kas sutverta, viso pradžia, tai įrodo ir Evangelija pagal Joną, kurią atmetė eretikai ebionitai.[69] Pats Kristus liudijo, jog buvo pas Dievą prieš pasaulio sukūrimą ir grįžta pas Tėvą.[70] Kristus buvo prieš amžius ir gimė žmogumi iš Šventosios Dvasios: „Ebionitai išvedžioja: jei gimė, vadinasi prieš tai nebuvo. O tikintieji taip mąsto: jei gimė iš Šventosios Dvasios, tai prieš tai buvo ta Dva-

tylko to, że Syn jest wyraźny obraz substancyjej jego, a to, co się dotycze pierwszego urodzenia; bo co się drugiego dotycze, to jest oznajmiono, że się począł s Ducha Ś.

62 Gonesius, De Deo et Filio eius, 58.

63 Gonesius, De Deo et Filio eius, 60: Christus non est imago partis Patris, personae videlicet eius et no essentiae, sed ipsius Dei Patris, vt est spiritus omnipotens, omniscius, sapiens, bonus.

64 Gonesius, O Trzech, 45–48.

65 Gonesius, De Deo et Filio eius, 56: Ratione diuinae naturae Christus est Deus, ratione vero absolutae perfectionis non est Deus verus: Non enim est a seipso Deus, quamuis sit Deus, a seipso non potest facere quicquam, et si omnia facere potest, a seipso non habet vitam, etiam si eam habeat in seipso.

66 Gonesius, De uno vero Deo, 91.

67 Gonesius, O Synu Bożym: Wielmożnemu Panu, Panu Janowi Kiszce, Wielkego Kśięstwá Litewskiego Kráycźemu, Duchá Mądrośći y boiąźni Bożey żąda [pratarmė be paginacijos ar foliacijos].

68 Gonesius, O Synu Bożym, Aij–Aiij.

69 Ibid., Av–Aviij.

70 Ibid., Fvii–Fiij.

sia, iš kurios prasidėjo".[71] Prieš Abraomą Kristus buvo pas Dievą dievišku pavidalu.[72] Komentuodamas Kristaus vaidmenį Gonezijus pabrėžė, jog Kristus atliko reikšmingesnį darbą, nei sukūrimas: mirtingus kūnus jis perkeitė į nemirtingus.[73] Kristaus preegzistencijos įrodymui Gonezijus telkėsi racionalią spekuliaciją, pagal kurią Sūnus gimė iš Tėvo, bet buvo prieš amžius, nes Dievo valia ir gimimas (buvimas) yra sutampantys. Jo preegzistencijos teorija nebuvo tapati tradicinei *coaeternum* (*vienamžystės*) sampratai:

Kas moko, jog Sūnus buvo su Tėvu coaeternus, tai yra, vienamžis, tai laikosi savo išmonės, nes protas nurodo, jog tas, kuris yra pagimdytas arba sutvertas, jokiu būdu negali būti pirmiau to, kuris gimdo ar sutveria. Gimimas arba sutvėrimas įvyksta tuo laiku, kai tas, kuris gimdo ar tveria, jau yra. Negalėtų gimdyti, jei pats tuo metu, kai gimdo, nebūtų. Tad tam tikru metu turėjo būti Dievas, kuris tvėrė arba gimdė ir Dievo Sūnus, kuris gimė. Taigi, nors Sūnus buvo prieš visus amžius, kurie yra sutverti, vis dėlto buvo ne anksčiau, nei gimė. Jei savo Sūnų Dievas savo galia iš savo valios pagimdė, kaip ir Justinas liudija savo Pokalbyje su žydu Trifonu, tai protas neleidžia Sūnaus vadinti bendraamžiu su Tėvu. Nes jei valia būtų pirmiau Dievo, nei jis buvo pagimdytas, tai ir pats Dievas būtų buvęs pirmiau, nei pagimdytas. Tačiau jam abu tie dalykai yra įmanomi vieną akimirką ir tuo pačiu, nes Dievas vienu metu gali norėti ir padaryti ir jei kas nors tą gebėjimą vadina coaeternum, tai neprieštarauja protui.[74]

Gonezijus sukritikavo ir dvejopos Kristaus prigimties doktriną, anot jo, sujaukiančią protą, mokančią tarsi apie du sūnus, dievišką ir žmogišką, ir prieštaraujančią Šv. Raštui ir beprasmiškai plėtojančių *communicatione idiomatum* teoriją. Tėvo Sūnus iki

71 GONESIUS, O Synu Bożym, H vii: Ebionitowie ták wywodzą: gdyć się poczał, tedyć przed tym nie był. A wierni ták dowodzą: gdy się poczał z Duchá świętego, tedyć przed tym był onym Duchem z ktorego się poczał.

72 GONESIUS, O Trzech, 71: Chrystus był przed Abrahamem, jedno iż nie w kształcie onym, w którym natenczas był, ale w kształcie Bożym, który przedtem miał, w którym będąc nie przez drapiestwo równał się Bogu, ale zawsze mu był posłuszny aż do śmierci.

73 GONESIUS, O Synu Bożym, B viij: Ponieważ známienitsze rzeczy uczyni niżli są pierwszego stworzenia: bo násze ciáłą przeformuie, iáko Páweł świądczy do Phil. iij. áby ię poczynił podobne ciału swoiemu chwálebnemu [...].

74 GONESIUS, O Trzech, 81–82: Kto uczy, żeby Syn był Ojcem *coaeternus*, i[d est] spółwieczny, tylko się ten domysłu swego trzyma, choć rozum to ukazuje, że niejakim obyczajem jest ten pierwej, który rodzi albo czyni, niżli on, którego urodzi albo uczyni. Bo rodzenie albo czynienie natenczas bywa, gdy on już jest, który co rodzi albo co czyni. A nie mógłby rodzić, jesliby go natenczas nie było, gdyby miał co urodzić. A przeto musiał ci natenczas być Bóg, gdy czynił albo rodził, a Syn Boży aż gdy się urodził. A przeto choć Syn był przed tymi wszystkimi wieki, które przezeń są uczynionę, wszakże jednak nie pierwej był, niżli się urodził. Jeslić Syna swego Bóg mocą swą z woley swej urodził, jako Justyn świadczy w rozmowie z Tryfonem Żydem, tedyć rozum tego nie dopuszcza, aby spółwieczny z Ojcem Syn był zwan. Bo iżby wola pierwej Boża była, niżli go urodził, tedy też i sam Bóg pierwej by był, niżli go urodził. Jedno iż mogło się to oboje we mgnieniu oka stać, bo Bóg zaraz może chcieć i uczynić, przeto jesli go kto w ten obyczay *coaeternum* zowie, nie jest to przeciw rozumowi.

gimimo buvo dieviškos prigimties, o gimęs ir įsikūnijęs įgijo žmogiškąją prigimtį, bet ir prieš gimimą ir gimęs jis yra viena esybė. Pastarosios skirstymą į dieviškąją ir žmogiškąją dalis Gonezijus sieja su nestorianizmo pagimdytomis klaidomis.[75] Tiek iki įsikūnijimo žmogumi, tiek po jo Kristus yra vienas ir tas pas vienos esybės Sūnus.[76] „Kristus nėra sudėtas iš Dievo ir žmogaus, bet visas yra Dievas ir visas yra žmogus, taip, kaip žmogus Kristus yra Dievas Žodis, o Žodis Dievas yra žmogus Kristus".[77] Aiškindamas Šventosios Dvasios sąvoką Gonezijus atmetė VIII Toledo susirinkime (653 m.) galutinai apibrėžtą jos, kaip kylančios iš Tėvo ir Sūnaus (vadinamąją *filioque*) sampratą ir Šventąją Dvasią laiko trečiąja dieviška persona, tam tikra atskira dieviška galia:

Viena Dvasia yra Tėvas, Dvasia nepagimdyta ir iš nieko nekylanti, o kita yra Dvasia, kurią Dievas savo žodžiu vadina Šventąja Dvasia, savo Dvasia. Ta Dvasia nėra Dievas ir Jėzaus Kristaus Tėvas, bet kita Dvasia, besiskirianti nuo Tėvo ir nuo Sūnaus.

Gryni plepalai yra aiškinimai, kad Sūnus nuolat gimsta, o Dvasia nuolat kyla tiek iš Tėvo, tiek iš Sūnaus. Sūnus Dievo jau gimė ir jam nereikia nuolat gimti. Dvasia yra tuo, kuo yra, ir jai nereikia nuolat iš ko nors kilti.[78]

Taip Gonezijus pagrindė subordinacinio triteizmo principus, kuriuos laikė esmine ankstyvosios krikščionybės ypatybe: Tėvas, Sūnus ir Šv. Dvasia yra trys esybės, asmenys (personos).[79] Komentuodamas scholastinėje teologijoje Trejybei taikomus apibūdimus *essentia* (lenk. *istność*), *substantia* (lenk. *substancja*) ir *persona* (lenk. *persona*) Gonezijus teigė, kad Dievas nėra sudėtinis ir visi trys dieviškieji asmenys (personos) turi savo substanciją (nes 'persona' filosofijoje yra apibrėžiama kaip nepriklausoma protaujanti substancija (*Persona est substantia intelligens et individua*), bet juos jungia dieviška prigimtis.[80] *Essentia* ir *persona* Gonezijaus teigimu yra tas pats. Tačiau apskritai scholastinės teologijos terminiją Gonezijus laikė sąmoningu klaidinimų įrankiu, todėl siūlė jos vengti ir vietoj apibrėžimų „žmonių žodžiais" („viena persona yra Tėvas, o kita persona Sūnus") kvietė vartoti Dievo žodžius („viena yra Tėvas, o kita Sūnus").

75 GONESIUS, O Trzech, 67.

76 Ibid., 71.

77 Ibid., 80: Nie jest ci Chrystus złożon z Boga i z człowieka, ale wszystek jest Bogiem i wszystek jest człowiekiem, tak iż człowiek Chrystus jest Bóg Słowo, a Słowo Bóg jiest człowiek Chrystus.

78 GONESIUS, O Trzech, 34: [...] iny jest Duch, który jest Ojcem – a iż ten Duch nie jest urodzony ani od żadnego pochodzący – a zaś iny Duch, którego Bóg zowie w słowie swym Duchem Świętym i Duchem swoim; tak iż ten Duch nie jest Bogiem i Ojcem Jezusa Chrystusa, ale Duch iny, rózny od Ojca i od Syna. A to są szczyre plotki, żeby Syn ustawicznie się rodził, a Duch Święty ustawicznie pochodził tak z Ojca, jako i z Syna. Syn Boży już się urodził, nie trzeba mu się ustawicznie rodzić. Także i Duch Święty już jest tym, czym jest, nie trzeba mu się więcej tym stawać.

79 GONESIUS, O Trzech, 37.

80 Tai pabrėžiama ir aiškinant 1 Jn 5, 7 (*hi tres unum sunt*), pabrėžiant, kad Dievas, Sūnus ir šv. Dvasia čia vadinami ne *unus* (vienas), bet yra *unum* (viena), tai yra, trys asmenys, vienijami dieviškos prigimties.

Apibrėždamas ir aiškindamas sakramentus Gonezijus rėmėsi tomis pačiomis biblicizmo ir nominalizmo prielaidomis. Suaugusiųjų krikšto sakramentą Gonezijus gynė Dievo žodžiu:

Ko Dievas neįsakė savo skaidriu ir aiškiu žodžiu daryti, to savo išsigalvojimu daryti ir nereikia. O kadangi apie vaikų krikštą aiškaus Dievo žodžio, kaip apie apipjaustymą, nėra, tas, kas juos krikštija arba nardina, vykdo tai ne pagal Dievo teisingumą, bet remdamasis savo klaidingu išsigalvojimu.[81]

Taikydamas nominalistinę argumentaciją, Gonezijus teigė, kad veikia ne ženklas, bet daiktas. Sakramentinis ženklas yra duotas daiktui pažymėti ir pats neturi veikimo galios, jei jis naudojamas nežymint jokio daikto – jis ne ženklas, o kaukė, dieviškų dalykų išniekinimas.

Krikščionystė nėra nei paveldima, gaunama per prigimtį ar kraują, nei įsteigiama sakramentais. Dievo vaikais tampame tik per tikėjimą: „Kaip iš paties Abraomo kraujo negimė Dievo sūnūs, bet radosi ir dabar randasi, kai įtiki, taip ir iš mūsų kraujo negimsta, bet tampa jais per tikėjimą".[82] Sakramentai yra tikri Dievo malonės ženklai. Bet įgyjame malonę ne dėl ženklų, o dėl tikėjimo, kuris išgano ir be ženklų, ženklai be tikėjimo yra beverčiai. Paskutinės vakarienės sakramentas žymi tikėjimą ir priimtas be tikėjimo nieko nereiškia. Taip pat ir krikšto sakramentas yra atgimimo ženklas (antspaudas) ir liudijimas, todėl turi būti priimamas ir yra veiksmingas tik tikint ir patiriant atsinaujinimą per tikėjimą, atgimimą per Kristų.[83] „Tikėjimas išgano, o sakramentai šį išganymą patvirtina, kaip Dievo įsteigtas antspaudas".[84] Krikščionis ne tas, kuris pakrikštytas, bet tas, kuris tiki.[85] Nesąmoningo ir gyvojo tikėjimo neturinčio kūdikio ženklinimas krikštu yra dieviško antspaudo profanacija ir Antikristo klasta. Kaip tuščios ir bevertės formos sakramentai profanuojami yra ir Gonezijaus

81 GONESIUS, O Ponurzaniu, 37: [...] czego Bóg czynić ne rozkazał słowem swoim szczyrym a jasnym, tego się z domysłu czynić nie godzi. A iż o dziecińskim ponurzaniu nie masz jasnego słowa Bożego, iako było o obrzezaniu, przeto ponurzać się ich nie godzi; bo kto je chrzci albo ponurza, ten nie sprawiedliwości Bożej dosyć czyni, ale domysłu swemu omylnemu.

82 Ibid., 35: Jako i z Abrahama samego krwie nie rodzili się synowie Boży, ale się stawali i jeszcze stawają, gdy uwierzą, tak też i z naszej krwie się nie rodzą, ale przez wiarę stawają.

83 Anabaptistų lenkiškoje terminologijoje tradicinis senasis krikštą nusakantis terminas *chrzest* (*krikštas*) ir naujieji lenkiški dariniai *ponurzanie, ponarzanie* (*panėrimas*) buvo vartojami iš dalies sinonimiškai, tačiau pastarasis žodis buvo specifiškesnė suaugusiųjų krikšto praktikos nuoroda. Gonezijus savo darbuose beveik išimtinai vartojo žodį *ponurzanie*, kaip autentiškesnį baptizmo vertinį. Kritikuodamas priešininkų jiems taikomus terminus anabaptistai ir naujakrikštai (*nowochrzceńcy*) Gonezijus teigė, kad suaugusiųjų krikšto gynėjai nėra kokio nors naujo ar antrojo krikšto steigėjai, bet tikrojo krikšto šalininkai, todėl teigė, kad teisingiau galėtų būti identifikuoti kaip *ponurzancy* (*paneriantieji*).

84 Ibid., 44: Wiara zbawia, a sakrament w tym zbawieniu upewnia, jako to pieczęć od Boga ustawiona.

85 Šį aspektą Gonezijus siejo ir su žodžio 'krikščionis' semantika, kurią nurodė kylant ne iš krikšto, bet iš Kristaus.

ginto predestinacijos principo, pagal kurį vieni žmonės yra Dievo rūstybės, kiti Dievo meilės dalininkai, požiūriu: nieko nereiškia krikšto sakramento, tai yra Dievo malonės ženklo, teikimas visiems vaikams be išimties.

Daugirdo pastebėjimu, nors nuoseklus biblicizmas ir hermeneutinių racionalistinių prielaidų derindamas su priešnikėjinių tėvų mintimi Gonezijaus teologijos ir neleidžia laikyti grynai racionalistine, ją reikėtų apibrėžti kaip protoracionalizmą.[86] Tiesos pažinimą jis laikė įmanomu teisingai naudojantis protu ir nesiveliant į išvedžiojimus. Vis dėlto, tiesos pažinimo sąlyga yra tikėjimas. Gonezijus skyrė „dvi šviesas", tai yra bendrąjį ir krikščioniškąjį pažinimo lygmenis. Bendroji šviesa suteikiama kiekvienam gimusiam pasaulyje („ir turkui, ir žydui"). Šviesa, per kurią pažįstamas Kristus, yra paties Kristaus suteikiama tik tikintiesiems: „ta šviesa, per kurią Kristus sykiu su Tėvu leidžiasi būti pažintas, visų neapšviečia, tik išrinktuosius, tuos, kurie nuo pasaulio nusigręžia ir kurie su juo nesivienija".[87]

Gonezijaus darbuose biblicistinė argumentacija daugiausiai sutvirtinama priešnikėjinių autorių išvadomis, o veikaluose sutinkamos apeliacijos į Calviną yra dažniausiai susijusios su jo Trejybės sampratos kritika.

Plačiai savo darbe *O Ponurzaniu chrystyjańskim przeciwko chrzstu nowochrzczeńcow niedawnym* išvystytą anabaptizmo teoriją Gonezijus grindė Senosios bei Naujosios sandoros skirties bei istoriniais argumentais, detalizuodamas esminį skirtumą tarp ST apipjaustymo ir NT krikšto, kurio nepaiso vaikų krikšto gynėjai. Apipjaustymas reiškė įstatymą, kurio Naujasis įstatymas visiškai atsisakė, įsteigdamas krikštą nuodėmėms atleisti. Šį krikštą priėmė ir atgimę apipjaustyti. Vaikų krikštą draudė apaštalas Paulius (1 Kor 7,14; Tit 1,6), jo nepraktikavo ir pirmieji krikščionys, kaip liudija ankstyvosios Bažnyčios istorikai Rufinas ir Tertulijonas.

Gonezijaus lenkiškuose raštuose įtvirtintas terminas *ponurzanie* (*panėrimas*), kuriuo jis siūlė keisti žodį *chrzest* (*krikštas*) greičiausiai buvo jau anksčiau išplitęs Lietuvos antitrinitorių bendruomenėje.[88] Šis terminas, suaugusiųjų krikšto šalininkų nuomone, autentiškiau atspindi apaštalų ir senosios Bažnyčios praktiką krikštą priimti visu kūnu paneriant po vandeniu, kaip Kristus nurodė, o ne galvos pašlakstymu. Todėl 'naujakrikštų' pravardę, jau prilipdytą suaugusiųjų krikšto šalininkams, Gonezijus taiko patiems jos autoriams, teigdamas, kad nauja ir išgalvota yra būtent kūdikio krikšto tradicija. Gonezijus laikėsi savo bendrųjų nominalistinių prielaidų. Graikiš-

86 DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis, 60.

87 GONESIUS, O Synu Bożym, Cii: Ale tą świátłośćią, ktorą Christus dáie się sámego poznáć y Oycá swego, nie oświeca, iedno tylko swych wybránych, ktorzy od świátá odstępuią á do tych kthorzy nie są z świátá się przyłąćáią.

88 Lenkijos antitrinitorių lyderio Grzegorzo Pawełо veikaluose nuo 1568 m. taip pat sutinkami sinonimiški terminai *nurzanie*, *ponarzanie*, *zanarzanie*.

kas terminas *baptizo* reiškia panardinimą, todėl žodį *ponurzać* Gonezijus teikė kaip *baptizo* vertinį, kuris žymi dalyką. Jei vis dėlto graikišką žodį verčiame žodžiu *chrzczę* ('krikštiju'), tai turime juo žymėti tą patį daiktą – panėrimą:

Jei nesakome 'ego te baptizo', tai yra 'aš tave panardinu', bet sakome 'ja ciebie chrzczę' ('aš tave krikštiju'), tai turi reikšti arba tą patį, ką reiškią 'ego te baptizo', arba ką nors kito. Tas, kas teigia, kad tai reiškia tą patį, yra melagis, nes teigdamas 'aš tave panardinu', jis to iš tikrųjų nedaro. O jei tai reiškia ką nors kito, tada vykdomas ne Kristaus įsteigtas dalykas, o Antikristo išgalvotas. [89]

Dievas mus myli ne žodžiais, bet darbais, kuriuos savo žodžiais pažymėjo, todėl jų keitimas reiškia ir dalyko iškraipymą. Krikščionys savo vardą gavo nuo Kristaus, bet ne nuo krikšto, tad pakrikšyti vaikai krikščionimis netampa, nes jie nei įtikėjo Kristumi, nei yra pažymėti laikantis jo nurodymų, todėl kūdikių krikštas – velnio klasta, sakramento profanacija. Pats sakramentas neveikia ir Dievas nuteisina ne per sakramentus, bet per tikėjimą.[90] Krikštas nėra ST apipjaustymo, kuris nereiškė nuodėmių nuplovimo, pakaitalas. Jis išvaduoja iš nuodėmės, todėl yra tiesiogiai priklausomas nuo tikėjimo. Kūdikių krikštas yra klaidinga ir pernelyg didelę žmogiškąją drąsą demonstruojanti praktika predestinacijos požiūriu, nes Dievo malonės ženklas suteikiamas nežinant, ar žmogus patirs Dievo malonę, ar jo rūstybę:

Didelė drąsa ir tikras užsispyrimas yra ką nors užtikrinti Dievo malone nežinant, ar tas asmuo yra malonėje, ar rūstybėje. Tokia drąsa pasižymi vaikų krikštytojai, kurie, nors ir neturi įsakymo juos krikštyti ir supranta, kad dalis jų amžiams liks Dievo rūstybėje (nes žino, kad tarp krikščionių ne tik išrinktieji, bet ir pasmerktieji gimsta), vis tiek visus vaikus Dievo dėl jo užtikrina ir nuodėmių atleidimo bei Dievo vaikų ženklu pažymi. Tačiau nėra netikresnio ir melagingesio užtikrinimo nei šitas.[91]

89 Gonesius, O Ponurzaniu, 13: Jeśli zasię nie mówi: „ego te baptizo", to jest: „ja ciebie ponurzam", ale: „ja ciebie chrzczę", tedy albo to toż jest, co jest „ego te baptizo", albo co inego. Jeśli toż, tedy także jest kłamcą, równie jako gdyby mówił: „ja ciebie ponurzam", a nie ponurzałby. A jeśli co inego, tedy nie tę rzecz, którą Chrystus ustawił, sprawuje, ale tę, która od antychrysta jest wymyslona.

90 Ibid., 17: A sakramenta bez wiary nie tylko nie zbawiają, ale też i potępiają, jeśli kto niegodny do nich przystąpi.

91 Ibid., 24: Śmiałość to wielka i upór niemały, gdy kto kogo upewnia znakiem jakim, żeby był w łasce u Pana swego, choć nie wie, jeśli jest w łasce abo w gniewie jego. Takową śmiałość mają dzieciochrzczeńcy; bo choć rozkazania nie mają, aby dzieci chrzcili, choć też wiedzą, że niektóre z nich wiekuiście będą w gniewie Bożym (bo wiedzą, że i z chrystyjanów nie tylko wybrani, ale też i wzgardzeni się rodzą), a wżdy wszytki wobec dziatki chrystyjańskie pieczęcią Bożą upewniają, że są im odpuszczone grzechy i stali się synmi Bożymi. Żadne ine upewnianie nie jest niepewniejsze, jako to jest, i żadne nie jest z więczszym kłamstwem, jako to jest.

Lietuviškojo antitrinitorizmo plėtros stabdymas iš Tiubingeno

Gonezijus, nors ir nesiekdamas bažnytinės lyderystės, padarė didelę įtaką tolesnei radikaliosios teologinės minties raidai visame regione. Jo mintimis ir prielaidomis rėmėsi ir žymiausias Mažosios Lenkijos antitrinitorius Grzegorzas Pawełas (Grzegorz Paweł z Brzezin) veikale *O rożnicach teraźniejszych* (*Apie šiuolaikinius skirtumus*, Nesvyžius, 1564).[92] Dar rankraščių pavidalu Gonezijaus veikalai ir Lietuvoje gimstančios antitrinitorizmo idėjos pasiekė ir kai kuriuos Vakarų protestantizmo centrus.[93] Vienas iš tokių buvo ir Vokietijos Viurtembergo žemė ir jos akademinis centras – liuteroniškasis Tiubingeno universitetas. Su Viurtembergo hercogu Kristupu ir jo kultūrine aplinka, ypač per ten veikusį Pier Paolą Vergerijų, artimai nuo 1555 m. buvo susijęs Lietuvos Reformacijos lyderis kunigaikštis Radvilas Juodasis. Hercogo Kristupo Viurtenbergiečio (Christoph von Württemberg, 1515–1568) pagrindinė rezidencija buvo Štutgarte, o netoliese esantis jo globojamas Tiubingeno universitetas koordinavo liuteronizmo doktrinos ir sklaidos procesus.

Išsiųsdamas savo vyriausiąjį sūnų Mikalojų Kristupą Radvilą Našlaitėlį studijoms į Strasbūrą, Juodasis rūpinosi ir galima hercogo globa sūnui.[94] Kelionėje į Strasbūrą, 1563 rugsėjį Našlaitėlis svečiavosi Štutgarte pas hercogą, buvo įkabinėjamas pradėti studijas Tiubingene, bet laikėsi tėvo nurodymų ir su kunigaikščio rekomendacijomis išvyko į Strasbūrą ten pradėdamas studijas.[95] Jau po metų, 1564 m. rugsėjį, Našlaitėlis buvo Tiubingene, kuriame praleido dvejus metus. Sykiu su jaunuoju kunigaikščiu, kurio tėvas jau buvo neabejingas trinitoristinei polemikai, Tiubingeną pasiekė ir LDK pradėjusio sklisti antitrinitorizmo aidas.

Liuteroniškasis Tiubingenas dar iki lietuvių pasirodymo jame neišvengė antitrinitorizmo iššūkių. Nuo 1555 m. Tiubingeno universitete ėmė dėstyti vienas iš Europos antitrinitorizmo tėvų italas teisininkas Matteo Gribaldis Moffa. Po konfliktų su Calvinu dėl Serveto sudeginimo nebetekęs pasitikėjimo reformatų Šveicarijoje ir 1555 balandžio 22 d. galutinai priverstas trauktis iš Padujos, Gribaldis Tiubingene apsistojo su buvusio savo studento Bazilijaus Amerbacho tėvo Bonifaco Amerbacho (1495–

92 DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis, 63.

93 Gonezijaus raštų pėdsakai nuo 1566 m. aptinkami liuteroniškame Tiubingene, 1568 m. Gonezijaus veikalą Ciuriche skaitė teologijos profesorius Josijas Simleris (Josias Simler, 1530–1576), Bullingerio žentas, žr. DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis, 63–64.

94 M. Radvilas Juodasis Kristupui Viurtembergiečiui, 1563 05 06, Brasta, in: WOTSCHKE, Vergerios zweite Reise, 307–308.

95 KEMPA, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, 32.

1562) rekomendacija. Kunigaikštis Kristupas Viurtenbergietis Tiubingeno Universitete jam suteikė civilinės teisės profesoriaus vietą.[96]

Padujos laikais Gribaldis buvo susibičiuliavęs su kurį laiką iki emigracijos ten veikusiu Vergerijumi, nuo 1553 m. rudens įsikūrusiu Tiubingene ir tapusiu kunigaikščio Viurtenbergiečio patikėtiniu. Tačiau po 1553-iųjų situacija pasikeitė: heterodoksinė laikysena, suvokta kaip tiesioginė grėsmė ir atviras kelias į antitrinitorizmą, Vakaruose imtas persekioti visose pagrindinėse konfesinėse stovyklose. Tad Tiubingene Vergerijus, atstovavęs liuteronizmą ir demonstravęs priešiškumą trinitoristinei polemikai, sykiu su kitais stojo į Gribaldžio ir kitų heterodoksijos platintojų teisėjų gretas. Surinktų kaltinimų dėl erezijos pagrindu pakviestas stoti prieš kunigaikščio Kristupo teismo procesą, jau 1557 m. Gribaldis turėjo trauktis iš Tiubingeno į savo Farges pilį Berne.[97] Antitrinitorizmo idėjos Tiubingeno universitete nenustojo plisti: 1559 m. kovą mieste buvo nužudytas studentas iš Lenkijos Mykolas Zaleskis (Michał Zaleski), tarp kurio daiktų rastas Serveto rankraštis *Declarationes Iesu Christi filii Dei libri V*. Vergerijaus iniciatyva universitete buvo pradėtas tyrimas, siekiantis atskleisti eretinį tinklą. Apie tyrimo rezultatus 1559 05 16 kunigaikščiui Kristupui buvo surašytas pranešimas. Vienu iš Serveto rankraščių tiekimo kaltininku buvo pripažintas Tiubingene lankęsis lenkas Stanislovas Kula, Strasbūro studentas, prieš tai studijavęs Padujoje ir 1554 m. ten susipažinęs su Gonezijumi.[98]

Po keletos metų Tiubingene heterodoksinės idėjos ėmė plisti jau ne iš Italijos, bet iš Lietuvos, kur Gribaldžio mokykla įgijo savo pasekėjų. Maždaug nuo 1564 m. pabaigos Tiubingene ėmė cirkuliuoti LDK ir Lenkijos antitrinitorių darbai. Čia buvo žinomi Gonezijaus, Grzegorzo Pawełо, Jano Kazanowskio (m. 1591), Radvilo Juodojo tekstai. Į Tiubingeną jie pateko per Radvilo Našlaitėlio aplinką. 1564 m. rudenį pats Radvilas Juodasis sūnui nusiuntė savo Calvinui rašyto 1564 m. liepos 6 d. laiško apie Trejybę nuorašą bei Nesvyžiuje tais pačiais metais publikuotus Grzegorzo Pawełо ir Jano Kazanowskio veikalus *O rożnicach* teraźniejszych bei *Na upominanie Kalwina krotka odpowiedź*.[99] Apie tai šveicarus informavo Našlaitėlio vyriausiasis preceptorius

96 Plačiau apie Gribaldį žr. TRECHSEL, Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin, 54–60, 277–301; QUAGLIONI, Gribaldi Mofa, Matteo, 345–349; DAUGIRDAS, Antitrinitarier, 12.

97 Gribaldis buvo sulaikytas ir teisiamas, bet jam pavyko išvengti griežtesnio nuosprendžio, o vėliau net gauti vietą Grenoblio universitete. Vis dėlto persekiojimų pavojus jam grėsė iki pat staigios mirties nuo epidemijos savo Farges pilyje 1564 m.

98 PIETRZYK, W kręgu Strasburga, 61.

99 M. Radvilas Juodasis ciurichiečiams, 1564 09 14, Brasta; 1564 10 10, Volpa, in: WOTSCHKE, Der Briefwechsel, nr. 328; nr. 329.
Žinomi du iš Tiubingeno Lehwaldo Bullingeriui siųsti laiškai (1564 ir 1565 m.) ir vienas Bullingerio atsakymas (1565 m.), žr. Bullingerio korespondencijos duomenų bazę Ciuriche: http://www.irg.uzh.ch/static/briefwechseldb/briefpartnerdetail.php?partner=526

Baltazaras von Lehwaldas (Balthasar von Lehwald Jezierski). Šie trinitoristinę polemiką vystę kūriniai Vokietijos liuteronams patvirtino paties LDK protestantizmo lyderio Radvilo Juodojo heterodoksines nuotaikas.

Kažkuris iš Našlaitėlio preceptorių krypo į antitrinitorizmą. 1566 liepos 15 d. (praėjus metams po Radvilo Juodojo mirties) Tiubingene įvyko nenurodyto Našlaitėlio preceptoriaus religiniai disputai su žymiu Tiubingeno universiteto teologijos profesoriumu Jakobu Andreae (1528–1590).[100] Šis teologas buvo svarbus to meto liuteronų konfesijos sistemintojas, prisidėjęs prie galutinio doktriną įteisinusio liuteronizmo dokumento *Formula concordiae*, patvirtinto 1577 m.[101] Disputų klausėsi ir pats Radvilas Našlaitėlis. Protokolo turinys rodo, kad jo preceptorius laikėsi triteistinių pažiūrų, rėmėsi biblicizmu ir nepripažino tradicinės ontologinės terminologijos.

Tiubingene Našlaitėlį atidžiai prižiūrėjo Kristupo Viurtembergiečio agentas Vergerijus, vylęsis Radvilus pakreipti į liuteronizmą. Tačiau 1565 m. gegužį Vilniuje mirus tėvui, o tų pačių metų spalį Tiubingene ir Vergerijui, jaunasis kunigaikštis neteko pagrindinių jo religines nuostatas kontroliuojančių figūrų.[102] Tiubingeno teologai pajuto tiesioginį pavojų universitete globojamam jaunajam Radvilų kunigaikščiui ir Tiubingeno religinei aplinkai. Kovai su triteizmu buvo pasitelktos organizuotos poleminės Tiubingeno teologų priemonės. Profesoriaus Andreae ir šio universiteto globėjo Viurtenbergo hercogo Kristupo iniciatyva liuteronų teologui Jakobui Schegkui buvo užsakyti antitrinitorizmo nuostatų kritikos veikalai. Kūrinys *Contra antitrinitarios* buvo išspausdintas jau 1566 m. Po poros metų pasirodžiusiame savo veikale *Antilogia* (1568) Schegkas pažymėjo, kad *Contra antitrinitarios* buvo parašytas prieš Lietuvoje veikiančius ir jos evangeliškas bažnyčias „gadinančius" bedievius.[103] Schegko veikale *Contra antitrinitarios* buvo išskirta keletas priešininkų (*adversarii*), su kuriais autorius polemizavo. Be Gonezijaus Shegkas žinojo ir citavo žymųjį Radvilo Juodojo (1564 m. liepos 6 d.) laišką Calvinui bei Francesco Lismaninio *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate* (Karaliaučius, 1565).[104] Gonezijaus ir Schegko išeities taškai ir principai buvo prasilenkiantys. Scheghas nepripažino Gonezijaus

100 Našlaitėlio studijų palydoje iš viso buvo dvylika asmenų, tačiau atrodo, kad jo studijomis rūpinosi du asmenys: be pagrindinio auklėtojo B. von Lehwaldo, šias pareigas eiti buvo paskirtas Radvilo Juodojo pareigūnas Jeronimas Makowieckis (m. apie 1582). Kempa, Mikołaj Krszystof Radziwiłł Sierotka, 31.

101 Disputai buvo užprotokoluoti 1566 m. rugpjūčio 18 d. Protokolas saugomas: Zürcher Staatsarchiv, E II 367, fol. 142–142a. Daugirdas, Petras Goniondzietis, 66–67.

102 Manytina, kad būtent po tėvo ir Vergerijaus mirties susidariusi situacija, kai jaunasis Radvilas neteko savo pagrindinių religinių globėjų, o jo aplinkoje tvyrojo polemika tarp skirtingų evangelizmo pozicijų, sudarė palankias Našlaitėlio konversijos į katalikybę salygas, kuriomis pasinaudojo Romos bažnytinė hierarchija.

103 Daugirdas, Petras Goniondzietis, 65.

104 Ibid., 65–66.

hermeneutinių principų taikymo disputuojant tradicinės dogmatikos klausimais ir rinkosi tradicinę metafizinę argumentaciją, paremtą Aristotelio ir viduramžių scholastikos terminologija (pavyzdžiui, Trejybės sandara buvo iliustruojama tradicine tridalės sielos samprata).

Tiubingeno reakcija ir priemonės pasitarnavo ne tiek kovai prieš antitrinitorizmą LKD ir Lenkioje, kiek vietinei liuteronų doktrinos prevencijai. Apie antitrinitorizmo padėtį ir Gonezijaus doktriną Lietuvoje gerai buvo informuoti ir to meto reformatų centrai: prieš Gonezijų pasisakė lyderiaujantys Šveicarijos teologai Josias Simleris (*De Aeterno Dei Filio,* 1568) bei Jeronimas Zanchi (*Responsio adversus blasphemum Petri Gonedzii libellum*).[105]

105 Josias Simleris buvo vienas pagrindinių Šveicarijos reformatų autorių, ne tik minėtame, bet ir kituose vėlesniuose veikaluose (ypač darbe *Scripta veterum Latina de una persona et duabus naturis domini et servatoris nostri Iesu Chisti*, 1571), plačiai polemizavusių su naujojo „itališkojo" antitrinitorizmo ideologija ir plėtra Lenkijoje, Lietuvoje ir Transilvanijoje. Plačiau apie tai žr. Rotondò, Sulla difuzione clandestina, 106–116; Firpo, Antitrinitari nell' Europa orientale, 1–22, 118–185.

EFFIGIES GEORGII BLANDRATAE
PEDEMONTANI
PRINCIPVM SARMATIAE TRANSILVANIAE PANNONIAE
ARCHIATRI INTIMIQ. CONSILLARII
AD FERDINANDVM IMP. ET AD MAXIMILIANVM REGEM
ROMANOR. ETC. INTERNVNTII
ANNO MDLXX· AETATIS XXXXXV.

Giorgio Biandrata. Iš knygos: Vincenzo Malacarne, *Commentario delle opere e delle vicende di Giorgio Biandrata nobile saluzzese archiatro in Transilvania e in Polonia* (Padova: Tipografia Bettoni, 1814).

Giorgio Biandrata ir Lietuvos Evangelikų bažnyčios schizma

Italų heterodoksija: Calvino nemalonė, Radvilo Juodojo globa

Radvilui Juodajam pradėjus reformacinę veiklą, Lietuvos evangelikų konfesinę orientaciją ėmėsi reguliuoti ne tik Vokietijos liuteronai (Viurtenbergo kunigaikštis Kristupas ir jo aplinka), bet ir Šveicarijos reformatų lyderiai: Calvinas, Bullingeris ir kiti. 1555 m. Calvinas parašė pirmuosius laiškus Radvilui Juodajam, pagirdamas jo sprendimą ir išreikšdamas viltis dėl valdovo ir visos valstybės posūkio į Reformaciją. Juodasis Ženevos lyderį tų pačių metų atsakyme birželį užtikrino be dvejonių pasirinkęs evangelizmo kelią ir patvirtino savo pasirengimą tolesniems žingsniams.[1] Tuo pačiu metu su Radvilu susirašinėti ėmėsi ir Ciuricho reformatų lyderis Heinrichas Bullingeris. Tiek Calvinas, tiek Bullingeris korespondencinius ryšius ir įvairius santykius per pasiuntinius su Juoduoju ir LDK Evangelikų bažnyčia palaikė dešimt metų, iki kunigaikščio mirties 1565 m. gegužės 28 d.[2]

Radvilo santykių su Šveicarijos religiniais centrais pobūdis buvo polemiškas ir dinamiškas. Jį nulėmė šveicarų siekis Lietuvos Bažnyčioje įtvirtinti helvetų doktriną ir savarankiška Juodojo politika, vengianti tiesioginės priklausomybės nuo naujųjų religinių institucijų, puoselėjant nepriklausomos Bažnyčios viziją. Santykiai neišvengė centrinio konflikto, kurį nulėmė Europoje atsinaujinusi trinitoristinė polemika ir skirtinga šveicarų ir Radvilo Juodojo pozicija jos atžvilgiu.

1553 m. bendru evangelikų sprendimu Ženevoje buvo sudegintas Miguelis Servetas (1509 ar 1511–1553), kurio idėjos, apibendrintos veikale *Christianismi restitutio* (*Krikščionybės atnaujinimas*, 1553) suteikė didelį stimulą heterodoksinės minties plėtrai naujųjų laikų Europoje. Calvino sprendimą dėl mirties bausmės Servetui, kaip iškylančios „naujosios popiežijos“ priespaudą, pirmieji sukritikavo italų evangelikų Bažnyčios atstovai Šveicarijoje, kurie netrukus tapo nepageidaujamais Šveicarijos ortodoksijos kritikais.[3] Vieša kritika plito 1554 pavasarį Sebastiano Castelione's, Celio Secundo Curione's, Lelio Sozzinio ir kitų parengtame bei Bazelyje anonimiškai išleistame veikale *De*

1 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam 1555 02 13, in: Co XV, nr. 2113; J. Calvinas M. Radvilui Juodajam 1555 (?), in: Co XV, nr. 2370; M. Radvilas Juodasis J. Calvinui 1555 06 13, in: Co XV, nr. 2227. Plačiau žr. Pociūtė, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje, 11.

2 Išlikusi tiesioginė M. Radvilo korespondencija su J. Calvinu ir H. Bullingeriu nėra labai gausi. Žinomi 6 J. Calvino laiškai Juodajam ir 4 kunigaikščio laiškai J. Calvinui (Co XV–XIX), žr. Pociūtė, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje, 9–12. Taip pat 7 H. Bullingerio laiškai Juodajam bei 4 kunigaikščio atsakymai, žr. Ciuricho universiteto Reformacijos istorijos instituto H. Bullingerio korespondencijos publikavimo projekto duomenis: http://www.irg.uzh.ch/static/briefwechseldb/briefpartnerdetail.php?partner=734

3 Italų heterodoksų santykiai su šveicarais yra aptarti ir analizuoti įvairių autorių, žr. Williams, The Radical Reformation; Cantimori, Eretici italiani del Cinquecento; Taplin, The Italian Reformers. Lietuviškasis šių santykių kontekstas nušviestas kn. Pociūtė, Maištininkų katedros, 266–288; 425–491.

haereticis an sint persequendi (Apie tai, ar eretikai turi būti persekiojami), kėlusiame Europos krikščioniškosios politikos ir religinės laisvės klausimus. Tarp Calvino kritikų buvo tokios asmenybės kaip Matteo Gribaldis Moffa, Valentinas Gentile, Giovannis Paolo Alciatis, Bernardinas Ochinas ir daugelis kitų, vėliau vienaip ar kitaip padarę didelę įtaką Vidurio ir Rytų Europos religinei minčiai. Daugelis jų epizodiškai veikė ir Lietuvoje bei Lenkijoje, bet vienas jų – Giorgio Biandrata – su šiu regionu buvo susijęs ypatingai. Prestižinė socialinė ir diplomatinė padėtis Lenkijos ir LDK valdovų dvaruose lėmė Biandratos galimybes tapti Rytų ir Vidurio Europos heterodoksų lyderiu, kuriam keletą dešimtmečių net ir dirbant katalikų valdovų dvaruose pavyko plėtoti heterodoksų tinklą neprarandant savo privilegijuotos padėties. Lietuvoje, Lenkijoje ir Transilvanijoje heterodoksų pajėgas koordinavęs Biandrata yra vadinamas ankstyvųjų naujųjų laikų slaptos religinės elgsenos, įgavusios nikodemizmo vardą, „tėvu". Aukštas mediko ir diplomato pozicijas valdovų dvaruose Biandrata sugebėjo suderinti su opoziciniu religinio lyderio vaidmeniu. Italų heterodoksinė mintis ir Giorgio Biandrata esmingai paveikė ir Radvilo Juodojo religines nuostatas bei nulėmė ankstyvosios Vilniaus Evangelikų bažnyčios konfliktus su Calvinu ir šveicarų ortodoksija.

Giovannis Giorgio Biandrata (lot. Blandrata) – medikas, filosofas, religinis veikėjas ir polemistas, disidentas, viena prieštaringiausių, bet sykiu itin raiškiai XVI a. religinės sąmonės ir antropologijos ypatumus Europoje ir Lietuvoje reprezentuojanti figūra – gimė Italijoje, Saluco (Saluzzo) kunigaikštystėje apie 1516 m. Studijavo mediciną Montpelje (Montpellier), Pavijoje ir Bolonijoje.[4] Specializavosi ginekologijos srityje: savo pirmą medicininį veikalą *Gynaeceorum ex Aristotele et Bonaciolo a Georgio Blandrata medico Subalpino noviter excerpta de fecundatione, gravitate, partu et puerperio (Aristotelio ir Bonaciolo mokymu paremta ginekologija naujai mediko iš anapus Alpių kraštų Georgijaus Blandratos išdėstyta*, 1539) jis dedikavo Lenkijos karalienei ir LDK didžiajai kunigaikštienei Bonai Sforzai bei jos dukrai Izabelei Jogailaitei, Transilvanijos vaivados ir Vengrijos karaliaus Jono Sigizmundo Zápolya žmonai. Netrukus, 1540 m. Lenkijos karaliaus ir LDK didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo, Biandrata buvo pakviestas eiti karalienės Bonos Sforzos gydytojo pareigas. 1545–1552 m. jis persikėlė į Transilvaniją (Alba Julija, Karlsburgas) ir dirbo 1540 m. našle tapusios Transilvanijos kunigaikštienės Izabelės Jogailaitės dvaro gydytoju. Transilvanijoje įsijungė į diplomatinę ir politinę veiklą, pelnydamas didelį Izabelės ir visos Jogailačių dinastinės aplinkos pasitikėjimą. Biandratos konversijos į protestantizmą aplinkybės nėra žinomos, manytina, kad religiniai jo įsitikinimai susiformavo jau šiuo gyvenimo Transilvanijoje laikotarpiu.

4 Rotondò, Biandrata, Giovanni Giorgio, 257–264.

Kai Izabelė su sūnumi buvo priversta palikti šalį, 1552 m. vasarą Biandrata grįžo į Italiją, kur laikėsi nikodemistinės, tikrąsias religines pažiūras slepiančios praktikos, gyveno Mestrėje (Mestre), vėliau Pavijoje. Istoriografijoje yra įsitvirtinę spėjimai, kad Biandrata tuo metu buvo susijęs tiek su anabaptistų veikla Mestrėje, tiek su žymia slapta veikusia Vičencos (Vicenza) anabaptistų grupuote (*Collegia Vicentina*), kurios veiklą iš fragmentiškos dokumentacijos tiksliau rekonstruoti sunku.[5] Po ketverių metų (1556 m.) Biandrata emigravo į kalvinistų Ženevą, kur tapo miesto italų bažnyčios vyresniuoju. Nepaisant to, kad į Ženevą atvyko jau po Serveto istorijos, dėl kurios ėmė kilti įtampa tarp ortodoksinių ir heterodoksinių tendencijų, o Calvinas vis menkiau pasitikėjo italais, Biandrata, vengiantis viešų pasisakymų poleminiais klausimais, Ženevoje sulaukė pagarbos ir įvertinimo tiek dėl savo filosofinių, tiek dėl medicininių kompetencijų. Vis dėlto, dalis Calvinui ištikimų italų ėmė įtarti Biandratą nenuoširdumu ir siekdami lojalumo patvirtinimo Biandratai pateikė raštą, kuriuo Calvino ir italų bažnyčios konsistorijos akivaizdoje italų medikas turėjo patvirtinti esąs ištikimas reformatų doktrinai. 1558 m. gegužės 18 d. pateikto dokumento Biandrata, sykiu su keliais kitais italais (tarp kurių buvo ir vėliau Lietuvoje veikęs Gentile), nepasirašė. Iškilus grėsmei, Biandrata pabėgo iš Ženevos.[6] Nuo birželio lankėsi Berne, Ciuriche, bendravo su Curione, Castelione ir Vermigli, kuris Bullingeriui tarpininkaujant Biandratą bandė sutaikyti su Calvinu. Dar kartą iškilus pasirinkimui atsiprašyti ir paklusti arba palikti Šveicariją, Biandrata pasirinko emigraciją ir 1558 m. lapkritį atvyko į Radvilo Juodojo dvarą. Skirtingai nuo Petro Gonezijaus ar kitų tuo metu atvirai LDK ar Lenkijoje savo antitrinitorizmą deklaravusių asmenų, Biandrata savo pažiūrų kurį laiką neviešino. Greitai užmezgė glaudžius ryšius su Lietuvos ir Lenkijos reformatų veikėju ir tarpininku su šveicarais italu Francesco Lismaniniu, nors pastarąjį Calvinas jau gruodžio mėnesio laiške ne tik įspėjo su Biandrata nesusidėti, bet ir paskelbė jį Šėtono bendradarbiu:

Kol pamaldieji broliai dar nepatyrė, kas per pabaisa tas Georgijus Blandrata ir kokius pabaisas jis augina, įspėk, kad stropiai jo saugotųsi. Nors man jis gėdingai pataikauja ir vadina gerbiamu tėvu, skelbdamas, kad pripažįsta mano autoritetą ir man visuomet atsakydamas, aš iš jo veido matau, koks nedoras, veidmainiškas ir iškrypęs yra jo protas ir siela, todėl nesitikiu nieko gero. Jis bandė mane apsivyti tarsi šliaužianti gyvatė, bet Dievas man leido jo užmačioms užbėgti už akių. O vėliau jis išvėmė visus savo nuodus, todėl tas, kuris nenori būti jo apgautas, tebėga kuo toliau nuo šito maro. Nors jis nemokytas žmogus, bet Šėtonas jam padeda regzti pinkles, kuriomis jis negudrius protus apraizgo.[7]

5 Plačiau apie Vičencos religinį heterodoksų tinklą žr. Stela, Dall'anabattismo al socinianesimo, 24–27.

6 Sykiu su G. Biandrata pas M. Gribaldį pabėgo ir Giovannis Paolo Alciatis.

7 Calvinas F. Lismaniniui, 1558 12 13, in: Co XVII, nr. 2981, 378–379: Quale monstrum sit Georgius

Nepaisant perspėjimų, Biandrata įgijo didelį ne tik Lismaninio, bet ir daugelio kitų evangelikų bei paties Lietuvos Evangelikų bažnyčios globėjo Radvilo Juodojo pasitikėjimą. 1559 m. sausį Radvilo dvare Vilniuje Biandrata bendravo su čia viešėjusiu tautiečiu Lelio Sozziniu (1525–1562), Kulviečio doktorato vadovo Sienoje Aleksandro Sozzinio broliu, nuo 1547 m. gyvenusiu Šveicarijoje. Nors Sozzinis tuo metu pas Radvilą lankėsi kaip reformatų atstovas, jis jau buvo susiję su heterodoksine aplinka ir joje besiformuojančiais filosofiniais ir hermeneutiniais socinizmo, vėliau išplėtoto jo sūnėno Fausto Sozzinio, pagrindais.[8] Vienas svarbiausių Lelio Sozzinio veikalų *Brevis explicatio in primum Iohannis caput* (*Trumpas pirmosios Evangelijos pagal Joną dalies išaiškinimas*, publikacija 1568 m. Transilvanijoje), dar iki jo išspausdinimo plitęs Lenkijoje ir LDK rankraščiu, erazminės tradicijos šviesoje interpretuodamas Evangeliją pagal Joną, biblinės egzegezės pagrindu grindė sampratą, jog Kristus neegzistavo iki gimimo iš Marijos.[9] Ši Sozzinio egzegezė skatino antitrinitorizmą atsiriboti nuo Serveto, kuris, nors ir neigė Kristaus preegzistenciją, tačiau *Logos*, Dievo manifestaciją, iš kurios gimė Kristus, laikė amžina. Sozzinio manymu, Jono evangelijoje Dievo sūnus logosu buvo pavadintas tik metaforiškai. Kristus yra žmogus, gimęs konkrečiu laiku, tačiau jis skiriasi nuo kitų žmonių ir yra beveik lygus Dievui Tėvui jam suteikta galia ir didybe. Šis žmogiškojo Kristaus aspektas, sujungtas su Lenkijos ir LDK antitrinitorių populiarinta *Christus pauper* idėja tapo svarbiu regiono antitrinitorizmo kristologijos aspektu.

Pas Radvilą (o vėliau Krokuvoje) Sozzinis viešėjo nuo 1558 m. spalio iki 1559 m. pavasario kaip Šveicarijos reformatų pasiuntinys. Radvilui jį rekomendavo pats Calvinas[10] ir Bullingeris, Sozziniui įdavęs ir naują, Radvilui dedikuotą savo veikalą *Festorum dierum domini et servatoris nostri Iesu Christi semones ecclesiastici* (Ciurichas, 1558).[11] Tuo metu Sozzinis jau brandino savo pažiūras, deklaruotas veikale *Brevis explicatio in primum Iohannis caput* (pirmosios žinios apie šį darbą buvo paviešintos Ochino *Dialoguose* 1563 m.), nors ir veikė kaip oficialus Calvino pasiuntinys. Tad

Blandrata, imo quot monstra alat, antequam experiantur pii fratres admone ut sibi mature caveant. Quum mihi putide adularetur, patremque reverendum vocitaret, profiteretur etiam se ab autoritate mea pendere, libere respondi semper mihi vultum indicem esse pravi contortique ingenii et perversi animi, ut nihil boni ab eo sperarem. Flexuosi enim serpentis instar circumvenire me tentabat, nisi Deus mihi dedisset eius astutiis occurrere. Postea virus suum evomuit. Quisquis ergo ultro decipi nolet fugiat hanc pestem. Etsi enim homo est indoctus Satan tamen astutias suggerit quae simplicium mentes implicent.

8 Plačiau apie Lelio Sozzinį Vilniuje žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 444–456. Pirmą kartą Lenkijoje, Krokuvoje, L. Sozzinis lankėsi 1551 m. birželį.

9 Sozzini, Opere, 101–130. Traktatas buvo paskelbtas G. Biandratos ir F. Dávido parengtame antitrinitorizmo darbų rinkinyje *De vera et falsa unius Dei Patris, Filii et Spiritus sancti cognitione* (*Apie tikrą ir klaidingą Dievo Tėvo, Sūnaus ir šv. Dvasios vienybės pažinimą*). Apie šio Sozzinio veikalo sklaidą ir reikšmę plačiau žr. Antonijaus Rotondò komentarus, in: Sozzini, Opere, 340–371.

10 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam 1558 06 23, in: Co XVII, nr. 2876.

11 Sozzini, Opere, 276, 279.

tikėtina, kad jau nuo 1558 m. pabaigos, veikiant Biandratai ir Sozziniui, ėmė formuotis ir Radvilo Juodojo abejonės dėl tradicinės Trejybės dogmatikos.

Jogailaičių dvaruose niekada nebuvo pamirštos Biandratos mediko kompetencijos. 1559 m. birželį Žygimantas Augustas Biandratą pasiuntė į Transilvaniją pas savo sunkiai sergančią seserį Izabelę, kurią šis slaugė iki mirties tų pačių metų rugsėjį. Iš Transilvanijos grįžęs į Pinčuvą, Mažosios Lenkijos reformatų Bažnyčioje, ką tik netekusioje vieno iš savo trumpai Lenkijoje veikusių lyderių Jano Łaskio, Biandrata buvo paskirtas Bažnyčios vyresniuoju, superintendanto Felikso Crucigerio pagalbininku ir ėmė įgyti religinio lyderio vaidmenį. Dėl Biandratos iškilimo reformatų Bažnyčioje lenkus būti budriais ir toliau kvietė šveicarai. Viename iš laiškų Bullingeris ir katalikų vyskupą Jokūbą Uchańskį perspėjo saugotis nuodus platinančio ir „sykiu su Arijum ir Servetu neigiančio Kristaus dieviškumą“ Biandratos, ragindamas „išsaugoti nesuteptą Trejybės garbinimo paslaptį“ ir nurodydamas, kad „maras turi būti ne priimamas, bet naikinamas“.[12]

1560 m. pavasarį Juodajam pakvietus Biandratą ilgesniam laikui apsistoti Vilniuje, šveicarai, siekdami apsaugoti Lietuvos evangelikus nuo „Serveto nuodus“ platinančios „gyvatės“, ėmėsi priemonių viešai diskredituoti Biandratą. Calvinas savo antrąjį pataisytą Apaštalų laiškų komentarų (*Commentarii in Acta Apostolorum*) leidimą dedikavęs Radvilui Juodajam, prakalboje į kunigaikštį, pasirašytoje 1560 rugpjūčio 1-ąją, pirmą kartą viešai, spausdintame tekste, Biandratą apkaltino antitrinitorizmo erezija ir paskelbė italų mediką „niekingesniu už Servetą“.[13] Netrukus parašytame laiške ragindamas išsaugoti nesuteptą doktriną, Calvinas Radvilą informavo apie savo sprendimą jam dedikuoti veikalą ir nurodė, kad tokios dedikacijos prasmę kunigaikštis pats supras gavęs išspausdintą knygą.[14]

Gavęs Calvino laišką ir dedikuotą veikalą Radvilas Juodasis neskubėjo atsakyti. Jis išsiuntė prašymus Lismaniniui ir Crucigeriui, nurodydamas, kad Calvino kaltinimai turi būti apsvarstyti Bažnyčios sinode, įvykusiame 1561 m. sausio 25–30 dienomis Pinčuve. Sinodo protolokas liudija, kad jo dalyviai atmetė Biandratai iškeltus Calvino kaltinimus servetizmu kaip nepagrįstus po to, kai Biandrata viešai išpažino savo tikėjimą Kristaus ir Šv. Dvasios dieviškumu ir pripažino Trejybę esant viena nedaloma esybe trimis dieviškomis hipostazėmis.[15] Pats Biandrata sinode nesikarščiuodamas aiškino nesuvokiąs Calvino rūstybės priežasčių ir teigė dėl to nepykstąs. Niekas iš sinodo narių negalėjo pateikti kokių nors Biandratos eretiškumo įrodymų. Sinodas buvo pa-

12 H. Bullingeris J. Uchańskiui, 1560 05 27, Ciurichas, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 189.
13 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam, 1560 08 01, in: Co XVIII, nr. 3232.
14 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam, 1560 08 29, Ženeva, in: Co XVIII, nr. 3238.
15 Acta synodalia ecclesiarum 2, 84–86.

baigtas tikėjimo išpažinimu, kuriame patvirtinti Apaštalų, Nikėjos ir Atanazo tikėjimo išpažinimai. Išpažinime buvo pripažįstamas Tėvo, Sūnaus ir Šv. Dvasios dieviškumas ir amžinumas, tačiau ryšys tarp jų nebuvo detalizuotas.[16] Sinodo Biandrata paprašė pasiųsti laiškus Calvinui ir Radvilui, paneigiančius jam mestus įtarimus. Superintendanto Crucigerio laiške Radvilui, reziumuojančiame apie Biandratos svarstymo rezultatus, nebuvo jokio nepasitikėjimo šešėlio, atvirkščiai – kunigaikštį Mažosios Lenkijos Bažnyčios vadovas ragino imtis Calvino ir Biandratos sutaikymo priemonių.[17]

1561 m. liepos pabaigoje iš Vilniaus į Šveicariją išvyko Radvilo pasiuntinys, sykiu su Gonezijumi triteizmo idėjas palaikęs vienas iš ankstyvosios Vilniaus Bažnyčios lyderių, Marcinas Czechowicas (1532–1613), gabenęs liepos mėnesį Vilniuje parašytus Juodojo laiškus Bullingeriui ir Calvinui bei Vilniaus Bažnyčios laišką Calvinui.[18] Laiškų turinys liudija, kad jie buvo parašyti tiesiogiai įtakojant pačiam Biandratai.[19] 1561 m. birželį Biandrata tebegyveno pas Radvilą Juodąjį Vilniuje: tai liudija išlikęs Bernardino Bonifacio laiškas Sebastianui Castellionei, rašytas tų metų birželio 30 dieną.[20] Czechowicas rugsėjo pabaigoje apsilankė Ciuriche, spalį – Ženevoje, kur Calvinas jam perdavė savo 5 laiškus LDK ir Lenkijos evangelikams, tarp jų laiškus Radvilui ir Vilniaus bažnyčiai.

Panašu, kad kelionės metu ir būsimas Mažosios Lenkijos antitrinitorių lyderis Czechowicas galutinai perėjo į reformatų ortodoksijos opoziciją. 1561 m. rugsėjį Ciuriche jis buvo susitikęs ne tik su Bulingeriu, bet ir su Bernardinu Ochinu, kurio pažiūros jį taip paveikusios, kad Simono Budno liudijimu, „trejybininku išvykęs Lietuvon servetistu grįžo“ (*trójczkiem jachał, tedy sie do Litwy serwecyjaninem wrócił*).[21] Anot Budno, šioje kelionėje pažinti asmenys nulėmė ir Czechowico pažiūras į krikštą. Tikėtina, kad Ciuriche jis susipažino ir su Lelijum Sozziniu, o grįždamas namo per Bazelį ten susitiko ir su žymiu heterodoksų spaustuvininku Pietro Perna. Vis dėlto, oficialiai su reformatais Czechowicas ryšius nutraukė tik 1564 m.[22]

Liepos 14 d. Radvilo atsakymas Calvinui, kuriame jis ėmėsi Ženevos lyderio sutaikymo su Biandrata misijos, buvo parašytas ramiu tonu. Santūriai padėkojęs už dovaną, Radvilas iš karto perėjo prie Biandratos klausimo:

16 Apie svarstymus šia tema žr. GÓRSKI, Grzegor Paweł, 68–69; TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 183.

17 E. Crucigeris M. Radvilui Juodajam, 1561 03 13, in: Co XVIII, nr. 3359.

18 M. Radvilas Juodasis J. Calvinui, 1561 07 14, in: Co XVIII, nr. 3443; tos pačios dienos M. Radvilo Juodojo laiškas H. Bullingeriui, in: Co XVIII, nr. 3444; Vilniaus Bažnyčios laiškas J. Calvinui, 1561 07 23, in: Co, XVIII, nr. 3453.

19 SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 29.

20 Laiškas išspausdintas: CANTIMORI, Eretici italiani, 265–266.

21 BUDNY, O dzieciokrzczeństwie, 57.

22 GMITEREK Marcin Czechowic, 9.

Prieš pusę metų mums buvo įteikta Tavo prakilnybės knyga, su Apaštalų darbų paaiškinimais, kurią Tavo prakilnybė raštu man paskyrė ir prakalboje pagarbiai užsiminė apie palankumą mūsų atžvilgiu. Nors mums nėra nieko geidžiamesnio už tai, kad žymiausieji vyrai su meile į mus žiūrėtų ir kaip šauniausius girtų, vis dėlto, kadangi tos knygos prakalboje buvo išpeiktas garsiausias ir mokyčiausias vyras ponas daktaras Georgijus Blandrata, Lenkijos Bažnyčios vyresnysis, mūsų vienintelis tikras draugas ir brangiausias tėvynainis, paskelbiant, kad jis yra susiteršęs servetišku bedieviškumu, mums trūko laiko nuspręsti, ar ši knyga mums atnešė daugiau džiaugsmo, ar skausmo, malonumo ar sielvarto dėl dviejų žymiausių vyrų nesutarimo ir nesantaikos, kurios įkarštį nuslopinti ir nuo nesutarimų atitraukti galėtų tik Dievo bažnyčios autoritetas.[23]

Laiške Radvilas pabrėžė tiek bažnyčių vadovams, tiek pačiam Biandratai nurodęs pažvelgti į problemą ne kaip į privatų įžeidimą, bet kaip į „viešą kivirčą", kenkiantį tolesniam Bažnyčios kūrimui, ir rimtai jį apsvarstyti. Tačiau remdamasis Bažnyčios išvadomis ir paties Biandratos liudijimais, Radvilas drąsiai deklaravo neabejojąs Biandratos patikimumu, pasiremdamas dar ir Šveicarijoje gerai žinomų Łaskio bei Lismaninio liudijimais:

Apie p. Blandratą tikrai galime patvirtinti, kad jis mums niekada neminėjo nei Serveto vardo, nei mokymo, ir kad apie jo mokymą ir gyvenimą mes kažkada gyvai sužinojome iš patikimo paties p. Jono iš Lasko [Łaskio] liudijimo, o po to dar daugiau girdėjome iš p. Lismaninio, su kuriuo jis draugiškai sutarė. O dabar jis taip mūsų bažnyčiomis rūpinasi, kad nieko geresnio iš jo negalėtume norėti, todėl trokštame, kad jis būtų santarvėje su Tavo prakilnybe, juo labiau, kad jis jokiam garbingos taikos sudarymui neprieštarauja ir pažadėjo paklusti visiems mūsų sprendimams.[24]

Laiške buvo priminta ir tai, kad Trejybės klausimais Biandrata yra diskutavęs su Calvinu Ženevoje. Šioje Radvilo laiško dalyje galima įžiūrėti aliuzijų į trideizmą: joje

23 M. Radvilas Juodasis J. Calvinui, 1561 07 14, in: Co. XVIII, nr. 3443, 557: Allatus est nobis ante unum semestre liber praestantiae tuae Actorum apostolicorum enarrationem complectens, quem librum mihi praestantia tua adscripsit et honorifice nostri in praefatione pro singulari eius in nos benevolentia meminit. Etsi autem nihil nobis optabilius sit quam tam amanter a summis viris compellari et a laudatissimis laudari, tamen quia in eius libri praefatione clarissimum pariter et doctissimum virum D. doctorem Georgium Blandratam ecclesiarum Polonicarum archipresbyterum, nostrum vero singularem amicum et compatrem carissimum, oblique perstrinxit et asseruerit eum Servetana impietate fuisse imbutum, non satis tunc temporis apud nos statuere potuimus plusne gaudii aut doloris, voluptatis aut moeroris liber hic nobis attulisset, ob duorum praestantissimorum virorum contentionem atque digladiationem, nisi in ipso caloris fervore a concertatione retracti et ecclesiae Dei autoritate ab hac palaestra retardati fuissent.

24 Ibid: De D. Blandrata illud certe fateri possumus illum apud nos ne nomen quidem Serveti vel doctrinam unquam nominasse, habuisseque nos de eius doctrina et vita olim viva voce a D. Io. a Lasco luculentum testimonium, et saepius postea a D. Lismanino quocum familiariter vixit. Nunc vero tanta facilitate cum ecclesiis nostris egit ut nihil in ipso ulterius desiderare possimus: quo nomine illum cum Praestantia tua esse concordem summopere cuperemus, praesertim quum ille nullam honestam pacis conditionem recuset et se nostris consiliis pariturum polliceatur.

matyti Biandratai būdingas skripturalizmo iškėlimas, atmetant ortodoksinius trinitologijos terminus ir apeliuojant į nenorą remtis „egzotiškais", tai yra ne bibliniais, žodžiais. Sykiu nurodoma ir į didžiausio arijonizmo kritiko ir Trejybės dogmos įtvirtintojo Grigaliaus Nazianziečio (apie 330–apie 390) autoritetą:

[...] p. Blandrata viešai pripažino, kad ne tik su Tavo Prakilnybe disputavo, bet ir niekuomet nesiekė nieko daugiau, išskyrus tai, kad jam Bažnyčia leistų paprastai, be jokių egzotinių pavadinimų, bevaisės filosofijos ir aukštos spekuliacijos pasiekti tą Galijos vyskupų laimę, kurią kitados taip plačiai pareiškė Hilarijus – kad baigtųsi visi vaidai ir kad pasiliktume prie parašyto Dievo žodžio, pasitenkindami tikėjimu (šiuo sunkiai suprantamu slėpiniu) vienu Dievu Tėvu, vienu Viešpačiu Jėzumi Kristumi sūnumi ir viena Šventąja Dvasia, kurie yra ne trys dievai, bet yra tos pačios prigimties, vienodai amžini ir lygūs. Jis tvirtino, kad nori siekti šio mokymo grynumo ne išdidumu, pavydu ar pykčiu, bet apmąstyti jį laikantis ortodoksijos, vadovaujantis Nazianziečio knygos apie ginčų numalšinimą pavyzdžiu. Mūsų Bažnyčia nusprendė, kad tas mokymas yra leistinas kaip tikras ir visuotinis.[25]

Kviesdamas susitaikymui, per Czechowicą Radvilas Ženevos Bažnyčios vadui dar perdavė „šiaurės kraštų dovanėlę iš kiaunės kailio" ir savo „brangiausiosios žmonos darbo" lininį rankšluostį.

Vilniaus Bažnyčios laiške Calvinui buvo mažiau diplomatijos, tiesiai pareiškiant, jog Calvinas Biandratos atžvilgiu klysta bei raginant pakeisti nuomonę ir pasielgti su ponu Biandrata „kaip tikram Kristaus tarnui priklauso".

Juodojo laiškas Bullingeriui buvo atsargesnis. Akivaizdu, kad šiuo laišku Biandrata Radvilo pagalba siekė sureguliuoti savo santykius su Ciuricho italų bažnyčia. Šalia Biandratos reikalo jame buvo pabrėžiama neigiama polemikos įtaka Lenkijos ir LDK Bažnyčioms, nes popiežininkai tuo pasinaudoja kaip pretekstu skųsti karaliui Reformacijos šalininkus. Tačiau ir šiame laiške Radvilas Bullingeriui nevengė papriekaištauti:

[...] *nenorėčiau slėpti, kad daktaras Blandrata skundėsi dėl Jūsų kilnybės, teigdamas, kad nenorėjote jo išklausyti ir rasti teisingų, naudingų ir visai Bažnyčiai išganingų priemonių jį sutaikyti su ponu Calvinu* [...].[26]

25 M. Radvilas Juodasis J. Calvinui, 1561 07 14, in: Co XVIII, nr. 3443, 558: [...] publice siquidem fassus est D. Blandrata, se tantum modo cum Praestantia tua disputasse, nihilque unquam asserti habuisse, nihil praeterea aliud quaerere velle quam ut illum ecclesia permittat absque exoticis nominibus, inani philosophia altiorique speculatione eam simpliciter sequi episcoporum Galliae felicitatem, quam olim tantopere Hilarius commendavit, ut quod omnes contentiones sepeliantur, et ut in expresso Dei verbo maneamus, satisque illi esse credere (in hoc recondito mysterio) in unum Deum patrem, in unum Dominum Iesum Christum filium et in unum sanctum spiritum, qui tres dii non sunt sed eiusdem naturae, aeternitatis et aequalitatis. Hanc vero puritatem doctrinae non fastu, non invidia aut malitia sequi velle asseverat, sed iudicium orthodoxorum amplecti, Nazianzeni praesertim in libro de moderandis disputationibus: quam doctrinam admittendam esse, tanquam sanam et catholicam, ecclesiae nostrae censuerunt.

26 M. Radvilas Juodasis H. Bullingeriui, 1561 07 14, Vilnius, in: Co XVIII, nr. 3444, 561: Ad extremum

Šveicarams pasiųsti Radvilo ir Vilniaus Bažnyčios laiškai demonstruoja, kad tiek Lenkijos, tiek Lietuvos evangelikų bažnyčiose Biandrata buvo įgijęs didelį pasitikėjimą. Savo ruožtu, 1561 m. rugsėjo 3 d. Ksionžo (Książ) sinode Biandrata sykiu su kitais pasirašė po reformatų konfesija ir apie tai rugsėjo 3 d. laišku šveicarus informavęs Crucigeris nurodė, kad „atrodo, pasirašė rimtai".[27]

1561 m. gruodį iš Šveicarijos grįžęs Czechowicas parvežė prieš Biandratą nukreiptus Calvino atsakymus Radvilui ir kitiems[28], taip pat ir Bullingerio atsakymą Radvilui.[29] Pastarajame Ciuricho Bažnyčios vadovas aprašė Biandratos gyvenimą Ciuriche, 1558 m. šiam atvykus iš Ženevos, bei diskusijas su juo, kurios užsibaigdavusios italo pykčiu. Atsakydamas į Radvilo priekaištus Bulingeris teigė nieko nežinojęs apie kokį nors Biandratos norą susitaikyti su Calvinu, taip pat pranešė, kad italų bažnyčia Ciuriche neturi jokių Radvilo minėtų Biandratos laiškų. Bullingeris pabrėžė, kad reikėtų dėkoti Dievui, jei Biandrata iš tiesų pakeitė savo pažiūras, tačiau netikėjo Biandratos nuoširdumu išpažįstant Trejybę:

Jei Viešpats Kristus nėra tikras Dievas, amžinas ir Tėvui visiškai prilygstantis, nežinau, kokiu būdu jis gali būti Bažnyčios galva, pasaulio išganytojas, kaip gali tuo pačiu metu būti Kristumi karaliumi ir visų laikų visuotiniu karaliumi. Džiaugtųsi tuomet žydai ir turkai ir triumfuotų jų tikėjimas, o krikščionių tikėjimas liktų tik žodžiu.[30]

1561 m. spalio 9 d. Calvino atsakyme Radvilui, kuris yra ir paskutinis žinomas Ženevos lyderio laiškas kunigaikščiui, neslėptas susierzinimas dėl Radvilo laiške demonstratyviai pabrėžtos draugystės su Biandrata ir sutaikymo bandymo. Calvinas piktai išjuokė Radvilo prieraišumą „vieninteliam draugui ir tėvynainiui", kuris pasitikėjimą įgijo dėl savo „kreivų menų" ir simuliacijos sugebėjimų, pabrėždamas, jog priežastis, dėl kurios kilo Calvino ir Biandratos konfliktas Ženevoje, yra ne asmeniniai italo kaprizai, bet jo nuosekliai destruktyvi veikla:

Niekada nebūčiau net nujautęs, kad taip vertinot nieko nevertą žmogų. [...] Jei būčiau galėjęs patikėti, kad žmogus, kurio bedieviškumas man buvo žinomas, jums yra drau-

circa huius controversiae materiam Praestantiam tuam celare nolumus, conquestum esse apud nos D. doctorem Blandratam de Praestantia tua, quod in ea causa illum audire noluerit et cum D. Calvino pacis conditiones pias, utiles et toti ecclesiae salutare quaerere [...].

27 Co XVIII, nr. 3508, 676: Georgius Blandrata ante aliquot hebdomadas nostrae confessioni videbatur serio subscripsisse.

28 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam, 1561 10 09, in: Co XIX, nr. 3565. Kiti J. Calvino atsakymai šiuo klausimu: Co XIX, nr. 3559 (J. Sarnickiui), nr. 3561 (F. Crucigeriui), nr. 3562 (Vilniaus Bažnyčiai), nr. 3564 (Lismaniniui).

29 H. Bullingeris M. Radvilui Juodajam, 1561 09 30, in: Co XVIII, nr. 3539.

30 Ibid., 756: Si enim Christus Dominus non est Deus verus, patri per omnia coaeternus et coaequalis, non video quomodo possit esse caput ecclesiae, servator denique mundi, adeoque Christus, idem rex et pontifex universalis saeculorum omnium. Vicerunt ergo Iudaei et Turcae et praestat fides eorum, christiana fides inanis erit.

gas, tikrai būčiau perspėjęs ir davęs apie tai žinoti asmeniškai. Bet nutariau verčiau paskelbti viešai, kad visi saugotųsi tokio pragaištingo maro. [...] Bet Jums jis yra draugas. Ar didesnis negu Judas buvo Kristui? Jei nesigailime Kristaus mokinio, kuris dėl savo neištikimybės tapo visų nekenčiamas, tai ir valdovų draugai nenusipelno didesnio gailestingumo.[31]

Tą pačią spalio 9 d. parašytas Calvino atsakymas Vilniaus Bažnyčiai buvo ironiškas ir griežtai apkaltinantis paviršutiniškumu visą LDK evangelikų bendruomenę:

Su tuo, ką jūs rašote apie meilę, tarp mūsų puoselėtiną, aš mielai sutinku ir esu pasirengęs jūsų pamaldžiam raginimui pademonstruoti savo norą, jei tik būtų nurodytas teisingas būdas, kaip aš turėčiau susitaikyti su Biandrata. Per Šviesiausiąjį kunigaikštį Vilniaus vaivadą aš asmeniškai raginau, kad vengtumėte šito maro, tačiau jūs to vienareikšmiškai atsisakėte – man tikrai gaila, kad šios mano pastangos, darytos iš tikros meilės vardan jūsų išganymo, jums nepatiko. Ką galėčiau dar padaryti? Nieko. Niekada nesigailėsiu dėl tos kritikos, kurią laikiau esant būtina. Jūs didžiai vertinat Blandratą: pripažįstate, kad jis yra nepriekaištingas ir negali būti įtariamas dėl jokių klaidų. Prašote manęs paaiškinimo, bet visa tai, ką aš galiu apie jį viešai paliudyti, jau padariau savo prakalboje. Net jeigu jums jis ir neatrodo įtartinas, mano ir Bažnyčios akyse jis yra neabejotinas eretikas. Manim netikite, tai kodėl aš jumis turėčiau tikėti? Matyt, turite labai daug laiko, kad šaukiate sinodus dėl tokių niekų. Jo didenybė Blandrata jums daro įspūdį, tačiau kiltų didelis skandalas, jei jis pradėtų su manim konfliktuoti. Ne veltui tokį kelią atliko – gerai pasidarbavo, įgydamas sau tokį vardą. Kitur jis niekas, o jūs jį garbinate tarsi iš dangaus nužengusį angelą. Nepavydžiu jums jūsų malonumų. Nors jums jis labai svarbus – man nieko nereiškia. Savo klaidingai suvokiamu teisingumu remdamiesi man norite pademonstruoti tai, kas jau seniai visiems aišku.[32]

31 J. Calvinas M. Radvilui Juodajam, 1561 10 09, Ženeva, Co XIX, nr. 3565, 44: Certe nunquam divinassem tanto in pretio apud vos fore hominem nihili. [...] Si mihi credibile fuisset, hominem, cuius mihi comperta erat impietas, vobis esse familiarem, certe privata admonitione fuissem contentus, idque nomini vestro dedissem. Sed aliorum potius causa publice traducendum esse censui, ut sibi omnes a peste tam noxia caverent. [...] Sed vobis est amicus. An maiore in gradu quam Iudas apud Christum? Si non parcimus Christi discipulo, quin ob suam perfidiam omnibus fiat detestabilis, non plus indulgentiae merentur principum amici. Sed ne taedio sit epistolae prolixitas, breve historiae compendium descripsi, ex quo facile cognoscat vestra Celsitudo, meritone an iniuste detexerim occultum venenum, ne diutius clam grassando multos in Polonia inficeret. Neque enim odio vel aemulatione vel invidia ad publicandum obscuri hominis dedecus impulsus sum: sed quia fratres mihi carissimos silentio et dissimulatione prodere nefas esse duxi. Quod si resipiscat, nulla in me erit mora quin praeteriti temporis memoria sepeliatur.

32 J. Calvinas Vilniaus Bažnyčiai, 1561 10 09, Co XIX, nr. 3562, 38: Quod de caritatis mutuo inter nos colendae studio scribitis, libenter amplector: ac piae vestrae admonitioni morem gerere paratus essem, si mihi iusta ratio a vobis praescriberetur, quomodo reconciliari me oporteat cum Georgio Blandrata. Quod sub persona Illustrissimi Ducis Palatini Vilnensis vos omnes hortatus sum ad cavendam illam pestem, graviter fuistis offensi: mihi certe dolet officium a sincero vestri amore profectum et pia salutis vestrae cura non placuisse. Sed quid facerem? saltem defunctus sum: nec me unquam poenitebit eius offensionis, quam mihi summa necessitas iniunxit. Magni vobis est existimatio Blandratae: quia integerrimum virum

Laiške Calvinas nusivylė ir „graikiūkščiu“ Lismaniniu, prisidėjusiu prie aukšto tokio Biandratos iškilimo šalyje. Galutinai leidęs suprasti, kad Biandratą laiko ne kuo kitu, kaip užsispyrusiu eretiku (*obstinato haeretico*), kurio niekuomet nepripažins, antrojoje laiško Radvilui dalyje Calvinas dar sykį paragino Radvilą išsiskirti su Biandrata ir laišką užbaigė mandagiai pasveikindamas Lenkiją, o ypač Lietuvą, kur „tyresnė religija nuolat daro didesnę pažangą ir naujomis sėklomis plačiai skleidžiama Kristaus karalystė“ bei pritardamas Radvilo pradėtoms pastangoms kurti evangeliškąsias mokymo įstaigas.

Biandratos pergalė: moratoriumas nebiblinei kalbai ir Bažnyčios skilimas

Amžininkams Biandratos konfesines nuostatas dėl jo specifinės diplomatinės taktikos, leidžiančios Biandratą laikyti vienu ryškiausių XVI a. nikodemizmo fenomenu, apčiuopti buvo gana sudėtinga. Biandratos patarimas, po Parčuvo edikto ir prasidėjusio heterodoksų persekiojimo duotas Lenkijos antitrinitoriams 1565 m. rugsėjo 21 d. laiške Grzegorzui Pawełui, išdėstė išmintingo tylėjimo strategiją („sillentium esse summam medicinam“), kuri buvo jo paties išbandyta praktika.[33] Nepaisant prieš Biandratą parašytų Calvino ir Bullingerio laiškų Vilniaus Bažnyčiai ir Radvilui Juodajam, Biandrata ir toliau neprarado nei oficialaus Bažnyčios, nei kunigaikščio pasitikėjimo. Nekaltu dėl servetizmo jį paskelbė ir 1561 m. gruodžio sinodas Krokuvoje, dėl to istoriografijoje vadinamas „biandratiniu“. Sinodui nepadarė didelio įspūdžio perskaityti Bullingerio ir Calvino laiškai.[34] Biandrata sinode pirmą kartą išstojo su atvira Calvino kritika, pasakojo apie savo disputus su Calvinu Ženevoje, aiškino, kad Calvino *Institutio* dvelkia popiežyste ir įrodinėjo, jog Anatazo tikėjimo ir Nikėjos išpažinimai prieštarauja Apaštališkajam *credo*. Sinode Biandrata pateikė pasiūlymą apriboti nebiblinės kalbos naudojimą aptariant dievybės klausimus ir pats buvo įpareigotas kitam sinodui parengti konfesiją. Apie Biandratos ortodoksiškumą sinodas vėl

esse cognoscitis, nec ullius erroris suspectum. Quid autem de ipso publice testatus sim, ostendit praefatio de qua mecum expostulatis. Etsi vobis non est suspectus, plane apud me convictus est, imo coram hac ecclesia. Mihi non creditis, cur ego potius vobis credam? Multum scilicet vobis otii est, ut synodos cogatis ob tales quisquilias. Sed Blandratae excellentia vos movet: quia horribile scandalum nascetur, si confligere mecum incipiat. Ergo non vulgare fecit operae pretium longo itinere, quod tantum sibi nomen acquisierit. Nullus est apud alias gentes: vos admiramini non secus atque angelum e coelo delapsum. Vestras delitias minime vobis invideo. Summo etiam ut in pretio sit apud vos, per me licet: modo vicissim pro vestra aequitate mihi permittatis non nescire, quod apud nos omnibus satis superque compertum est.

33 Acta synodalia ecclesiarum 2, 352–359.

34 Acta synodalia ecclesiarum 2, 125.

informavo Calviną ir Bullingerį laiškais.[35] Jų pagrindinė tema buvo Jakubo Sarnickio ir Jakubo Sylvijaus akcijos prieš Lismaninį ir pareiškimai apie Nikėjos ir Atanazo tikėjimo išpažinimus.[36]

Vis dėlto, viešai išryškėjęs konfliktas ir bandymas pakreipti sinodų tadicijas tradicinę trinitologiją kvestionuojančia linkme ėmė skaldyti evangelikų pajėgas. Prohelvetiškos ortodoksinės opozicijos lyderis, Krokuvos reformatų kunigas Stanislovas Sarnickis Krokuvoje rugsėjo 1 d. Czechowicui įteikė Calvinui adresuotą laišką, pilną kaltinimų Biandratai ir liudijantį apie tai, jog Biandrata Lenkijoje išplatino Gentile veikalą *Protheses theologiae.*[37] Žinoma, jog Sarnickis įteikė ir konfesiją bei laišką prieš Lismaninį, pasirašytą dar ir Sylvijaus, Marcino Krowickio ir Crucigerio.[38] 1561 m. rugsėjį rašytame laiške Bullingeriui, Sarnickis pareiškė, kad abejoja konfesijos teisumu, kurią Biandratos draugas Lismaninis pasiūlė Vladislavo (Włodzisław) sinodui. Anot laiško autoriaus, konfesiją galima traktuoti kaip „pagonišką tikėjimą trimis dievais ir arijonizmą, atimantį iš Dievo Sūnaus šlovę".[39] Bullingeris 1561 m. pritarė ortodoksų pasipriešinimui ir dar sykį paragino Crucigerį ir kitus Lenkijos lyderius nepasitikėti tais, kurie „simuliuoja pamaldumą", bet iš tiesų tik griauna tikrąjį tikėjimą.[40]

Mažosios Lenkijos Bažnyčioje kilo opozicija ne tiek prieš patį Biandratą, kiek prieš mažiau diplomatišką Lismaninį, patyrusį Biandratos įtaką. Nors iš Ciuricho Lismaninis buvo perspėtas Johanesso Wolfo laiške ir 1561 m. kovą, eksprancišfkonas nepasidavė ir teigė esąs įsitikinęs Biandratos teisumu. Gegužį rašytame atsakyme Wolfui jis karštai gynė Biandratą, teigdamas, kad šis pagrįstai kritikuoja scholastinę teologiją ir „sofistų chimeras", ir jei jis yra eretikas, tai didžiausias eretikas buvo ir Lutheris.[41] Įtakotas Stankaro ir Biandratos sukeltos polemikos dėl Trejybės, Lismaninis iš tiesų ėmė abejoti Nikėjos išpažinimo ortodoksiškumu.[42] 1560-ųjų gruodžio pabaigos laiške jis prisipažino, kad stankaristinė polemika privertė jį dar kartą apmąstyti savo

35 Lenkijos senjorai J. Calvinui, 1561 12 13, in: Co XIX, nr. 3647; Krokuvos sinodas J. Calvinui, nr. 3648.

36 Laiškas H. Bullingeriui buvo išspausdintas F. Lismaninio veikale *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate* (1565), plačiau apie situaciją žr. Kawecka-Gryczowa, Jakub Sylvius a rozłam, 42–44.

37 Co, XVIII, nr. 3506, 673.

38 Szczucki, Marcin Czechowic, 32.

39 S. Sarnickis H. Bullingeriui, 1561 09 28, Krokuva, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 228; Acta synodalia ecclesiarum 2, 119–123.

40 H. Bullingeris F. Crucigeriui, 1561 09 30, in: Co, XVIII, nr. 3540, 758: Id enim pro certo vobis indicamus, quod plures obambulant qui pietatem quidem simulant, sed impiissimis dogmatibus referti nihil aliud spirant quam verae religionis perniciem.

41 F. Lismaninis, J. Wolfui, 1561 05 15, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 221a.

42 Francesco Stancaras buvo vienas iš G. Biandratos įveiktų Lenkijos antitrinitorių. F. Stancaras neatmetė Trejybės sąvokos, tačiau remdamasis 1 Tim 2,5, įrodinėjo, kad Kristus yra tarpininkas tarp Tėvo ir žmonių tik savo žmogiškąja, bet ne dieviškąja prigimtimi, antraip būtų tarpininkas su pačiu savimi. G. Biandrata klausimą sprendė diplomatiškai, ne atvirai atmesdamas Trejybės konceptą, bet siūlydamas jį aptarinėti atsisakant scholastinės terminologijos.

poziciją Trejybės klausimu ir nurodė ambicingą perskaitytų darbų programą su Erazmo ir daugelio graikų bei lotynų Bažnyčios tėvų vardais.[43] Šių apmąstymų vaisiai labiau atsiskleidžia jo laiške didikui Ivanui Karnińskiui, rašytame 1561 m. rugsėjo 10 d., kur teigiama, kad dievybėje aukščiausias yra Tėvas.[44]

1561 m. gruodį Krokuvoje duotas Biandratos pasiūlymas įvesti moratoriumą nebiblinės kalbos naudojimui buvo tvirtinamas 1562 m. pavasarį (kovo 10 d.) įvykusiuose Ksionžo ir Pinčuvo (balandžio 2 d.) sinoduose.[45] Ksionžo sinode kovo mėnesį Biandrata norėjo viešai balsu perskaityti savo konfesiją, tačiau daliai pasipriešinus, ji buvo atiduota raštu, kad atskirai būtų išanalizuota kai kurių teologų ir senjorų, galinčių daryti nuosprendį, rate. Analizuodama konfesiją komisija susiginčijo, nes „vieniems ji visa patiko, kitiems patiko tik iš dalies, o tretiems visai nepatiko", todėl tvirtinimas buvo atidėtas.[46] 1562 m. balandžio 2 d. vykęs Pinčuvo sinodas turėjo ypatingą reikšmę: 28 ministrų ir 12 pasauliečių akivaizdoje Biandrata perskaitė savo konfesiją, kuri buvo patvirtinta. Prieštaravusių, bet „neturėjusių ką pasakyti" buvusi tik maža dalis. Sinode nuspręsta parašyti ir laišką Calvinui, dėl kurio Biandrata turėjo ypatingų reikalavimų. Iš Calvino Biandrata siekė oficialaus leidimo paprastai reikšti mintis apie Jėzų Kristų, kaip Aukščiausiojo Dievo Sūnų, be jokių interpretacijų, apsiribojant tik Dievo žodžiu ir Nikėjos Tikėjimo išpažinimu. Biandrata taip pat reikalavo, kad Calvinas viešai atsisakytų savo Radvilui dedikuotame veikale *Commentarii in Acta Apostolorum* jam pateiktų kaltinimų.

Moratoriumo nebiblinei kalbai principas deklaravo, jog kalbant apie Trejybę reikia apsiriboti Apaštalų tikėjimo išpažinimo ir šv. Rašto kalba, vengiant tokių lotynizmų ir scholastinės teologijos terminų kaip *esencija*, *generacija*, etc. Šiame sinode Lismaninis ir Biandrata patvirtino ir bendrą antistankaristinę išvadą. Nors Stancaras jau nebuvo pavojingas, Biandrata išnaudojo galimybę pasisakymu prieš jį propaguoti savo idėjas.[47] Sinodas baigėsi priėmęs Biandratos „gražiai perrašytą" konfesiją. Szczuckis šį Pinčovo sinodą pavadino užveriančiu „lenkų arijonizmo proistoriją". Atvirai antitrinitoristinę poziciją ėmė reikšti ir Biandratos šalininkas Grzegorzas Pawełas.[48] Rugpjūčio 18–20 d. dienomis vykusiame Pinčuvo sinode suformuluotu Mažosios Lenkijos tikėjimo išpažinimu biandratistai faktiškai vėl pasiekė pergalę.[49]

43 F. Lismaninis J. Wolfui, 1561 12 28, Krokuva, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 246.
44 Laišką (su klaidinga data) paskelbė Stanislovas Lubienieckis, žr. Lubieniecki, Historia Reformationis Polonicae, 119–126; Teisingą laiško datą nurodė Ch. Sandijus, žr. Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum, 35.
45 Acta synodalia ecclesiarum 2, 129–133; Williams, The Radical Reformation, 1041–1042; Taplin, The Italian Reformers and the Zurich Church, 186.
46 Konfesijos tekstas nežinomas.
47 Szczucki, Marcin Czechowic, 40–41.
48 Ibid., 43.
49 Acta synodalia ecclesiarum 2, 323–324.

Laiške į Ciurichą 1562 m. lapkričio 23 Liublino kunigai Stanislovas Paklepka ir Marcinas Krowickis bei Chelmo superintendentas Mikalojus Żytno paskelbė, kad Atanazo tikėjimo išpažinimas yra „scholae papanae" (*popiežiškos mokyklos*) išradimas ir tolesnių klaidų apie nuteisinimą ir Kristaus mediaciją šaltinis, ir nurodė, kad reformatų ištikimybė paveldėtai Trejybės doktrinai yra nepateisinama, nes neteisinga manyti, jog ši doktrina yra išskirtinė kitų iškraipytų popiežiškųjų doktrinų tarpe.[50] Lapkričio 14 d. sušauktame Krokuvos sinode ortodoksų šalininkas Sarnickis patvirtino ištikimybę Trejybės išpažinimams ir atleido Grzegorzą Pawełą, kuris palaikė ryšius su išvykusiu Biandrata, iš Krokuvos ministro pareigų.[51] Biandratistas Grzegorzas Pawełas netrukus išspausdino savo *Tabula de Trinitate*, kuriame atmetė tradiciškai suvokiamą Trejybės konsubstancialumo doktriną (veikalas neišlikęs, bet greit po to jo autoriaus rašytas laiškas į Ciurichą atskleidžia kai kurias veikalo turinio detales).[52] Veikale Pawełas aiškino, kad Trejybės personos yra trys skirtingos būtybės, kurias sieja tik ta pati dieviškoji prigimtis. Rašto sąvoka „vienas Dievas" negali būti suvokiamas kaip „Deus essentia", bet kaip Tėvas, iš kurio substancijos yra pagimdytas Sūnus, „Dievas iš Dievo".

Grzegorzo Pawełо svarstymuose buvo pastebima ir kitų italų triteistų – Giovanni Paolo Alciati ir Valentino Gentile įtaka, kurie abu buvo Lenkijoje 1562 m. pabaigoje (Gentile jau dalyvavo lapkritį vykusiame Pinčuvo sinode).[53] Apie glaudžius Grzegorzo Pawełо ir Gentile ryšius laiške Wolfui jau nerimastingai pranešė ir Lismaninis, atsiribodamas nuo jų pažiūrų ir tikėdamasis susigrąžinti ortodoksų pasitikėjimą.[54] Pawełas ir jo pasekėjai antinikėjininkai (S. Lutomirskis ir kiti) kreipė Reformacijos idėjas antitrinitorizmo linkme.

1563-iaisias birželio 6 d. įvykęs evangelikų sinodas Radvilo Juodojo valdose Morduose (Mordy) faktiškai paliudijo LDK Evangelikų bažnyčios skilimą: sinodas atmetė dievišką Trejybės termino kilmę.[55] Sušauktas iš 42 ministrų ir senjorų (dalyvavo kunigas Simonas Zacijus, Vilniaus Bažnyčios kunigas Mikalojus Wędrogowskis, Radvilo Juodojo dvaro pamokslininkas Tomas Falkonijus, jo brolis Jonas Falkonijus ir kt.), sinodas pasmerkė Sarnickį, pažymint, jog nepaisant to, jog su juo ilgai ieškota draugystės, jis vykdo skaldomąją veiklą. Sinode paneigtas Lismaninio „arijoniškumas", aptarti Trejybės klausimai. Nors kai kurie ministrai (visų pirma, Zacijus ir Vitrelinas) nepritarė, buvo patvirtinta išvada, kuri turėjo atsispindėti pasiųstame laiške Radvilui:

50 S. Paklepka, M. Krowickis ir M. Żytno ciurichiečiams, 1562 11, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 264.
51 Acta synodalia ecclesiarum 2, 141–143.
52 Grzegorzas Pawełas ciurichiečiams, 1563 07 20, Krokuva, in: Wotsche, Briefwechsel, nr. 297.
53 Wotsche, Briefwechsel, 155; Taplin, The Italian Reformers and the Zurich Church, 187.
54 F. Lismaninis J. Wolfui, 1563 05 24, Krokuva, in: Wotsche, Briefwechsel, nr. 292.
55 Acta synodalia ecclesiarum 2, 152.

Nors ir nepavyko galutinai atsisakyti žodžio „Trejybė“ atsižvelgiant į kai kurių pernelyg silpnų žmonių teiginius, vis dėlto nusprendėme žymiai apriboti jo naudojimą šiandieninėje kalboje, suvokdami, kad tai žmonių išgalvotas, o ne Dievo pasiųstas žodis, turintis žymiai mažesnę vertę nei anksčiau turėjo.[56]

Tais pačiais metais Grzegorzo Pawełо pastangomis įvyko skilimas ir Lenkijos Bažnyčioje, kurio liudininkais buvo į generalinį Pinčuvo sinodą, sušauktą 1563 m. spalį, vykę ir šeši Lietuvos ir Palenkės ministrai.[57] Pakelyje Krokuvoje spalio 7 d. jie sustojo ir dalyvavo dispute tarp Sarnickio ir Grzegorzo Pawełо. Disputas pasibaigė Sarnickio pralaimėjimu, o lietuviai išvažiavo į Pinčuvo generalinį sinodą (spalio 9–12 d.), į kurį Sarnickis, lietuvių teigimu, netvyko. 1563–64 m. Nesvyžiuje pradėti spausdinti Grzegorzo Pawełо veikalai, kritikuojantys Trejybę.[58] 1563 m. Ženevoje, Francisco Perrini spaustuvėje buvo išspausdinti du Trejybės klausimus liečiantys 1563 m. Calvino laiškai lenkams, apibendrinę kontroversijas dėl Trejybės: *Brevis admonitio Ioannis Calvini ad fratres Polonos, ne triplicem in Deo essentiam pro tribus personis imaginando, tres sibi deos fabricant;* bei *Epistola Ioannis Calvini qua fidem admonitionis ab eo nuper editae apud polonos confirmat.*[59]

Radvilo Juodojo požiūra į Bažnyčios skilimą buvo prieštaringa. Kunigaikštis nebuvo patenkintas susiskaidymu: lapkričio mėnesio sinode jis bandė sutaikyti ortodoksus (Sarnickį ir jo pasekėjus) su atskilėliais, 1563 lapkričio 15 d. Bullingeris apie tai užsiminė Bezai.[60] Tačiau jau 1564 m. liepos 6 d. laiške popiežiaus nuncijus Commendone nurodė, kad Radvilas Juodasis „...iš savo valdų išvijo visus ministrus, kurie nenorėjo pritarti jo nuostatoms prieš Švč. Trejybę“.[61]

Juodasis savo pagrindinius samprotavimus apie Trejybę išdėstė gyvenimo pabaigoje rašytuose laiškuose: Calvinui 1564 m. liepos 6 d. laiške iš Brastos, Ciuricho ministrams tų pačių metų rugsėjo 14 d. (prašydamas globoti studijose esantį sūnų Mikalojų Kristupą) ir spalio 10 d. laiškuose.[62] 1564 m. liepos 6 d. Radvilo laiškas buvo vieninte-

56 Acta synodalia ecclesiarum 2, 152: Vocabulum Trinitatis etsi non omnino reicere potuimus propter aliquos infirmiores, maxima tamen ex parte a praesenti abusu illud purgavimus, ut nunc utpote verbum hominum et non divinum, minus valoris quam antea apud multos obtinuerit.
Apie sinode dalyvavusius asmenis žinoma iš sinodo dalyvių laiško F. Lismaniniui (1563 06 09), vėliau išspausdinto jo veikale *Brevis explicatio doctrinae de Sanctissima Trinitate.* Laišką su kupiūromis pateikė J. Łukaszewiczius, žr. Łukaszewicz, Dzieje 2, 49–50; visas laiškas: Acta synodalia ecclesiarum 2, 325–326. Plačiau žr. Szczucki, Marcin Czechowic, 50.

57 Žinios apie šį sinodą buvo pateiktos ir Grzegorzo Pawełо veikale *Krótkie wypisanie sprawy* (Nesvyžius, 1564); žr. Acta synodalia ecclesiarum 2, 328–352; Szczucki, Marcin Czechowic, 50.

58 Górski, Grzegor Paweł, 123.

59 Co IX, 629–650.

60 Correspondance IV, 226.

61 Szczucki, Marcin Czechowic, 50.

62 M. Radvilas Juodasis J. Calvinui, 1564 07 06, in: Co XX, nr. 4125; M. Radvilas Juodasis Ciuricho ministrams 1564 09 14; 1564 10 10, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 328, nr. 329.

lis doktrininio turinio tekstas Calvinui, kuriame kunigaikštis išplėtojo samprotavimus Trejybės klausimu. Perduoti laišką Ženevos lyderiui Juodasis įpareigojo Strasbūre studijuojantį vyriausiąjį savo sūnų Mikalojų Kristupą. Protestantiškai auklėtam Našlaitėliui tai būtų buvęs pirmasis susitikimas su Ženevos Bažnyčios vadovu. Deja, paskutinio Juodojo laiško jis nebeperskaitė: Radvilas, kaip ir kiti Lenkijoje ir Lietuvoje, tuo metu dar nežinojo, kad Calvinas tų pačių metų gegužės 27 d. mirė.[63] Nepaisant faktinės Bažnyčios schizmos ir susiskaidymo į ortodoksinę ir heterodoksinę stovyklas, iki pat Radvilo Juodojo mirties skilimas oficialiai įtvirtintas nebuvo. Tik po Bažnyčios globėjo mirties, 1565 m. birželį Bžezinuose įvykęs susirinkimas laikomas pirmuoju atskilusios heterodoksų šakos sinodu ir mažųjų brolių Bažnyčios pradžia.

Radvilo laiškas Calvinui yra svarbus dokumentas doktrininės istorijos prasme. Jis vertinamas kaip subtilus ir erudiciją demonstruojantis teologinis tekstas, kurį Radvilas galėjo rašyti padedant Biandratos tinklo žmonėms, visų pirma Czechowicui („Nos tamen hactenus nostros ministros in officio continuimus. Eorum tamen impulsus haec ad te scribimus...").[64] Nors laiškas, analizuojantis Lietuvos ir Lenkijos bažnyčios situaciją buvo parašytas ramiu, nuošalaus stebėtojo tonu, jame galima pastebėti neslepiamą simpatiją asmenų, išdrįsusių konfliktuoti su Calvinu, idėjoms. Esminė laiško teologinė argumentacija buvo paremta jau žinomais Biandratos teiginiais, jog Trejybės sąvoka ir kiti scholastiniai terminai (*essentia, communicatio idiomatum, persona, generatio*) yra visiškai nesutinkami nei Šv. Rašte, nei ankstyvųjų krikščionių raštuose. Laiške teigta, kad nesutarimai Trejybės klausimu liečia ne tiek pačią Trejybės esmę, kiek terminologiją, siūlant atsisakyti tokių žmonių išsigalvotų ir Rašte nevartotų apibrėžimų, kaip *Unus Deus Trinitas, Unus Deus in Trinitate, Unus Deus Trinus, Tres Personae in una Essentia, una Essentia in tribus Personis* etc. Pripažinti Apaštalų ir Nikėjos išpažinimai, tačiau kritikuotas Anatanzo. Apibrėžiant Trejybę, akcentuota Tėvo viršenybė, nes jis yra *a se ipso ac ex se ipso Deus*. Sūnus ir Šv. Dvasia dievystę gavo iš jo, Sūnus – per gimimą (*generatione*), o Šv. Dvasia – per kilimą (*processione*). Kita vertus, laiške pabrėžta, kad Trejybės doktrina jungia popiežiškąją ir reformuotą bažnyčias, tačiau patikinta, kad „nuo popiežiškosios doktrinos negalima atitolti nė per plauką, saugantis pavirsti epikūriečiais ir ateistais". ([...] *ab ista vero parte de trinitate, ne latum quidem unguem a doctrina papistica oportere discendi, nisi prorsus Epicuraei Atheique esse velimus*).

Pagrindinis laiško akcentas nurodė, jog Radvilas nesutinka su apibrėžimu *Pater, Filius et Spiritus Sanctus est aut sunt unus Deus* (Tėvas, Sūnus ir Šventoji Dvasia yra vienas

63 Górski, Studia nad dziejami, 110–113; Szczucki, Marcin Czechovic, 51–55.
64 Szczucki, Marcin Czechowic, 51.

Dievas), bet siūlo Šv. Rašto išsireiškimą *hi tres unum sunt* (*šie trys yra viena*) teigiant, jog apibrėžimas *unus Deus* nenurodo į nieką kitą, o tik į Tėvą. Nors laiške tvirtinta, kad trinitoristinės polemikos nesutarimų esmė yra tik logomachija – žodžių mūšis – antitrinitorizmo šalininkai, ko gero, manė kitaip. Jiems šis laiškas buvo dingstis giliau apmąstyti argumentus prieš Trejybę ir identifikuoti savo doktriną iš esmės.

Radvilo polemika su šveicarais dėl Trejybės rodo, kad kunigaikštis iki gyvenimo pabaigos liko nuo kontrolės nepriklausomos minties gynėju, nuosekliai rėmusiu Šveicarijoje ekskomunikuotus italus. Laiško rašymo metu Radvilas negalėjo nežinoti, kad nuo 1564 m. pradžios Lenkijoje slapstosi iš Ženevos išvytas ir jau reformatų Šveicarijoje eretiku paskelbtas Ochinas. Šveicarijoje Ochinas buvo apkaltintas dėl savo 1563 m. pavasarį Bazelyje išspausdintų *XXX Dialogų*, kurių dalis apie Trejybę buvo dedikuota Radvilui. Jungtinėmis šveicarų bažnyčių vadų pastangomis 1563 m. lapkritį paskelbus Ochino ekskomuniką, šis buvo priglaustas Radvilo.[65] Laiške Ochiną Radvilas vadino garbingu ir krikščionių tikėjimui nusipelniusiu asmeniu, bet išsigynė skaitęs jo *Dialogus*:

[antitrinitoriai] taip pat teigia, kad neseniai pasirodžiusiuose kai kuriuose dialoguose apie Trejybę, kuriuos parašė Ochinas, asmuo krikščionių tikėjimui pripažintai nusipelnęs, aiškiai smerkiama ir atmetama senoji scholastikų doktrina apie Trejybę. Nors ta knyga ir buvo dedikuota mums, jos iki šiol ne tik neskaitėme, bet net ir nematėme. Sakoma, kad tie dialogai buvę mums pasiųsti, bet kai kurie žmonės – pernelyg karščiuodamiesi – pasistengė, kad ji iš Vokietijos nepasiektų Lenkijos.[66]

Laiškuose Ciuricho ministrams kunigaikštis dėl heterodoksijos plitimo ir Bažnyčios skilimo kaltino tik Stancarą, arijonizmu užkrėtusį ne tik Šveicariją ir Vokietiją, bet ir Lenkiją bei Lietuvą, ir niekur nepripažino Biandratos paklydimo. Ciurichui taip pat buvo paskelbta apie moratorines idėjas susilaikyti nuo filosofinės terminijos aptarinėjant Trejybės klausimus. Į Ciurichą kunigaikštis siuntė ir Grzegorzo Pawełо laišką bei Jano Kazanowskio poleminį atsakymą Calvinui ir neslėpė nusivylimo ką tik, rugpjūčio 7 d. išleistu Parčuvo ediktu, inicijuotu žmonių, „nesuprantančių polemikos dėl Trejybės esmės". 1565 m. pavasarį rašytas ilgas ciurichiečių laiškas Juodajam, kuriame buvo priekaištaujama dėl Ochino *Dialogi XXX* ir kunigaikščio polinkio veltis į antitrinitoriškas diskusijas, Radvilo, staiga mirusio Vilniuje tų pačių metų gegu-

65 Plačiau apie tai žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 523–535.

66 M. Radvilas Juodasis J. Calvinui, 1564 07 06, Brasta, in: Co, XX, nr. 4125, 336: Prodiisse etiam dicunt, non ita pridem certos dialogos de trinitate Bernhardini Ochini, viri de pietate christiana optime meriti, qui in eisdem dialogis suis veterem scholasticorum doctrinam de hoc dogmate non obscure taxet ac reprehendat. Qui quidem libellus tametsi nobis dicatus est, eum tamen hactenus nedum legimus, sed ne vidimus quidem. Aiunt quidem ad nos fuisse missos, sed tamen studiose a quibusdam interceptos, ne ex Germania in Poloniam penetrent.

žės 28-ąją, manoma, jau nebepasiekė.[67] Netrukus po Juodojo mirties sukviestas generalinis lietuvių ir lenkų sinodas (1565 06 10) Bžezinuose (Brzeziny na Pomrożu) istoriografijoje laikomas pirmuoju atskiru LDK ir Lenkijos generaliniu, nuo evangelikų bendruomenės atskilusių antitrinitorių sinodu, pradėjusiu mažųjų brolių Bažnyčios istoriją.[68]

Šveicarijos reformatų priešiška reakcija tradicinį trinitorizmą kvestionavusių asmenų atžvilgiu bei Ciuricho teologų inicijuotas verdiktas Ochinui kaip antitrinitoriui vertinamas įvairiai. Kai kurie tyrinėtojai kovą su Ochinu ir kitais heterodoksais apibūdina kaip pernelyg gynybišką helvetų poziciją, kuri, reviduodama savo ortodoksiją, galutinai atsikratė polemikos ir galimų iššūkių.[69] Radvilo suteikta globa Italijos maištininkams tik patvirtino jau nuo 1553 m. demonstruotą LDK Bažnyčios vado siekį laikytis atviro samprotavimo strategijos ir didžiųjų konfesijų diktatui nepavaldžios politikos. Atskilėlių kvietimas grįžti prie biblinės kalbos ir Apaštalų išpažinimo kartojo į Italijoje pradėtą kelią, kvestionuojantį Nikėjos tikėjimo išpažinimą. Bullingeris jau prieš šią trinitorinę polemiką buvo kritikavęs Vakarų erezijas, teigiančias Rašto raidės absoliutumą, iškeldamas prasmės, o ne raidės viršenybę. Panašiai ciurichiečiai vertino ir Biandratos idėjas. Wolfas Biandratą lygino su Arijumi, kuris taip pat savo erezijas, siekdamas jų efektyvumo, siejęs su tikraisias žodžiais.[70] Ciuricho teologai nuolat akcentavo Lenkijos bei LDK evangelikų paraleles su arijonizmu.[71] 1565 m. laiške perspėdami Radvilą dėl heterodoksiškumo pavojų, ciurichiečiai priešino doktrininės vienovės laikus, kuomet pakako Apaštalų tikėjimo grynumo ir švarumo, savo laikmečiui, kuriam reikalingas veržlesnis konfesionalumas. Šią kovingą helvetų lyderių poziciją palaikė ir Lenkijos reformatai ortodoksai, ypač Kristupas Treckis (Trecy, Tricesius, Trecius, Thretius, m. 1591), Krokuvos kalvinistų gimnazijos rektorius, kuris buvo vienas aktyviausių kovotojų su LDK ir Lenkijos socinizmu, itin aktyviai korespondavęs su šveicarų lyderiais.[72]

Nebiblinės kalbos apologija, tiek kaip praktinis Bažnyčios tiesos gynimo nuo erezijos būdas, tiek kaip legitimuota egzegetinė norma, buvo pagrindinis 1563 m. Sarnickio ir Lenkijos reformatų pronikėjinės frakcijos prašymu parašyto darbo *Responsio ministrorum Tigurinae ecclesiae ad argumenta Antitrinitariorum Italopolonorum* akcentas. Kaip nurodo Taplinas, rankraščio pavadinimas ir paraščių marginalijos rašytos

67 Ciurichiečiai M. Radvilui Juodajam, 1565, in: WOTSCHKE, Briefwechsel, nr. 332.
68 WILLIAMS, Anabaptism and Spiritualism, 235; Acta synodalia ecclesiarum 2, 193–194.
69 Plačiau žr. SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 54–55;TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 112–169.
70 J. Wolfas F. Lismaniniui, 1561 09 29, Ziurichas, in: WOTSCHKE, Briefwechsel, nr. 229.
71 TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 190.
72 WOTSCHKE, Christoph Thretius, 1–42; 151–210.

Bullingerio ranka.[73] Jo atsakymą į Lenkiją atvežė Treckis, grįždamas į Lenkiją iš Ciuricho tų pačių metų birželį.

Veikale buvo pasmerktas triteizmas, Biandratos, Gentile ir Paweło subordinacionizmas, iškeliant Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios koesencialumą.[74] Nurodyta, kad nors Šventajame Rašte Dievas įvardijamas ir nenurodant jo savybių, jis turi būti suvokiamas ne kaip Tėvo, bet kaip Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios įvardijimas. Darbe atmesti ir įtarimai, jog ortodoksinė Trejybės doktrina sugestionuoja ketverybę, kurią sudaro trys personos ir viena esencija, aiškinant, kad konsubstancialumo doktrina nėra popiežinis išradimas, bet tikra Rašto faktų eksplikacija. Nebibliniai terminai, tokie, kaip *Trejybė*, *esencija*, *persona* – nėra nei sofistiniai, nei pagoniškos prigimties, bet nuo amžių pašventinti bažnytiniame vartojime. Bullingeris kritikavo radikalų teiginį, jog tai, kas nedėstoma Rašte, turi būti atmesta ir pagrindė poziciją, jog dalykas, kuris negali būti įrodomas kaip prieštaraujantis Raštui, jei net nėra aiškiai eksplikuotas Rašte, yra priimtinas Bažnyčiai. Antitrinitoriai, jo nuomone, susikoncentruodami ties raide (*verbum*) pamiršta tai, kokia yra jos reikšmė (*res*). Toks pat konservatyvumas buvo pademonstruotas ir kitame nepublikuotame Bullingerio veikale *Trinitas Dei, et patris filiique in substantia coaequalitas.*[75] Tyrinėtojų nuomone, šis veikalas parodo, kaip Lenkijos ir LDK bažnyčių schizma paveikė Bullingerio konfesionalizmą. Nors ir nenoromis, Bullingeris turėjo padaryti išvadą, jog vien tik Apaštalų tikėjimo išpažinimo nepakanka tam, kad būtų galima apsaugoti Bažnyčią nuo „eretikų“, kurie išmoko iškreipti jo prasmes taip, kad paremtų savo klaidas. Kita vertus, Bullingeris tik detalizavo tai, ką patvirtino jau Antrojoje Šveicarų konfesijoje – *predicatio verbi Dei est verbum Dei.*[76]

Radvilui nepavyko sustabdyti 1564 m. rugpjūčio 7 d. karaliaus išleisto Parčuvo edikto, kuriam pritarė ir katalikai, ir naujieji reformatų ortodoksai. Žygimantas Augustas ediktą, tiesiogiai nukreiptą prieš užsienio (iš tiesų, daugiausiai italų antitrinitorius) „eretikus“, uždraudžiant jų veiklą ir buvimą LDK ir Lenkijoje, paskelbė spaudžiamas sutelktų konfesinių jėgų. Edikto atsiradimas buvo nulemtas heterodoksinės sumaišties, išgasdinusios ne tik katalikus, bet ir evangelikus. Aktyviausiai dokumento išleidimą inicijavo Hosijus ir popiežiaus nuncijus Commendone. 1564 m. pabaigoje, Biandrata ir Transilvanijos unitorių lyderis Dávidas išsiuntė

73 Rankraštis Ciuricho miesto archyve, žr. TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 190.

74 TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 190.

75 Apie rankraštį, saugomą Ciuricho Centrinėje bibliotekoje, žr. TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, 192. Veikalas be datos, bet Taplino manymu, atsižvelgiant į tai, kad jame apeliuojama į V. Gentile veiklą Lenkijoje ir Transilvanijoje, bet neminima jo egzekucija 1566 m. rugsėjį, jis parašytas tarp 1564 ir 1566 m.

76 Ibid., 192.

laiškus Radvilui Juodajam, kuriuose jie kunigaikštį skatino neapleisti tikrojo Kristaus mokymo.[77] Gindamas galimybę ir toliau Lietuvoje ir Lenkijoje plėtoti trinitoristinę polemiką, Radvilas Juodasis situaciją bandė gelbėti įvairiomis priemonėmis. Trejybės klausimus liečiančias problemas Radvilas nagrinėjo ir 1564 m. gruodžio 10 d. laiške kardinolui ir Varmijos vyskupui Hosijui, prašydamas jį nepersekioti kitatikių.[78] Šis Radvilo tekstas buvo apgalvotas ir diplomatiškas triteistinis traktatas, parašytas bendradarbiaujant su intelektualais, visų pirma, sekretoriumi Janu Mączyńskiu. Laiškai įtakingam katalikų hierarchui buvo subtilus žaidimas, siekęs katalikų pozicijos sušvelninimo ką tik išleisto edikto prieš antitrinitorius kontekste. Juodasis kreipėsi į Hosijų pagirdamas jo nuosaikumą dalyvaujant polemikoje dėl Trejybės, ignoruodamas paties Hosijaus išsakytą poziciją neginti jokios eretikų stovyklos. Trejybės klausimą, kaip esminį teologinį klausimą, buvo pasiūlyta spręsti provinciniame Bažnyčios sinode. Prie šio Juodojo laiško Mączyńskis pridėjo savo laišką Hosijui, iš kurio matosi, kad Biandrata ir būdamas Transilvanijoj palaikė ryšius su Radvilu ir pranešinėjo jam apie religinę situaciją šalyje, kurioje unitorizmas netrukus tapo viena iš valstybinių konfesijų. Mączyńskio laiške buvo perteiktas Biandratos laiško Radvilui entuziazmas, pabrėžiant didelę antitrinitorizmo sėkmę Transilvanijoje ir Jono II Žygimanto apsisprendimą išpažinti šią konfesiją bei Dávido laiško Radvilui turinys, kuriame Dávidas gyrė kunigaikščio pastangas ginant krikščionybę.[79]

Socinistinio tinklo plėtra iš Transilvanijos: prieš simuliakrą, už vargšą Kristų

Popiežiaus nuncijui Giovanniui Francesco Commendonei (1523–1584) Lenkijoje ir Lietuvoje pradėjus inicijuoti akciją prieš užsieniečius eretikus, 1563 m. (prieš rugsėjo 5 d.) Biandrata, pakviestas Transilvanijos valdovo, Izabelės Jogailaitės sūnaus Jono II Žygimanto (Sigizmundo Zápolya), pasitraukė į Albą Juliją. Tikrosios šio išvykimo priežastys nėra žinomos, tačiau istoriografijoje svarstoma, kad Biandrata galėjo pasitraukti ir dėl to, kad jam nepavyko sustabdyti anabaptistinių tendencijų LDK ir Lenkijos mažųjų brolių bažnyčiose. Transilvanijoje Biandrata ne tik ėjo Jono II Žygimanto

77 Hosius, Epistolae 5, 565–566.

78 M. Radvilas Juodasis S. Hosijui, 1564 12 10, in: Hosius, Epistolae 5, 570–580; Wotschke, Zur Geschichte, 83–88.

79 J. Mącyńskis S. Hosijui, 1564 12 09, in: Hosius, Epistolae 5, 565–566. Laiškas anksčiau skelbtas Wotschke's, žr. Wotschke, Zur Geschichte, 91–92.

dvaro gydytojo pareigas, bet ir išvystė produktyvią religinio mąstytojo veiklą ir tapo autoritetingu Lenkijos, Lietuvos ir Transilvanijos antitrinitorių tinklo koordinatorium. Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Transilvanijoje Trejybės kritika patyrė didelę sėkmę ir susiformavo kaip oficiali unitorizmo konfesija. Intensyvesnis unitoristinės spaudos išplitimas tiek vengrų, tiek lotynų kalbomis nulėmė tai, kad šios konfesijos išpažinėjų Transilvanijoje buvo daug daugiau, nei LDK ir Lenkijoje. Biandratai padedant Transilvanijos valdovo dvaro pamokslininku tapo Ferencas Dávidas (1510–1579), patyręs Biandratos įtaką ir tapęs Transilvanijos unitorizmo lyderiu. Tiek Biandrata, tiek Davidas, kaip paliudijo Mączyński, iš Transilvanijos palaikė korespondencinius ryšius ir su Radvilu Juoduoju.
Biandrata ir Dávidas kartu pasiekė, kad 1571 m. seimas Transilvanijoje unitorizmą pripažino lygiateise krikščioniška konfesija, o Žygimanto senojo anūkas Jonas II Žygimantas tapo istoriniu unitorizmą išpažįstančiu Europos šalies valdovu. Jau tais pačiais 1571 m. jam mirus ir 1572 m. gegužę Transilvanijos sostą perėmus katalikui Steponui Batorui (1576 m. tapęs Lenkijos karaliumi jis perleido sostą katalikui broliui Kristupui), Dávidas neteko dvaro pamokslininko vietos. Netrukus į šalį atvykus jėzuitams, Transilvanijoje ėmė menkėti ir Biandratos prestižas. Tačiau ir Steponui Batorui tapus Transilvanijos valdovu, Batoras sugebėjo išlikti valdovo patarėju ir artimu patikėtiniu. Biandrata buvo vienas aktyviausių politikų, nulėmusių sėkmingą Stepono Batoro elekcijos Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu procesą. Tuo klausimu 1575 m. jis buvo atvykęs į Varšuvą, kur lapkritį seime kaip Transilvanijos kunigaikščio pasiuntinys pasakė įtaigią kalbą už Batoro kandidatūrą, kurioje pabrėžė, kad Batoras, papročiais ir religija giminiškos Vengrijos kandidatas, yra pasirengęs laikytis tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, tiek Lenkijos karalystės laisvių ir teisių.[80]
Ne tik Biandratos gyvenime, bet ir viso antitrinitorizmo istorijoje reikšminga cezūra buvo pasikeitusiomis Transilvanijos politinėmis aplinkybėmis 1579 m. įvykęs Dávido teismas: paties Biandratos, buvusio artimo Dávido bičiulio ir bendradarbio, iniciatyva bei Fausto Sozzinio pritarimu. Dávido ir Biandratos veiklos strategijos ėmė išsiskirti dėl Dávido pozicijos radikalėjimo ir nuo 1577 m. imto propaguoti nonadorantizmo. Dávido požiūriu, jei žodį *invocatio* suprantame kaip Dievo garbinimą (*cultus*) arba maldą, kurios metu Dievo prašome kūniško ar dvasinio gėrio, tai turime pripažinti, kad šv. Rašte niekur ši funkcija nesiejama su Kristumi. Į Kristų negalima melstis arba jį garbinti dėl keleto priežasčių: Dievo įsakymo, draudžiančio melstis į ką nors kitą, išskyrus jį; paties Kristaus mokymo melstis į Tėvą; maldos „Tėve mūsų“, skirtos

80 BIANDRATA, Cum eo demum ventum sit, 176–183.

ne Sūnui, o Tėvui, pavyzdžio. Dėl to malda yra teisinga, jei nukreipta į Tėvą, ir neteisinga, jei nukreipta į Sūnų.

Biandrata nepritarė nei nonadorantistinėms, nei anabaptistinėms unitorizmo tendencijoms, laikydamasis nuostatos, kad tai neesminiai, negatyviai kitų krikščioniškųjų jėgų vertinami ir atvirą neapykantą unitoriams skatinantys sprendimai. Iš Transilvanijos, kurioje unitorizmas patyrė sėkmę, Biandrata stengėsi suvienyti Transilvanijos unitorizmo pajėgas su LDK ir Lenkijos mažųjų brolių stovyklomis. Dar 1565 m. rugsėjo 21 d. kristologines problemas sprendusiame laiške Grzegorzui Pawełui jis nurodė neužsiiminėti antraeiliais klausimais, galinčiais užtraukti tik lyderių persekiojimą.[81] Transilvanijos unitorizmas su Biandrata priešakyje nepriėmė ir radikalių socialinių ir konfesinių Rakovo komunos, susiformavusios 1569 m. idėjų.[82] Pasitelkdamas savo ryšius Biandrata formavo neigiamą Dávido vertinimą LDK ir Lenkijoje bei siekė jo pasmerkimo palaikymo.

Siekdamas įveikti Dávido nonadorantizmą, 1578 m. lapkritį iš Bazelio į Transilvaniją Biandrata pasikvietė tarp heterodoksų kylantį autoritetą Faustą Sozzinį, kuris Kološvare praleido pusę metų, iki 1579 m. birželio. Nonadorantizmo klausimais Sozzinis diskutavo su Dávidu (pas kurį ilgą laiką buvo ir apsistojęs) ne tik žodžiu, bet ir raštu. Polemiką su Dávidu jis diplomatiškai išdėstė darbe *De Jesu Christi invocatione disputatio, quem Faustus Socinus Senensis per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579, paullo ante ipsius Francisci obitum.*[83] Sozzinis siekė ne konfrontuoti, bet suvienyti antitrinitorių mintį, radikaliai nesiginčijant dėl neesminių dalykų, tačiau Dávido pažiūrų jam nepavyko pakeisti. Sozziniui išvykus, Biandrata ryžosi viešai atsiriboti nuo buvusio bičiulio ir net bendradarbiavo jį uždarant į kalėjimą, kuriame dėl žiaurių sąlygų Dávidas netrukus (1579 m. lapkričio 15 d.) mirė. Biandrata perėmė bažnytinio unitorių lyderio Transilvanijoje vietą, tačiau tiek jis, tiek Sozzinis užsitraukė Dávido pasekėjų nonadorantistų nemalonę. Sozzinio biografas unitorius Samuelis Przypkowskis (1592–1670) Sozzinio gyvenimo aprašyme (apie 1631 m., pirmas leidimas 1634 m.) šią istoriją įvertino gindamas Sozzinio nekaltumą. Przypkowskis Sozzinio veiklą vertino kaip gryną ir nesuinteresuotą tiesos ieškojimą, pabrėždamas, kad Dávidui savo pažiūrų įtvirtinimas buvo svarbesnis nei tiesa.[84] Dávido gynėjas, kitas iškilus Transilvanijos teologas Jakobas Paleologas, 1583 m. buvo areštuotas inkvizicijos ir po dviejų metų nukirsdintas. Savo veikale *Defensio Francisci Davidis* (*Francisko Dávido apgynimas*) kreipdamasis į Biandratą Paleologas nurodė, jog pastarasis pasielgė

81 Acta synodalia ecclesiarum 2, 352–359.
82 Szczucki, Polski ir siedmiogrodzki unitarizm, 72–73.
83 Bibliotheca fratrum polonorum II, 709–760.
84 Przypkowski, Vita authoris, 2r–2v.

lygiai taip pat žiauriai, kaip ir Serveto atžvilgiu Calvinas, pasmerktas už tai italų disidentų. Biandratos poelgiu, jį laikydami dviveidyste ir politiniu prisitaikėliškumu pasikeitus aplinkybėms, stebėjosi ir amžininkai jėzuitai.[85] Sykiu su Paelologu Dávido poziciją gynė ir Lenkijos mažųjų brolių dalyvavimą Transilvanijos teologo pasmerkime aktyviai kritikavo Simonas Budnas. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, Dávido įkalinimas ir jo mirtis paliudijo pačių antitrinitorių, iki tol skelbusių toleranciją ir sąžinės laisvę, ribas. Dávido, unitorizmo istoriografijoje tapusio kankiniu, istorija, pakirto unitorių pasitikėjimą Biandrata. Dalis Transilvanijos unitorių nuo 1579 m. bandė atsiriboti nuo Biandratos, anot jų, išdavusio sąžinę dėl savo servilistinių interesų dvare. Iš kai kurių Transilvanijos unitorių Biandrata susilaukė Judo Iskarijoto, asmens „iš gyvačių padermės“ įvertinimo.[86] Atsiribojęs nuo Dávido, Biandrata visiškai pasikliovė Sozziniu kaip pagindiniu mažųjų brolių Bažnyčios lyderiu, nuo 1579 m. įsikūrusiu Mažojoje Lenkijoje. Ankstyvojo socinizmo doktrinos ištakomis tapo nonadorantizmą įveikusios heterodoksų pajėgos, nuolat stiprinusios savo ryšių tinklą. Lenkijos socinistų bendruomenėje Biandrata iki gyvenimo pabaigos išliko neformaliu autoritetu.

Biandratos religiniai darbai Transilvanijoje buvo spausdinami anonimiškai. Biandrata laikėsi bendros pagrindinės ankstyvojo unitorizmo idėjinės krypties, siekiančios priešnikėjinės krikščionybės turinio atstatymo ir „sekimo Kristumi“. 1566–1569 metais Transilvanijoje, Alba Julijoje, buvo išspausdinta eilė Biandratos parengtų darbų, tapusių klasikiniais XVI a. heterodoksinės minties paminklais. Dalis jų buvo parengta kartu su Ferencu Dávidu ir kitais bendradarbiais. Vieni reikšmingiausių neabejotinai Biandratos autorystei priklausančių šio laikotarpio veikalų – *Antithesis Pseudochristi cum vero illo ex Maria nato* (*Netikro Kristaus ir tikro, gimusio iš Marijos antitezės*, 1568); *Aequipollentes ex Scriptura phrases de Christo filio Dei ex Maria nato figuratae* (*Raštui prilygstantys teiginiai apie iš Marijos gimusį Dievo Sūnų Kristų*, 1568). Kartu su Dávidu Biandrata šiuo laikotarpiu publikavo tokius svarbius unitorizmo veikalus, kaip *De falsa et vera unius Dei, Filii et Spiritus Sancti cognitione* (*Apie tikrą ir kaidingą Dievo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios vienovės pažinimą*), *De regno Christi liber primus. De Regno Antichristi liber secundus* (*Pirmoji knyga apie Kristaus karalystę. Antroji knyga apie Antikristo karalystę*, 1569) ir kitus darbus. Jungtiniame Transilvanijos ir Lenkijos antitrinitorių leidinyje *De falsa et vera* iš viso buvo paskelbti 24 kūriniai.[87] Leidinys 1567 rugpjūčio 7 d. buvo dedikuotas Transilvanijos valdovui Jonui II Žygimantui.[88] Unitorizmo istoriografijoje ši publikacija vertinama kaip kertinis XVI a.

85 Firpo, Antitrinitari nell' Europa orientale, 78–89.
86 Plačiau apie Transilvanijoje kilusią unitorių opoziciją Biandratai, ibid., 91–92.
87 Plačiau žr. Pirnát, Introduction, i–lxxvi.
88 De falsa et vera, ii–iv.

antitrinitorizmo ideologijos veikalas, paviešinęs ir apibendrinęs ideologiją, kuri iki tol buvo išpažįstama fragmentiškai ir slaptai.[89] Veikalo antrojoje dalyje pirmą kartą buvo paskelbtas ir 1561 m. Ciuriche pabaigtas Lelio Sozzinio tekstas *Brevis explicatio*, kuriame pateikta Evangelijos pagal Joną pirmojo skyriaus interpretacija tapo naujosios socinizmo egzegezės pagrindu.[90] Leidinyje *De falsa et vera* XVI a. unitorizmo istorija buvo įvertinta ir apžvelgta visos krikščionybės istorijos kontekste. Šio rinkinio idėja buvo paremta restituciniais tikrosios krikščionybės atstatymo motyvais ir teiginiu, jog teologinė ir filosofinė sofistika, kurios rezultatas yra „baisus simuliakras", mokymas apie Trejybę ir tridalį Dievą (*una essentia et tribus personis doctrina*), užtemdė krikščionybės šviesą. Remiantis Biblijos pasakojimu apie Dievo ištikimuosius, klajojančius dykumoje ir ieškančius Pažadėtosios žemės, buvo išplėtota alegorija apie kelionę į tikrąją reformą, kurios svarbiausias tikslas - tiesos paieškos. Krikščionys turi žinoti, kad šias paieškas visomis priemonėmis tramdo Antikristas.

Supaprastinta, iš priešininkų primestos kritikos kylanti populiarioji antitrinitorizmo, kaip neigiančio Kristaus dieviškumą, interpretacija, jai priskiriant nihilistines tendencijas, iškreipia tikrąją heterodoksų religingumo specifiką. Tradicinės dogmatikos revidavimas ir scholastinių terminų atsisakymas, Tėvo dievystės ir natūraliosios Kristaus žmogystės atskyrimas unitorizmui suteikė gilią antropologinę tikėjimo perspektyvą. Kristaus, Tėvo valia tapusio žmonių išganytoju, natūralios žmogiškosios kilmės išryškinimas skatino asmens ir Kristaus tapatybės procesus, atveriančius tikrąjį, „vargšą", „silpną", „neturtingąjį" Kristų-žmogų, kentėjusį ir gavusį iš Tėvo šlovę. Ankstyvasis socinizmas atmetė „netikrąjį", „amžinąjį", „galingą", „turtingą", apsuptą pasaulio šlovės ir meiliai dalinantį malonę Kristų kaip išgalvotą: tai „turtingas Kristus, paskui kurį eina popiežius Antikristas drauge su visu pasauliu".[91] Vargšo Kristaus sekėjai buvo pasaulio neapkenčiami „pamaldūs varguoliai", šią nusižeminimo nuostatą atspindėjo ir įsitvirtinę Mažosios bažnyčios ir mažųjų brolių vardai. Tokia orientacija ne tik skatino unitorių bendruomenės atsiribojimą nuo Antikristo pasaulio, bet ilgainiui sukėlė ir prieštaravimų bei skirtingų minčių apie tai, koks turi būti tikrojo Kristaus sekėjo kasdienis gyvenimas ir krikščioniškoji praktika.

Biandratos mintis buvo kristocentrinė ir antischolastinė, aktualizavusi žmogiškosios Kristaus prigimties ir moralės aspektus.[92] Jau žymiajame savo 1565 m. laiške

89 Taip šių darbų pasirodymą įvertino jau XVIII a. vengrų unitorizmo istorikas Janos T. Kénosy savo veikale *Unitario-ecclesiastica Historia Transylvanica*, žr. Firpo, Antitrinitari nell' Europa orientale, 14.

90 Netrukus pasirodė ir Grzegorzo Pawełо lenkiška šio darbo interpretacija *Wykład na pierwszą kapitułę Jana świętego Ewangelijej wedle pisma świętego nowego testamenta*, žr. Górski, Grzegorz Paweł, 248; Szczucki, La prima edizione dell' "Explicatio", 320, 323.

91 Tokios opozicijos buvo išryškinamos daugelyje G. Biandratos veikalų.

92 Žr. pavyzdžiui, Górski, Nieznany druk Blandraty, 270.

Grzegorzui Pawełui Biandrata nurodė, kad Kristus apaštalų niekur neapibūdinamas kaip „natura Deum“ ir padarė išvadą, kad Kristus kaip išganytojas „viską iš Tėvo įgijo, iš savęs nieko neturėjo“ (*Christum omnia a patre accepisse, nihil a seipso habere*).[93] Biandratos teologija neteikė išvadų, bet kvietė atsisakyti scholastinių išvedžiojimų apie dvejopą Kristaus prigimtį bei gilintis į Šventojo rašto paslaptis ieškant tiesos ir nušvitimo. Anot Biandratos, pasaulyje ir bažnyčiose įsitvirtino Antikristo paskleista iškreipta, prasimanyto, Antikristo „puošmenomis ir skraistėmis padabinta“ Kristaus samprata, kuri neturi jokio patvirtinimo Biblijoje, bet yra mėgstama ir puoselėjama sofistų bei „filosofinių puošmenų“ mėgėjų. Šis vaizdinys sukūrė galingo, amžino, turtingo pseudokristaus kultą, skatinantį galios, prabangos, teatralizuotų apeigų, veidmainystės, nelygybės plėtrą bei tuščią išganymo viltį:

Amžinasis, turtingas, dosnus, ar veikiau išlaidus Kristus į savo tarnus priima kiekvieną, pažymi per krikštą savo ženklu, nesvarbu, ar tas žino apie tai, ar nežino, nors netikėtų evangelija ir jos niekuomet neklausytų, kad tik pripažintų popiežių, būtų priėmęs sutvirtinimo sakramentą, garbintų mišias (nes nesuprasdamas negali girdėti, ką ten murma), mokėtų dešimtines, leistųsi būti patepamas gimdamas ir mirdamas. Visiems tiems be išimties Kristus žada amžinąjį gyvenimą, nes už kiekvieną tokį išpažinėją laikomos keistos pamaldos Šventajai Trejybei ir giedamos giesmės. Nė vieno iš savųjų išpažinėjų negąsdina pragaru, nes skiria jį tik atsimetėliams nuo Romos sostinės ir tiems, kurie nemoka dešimtinių; tuos vien prakeikia ir pragarui pasmerkia. Saviesiems grasina skaistykla, ypač beturčiams, kurie negali sukrauti jubiliejinės aukos ir dėl skurdo negali užpirkti mišių su varpų skambesiu.[94]

Antikristas „puošmenomis ir skraistėmis“ paslėpė tikrąjį Kristų, kurį Biblija liudija iš Marijos gimus konkrečiame laike ir konrečioje vietoje, vargšą, neturtingą Kristų, kurį Tėvas padarė savo sūnumi, patepė ir suteikė galią. Kristus turi vieną ir nekintamą prigimtį, o ne prasimanytas dvi tarpusavyje besivienijančias prigimtis:

Kristus būdamas vargšas, turėjo neturtingus ir paprastus apaštalus, ne sofistus, bet žvejus, kurie pasakojo apie jį pasauliui ir įspėdavo, kad neieškotų žinių filosofijoje nei žmonių išmintyje. Pats Kristus įspėdavo savo išpažinėjus, kad iš Bažnyčios tėvų nedarytų

93 G. Biandrata Grzegorzui Pawełui, in: Acta synodalia ecclesiarum 2, 355.

94 Biandrata, Antithesis, 98: Christus aeternus dives, ut liberalis, vel potius prodigus, quoslibet in suum famulitium asciscit et suo charactere signat in baptizmo, etiam si hoc ille sciat vel nesciat, etiam in Evangelio non credat unquam nec illud audiat, modo papam agnoscat, confirmetur, Missam respiciat (audire enim non potest, quae mussantur, nec intelliguntur). Decimas det, ungi se etiam patiatur, ut natus ita moriturus, ijs omnibus nullo eexcepto, pollicetur vitam aeternam Christus aeternus, cum pro quolibettali offeratur ibi tremendum sacrificium S. Trinitati et vigiliae canantur. Inferno etiam nullum terret suum, quia illud non habet nisi pro Apostatis a sede Romana, et decimas non solventibus, quos solos inferno devovet excommunicatos. Sed Purgatorium omnibus suis deninciat, praecipue vero pauperibus qui iubileum conducere non possunt, et missas mercari cum sono campanarum prae egestate nequeant.

savo mokytojų, bet išpažintų Dievą kaip vienatinį Tėvą, o Kristų – kaip Mokytoją. Dėl to į šio Kristaus pusę nestojo Bažnyčios tėvai filosofai, nei sofistai, nei scholastai, nei susirinkimai; ne tik nemokė apie jį, bet netgi jį smerkė.[95]

Tai, jog antropologinė perspektyva buvo esminis ankstyvojo socinizmo aspektas, pastebėjo jau su ja polemizavę amžininkai. Ankstyvojo socinizmo oponento, Ciuricho reformatų teologo Simlerio nuomone, antitrinitorizmo ideologiją plėtoję mąstytojai negalvojo apie Dievą ir rėmėsi ne teologinėmis, bet filosofinėmis prielaidomis, teigdami, jog tiesa ir gėris priklauso tik nuo asmeninės moralės ir asmens geradarystės kito atžvilgiu.[96] Pasaulietiniai ir filosofiniai principai, iškelti aukščiau už Bažnyčios mokymą, buvo ir pagrindinės Andriaus Volano kritikos unitorizmo išpažinėjams prielaidos.

Apie Biandratos gyvenimo pabaigą žinių išliko nedaug. Panašu, kad po Kristupo Batoro mirties (1581), kuomet valdžią Transilvanijoje perėmė jo sūnus Sigizmundas, jis grįžo į Lenkiją ir LDK valdžiusio Stepono Batoro dvarą. Tai galėjo įvykti 1582 arba 1583 m., nes 1581 m. rugsėjį Biandrata dar buvo Transilvanijoje.[97] 1583 m. Fausto Sozzinio tiksliau nedatuotame laiške Biandratai šis vadinamas „Lenkijos karaliaus Stepono vyriausiuoju gydytoju ir artimiausiu patikėtiniu".[98] Jau senas Biandrata aktyviai gydytojo pareigų nebėjo, jo iniciatyva Lenkijos ir Lietuvos valdovo mediku dirbo kitas italų disidentas, artimas Fausto Sozzinio bičiulis Niccollò Buccella (miręs 1599 m.). Dokumentai liudija iki pat senatvės išlikusį didelį Biandratos autoritetą Fausto Sozzinio aplinkoje. Jau 68-erių sulaukusį Biandratą Sozzinis vadino savo globėju. 1583 m. laiške Sozzinis prašė Biandratos sutikimo dedikuoti jam savo veikalą prieš Volaną, primindamas, kad pats Biandrata tokį atsakymą Volanui Sozzinį įsakmiai ragino parašyti. Nors Biandratos atsakymas Sozziniui nežinomas, panašu, kad Biandrata nesutiko su Sozzinio pasiūlymu dedikacijoje nurodyti jo pavardę.[99] Ir gyvenimo pabaigoje Biandrata vengė viešinti religinę nuomonę savo vardu. 1588 m. Biandratą ištikusios mirties aplinkybės, apie kurias yra išlikę prieštaringų istorinių užuominų, detaliau nežinomos.

95 BIANDRATA, Antithesis, 99: Christus pauper, pauperes quoque et simplices Apostolos, piscatores non Sophistas habuit, qui illum orbi praedicarunt, et a philosophia omnes dehortati sunt, humanisque doctrinis. Quin et ipse Christus praemonuit suos, ne patres sibi vocarent vel Magistris, uno patre Deo, et Magistro Christo contenti. Quare etiam hic Christus pauper, nullos patres vel philosophos, sophistas, scholasticos, aut concila habuit, quin ab istis fuit damnatus, tantum abest ut praedicaretur.

96 Žr. Simlerio veikalo *Scripta veterum Latina de una persona ed duabus naturis* pratarmę (Josias Simlerus candido lectori).

97 Žr. M. Squarcialupio laišką F. Sozziniui, kuriame Squarcialupis nurodo, kad G. Biandrata gavo L. Sozzinio veikalą prieš Paleologą, in: SOCYN, Listy I, 125.

98 F. Sozzinis G. Biandratai, 1583, Pawlikowice, in: SOCYN, Listy 1, 212–214.

99 F. Sozzinio veikalai prieš A. Volaną pasirodė su dedikacija Žemaičių seniūnui, LDK antitrinitorizmo rėmėjui Jonui Kiškai. Žr. SOCYN, Listy 1, 336.

SPECTABILI
ET MAGNIFICO DO-
MINO, D. IOHANNI CHOT-
KOWICZ, SVPREMO MAGNI DV-
CATVS LITHVANIAE MARSALCO, ET
generali Samogitiæ Capitaneo &c. Domino
amico charissimo & obseruādissimo.

VM IN HAC VLTI-ma Mundi senecta, & fatali quodammodo rerum omnium ruina, miserandam Ecclesiæ faciem contemplor, non solum foris tot atrocissimis immanissimorum hostium insultibus obiectæ, uerum etiam domi tot uirulentissimis diuersissimarum sectarum opinionibus distractæ, ut in duorum quoq; triumue congressu summam nunc fidei ac religionis inuenias disparitatem: Equidem & idolatricarum superstitionum corruptelarumq; doctrinæ, quæ nostra hæc tempora paulò antecesserunt, recordatione, & imminentium ex tàm enormi sacrorum omnium & prophanorum confusione, periculorum &

A 2 calami-

Mikalojus Pacas, *Orthodoxa fidei confessio* (Karaliaučius, 1566). Prakalbos į Joną Chodkevičių fragmentas. Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių biblioteka.

Vyskupas konvertitas Mikalojus Pacas ir Trejybės apgynimas

Katalikų bažnyčios vyskupas liuteronas

XVI a. pirmojoje pusėje daugelio Europos šalių katalikiškoji hierarchija, patyrusi Bažnyčios reformos iššūkius, suskilo į reformoms besipriešinusią konservatyviąją ir joms simpatizavusią filoprotestantiškąją stovyklas. Lietuvos Katalikų bažnyčioje iki pat jėzuitų veiklos pradžios dominavo konservatyvioji laikysena, kurios nusiteikimą jokiu būdu neišduoti „tėvų tradicijų" puikiai reprezentavo Bažnyčios remiamas lotyniškai rašęs poetas Mikalojus Husovianas (tarp 1495 ir 1500–po 1533), savo kūryboje skelbęs, jog Bažnyčios tradicijas ir apeigas Reformacijos naujovių akivaizdoje reikia „virvėm surišus" laikyti.[1] Reformacijos idėjas šalyje platino ir įgyvendino pasauliečiai.

Lietuvoje vis dėlto radosi vienas Katalikų bažnyčios hierarchas, išpažinęs protestantizmą. Tai vienos žymiausių LDK didikų giminės atstovas Mikalojus Pacas, apie 1527-uosius metus gimęs Palenkės vaivados Mikalojaus Paco ir Aleksandros Alšėniškės šeimoje.[2] Paco dėdė iš motinos pusės buvo Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis – didysis Lietuvos Reformacijos pradininko Abraomo Kulviečio priešininkas. Istorija apie tai, kad praėjus dvidešimčiai metų po Kulviečio bylos, Lietuvos Reformacijos persekiotojo sūnėnas pasuko protestantizmo keliu ir sukūrė vieną iš LDK evangelikų tikėjimo išpažinimų, sykiu likdamas Romos bažnyčios vyskupu, liudija apie įvairialypį konfesinių ir politinių įtampų laikotarpį XVI a. 7–8 dešimtmečiais.

Paco darbai patvirtina jo išsilavinimą, bet nėra duomenų apie galimas jo studijų vietas. Padedant dėdei Vilniaus vyskupui Alšėniškiui, tradiciniu nepotizmo būdu 1549-ųjų metų pabaigoje ar 1550-ųjų pradžioje Pacas tapo dekanu Vilniaus kapituloje bei gavo Naugarduko parapiją, nors neturėjo kunigo įšventinimų. Mirus tėvams (1549 m. tėvui, 1551 m. motinai), kaip vyriausias sūnus Pacas pradėjo rūpintis šeimos gerove, buvo įsivėlęs į daugelį bylų dėl valdų. Kreipėsi ir į Žygimantą Augustą, prašydamas skirti jam ir jo trims broliams bent dalį didelio turto, kurį jo dėdė Alšėniškis po savo mirties (1555 m.) buvo užrašęs valdovui. Po ilgų pastangų ir tikriausiai padedant savo globėjams Radvilams, 1558 m. atgavo kelias Alšėniškiui priklausiusias valdas ir dvarus.

Nuo 1554 m. Pacas ėjo karaliaus Žygimanto Augusto sekretoriaus pareigas, o 1557 m. valdovas Pacą nominavo Kijevo vyskupu. 1558 06 10 Pacas atsisakė dekano pareigų, bet liko Vilniaus kapitulos nariu.[3]

1 Husovianas, Apie šventojo Hiacinto gyvenimą ir darbus, 189.

2 M. Paco biografijos klausimais žr. Wolff, Pacowie 21–27; Wyczawski, Pac (Pacewicz), Mikołaj, 736–737; Prokop, Biskupi kijowscy, 45–52l; Prokop, Pseudo-Episcopus Kiovensis, 241–254.

3 Prokop, Biskupi kijowscy, 48.

Iki 1569 m. (Liublino unijos) LDK priklausiusi Kijevo vyskupija, įkurta XIV a. ir panaikinta 1798 m., buvo gana menkai katalikizuota ir toli nuo sostinės esanti vyskupija, įkurta stačiatikiškoje aplinkoje. Dėl įvairių priežasčių Pacas popiežiaus nebuvo įšventintas į vyskupus ir visą savo vyskupavimo laiką – 27-erius metus – išbuvo vyskupu nominatu. Viena vertus, Kijeve nebuvo ir kapitulos, kuri karaliaus nominuotą kandidatą į vyskupus pristatytų Romai ir pasirūpintų jo įšventinimu. Kita vertus, gana greitai po paskyrimo paaiškėjo, kad Kijevo vyskupas išpažįsta evangelizmą. Tačiau ir paskelbęs protestantišką konfesiją (1566) ir net vedęs[4], Pacas liko eiti Katalikų bažnyčios vyskupo pareigas ir Kijevo vyskupu iš viso buvo 27-erius metus. Šis savitas XVI a. LDK religinio gyvenimo atvejis liudija apie tuometinę protestantiškųjų jėgų, ypač Radvilų, galią bei paties Paco diplomatiškumą. Buvimas vyskupu nominatu užtikrino Pacui senatoriaus vietą, o šioje veikloje jis buvo aktyvus ir reikalingas karaliui Žygimantui Augustui kaip jo politinės linijos rėmėjas. Su šia situacija vėliau taikstėsi ir Steponas Batoras, vengęs atimti iš Paco vyskupo pareigybę per prievartą. Evangelikas Romos bažnyčios vyskupo poste liudijo ir apie tuometinės katalikų bažnytinės sistemos sunkumus kontroliuojant religinę aplinką Lietuvoje.

Greičiausiai jau nominuojamas vyskupu Pacas turėjo simpatijų Lietuvoje plintančioms evangelizmo idėjoms. Įtakos jam padarė LDK didikų aplinkoje veikę protestantų teologai, ypač Chodkevičių dvare dirbęs liuteronas, Melanchthono mokinys Georgas Weigelis.[5] 1563 m. kovą karaliaus nurodymu Pacas dalyvavo Rygos arkivyskupo Vilhelmo fon Brandenburgo (Wilhelm von Brandenburg, Wilhelm Hohenzollern) laidotuvėse, iš kur vyko į derybas su Ivanu IV į Maskvą. Rygoje jam teko bendrauti su liuteronais Meklenburgo kunigaikščiu Kristupu (Christoph von Mecklenburg-Schwerin) ir Livonijos ordino magistru, Kuršo hercogu ir Inflantų valdytoju Gotardu Kettleriu (Gotthard von Kettler), Radvilo Juodojo diplomatinės ir užsienio politikos bendradarbiais. Būsimų pokalbių su jais detales Vilniuje Pacas prieš kelionę aptarė su Radvilu Juoduoju, su kuriuo palaikė artimus santykius. Juodojo testamente (1565 05 27), Pacas buvo nurodytas vienu iš kunigaikščio vaikų ir valdų globėju.[6]

Pasakodamas apie dviejų LDK vyskupų (Protasevičiaus ir Paco) dalyvavimą seime popiežiaus nuncijus Giovannis Francesco Commendone 1564 m. sausį kardinolui Karoliui Borromeo (Carlo Borromeo) rašė:

Kitas atstovas yra Kijevo vyskupas, kaip jis mums prisistatė, nekonsekruotas, nepatvirtintas, neįšventintas ir net ne katalikas, tiesiog nepakenčiamas; tačiau jis siunčiamas

4 Łukaszewiczius nurodė, kad Pacas vedė netrukus po patvirtinimo vyskupu ir įsikūrė gimtajame tėvų dvare, žr. ŁUKASZEWICZ, Dzieje 2, 290.

5 WOLFF, Pacowie 24; Plačiau apie Weigelį žr. WOTSCHKE, Georg Weigel, 22–47.

6 RADVILAS, Testament, 415.

atstovauti nuo lietuvių valdžios, kadangi taip nori Vilniaus vaivada [t. y. M. Radvilas Juodasis – D. P.], *kuris yra jo globėjas.*[7]

Paco heterodoksiškumas ėmė piktinti bažnytinę aplinką ir ypač iškilo į viešumą 1564 m., kai Radvilai nesėkmingai jam pabandė išrūpinti didesnį pelną teikusią Žemaitijos vyskupystę. Commendone reikalavo, kad Pacas, kaip neturintis vyskupo įšventinimų, būtų pašalintas iš Senato, kuriame atstovavo vyskupus, bet to nepasiekė. Vis dėlto viešumon iškilęs reikalas sutrukdė Pacui gauti Žemaitijos vyskupystę. Savo tikslų pašalinti Pacą iš vyskupų nepasiekė ir 1568 m. kovo 26 d. Žygimantui Augustui išsiųstas popiežiaus Pijaus V laiškas. 1579 m. rugpjūčio 28 d. Kujavų vyskupas Stanislovas Karnkowskis kreipėsi į popiežių Grigalių XIII dėl bažnytinės bylos Pacui iškėlimo, bet byla taip ir nebuvo pradėta. Prieš Pacą kovojo ir nuncijai Giulio Ruggieri, Vincenzo Laureo, Giovannis Andrea Caligaris ir Alberto Bolognettis, bandę prikalbinti Pacą savanoriškai atsisakyti pareigų. Savo komentaruose apie Lenkijos karalystę Bolognettis vyskupo eretiko, nenešiojančio net bažnytinio rūbo, elgseną įvertino kaip įžūlumą, su kuriuo kantrus ir tolerantiškas valdovas nenori kovoti jėga.[8]

Pacą visą laiką užtarė vyskupu jį nominavęs Žygimantas Augustas, nes Kijevo vyskupas rėmė unijos su Lenkija politiką. 1576 m. valdovu tapęs Steponas Batoras laikėsi diplomatinės nuostatos nepažeisti Paco senatoriaus teisių ir nors pripažino, kad Pacas negali būti vyskupu, nerado būdų jo pašalinti. Galiausiai veiksmų ėmėsi naujasis Vilniaus ordinarinis vyskupas Jurgis Radvilas. 1582 m. vasario 12 d. įvykusiame Vilniaus vyskupijos sinode buvo patvirtintas Radvilo teikimas pašalinti Pacą iš Vilniaus kapitulos, atimant ir Naugarduko parapiją, svarbų jo pajamų šaltinį, tačiau neaišku, kaip šis nutarimas veikė.[9] Valdovas nepritarė Radvilo siūlymui imtis dar griežtesnių priemonių ir Senato pagalba atimti iš Paco ir dalį jo valdų. Apie tai viename iš savo laiškų į Romą 1582 m. rugsėjį rašė nuncijus Bolognettis, pridurdamas, jog Batoras pokalbyje su juo pajuokavęs, kad Paco prasta išvaizda, dėl kurios jis tikėjęsis greitos vyskupo mirties, jį apgavo, tačiau jis vis tiek manąs, kad jis mirs greičiau, nei bus pasiekta jo nušalinimo.[10] Bolognettis nesudėjo rankų ir 1583 m. sausį kreipėsi ir į valstybės kanclerį Janą Zamoyskį.[11] Iš tiesų jau sunkiai sergantis Kijevo vyskupas pa-

7 J. Commendone K. Borromeo, 1564 01 16, Varšuva, in: Commendone, Listy I, 32: Drugim posłem jest biskup kijovski, który się nam tak nazywa, nie konsekrowany, nie potwerdzony, nie wyświęcony, i nie katolik, nawet niecierpiany; wysłany jednak jako poseł od stanów litewskich, ponieważ tak chiał wojewoda Wileński który mu jest pokrewny.

8 Bolognetti, Commentarii rerum Polonicarum, in: Bolognetti I, 673.

9 Sawicki, Concilia Poloniae, 34.

10 A. Bolognettis Komo kardinolui [Tolomeo Gallio], 1582 09 10, Varšuva, in: Bolognetti I, 480–481: Quanto al vescovo intruso di Chiovia, mi disse S. Mtà ridendo: 'Costui m'ha burlato perchè con quella sua complessione thisica et afflitta mi dava speranza di morir prestissimo, et sin'hora sono restato ingannato, spero però che si morirà prima c'habbiamo tempo di levarlo'.

11 A. Bolognettis J. Zamoyskiui, 1583 0131, Krokuva, in: Archiwum Jana Zamoyskiego III, 132.

galiau nebeatsilaikė spaudimui atsisakyti pareigų: 1584 m. kovo 12 d. prieš Velykas Bolognettis laiške į Romą pranešė, kad Vilniaus kaštelionas, Mstislavlio vaivada, Mikalojaus brolis Paulius Pacas (1527–1595) jį informavo, kad brolis po Velykų atvyks į Vilnių ir atsisakys vyskupystės. Bolognettis nurodė, kad tą patį jam patvirtino ir pas jį atsiųstas Batoro sekretorius, kuris nurodė, jog Pacas jau išvyko, bet kelionėje susirgo. Asmeniniame pokalbyje su nuncijumi karalius patvirtinęs, kad yra pasirengęs derėtis dėl kito vyskupo paskyrimo, nes Pacas gali mirti dar iki Velykų.[12] 1584 m. balandžio pradžioje Pacas atvyko į Vilnių ir priėmė valdovo jam pasiūlytą kompromisą: vietoj vyskupo vietos jis gavo Smolensko kašteliono pareigybę.[13] Balandžio 13–14 dienomis Pacas atsistatydino iš Kijevo vyskupo pareigų.[14] Eksvyskupas mirė po vyskupystės atsisakymo nepraėjus nė metams, 1585 m. pavasarį (prieš 1585 04 20).[15]

Katalikiškoji istoriografija po mirties nesuformavo vieningo šio vyskupo vertinimo. Nemažai XVII a. veikalų, nutylėdami Paco protestantiškumą, jo vyskupavimą gyrė taip pat, kaip ir kitų vyskupų darbus, tačiau jis buvo įtrauktas į 1604 m. Zamoscyje išleistą vietinį *Index librorum prohibitorum* kaip Kijevo pseudovyskupas (Pseudoepiscopus Kioviensis).[16]

Paco paskelbtas religinis veikalas *Orthodoxa fidei confessio* (*Teisingojo tikėjimo išpažinimas*) yra liuteronus ir reformatus vienijusios kovos prieš antitrinitorizmą darbas, kuriame liuteronizmo ir reformatų konfesiniai skirtumai neakcentuojami. Savo konfesinės tapatybės Pacas nėra komentavęs, tačiau panašu, kad jam artimesnė buvo liuteroniškoji, nei šveicariškoji doktrina. Tai liudytų ne tik jo santykiai su Weigeliu ir liuteronišku Jono Chodkevičiaus dvaru, bet ir amžininkų pastebėjimai.[17] Po Paco mirties LDK didikas Jonas Hlebavičius Šveicarijos teologą Bezą informavo, kad beveik 29 metus Kijevo vyskupystei vadovavęs Pacas atvirai išpažino Lutherio

12 A. Bolognettis Komo kardinolui [Tolomeo Gallio], 1584 03 12, Vilnius, in: Bolognetti III, 124.

13 A. Bolognettis Komo kardinolui [Tolomeo Gallio], 1584 04 11, Vilnius, in: Bolognetti III, 173.

14 A. Bolognettis Komo kardinolui [Tolomeo Gallio], 1584 04 17, Vilnius. Šiame laiške nuncijus nurodė, kad Pacas vyskupystės pagaliau buvo priverstas atsisakyti, žr. Bolognetti III, 179. Kijevo vyskupu birželį buvo įšventintas Jokūbas Woronieckis, kuriam Kijevo vyskupystę valdovas patvirtino birželio pradžioje (žr. W. Baranowskio laišką J. Zamoyskiui, 1584 06 14, Gardinas, in: Archiwum Jana Zamoyskiego III, 332–333). Taip pat žr. Prokop, Pseudo-episcopus kiioviensis, 248–249, 253.

15 Mirties datą nustatė Pacų istoriografas Wolfas, žr. Wolff, Pacovie 34–37; Apie nepasitvirtinusius istoriografinius teiginius dėl galimos vėlesnės Paco mirties datos žr. Prokop, Pseudo-episcopus kiioviensis, 244–254.

16 Narbutienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga, 93. Šiuo vardu Pacas svarbių Romos bažnyčios figūrų buvo vadinamas ir savo vyskupavimo metu, žr., pavyzdžiui, P. Skargos laišką Andrea Caligariui, 1579 12 16, Vilnius, in: Skarga, Listy, 111.

17 XVI a. vidurio žodyne žodis 'liuteris', 'liuteronas' dažniausiai buvo ne konfesinė nuoroda, bet visuotinis 'eretiko' sinonimas. Apie LDK protestantų įvardijimus ir įsivardijimus plačiau žr. Pociūtė, „Tušti titulai" ir tikrieji vardai, 15–34. Vis dėlto, šveicarams adresuoti Paco, kaip Lutherio sekėjo, apibūdinimai galėjo turėti konfesinį pagrindą.

doktriną.[18] Kad Pacas buvo 'liuteris', komentuodamas nepavykusį bandymą atimti iš Paco vyskupiją 1582 m. nurodė ir Lenkijos kancleris Janas Zamoyskis.[19] 1578 birželį Pacas dalyvavo Vilniuje vykusiuose LDK liuteronų ir reformatų posėdžiuose, kurių metu liuteronai paskelbė atsimetą nuo Sandomiro susitarimo dėl Sandomiro konfesijoje išreikštos kalvinistiškos Eucharistijos sampratos.[20]

Paco *Orthodoxa fidei confessio* (1566): Trejybės išpažinimas – krikščioniškoji tapatybė

1563 m. birželio 6 d. Žygimantas Augustas Vilniaus seime paskelbė privilegiją, kuri LDK bajorų teises ir laisves, suteiktas Horodlės unijoje, patvirtino ne vien Romos katalikų tikybos, bet visiems „krikščionių tikybos" („wiery Chrystianskoj") asmenims. Privilegiją savo parašais patvirtino valdovo sekretorius evangelikas Mikalojus Naruševičius (m. 1575) ir Vilniaus kancleris Radvilas Juodasis, kuriam dokumentas buvo įteiktas ir pavestas saugoti.[21] Nors privilegijoje, skirtingai nuo graikų apeigų krikščionių, evangelikai nebuvo minimi ar išskirti kaip tam tikra konfesinė krikščioniška grupė, jos sprendimas buvo palankus ir evangelikams, dokumentuose savo Bažnyčią vadinantiems Krikščionių bažnyčia bei save laikantiems tikraisiais krikščionimis. Privilegija buvo pakartotinai (jau su Mikalojaus Radvilo Rudojo parašu) patvirtinta ir 1568 m. Gardino seime.[22] Visuomenėje ir politiniame gyvenime prasidėjo evangelikų krikščioniškosios tapatybės į(si)teisinimo procesas, kurį iš dalies įtvirtino ir 1588 m. Lietuvos Statutas. Ne taip sėkmingai reikalai klostėsi nuo reformatų atskilusiems heterodoksams: antitrinitoriai ir anabaptistai, mažųjų brolių Bažnyčia, tiek katalikų, tiek ortodoksinę poziciją Trejybės klausimu atstovaujančių reformatų ir liuteronų, buvo aktyviai stumiami iš krikščionybės lauko ir siejami su erezija. Svarbiu tokio protestantų atsiribojimo nuo heterodoksijos dokumentu tapo ir Paco parengta knyga *Orthodoxa fidei confessio – Teisingojo tikėjimo išpažinimas* – kuri buvo ir jo paties protestantiškų pažiūrų deklaracija. Veikalas buvo publikuotas 1566 m. Karaliaučiuje, Johanno Daubmanno oficinoje.[23] 1566 m. liepos 22 d. pasirašyta prakalba leidinį Pacas

18 J. Hlebavičius T. Bezai, 1584 04 20, in: Beza, Correspondance 25, 81: D. Nicolaus Pacz, castellanus Smolescensis, 13 Aprilis 1584 factus, postquam 29 annos episcopatum tenuit Küovensem (sic), Lutheri dogmata aperte profitens [...].

19 J. Zamoyskis W. Baranowskiui, 1582 02 10, Naugardukas, in: Archiwum Jana Zamoyskiego III, 32: Nie mogli temu dosyć uczynić księża panczoszkowie, aby Biskupa Kijowskiego ruszeli, choca Luter. Taip pat žr. Wyczawski, Pac (Pacewicz), Mikołaj, 737.

20 Węgierski, Libri quatuor, 80–81; Adamowicz, Die evangelishe-lutherische Kirche, 73, išn. 15.

21 Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae 1, 12–19.

22 Ibid., 20–28.

23 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 346–416.

dedikavo LDK maršalkai, Žemaitijos seniūnui Jonui Chodkevičiui (apie 1537–1579), tuo metu išpažinusiam liuteronizmą.[24] Istoriografija nurodo ir dar vieną, 1579 m. publikuotą Paco veikalą *Epistola ad veros Christi fideles, ut ad sanctum Evangelii mandatum concordiam ineant et teneant* (1579), kuris šiuo metu nežinomas.[25]

Knygos rengimo bendradarbiai buvo Jono Chodkevičiaus dvare tarnavęs Georgas Weigelis (1525 – po 1573) bei kylantis naujas Lietuvos reformatų lyderis, Radvilo Rudojo sekretorius Andrius Volanas. Iš Niurnbergo kilęs liuteronų teologas Weigelis, studijavęs Heidelberge, Tiubingene, Vienoje, Ingolštate, o nuo nuo 1559 Vitenberge, buvo filipistas, Melanchthono mokinys ir sekėjas. 1561 m. birželį jis atvyko į Karaliaučių ir kunigaikščio Albrechto aplinkoje ėmė veikti kaip liuteronizmo Lietuvoje įtvirtinimo agentas.[26] 1562 m. gruodį Albrechto pavedimu jis vyko iš Karaliaučiaus į Tiubingeną pas Vergerijų, ten bendravo ir su Tiubingenu universitete studijuojančiais Eustachijaus Valavičius anūkais bei giminaičiais, kurių preceptoriumi buvo vienas iš lietuvių raštijos pradininkų Jurgis Zablockis.[27] Nuo 1563 m. vasaros Weigelis gyveno Vilniuje ir netrukus ėmė tarnauti liuterono Jono Chodkevičiaus dvare.[28] Melanchthono mokinys Weigelis Vilniuje reiškėsi kaip vienas aktyviausių heterodoksų priešininkų ir kritikų, besiėmusių stabdyti antitrinitorizmo sklaidą Vilniaus evangelikų bendruomenėje. 1565 m. gruodžio 19 d. Vilniuje parašytu laišku jis kreipėsi į Pacą, kaip vieną iš Radvilo Juodojo testamento egzekutorių, kuriame apskundė Vilniaus Bažnyčios pamokslininkų Wojciecho Koscieńskio ir Wędrogowskio bei vyresniųjų Jano Katerlos ir Jokūbo Kornickio 'fanatiškas arijoniškas pažiūras' bei anabaptistines ir radikalias socialines (luomų lygybės, pavaldinių paleidimo į laisvę)

24 Jonas Chodkevičius Žemaitijos seniūnu buvo nuo 1564 m. Vėliau, 1574 m., tapo Vilniaus kaštelionu, 1566–1578 buvo Livonijos administratoriumi, žr. LULEWICZ / RACHUBA, Urzędnicy centralny i dostojnicy, 203. Beje, Pacas dalyvavo 1579 m. rugpjūčio 4 d. mirusio Chodkevičiaus laidotuvėse, žr. P. Skarga G. A. Caligariui, 1579 12 16, Vilnius, in: SKARGA, Listy, 111.

25 LUKASZEWICZ, Dzieje 2, 290; ESTREICHER XIII, 7.

26 WOTSCHKE, Georg Weigel, 22–47.

27 Čia reikia pasakyti keletą pastabų ištaisant klaidingą ir plačiai XX a. istoriografijoje įsigalėjusią nuomonę apie Weigelį, kaip būsimojo antitrinitorizmo globėjo, LDK didiko Jono Kiškos preceptorių šiam 1563 m. įsimatrikuliuojant Bazelio universitete (žr. taip pat: POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 282, 517). Nuo XX a. pradžios kaip neabejotina įsitvirtinusi ši žinia yra neteisinga. Klaida ypač paplito po S. Koto straipsnio „Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta" (Reformacija w Polsce 1, 1921) ir buvo kartojama daugelyje veikalų, taip pat ir Georgo Wackernagelio parengtame Bazelio matrikulų kataloge (*Die Matrikel de Universität Basel*, II Band: 1532–1601, Basel, 1956) bei daugelyje kitų darbų. Patikrinus šiuo metu elektroniškai prieinamą Bazelio matrikulų originalą matyti, kad rankraštyje užrašyta, jog vienas iš devynių su Kiška įsirašiusių jo palydos asmenų buvo visai kitas asmuo, matrikulose užrašytas kaip *Gregorius Wosgelius nobilis Lituuanus*, žr: http://www.e-codices.unifr.ch/en/ubb/AN-II-0003/212r/0/Sequence-1072
Tiek Kotas, tiek Wackernagelis šį asmenį nepagrįstai sutapatino su Georgu Weigeliu. Kad tai negali būti Weigelis, rodo tiek visai kita, lietuviška, pavardė (Vozgelis, Vozgėla), tiek šio asmens įvardijimas kilmingu lietuviu. Be to, kaip yra parodęs Wotschke, Weigelis nuo 1562 m. gruodžio lankėsi Tiubingene ir Ciuriche, o nuo 1563 m. gyveno Vilniuje, žr. WOTSCHKE, Georg Weigel, 34.

28 WOTSCHKE, Georg Weigel, 34–35.

tendencijas.[29] Apie 1565 m. Weigelis parašė tekstus *De confusionibus et scandalis excitatis in hac Ecclesia Vilnensis* bei *Neccesaria consideratio,* adresuotus Radvilo Juodojo testamento egzekutoriams, kuriuose kritikavo Vilniaus Bažnyčioje įsigalinčias anabaptistines ir antitrinitoristines tendencijas kaip bedievybę, kvietė kunigus imtis disciplinos ir reikalavo apriboti pasauliečių įtaką Bažnyčiai.[30]

Paco leidinys buvo skirtas Trejybės doktrinos patvirtinimui ir heterodoksų kritikai, Lietuvos Evangelikų bažnyčią gelbstint nuo antitrinitorizmo įsigalėjimo. Chodkevičius 1566 m. spalio 7 d. kreipėsi laišku į Prūsijos kunigaikštį Albrechtą, kuriame pranešė apie tai, kad Paco veikalo spaudos darbais Karaliaučiuje yra įpareigotas rūpintis Weigelis.[31] Karaliaučiaus leidimo tituliniame puslapyje buvo pateiktas ir Weigelio sprendimas (*Ivdicivm D. Georgii Weigelii Theologi de hoc scripto*):

Noriai šį darbą peržiūrėjau, kruopščiai perskaičiau ir teigiu, kad jis visiškai atitinka teisingąjį mokymą bei krikščionių tikėjimą, todėl jam ypač pritariu ir noriu, kad jis būtų skelbiamas ir daugeliui prieinamas.[32]

Weigelis Paco darbui parašė tris nedideles eiliuotas epigramas bei pratarmę (*Praefatio D. Georgii Weigelii theologi ad lectorem*), kurioje buvo pasmerkti „naujųjų laikų arijonai ir triteistai“ (*nouis horum temporum harumque regionum Arianis et Trideistis).*[33] Paco konfesijoje buvo išspausdintas ir Volano laiškas Pacui *Epistola ad Reverendissimum Dominum Nicolaum Pacium Episcopum Kiioviensem (Laiškas garbingiausiam ponui Mikalojui Pacui, Kijevo vyskupui),* kuris buvo pirmasis Andriaus Volano religinis kūrinys.[34]

Kaip liudija Paco veikalo pavadinimas - *Orthodoxa fidei confessio de vna eademqve Dei Patris, Filii, et Spiritvs Sancti Divinitate, ac tribvs personis* (*Tikrasis tikėjimo išpažinimas apie vieną Dievo Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios dievystę trijuose asmenyse*) - tai buvo tradicinės Trejybės dogmos išpažinimo ir patvirtinimo, turėjusio suvienyti krikščioniškąsias jėgas prieš kylantį antitrinitorizmą, leidinys. Detalizuojant Paco išpažinimo atsiradimo kontekstą būtina prisiminti, kad leidinys buvo parengtas po Evangelikų bažnyčios schizmos 1563–1564 m., įvykusios dar prieš jos lyderio

29 Weigel, Epistola ad R-dissimum D. Episcopum Kioviensem, 242–243.

30 Weigel, De confusionibus, 225f.; Neccesaria consideratio, 224f.

31 J. Chodkevičius kunigaikščiui Albrechtui, 1566 10 07, in: Wotschke, Abraham Culvensis, nr. 89.

32 Pac, Orthodoxa fidei confessio [antraštinis puslapis]: Libenter hoc scriptum uidi, studiose perlegi, Orthodoxum et fidei Christianae ἀνάλογον depraehendi. Quare maiorem in modum probo, et publicari opto, ut pluribus communicari poßit.

33 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 358–361.

34 Pilnas Volano veikalo pavadinimas: Laiškas garbingiausiajam ponui Mikalojui Pacui, Kijevo vyskupui, nagrinėjantis šiuo metu vykstantį ginčą dėl šv. Trejybės ir teigiantis, jog Tėvas, Sūnus ir Šventoji Dvasia yra vienos, tos pačios prigimties, arba viena esybė, tiksliau sakant – idant dievų gausybės būtų išvengta – vienas Dievas. Žr. Volanus, Epistola ad Reverendissimum Niccolaum Pacium, 312–328; 329–343.

Radvilo Juodojo mirtį. Nuo LDK evangelikų Bažnyčios atskylantys trinitoristinės polemikos šalininkai ir anabaptistai ėmė plėtoti savo doktriną, skirtingais būdais neigiančią tradicinę Trejybės dogmą kaip nepagrįstą nei Biblijos žodžiu, nei protu. Paco parengtas veikalas buvo skirtas atskilėlių pasmerkimui ir Trejybės dogmą ginančių jėgų mokymo apie Trejybę sutelkimui. Kadangi mokymas apie Trejybės dogmą buvo katalikų, reformatų ir liuteronų pozicijas jungianti grandis, šis veikalas tarnavo tiek liuteronų ir reformatų kaip krikščioniškų jėgų įteisinimui bei 'nekrikščioniškų' antitrinitorių pažiūrų pasmerkimui, tiek evangeliškųjų ir katalikiškųjų pajėgų sutaikymui. Politine prasme aktas, antitrinitorius laikant ne krikščionimis, bet eretikais, jau buvo įvykęs 1563 m. paskelbus Parčuvo ediktą, uždraudusį užsieniečių eretikų (iš esmės italų antitrinitorių) veiklą Lenkijoje ir LDK. Antitrinitorių kaip nekrikščionių pasmerkimui susivienijo pagrindinės religinės jėgos. Trinitoristinės heterodoksijos įveikimo akivaizdoje LDK evangelikų veiklos strategijoje ir žodyne atsirado *ortodoksijos* (tikrojo, teisingo tikėjimo) sąvoka, kuria ir buvo apibrėžiamas protestantiškasis mokymas apie Trejybę.

Nekvestionuojamos protestantų pozicijos Trejybės atžvilgiu sutvirtinimui pasitarnavo ir pirmą kartą deklaruotas vienybės su saksonų ir helvetų konfesijomis pareiškimas, paskelbtas Volano laiške. 1565 m. balandžio 1 d. data Bijutiškių dvarelyje pasirašytas Volano laiškas *Epistola ad Reverendissimum Dominum Nicolaum Pacium* šias dvi, Saksonijos ir Helvecijos, tai yra liuteronų ir reformatų, bažnyčias išskyrė kaip „vien tikrąjį tikėjimą ir neiškreiptą Dievo žodį godojančias". Savo laiške religinio mokymo iškiliausiais autoritetais Volanas atvirai paskelbė esant Melanchthoną ir Calviną, nesistengdamas savo argumentų remti tik senosios Bažnyčios pavyzdžiais. Volano laiškas buvo ne tiek proginis, kiek teologinis kūrinys, kuriame jis nurodė nesileidžiantis į ginčus dėl terminų, bet iškeliantis ir bandantis atsakyti į du pagrindinius klausimus:

Pirma, ar yra ir koks skirtumas tarp trijų dieviškų asmenų – Tėvo, Sūnaus, ir Šventosios Dvasios [...]. Po to [...], ar tikrai yra pripažįstamas toks didelis trijų asmenų skirtumas, kad šventieji raštai jokios vienybės ar sąjungos neparodo. O jeigu pateikia, tai ar išvis ir ar labai mums galima tikėti ta vienybe ir sąjunga?[35]

Volanas apibendrino Calvino ir Melanchthono mokymą apie Trejybę, oponuodamas tiek vadinamajai sabelijanistinei antitrinitorizmo orientacijai, teigiančiai, jog skirtingi vardai tėra vieno ir to paties Dievo skirtingų apsireiškimo būdų įvardijimas, tiek triteistinei krypčiai, atidalijančiai tris personas kaip atskirus dievus. Calvino ir Melanchthono mokymas buvo pateiktas kaip išaugęs iš „pirmųjų Bažnyčios mokytojų",

35 VOLANAS, Epistola ad Reverendissimum Niccolaum Pacium, 330.

II–III amžiais mokiusių Ireniejaus, Tertulijono, Augustino ir Jeronimo suvoktų Trejybės principų, kuriuos Volanas gana detaliai apžvelgė. Pirmojoje savo laiško dalyje „De personarum distinctione" („Apie asmenų skirtumą") Volanas, pasiremdamas Calvinu ir Melanchthonu paneigė modalistinį Trejybės asmenų pobūdį. Antrajame skyriuje „De trium unitate seu coniunctione" („Apie trijų vienovę arba sąryšį"), sekdamas prieš patripasianizmą ir sabelianizmą kovojusiu Tertulijonu (daugiausiai jo veikalu *Adversus Praxean*), pagrindė dieviškų asmenų vienovę (viena esybė trijuose asmenyse).[36]

Trejybės apgynimo tikslus, kaip pagrindines savo konfesijos atsiradimo aplinkybes, iškėlė ir Pacas, nurodydamas, kad susitarimas dėl Trejybės yra labai svarbus krikščionių sąžinei nuraminti ir nuo abejonių išvaduoti:

Taigi kreipiuosi į dorą skaitytoją, apdovanotą krikščioniška mąstysena, jo prašau, meldžiu, kad atidėjęs į šalį visokius nusiteikimus, pirmiausia atidžiai perskaitytų tai, kas tikrojo Dievo pažinimui tiek iš Šventojo Rašto pranašysčių, tiek iš senųjų Bažnyčios tėvų raštų yra paimta, o po to dar ne kartą apmąstytų, ar labiau norėtų, kai amžinas sutarimas dėl Bažnyčios yra atrastas, būti ramios sąžinės, ar visad likti su abejone ir netikrumu širdyje, kurioje netikėtai galėtų pasklisti naujas mokymas, o palikus tikrą ganytoją Kristų, būtų pripažįstamos parsidavėlių, dabar iš visų pusių besiartinančių prie abejojančios Kristumi ir neatsargios žmonių minios, išvejančių ėrienos ištroškusį vilką, idant jį apgintų, kalbos.[37]

Tikrojo tikėjimo išpažinimą Pacas pradėjo paaiškindamas veikalo atsiradimo priežastį – naujųjų laikų trinitoristinės polemikos sukeltą sumaištį:

Tikiu, kad daugelis stebisi, kodėl aš, kai tiek moksliškiausių veikalų apie svarbiausią mūsų tikėjimo pagrindą, tai yra amžinojo Dievo pažinimą, jau seniau per tikruosius Bažnyčios rėmėjus, mokytojus, gyvenusius ankstesniais laikais, yra išvydę pasaulį ir kuo stropiausiai išsaugoti iki mūsų laikų, ėmiausi visa iš naujo svarstyti. Aš, kuris negalėčiau tų šventųjų tėvų nei iškalba nugalėti, nei gabumais nurungti, nei įžvalgumu jiems prilygti. Juk jie visi švenčiausiojo dangiškojo mokymo esmę taip suprantamai išaiškino, kad jei kas nors po jų norėtų kažką panašaus parašyti, tai pasakytiems teiginiams nepridėtų nė trupučio aiškumo, taip, kaip ir uždegtos žvakės šviesa nepadidina

36 Daugirdas, Andreas Volanus, 294.

37 Pac, Orthodoxa fidei confessio 362–363: Candidum itaque lectorem et mente christiana praeditum oro, obtestor et obsecro, ut, omnibus sepositis affectibus, attente primum legat, quaecunque huc ad ueri Dei cognitionem tam e sacris scripturae oraculis quam purioribus antiquissimorum patrum scriptis deprompta sunt, deinde secum etiam atque etiam deliberet, utrum malit in tanti re momenti perpetuum ecclesiae consensum pacata sequi conscientia et indubitata salutis spe, quam animo semper fluctuante ac incerto quouis doctrinae uento temere circumferri et, relicto uero pastore Christo, mercenariorum uocem agnoscere, qui, lupum rapacem agnina tegentes pelle, infirmo Christi et non satis cauto gregi passim nunc impune obrepunt.

saulės spindesio. Vis dėlto, kai šiame labai nelaimingame amžiuje priešiškai nusiteikęs Šėtonas naujomis gudrybėmis ir kruopščiai parinktomis klastomis mūsų gerovei rezga pinkles ir vietoj vieno tikrojo Dievo, net nežinau, kokią, padirbtą dievybę ir tris skirtingas joje esančias dvasias išgalvojo, maniau, kad mano tarnystė yra malonė už kuklumą gauta iš Dievo, ir tų šventųjų tėvų pavyzdžiu kaip Bažnyčios žmogus turiu pagelbėti, jei ir ne tuo būdu, jog man prisidėjus, su tikėjimu susiję dalykai būtų patikimai apsaugoti, tai bent nors taip, kad jie visai nebūtų apleisti.[38]

Įvardindamas priežastis, paskatinusias jį viešai išsakyti savo pažiūras, Pacas iš esmės nesijautė oponuojąs Romos bažnyčios, kurios nominaliu vyskupu buvo, tradicijai. Trejybės dogma suvienijo katalikų ir protestantų jėgas, todėl siekdamas ją apginti Pacas ne tik deklaravo savo evangeliškąsias pažiūras, bet ir tarnavo Katalikų bažnyčios interesams:

Mat Dievas žmonių giminei skyrė tikslą – jį pažinus amžinai garbinti – ir būdamas neišmatuojamo gerumo bei gailestingumo jis perdavė mums tikrą ir aiškų žodį, kuriuo save ir savo valią aiškiai išsakė: išsaugoti tikrą ir nesugadintą mokymą apie Dievo pažinimą. Tad bendras turi būti visiems bent jau Kristaus įvardinimas, stabų garbinimo nepripažinimas, vieno ir tikro Dievo išpažinimas, tačiau svarbiausia yra tai, kad tie, kurie Bažnyčioje yra viršesni ir reikšmingesni, turi kaip įmanydami stengtis, kad mokymas, jų perimtas iš pranašų, Kristaus ir apaštalų, nepasikeitęs būsimosioms kartoms būtų išsaugotas ir skleidžiamas. Būtent šios priežastys mane, priėmusį vyskupo tarnystę, labiausiai paskatino rašyti, ne tam, kad šiuose svarstymuose paskelbčiau kažką nauja, bet tam, kad nuoširdžiausia mano išpažintimi amžinas Bažnyčios sutarimas būtų paliudytas, todėl norėčiau, kad mano vardas, kuriuo kaip priedanga kai kurie neišmanėliai ne tiek įžūliai, kiek begėdiškai naudojasi savo nedorus ir bedieviškus teiginius, su mano tikėjimu visai nesutinkančius, tvirtindami, nuo bet kokio įtarimo ir neteisybės būtų išvaduotas ir atsietas.[39]

38 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 362: Mirari plerosque credo, quid sit, quod cum eruditissimae de primario fidei nostrae fundamento, uera scilicet aeterni Dei cognitione, lucubrationes iam olim a praecipuis ecclesiae columnis, insignibus illis superiorum temporum doctoribus in lucem aeditae et ad nos fideliter conseruatae sint, ego tamen eandem hanc materiam de nouo tractandam susceperim, qui sanctissimos illos patres nec eloquentia uincere, nec ingenio aemulari, nec iudicio possim assequi. Omnes enim illi hac quidem in parte sacrosanctam coelestis doctrinae ueritatem ita dilucide explicarunt, ut, si quis post eos scribere quicquam uellet, nihilo plus ipsorum dogmatibus adferat lucis, quam radijs solaribus accensa candela fulgoris. Verumtamen cum nouo quodam stratagemate et astu exquisitissimo saluti nostrae hoc infelicissimo seculo diabolus hostiliter insidiaretur et pro uno uero Deo nescio quod ficticium numen et tres diuersos spiritus supponere moliretur, muneris mei esse duxi pro mediocritate accepti a Deo doni laboranti succurrere ueritati et sanctorum illorum patrum exemplo pro uiribus ecclesiae opem ferre, non quidem ut illa qualicunque hoc praesidio meo satis firmiter defensa, uerum ut ne omnino deserta esset.

39 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 362: Cum enim genus humanum in hunc praecipue finem condiderit Deus, ut, ab eo agnitus in omne aeuum celebretur, immensaque bonitate ac misericordia certum et expressum nobis tradiderit uerbum, quo se suamque uoluntatem clare patefecit, sanae illius doctrinae

Antitrinitorizmo paplitimo Lietuvoje ir Lenkijoje priežastimis Pacas ne be pagrindo įvardijo italų, ypač Valentino Gentile (apie 1520–1566), antitrinitorių veiklą regione. Po Parčuvo edikto (1564 08 07) Gentile turėjo bėgti iš LDK ir Lenkijos bei slapstytis Moravijoje ir kitur.[40] O vos po dviejų mėnesių nuo Paco veikalo pasirodymo, 1566 m. rugsėjo 10 d. Šveicarijoje (Berne) jam buvo įvykdyta egzekucija nukertant galvą. Anot Paco, Gentile ir jo šalininkai rėmėsi ne religiniu, o pasaulietišku mąstymu:

Juk ar ne taip anksčiau kažkoks Valentinas Gentilis ir kai kurie jo iškalbingi pasekėjai nežinau, iš kur į garsią Lenkijos karalystę bei Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atvykę, ar dėl mūsų nežinojimo, ar dėl mūsų aplaidumo, atsivežė kažin kokias keistas pažiūras ir grynus, pasaulietiškam mąstymui būdingus paistalus, kurie neišsilavinusių ir apgailėtinų žmonių buvo noriai priimti ir palaipsniui taip išsikerojo, kad beveik visiems tiems kraštams atnešė pražūtį.

Be to, dar buvo iškeltas klausimas apie paties Dievo didybę ir, kaip sakoma, dieviškąją būtį arba prigimtį, kurią minėtieji neigia esant vieną ir tą pačią, bendrą Dievui Tėvui, Sūnui ir Šventajai Dvasiai, todėl sumąstė, kad Dievo Tėvo ir Dievo sūnaus prigimtis yra ne ta pati, kad Dievo Tėvo prigimtis yra dievišku šaltiniu ir ištakomis Dievui Sūnui ir Šventajai Dvasiai. Jie yra įsitikinę, kad vienatinis Sūnus visa gavo gimdamas, o Šventoji Dvasia – iškildama iš Amžinojo Tėvo, ir ne dėl kokios kitos priežasties vienatinis Sūnus yra vadinamas Dievo sūnumi, kaip tik dėl to, kad iš Tėvo yra įgijęs dieviškumą, kuriuo per gimimą buvo apdovanotas ir persmelktas, kaip ir Šventoji Dvasia, kurią mano atsiradus iš vienintelio Tėvo todėl, kad visas savo savybes iš šio šaltinio yra gavusi. Šitaip dievišką prigimtį, kuri, visų manymu, yra tyriausia ir vienintelė, suskaido ir šventųjų raštų pranašystes pagal savo išmanymą taikydami nesutaria: minėdami vieno Dievo vardą teigia, kad jis yra tik Dievas Tėvas, o tai yra arijoniška, arba, tris dvasias sudėję, pramano tris dievus, o tai yra pagoniška ir nedora – visa tai liudija jų raštai.[41]

ueraeque Dei cognitionis conseruandae studium commune quidem esse debet omnium, quicunque saltem Christo dederunt nomina et, repudatio idolorum cultu, unius ueri Dei professionem susceperunt, sed tamen eorum praecipue, qui ut in ecclesia priori loco atque dignitate sunt, ita plurimum operae adhibere debent, ut quam a prophetis, Christo et apostolis doctrinam acceperunt, eam incorruptam ad posteros conseruent atque propagent. Hae nimirum fuerunt caussae, quae animum meum, qui episcopali fungerer officio, ad scribendum summopere impellerent, non quod noui quicquam in medium proferre cogitarem, sed quod perpetuum ecclesiae in hoc articulo consensum simplicissima confessione mea contestatum, nomenque meum, cuius praetextu nonnulli ad impia sua et prophana stabilienda dogmata, a fide mea plane discrepantia, apud imperitos non minus audacter quam impudenter abutuntur, omni suspitione ac iniuria penitus liberatum et exemptum uellem.

40 Plačiau apie Gentile žr. Pociūtė, Maištininkų katedros, 488–491.

41 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 363: Nam non ita pridem Valentinus quidam Gentilis et nonnuli alij eius farinae homines, nescimus unde in inclytum Poloniae Regnum et Magnum Lithuaniae Ducatum ingressi, nostrorum uel ignorantia uel incuria miras quasdam opiniones suas et mera prophanae mentis somnia sensim inuexerunt, quae cum a rudi et misera plebe nouarumque rerum plus satis studiosa cupide acciperentur, tantas paulatim sumpserunt uires, ut fere uniuersas istas regiones tam pestifero contagio inficerent.

Pacas apibendrino šių „neteisingų mokytojų" į pražūtį vedančias klaidas, tai yra, populiarius subordinacinio triteizmo principus, neigiančius, anot jo, pagarbą Dievui ir atimančius iš žmonių saugumą:

Iš šių klaidingų prielaidų traukia tai vienokias, tai kitokias kvailystes: iš Sūnaus atima dieviškumą, Šventąją Dvasią atskiria, ją laikydami ne tokia svarbia kaip Sūnus, o pastarąjį – ne tokiu reikšmingu, kaip Tėvas ir dar taip, kad Sūnų pripažįsta tik netikru Dievu, o Šventajai Dvasiai nenori nei melstis, nei jos garbinti. Ir nors vienąkart teigia, kad Kristus yra Dievas ir žmogus, dėl mūsų viską iškentęs, tačiau kitąkart atvirai kalba ir savo raštais moko, kad dieviška Kristaus kilmė buvo visiškai pakeista į žmogiškąją tada, kai žodis tapo kūnu. Visos tos pažiūros, Sūnaus Kristaus atskyrimas ir Šventosios Dvasios pažeminimas, lemia tai, kad prieš daugelį metų šiuose kraštuose ir taip jau pradėjęs menkti tarnystės Dievui orumas bei svarba dar labiau nyksta, bet užuot palikę piktžodiškus svarstymus, jie teigia tai esant dangiškojo mokymo tiesa, nors joje nėra nei pagarbos Dievui, nei išganingumo žmonėms.[42]

Oponuodamas antitrinitorių pasitikėjimui protu ir pasinaudodamas protestantizme įsitvirtinusiu silpnos žmogaus prigimties ir neaprėpiamos Dievo didybės topu, Pacas pabrėžė būtinybę remtis protėvių išmintimi bei priminė, kad tikėjimo slėpinių paslaptis turi būti apmąstoma išlaikant krikščionybės istorijoje įtvirtintą santūrumą, nusižeminimą ir pagarbą sakralumui:

Todėl tam, kad apsvarstytume tikrąjį amžino Dievo supratimą, kiek žmogus menka savo prigimtimi gali suvokti, įpraskime apie neaprėpiamą Jo didybę santūriau mąstyti ir kalbėti, ir trumpai aptarkime tai, ką seniau apie dievišką galybę manė ir mums šventuose raštuose atskleidė išmintingieji protėviai. Vadovaudamiesi tik prigimtimi,

Mota est autem quaestio de ipsa Dei maiestate et diuina, quam uocant, essentia seu natura, quam illi unam et eandem Patris, Filij et Spiritus Sancti esse negant, sed peculiarem quandam ingeniti Patris constituunt, quae fons et origo sit diuinitatis Filij et Spiritus Sancti. Nam Filium quidem unigenitum natiuitate, Spiritum uero Sanctum processione ab aeterno Patre accepisse asserunt, quicquid sint, nec alia de caussa Filium Dei Deum dici, quam quod diuinitate ab ipso Patre quadam naturae deriuatione donatus ac essentiatus sit, sicut et Spiritus Sanctus, quem propterea a solo Patre procedere putant, quod omne suum esse non aliunde quam ab hoc, quasi fonte, habeat. Atque ita diuinam naturam, quae omnium consensu unica est et simplicissima, distrahunt ac discerpunt et, sacrosancta scripturarum oracula ad sui captum ingenij reuocantes, unum quidem Deum nomine profitentur, nimirum uel ipsum solum Patrem, quod Arianum est, uel tres spiritus statuendo, tres etiam deos extruunt, quod paganum et impium, quae omnia ipsorum scripta testantur.

42 PAC, Orthodoxa fidei confessio, 363–364: Ex falsis hisce principijs alia atque alia subinde absurda extruunt, diuinitate Filium priuant, Spiritum Sanctum exuunt, dum hunc scilicet Filio, illum autem Patre minorem faciunt in tantum etiam, ut Filium non nisi precario Deum agnoscant, Spiritum Sanctum uero ne inuocare quidem aut colere uelint. Et quamuis alias obiter affirment, Christum esse Deum et hominem, et totum pro nobis passum esse, tamen alias ore scriptisque aperte docent, diuinam Christi naturam tunc, cum Verbum caro fieret, plane in humanam esse demutatam. Quae omnia eo tandem spectauit, ut, exinanito Christo, et profligato Spiritu Sancto, satis superque iam ante a multis annis labefactata in hisce regionibus ministerij dignitas et amplitudo omnis concidat et, blasphemis disputationibus amissa potius quam asserta coelestis doctrinae ueritate, nec suus Deo constet honor nec hominum salus in tuto consistat.

neturėdami tikrų žodinių įrodymų ir gausiai apreikštų liudijimų, jie pagarbiai kalbėjo net apie visokius pačių pasidarytus stabus, tad tikrą ir gyvąjį Dievą apmąstant tenebūna žmonių protas aklo ir staigaus polėkio nerūpestingai nešamas, bet į save panirdamas veikiau teprisibijo ir žavisi tokiu šventu slėpiniu iš tolo, o ne smalsiai ieško ir keistai sprendžia.

Jei minėtasis Valentinas su savo šalininkais būtų pasekęs savo protėvių pavyzdžiu bei galvojęs santūriau ir atsistojęs ant pakylos apie nemirtingą Dievą mirtingojo išmone nebūtų skelbęs to, kas tiek nuo visų angelų, tiek nuo žmonių žinojimo yra labai tolima ir paslėpta, tai daugelio šių kraštų žmonių sąžinė būtų ramesnė, o bažnyčių padėtis geresnė.[43]

Nepaisant išreikštos kritikos drąsiai remtis žmogiškuoju suvokimu apmąstant dieviškus dalykus, konfesijoje Pacas demonstravo esąs protestantizmo, derinančio evangelinės ir filosofinės išminties paradigmas, šalininkas. Jo religinė mintis buvo derinama su antikinės filosofijos įžvalgomis. Jau įžangoje Pacas apmąstė antikinį filosofinį Dievo supratimą, remdamasis daugiausiai Cicerono *De natura deorum* veikalu. Pacas iškėlė Cicerono (106–43 m. pr. Kr.) mąstymo būdą, supriešindamas jį su Epikūro (341–270 m. pr. Kr.) pozicija, panašiai kaip ir Kulvietis, kuris epikiūrizmą laikė bendriniu reiškiniu, reprezentuojančiu kūniškumą ir nepagarbą dvasiai:

Ciceronas, turėdamas tam tikrą sielos sampratą, Dievą visų pirma apibūdino kaip sielą, turinčią jusles, išmintį ir protą, kuri „pataria ir numato visa, kas galėtų būti naudinga ir tinkama" ir todėl yra vadinama pasaulio protu; antra, jis ne tik pabrėžė, kad „gamtoje nėra nieko už jį puikiau", bet ir parodė, kad dieviškoje prigimtyje Dievas talpina visą pasaulį, kurį tvarko, pasirūpindamas dar ir žmonių reikalais. Todėl labiau už visa jis užsipuolė Epikūrą, kuris visą tikėjimą iš žmonių protų su šaknimis buvo išrovęs, iš nemirtingų dievų maloningumą ir galią atimdamas. Net ir ankstesnės kartos norėjo, kad dievai būtų pagerbiami kuo iškiliausiai, tyriausiai, išlaikant kuo daugiau pamaldumo, kad žmonės šlovintų savus dievus tyru, grynu ir nesugadintu protu bei žodžiu ir taip prietarus nuo tikėjimo sugebėtų atskirti.[44]

43 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 364: Quapropter ut et ueram aeterni Dei noticiam, quantum in hac imbecilli natura fieri potest, nobis comparemus et de immensa illius maiestate magis sobrie cogitare ac loqui assuescamus, agedum paucis inter se conferemus, quid et saniores olim ethnici de numine diuino senserint et nobis sacrae patefecerint literae. Vt, cum naturae solum ductu, sine certis expressi uerbi et amplissimarum reuelationum testimonijs tam honorifice illos de suis quamlibet confictis idolis uiderimus loquutos, ad ueri uiuique Dei contemplationem non ita coecco et procliui impetu mens hominum temere feratur, sed intra semetipsam descendens, contremiscat potius, et a longe mysterium tantae sanctitatis admiretur, quam curiose scrutetur aut iudicet.

Atque utinam Valentinus ille ipsiusque sectatores, gentiles suos imitatus, sapuisset parcius nec, ore in coelum elato, ea de immortalis Dei natura mortali ingenio proloqui uoluisset, quae ab omnium tam angelorum quam hominum scientia longissime remota et abscondita sunt, pacatior profecto multorum in hisce locis conscientia et tranquillior ecclesiarum esset status.

44 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 364–365: Hinc Cicero certa animi notione Deum definiuit, primum ut sit

Tokie pavyzdžiai Pacui pasitarnavo darant išvadą, jog dieviškumo klausimais ir pagonių pasaulyje buvo nuomonių skirtumų, tačiau visas jas vienydavęs dievų buvimo patvirtinimas:

Tačiau buvo ir kiti, kurie tikėjo, kad visas pasaulis yra tvarkomas ir valdomas tiek dievų protu, tiek išmintimi: juk javai ir visa, ką teikia žemė, orų ir metų laikų kaita bei reiškiniai danguje, nemirtingų dievų yra skirti žmonių giminei. Ir nors apie dievų išvaizdą, jų buveines ir būstus taip pat apie veiklą ir gyvenimą ir anksčiau filosofai aršiai ginčijosi, tačiau visų jų bendrai buvo nutarta, kad dievai esti, ir anksčiau už mus gyvenusieji taip laikėsi šios pažiūros, kad jei kas nors sakydavo kitaip, buvo laikomas nesveiko proto.[45]

Pagrindęs savo prielaidas antikinio pasaulio išvadomis, Pacas perėjo prie krikščioniškojo pažinimo temos, gindamas Dievo pažinimą paremtą ne žmogiškomis įžvalgomis, bet atskleistu mokymu. Siekis pažinti Viešpatį yra žmogaus prigimtyje, bet aiškinant Šventąjį Raštą reikia vengti beprasmių į jausmus vedančių ieškojimų:

Matant, kad įvairiuose, nors ir tikrojo Dievo nepažinusių autorių filosofiniuose svarstymuose jo garbinimas buvo taip stropiai puoselėjamas ir išlaikomas, tebūna visiems mūsiškiams gėda, ir tepasigailėsime mes, kurie dabar turėdami dieviškosios šviesos pagalba mums atskleistą mokymą, ar dėl neišmanymo Dievo nepažįstame, ar dėl to, kad žmogiškomis įžvalgomis jo ieškome anapus žodžių ir pasaulietiškais ieškojimais nieko daugiau nepasiekiame, tik nedoriems jausmams pasiduodame, dėl ko išvien su ankstesnėmis kartomis pelnytomis bausmėmis už savo nedėkingumą ir bedievystę turėtume būti nubausti.[46]

Skirtį tarp žmogiškos ir apšviestos tikėjimu išminties Pacas grindė remdamasis Pauliaus mokymo opozicija tarp pasaulio ir Dievo išminties: tikėjimo slėpiniai negali

animans, qui habeat sensum, rationem, et mentem, quae consultrix est „et prouida utilitatum oportunitatumque omnium", ita ut mens mundi appelletur. „Deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius", sed omnem uim mundi diuina natura in se deferat et administret illi ac postremo rebus humanis consulat. Ideoque inter alios grauissime inuehitur in Epicurum, qui omnem religionem ex hominum mentibus radicitus extraxerat, cum dijs immortalibus et gratiam et opem sustulisset. Hac enim ipsa de caussa etiam ethnici cultum deorum esse optimum, castissimum, sanctissimum plenissimumque pietatis uoluerunt, ita quidem ut pura integra et incorrupta mente ac uoce deos suos uenerarentur, quicunque saltem superstitionem a religione separare potuerunt.

45 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 365: Fuerant autem et alij, qui crederent deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi, nam et fruges, et reliqua, quae terra parit, et tempestates, ac temporum uarietates, coelique mutationes a dijs immortalibus tribui humano generi. Et quamuis de figuris deorum, de locis atque sedibus, tum de actionibus et uita, illo etiam tempore summis philosophorum contentionibus certaretur, tamen esse deos unanimi omnium sententia fuit iudicatum, et in tantum haec apud ethnicos quoque opinio obtinuit, ut, si quis secus diceret, uix sanae mentis existimaretur.

46 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 365–366: Cum ergo uideamus in tot tantisque philosophicarum opinionum dissensionibus cultum tamen etiam ignoti Dei tam religiose fuisse retentum atque usurpatum, pudeat nos sane nostri atque poeniteat, qui nunc in tanta luce diuinitus nobis reuelatae doctrinae uel affectata ignorantia Deum nescimus, uel extra uerbum illius humanis speculationibus quaerimus, prophanis id genius quaestionibus nihilo amplius consequentes, quam ut, in reprobum sensum dati, una cum illis ethnicis meritas ingratitudinis ac impietatis nostrae poenas luamus.

būti išaiškinami žmogiškuoju, filosofiniu protu. Pasiremdamas Pauliumi (1 Kor 1 20–21) Pacas teigė:

Juk paprastai pasitaiko, kad tie, kurie per daug apie aukštus dalykus mąsto arba galų gale nieko nebesupranta, arba dėl paviršutiniškų ginčų pameta dalyko esmę, juk anot šv. Pauliaus, Dievas pasaulio, savo išmintimi jo nepažinusio, išmintį pavertė kvailyste. Apie tai labai aiškiai liudija senovės išmintingieji, kurie, nors ir būdami aštraus proto ir sudėtingai apie Dievą mąstyti išdrįsę, turėjo pripažinti, kad kuo ilgiau jie galvojo, tuo mažiau suprato. „Nėra nei išminties, nei supratimo, nėra nei patarimo prieš Viešpatį" [Pat 21, 30]. Kaip sakė Kiprijonas, „paslėpta yra nuo išmintingųjų ir įžvalgiųjų didybė ir net iškilus žmogaus protas negali prilygti dangaus paslaptims ir įsiskverbti į aukščiau prigimties esančios būties aukštumas. Yra duota suprasti, kad dievybė yra viska ko kūrėja ir valdytoja, tačiau niekaip neįmanoma atskirti to, kas yra dieviškoji Trejybė, nuo to, kas yra viena, ir išskirti dieviškųjų asmenų savybes", apie tai liudija pasaulio ir šventoji istorija.[47]

Ribodamas Dievo pažinimo žmogaus protu galimybes, Pacas gynė pasitikėjimą Bažnyčios mokymu bei skatino apie Dievą suprasti remiantis paties Dievo apsireiškimais. Tokia nuostata buvo gana konservatyvi ne tik radikaliosios Reformacijos atžvilgiu, bet ir kai kurių Reformacijos lyderių mokymo atžvilgiu. Ji liudijo, jog Pacas, nors ir perėjęs į Reformacijos pusę, buvo gana nuosaikus ir derinantis Bažnyčios mokymo tradiciją su protestantizmo tiesomis:

Todėl kai tik reikia kalbėti apie Dievą, būtina teisingai ir patikimai skelbti tai, kas dieviškajame Šventajame Rašte yra atskleista ir perduota bei amžinu Bažnyčios sutarimu priimta ir pripažinta. Nes kaip visi Rašto žodžiai turi būti laikomi kuo tikriausiais ir pranašiškais, taip dera labai pasitikėti jo saugotojais ir aiškintojais, kurie ypač priartėjo prie Kristaus ir apaštalų laikų ir visuomet buvo autoritetai bei žavėjo nepaprastu rūpesčiu dėl mokymo apie Dievą grynumo ir visuotinumą. Taigi Dievas save mums parodė esant neišmatuojamo gerumo ir gailestingumo tada, kai nenorėjo, kad klaustume, kas jis yra, tačiau jo žodžiuose ir apsireiškimuose liepė ieškoti, koks jis esąs, nes pasisakė,

47 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 366: Nam plerunque accidit, ut qui nimis altum sapiunt, uel nihil tandem intelligant uel altercationibus superfluis rei amittant ueritatem, cum iuxta D. Pauli sententiam, stultam faciat Deus sapientiam huius mundi, qui in Dei sapientia per sapientiam Deum non cognoscit. Id, quod manifeste accidisse uidemus ethnicorum olim sapientissimis, qui, cum acie sui ingenij aliquid ardui de Deo sapere conarentur, interim stulti facti sunt tantoque minus se intelligere agnouerunt, quanto diutius cogitassent. „Non est enim sapientia, nec prudentia, nec consilium adversus Dominum". „Sed abscondita est (ut Cyprianus ait) a sapientibus et prudentibus tantae rei maiestas, nec potest humani fastus ingenij secretis interesse coelestibus et penetrare ad superessentialis naturae altitudinem. Et licet intelligerent, quod uere esset creatrix et gubernatrix rerum diuinitas, distinguere tamen nullo modo potuerunt, quae esset deitatis trinitas, uel quae unitas, uel quae personarum proprietas", ut et prophanae et sacrae historiae testantur.

kad yra Dievas Abraomo, Izaoko ir Jokūbo – šiame Dievo apsireiškime pasekime Mozės pavyzdžiu ir, palikę visas abejones dėl jo prigimties, uoliai stenkimės suprasti, kokį save Jis mums parodė ir kaip norėtų būti mūsų pažintas.[48]

Sukritikavęs antitrinitoristines tendencijas, kaip klaidingai besiremiančias pasaulietinu mąstymu, pateikęs daug biblinės hermeneutikos, pagrįstos tradicija, pavyzdžių ir argumentų, Trejybės dogmą Pacas aiškino ir grindė remdamasis keturių ekumeninių sinodų – Nikėjos, Konstantinopolio, Chalkedono ir Efeso terminologija. Oponuodamas LDK tuo metu plintančioms subordinacinio triteizmo (Gonezijaus ir kt.) idėjoms, Pacas pateikė Trejybės apibrėžimą, atitinkantį tradicinę katalikiškąją Trejybės sampratą. Joje pabrėžtinai buvo išskirtas „filioque" aspektas – Šv. Dvasios kildinimas iš Tėvo ir Sūnaus:

Taigi suprantu ir tikiu, kad Dievo prigimtis yra dvasinė, iš tiesų esanti, aukščiausia ir gryniausia, išmintinga, amžina, bylojanti tiesą, teisinga, tyra, gailestinga ir gera, neišmatuojamos galios ir išminties, visa kurianti ir sauganti, amžinomis bausmėmis baudžianti nedoruosius, o teisiesiems teikianti dovanų, tikiu, kad yra amžinasis Tėvas, kuris iš amžinybės pagimdė Sūnų pagal savo atvaizdą, Sūnų, Tėvo atvaizdą, būvantį drauge su juo, nes Sūnus iš amžinojo Tėvo yra gimęs prieš visus amžius ir atėjus laikui tapęs žmogumi, tikiu, kad Šventoji Dvasia, kuri iš amžinojo Tėvo ir Sūnaus kyla, su jais dalijasi būtimi ir amžinybe, jų siunčiama pasiekia tikinčiųjų širdis, idant prikeltų juos amžinajam gyvenimui.

Tai yra paprasčiausias apibūdinimas Dievo, kurio didybės nei žmogaus protas yra pajėgus suvokti, nei kas nors nusakyti, kadangi tai yra didingiau už bet kokius žodžius ir už bet kokį žmogišką supratimą, tačiau Bažnyčioje mokymo tikslais būtina pasitelkti patikimus žodžius ir sakinius, kurie geriausiai perteikia Šventojo Rašto prasmę, o ištarti ir suprasti nepaskatina bedieviškumo, nes ko negalime suvokti pamatydami, išmokime suprasti tikėjimu.[49]

48 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 367: Quoties autem de Deo loquendum est, rectissime ac tutissime proferentur ea, quae in sacris literis diuina nobis reuelatione tradita et perpetuo ecclesiae consensu recepta et comprobata sunt. Nam sicut omnia scripturarum dicta pro certissimis accipi et haberi debent oraculis, ita plurimum fidei illis eorum custodibus ac interpretibus tribui decet, qui ad Christi et apostolorum tempora quam proxime accesserunt et ob doctrinae puritatem et integritatem in praecipua semper fuerunt authoritate et admiratione. Cum itaque Deus immensa bonitate ac misericordia ita se nobis patefecerit, ut, quid sit, a nobis ne inquiri quidem uelit et tamen, qualis sit, e uerbo suo et reuelationibus petere nos iubeat, dum se Deum Abraham, Isaac et Iacob profitetur, Moisis exemplo in hac illius patefactione simplicissime acquiescamus, omissisque de natura eius scrupulis, qualem se nobis exhibuerit qualiterque a nobis agnosci uelit diligenter uideamus.

49 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 370: Atque ita sentimus et credimus Deum naturam esse spiritualem, re uera existentem, summam et simplicissimam, intelligentem, aeternam, ueracem, iustam, castam, misericordem et bonam, immensae potentiae ac sapientiae, conditricem rerum omnium et conseruatricem, aeternis impios supplicijs et iustos praemijs afficientem, aeternum uidelicet Patrem, qui Filium imaginem suam ab aeterno genuit, Filium imaginem Patris coessentialem, qui ab aeterno Patre ante omnia secula

Trys neatskiriami asmenys ir viena prigimtis, Paco apibendrinimu, negali būti suvokiami fizinėmis žmogiškosiomis juslėmis, kurias, pamiršdami dieviškosios išminties tobulumą, iškelia trinitoristinės polemikos šalininkai:

Mirtingajam, gyvenančiam žemiškąjį gyvenimą menkame ir laikiname kūne, tai yra nepažįstama ir nesuvokiama, tad veltui stengiamasi samprotauti apie aukštesnius dalykus; paprasto žmogaus paprasta įžvalga niekaip negali aprėpti tos didžiulės, nepaprastos tobulo ir nepaprasto Dievo didybės ir prigimties. Taigi tikėjimo straipsniais, o ne iš gamtos kylančiais įrodymais remiantis pakanka tikėti tuo, ko juslėmis negalima suvokti, ir asmenų Trejybė tebus suprasta per jų skirtumus, o vienovė per prigimties ir substancijos tapatumą, kadangi trys yra viena prigimtimi, o ne asmenų skaičiumi. Juk kaip viena yra būties ir valios atžvilgiu, taip trys yra asmenų atžvilgiu, tačiau tie asmenys negali būti atskiriami, kadangi jie nesti nei vienas prieš kitą, nei vienas po kito, nei nebūna vienas be kito [...].[50]

Grįsdamas savo samprotavimus, Pacas be Šventojo Rašto, gausiai naudojosi įvairiais ankstyvosios krikščionybės antierezinės polemikos tekstais. Vieni pagrindinių jo poleminių šaltinių buvo Irenėjaus *Adversus haereses* ir Augustino *De haeresibus*. Bažnyčios istorijos žinių konfesijos autorius semėsi iš įvairių istorinių šaltinių – Eusebijaus Cezariečio, Rufino, Sokrato, Evagrijaus Scholastiko. Veikale sutinkamos citatos iš Bažnyčios tėvų Justino, Tertulijono, Origeno, Pseudo Kiprijono, Bazilijaus, Hilarijaus von Poitiers, Ambraziejaus, Augustino. Paco bendrąsias religines nuostatas veikė melanchtoniškoji liuteronizmo kryptis. Mokymą apie Trejybę Pacas sutvirtino dviem Reformacijos autoritetais – Calvinu bei Melanchthonu.[51] Calvino *Institutio Christianorum* Pacas keletą kartų pasitelkė komentuodamas įvairius Trejybės aspektus, o Melanchthonu rėmėsi aiškindamas dviejų Kristaus prigimčių, dieviškosios ir žmogiškosios sanglaudą (*communicatio idiomatum*).

genitus, et praefinito tempore homo factus est, Spiritum Sanctum, qui ab aeterno Patre Filioque procedit, utrique coessentialis et coaeternus, et in corda credentium mittitur, ut regeneret eos ad uitam aeternam. Haec simplicissima Dei est descriptio, cuius maiestatem tametsi nec humana mens capere, nec quisquam eloqui potest, quod illa omnium et sermonibus et sensibus maior sit, tamen in ecclesia certis quibusdam uocibus ac phrasibus, quae cum expresso scripturarum sensu maxime conueniant et sine impietate aliqua introductae ac receptae sint, docendi gratia necessario utendum est, ut quod uidendo capere non possumus, credendo saltem discamus intelligere.

50 Pac, Orthodoxa fidei confessio, 372–373: Quomodo autem id fiat, incognitum et incompraehensibile mortali est ingenio, cuius terrena habitatio in misero et caduco corpore sensum deprimit, quantumuis multa de altioribus incassum cogitantem, cum finiti hominis finita speculatio immensam illam et infinitam Dei infiniti et inaestimabilis maiestatem ac naturam nulla ratione possit depraehendere. Quoniam ergo de fidei articulo non autem demonstratione aliqua physica nobis agitur, satis sit credere quod sensu capere non licet, et trinitatem quidem in personarum agnoscamus distinctione, unitatem uero propter naturae ac substantiae identitatem profiteamur, propterea quod tres unum sunt natura, non persona. Nam sicut unum esse refertur ad essentiam et uoluntatem, ita tres esse ad personas respicit, quae tamen separabiles non possunt aestimari, cum nulla ante aliam, nulla post aliam, nulla sine alia uel extitisse uel quidpiam aliquando fuisse operata demonstrari queat.

51 Pac, Orthodoxa fidei confessio, „Einleitung“, 352.

Paco *Orthodoxa fodei confessio* siekė dvejopų religinės politikos tikslų: evangelikų doktrinos susisteminimo, atribojant ją nuo naujųjų laikų erezijų, bei LDK evangelikų krikščioniškumo įteisinimo. Išpažinime pateikta argmentacija pasitarnavo triteizmo įveikimui Lietuvos reformatų ortodoksų stovykloje. Kaip liudijo Lietuvos evangelikų delegacijos 1570 m. Sandomiro sinode atstovas Stanislovas Marcijanas, Vilniaus reformatų bažnyčioje įsigalėjo nuostata „Hi tres sunt unum et: Hi tres sunt unus" (*Trys yra viena, vadinasi trys yra vienas*).[52] *Orthodoxa fidei confessio* iš esmės buvo bandymas susiteminti Šventojo Rašto, ankstyvosios Bažnyčios tėvų ir Reformacijos lyderių pažiūras Trejybės klausimu, patvirtinti jų teisumą bažnytinių Nikėjos, Konstantinopolio, Chalkedono, Efeso susirinkimų šviesoje ir paremti šias religinės minties tiesas kaip krikščionis vienijančią doktriną. LDK religinės politikos prasme Paco darbas legalizavo evangelikus kaip ortodoksus, tikruosius krikščionis, stojančius į vieną gretą su Romos bažnyčios tradicija ir atsiribojančius nuo valstybės „bedievių" bei „pasaulietinio mąstymo" šalininkų. Šia prasme išpažinimas buvo aktualus LDK Evangelikų bažnyčiai, kuri dėl Radvilo Juodojo globos metais joje plėtotų trinitoristinių diskusijų, fragmentacijos ir galiausiai schizmos Vakaruose buvo vertinta kaip susitepusi „erezijų dėme".

Sutelktos Paco ir Volano pastangos XVI a. septintajame dešimtmetyje parengė prielaidas bendruosius oficialaus LDK evangelizmo principus suartinti su Augsburgo ir Helvetų konfesijomis ir pradėti savo ortodoksijos įtvirtinimo procesą, kuriame pagrindinį vaidmenį artimiausiais dešimtmečiais atliko Andriaus Volano teologinė mintis.

52 Acta synodalia ecclesiarum 2, 294.

ARMA ILLVSTRIS AC MAGNIFICI
Principis, D. Iohannis Kiscæ, generalis Samagitiæ Capitanæi, etcœt. etcœt.

IN EADEM ARMA AD IPSVM PRIN
cipem, Si. Bud. decastichon exegeticon.

CRux rigidum stringens chalybem, clarissime Kisca,
Quid nisi te Christi discipulum esse notat?
Ipse docet dictis, factisque salubribus, illi
Sub cruce viuendum, qui velit esse suus.
Quid tuba terna notat (Radiuilli stemma vetustum)
Quam quod perstrepitet nomen vbiq; tuum?
Quid rosa verna dehinc, nisi quod sis flosq; decusq;,
Qui patriæ spiras dulcia quæq; tuæ?
Ast gemini pisces quid? magna silentia signant,
Quæ præstas quoties his opus esse vides.

Simono Budno herbinis eilėraštis Jono Kiškos sudėtiniam herbui, išspausdintas Budno parengtoje Jokūbo Paleologo knygoje *Defensio verae sententiae de magistratu* (Loskas, 1580). Vilniaus universiteto biblioteka.

Simonas Budnas: nepriklausomas Lietuvos unitorizmo herojus

Budno veikla Vilniuje: polemikos dėl krikšto sakramento Evangelikų bažnyčioje pradžia

Simono Budno mintį tiksliausiai nusako unitorizmo vardas.[1] Abiejų Tautų Respublikoje tai vienas žymiausių šios pasaulėžiūros atstovų, reprezentavęs Lietuvos antitrinitorizmo stovyklą, ir viena reikšmingiausių šios religinės-filosofinės ideologijos figūrų XVI a. Rytų ir Vidurio Europoje. Sykiu tai vienintelis mąstytojas LDK Reformacijos istorijoje, savo biblinę hermeneutiką grindęs nuoseklia hebrajiškųjų Senojo Testamento šaltinių analize.

Simono Budno (apie 1530–apie 1593) tiksli gimimo data ir vieta nėra žinomos. Prieštaringos nuomonės pareikštos tiek dėl jo etninės (rusėnas, mozūras), tiek dėl konfesinės (stačiatikis, katalikas) kilmės.[2] Tai, jog pirmąsias savo knygas – 1562 m. Nesvyžiaus *Katekizmą* bei kelis kitus neišlikusius veikalus – ankstyvuoju savo veiklos laikotarpiu Budnas parašė rusėniškai, žinojo bažnytinę slavų kalbą, leidžia manyti, kad jo gimtoji kalba buvo rusėnų.[3] Pats jis savo etninės kilmės klausimo neaktualizavo ir save pagal pilietinę tapatybę vadino lietuviu, o savo šalį Sarmatija, Lietuvą, Lenkiją ir Rusią laikydamas jos dalimis.

Krokuvos universiteto matrikulose sutinkamas 1544 m. spalio 19 d. įrašas kartais siejamas su Budnu, tačiau tiek jame esanti pavardės forma, tiek nuoroda apie kilmę neužtikrina, kad tai nuoroda būtent į jį.[4] Budno studijas Vakaruose paliudijančių

1 Terminas *unitaria religio* atsirado Transilvanijoje XVI a. pabaigoje, kai 1571 m. antitrinitoriai buvo pripažinti lygiateise konfesija, sykiu su katalikais, liuteronais ir kalvinistais. Nuo 1600 m. šis terminas imtas vartoti ir oficialiuose spausdintuose dokumentuose, (plačiau žr. Wilbur, A History of Unitarianism 2, 47–48). Lenkijoje ir LDK susikūrusi antitrinitorių Bažnyčia naudojosi *Eccelsia minor* (mažoji Bažnyčia) vardu, o jos nariai ilgainiui save ėmė vadinti *Fratres Poloni* (Lenkijos broliai). Nuo XVII a. pabaigos, kai *Ecclesia minor* LDK ir Lenkijoje jau buvo uždrausta (nuo 1658 m.), emigracinė antitrinitorizmo istoriografija Olandijoje unitorizmo terminą pradėjo taikyti ir Lenkijos bei LDK bendruomenėms bei jų palikimui, kuris pirmą kartą buvo surinktas ir publikuotas 8 tomų rinkinyje, pavadintame *Biblioteca fratrum polonorum quos Unitarios vocant* (1665–1668). Kaip unitorizmo sinonimas XVII a. Anglijos istoriografijoje imtas vartoti ir *socinizmo* terminas (vienas pirmųjų šiuos du terminus sinonimiškai ėmė vartoti Stepen Nye savo darbe *A Brief History of the Unitarians, called also Socinians. In four Letters written to a Friend*, 1687). Vis dėlto, šie sinonimai nėra absoliutūs, nes tokie veikėjai, kaip Budnas, nėra socinizmo *par excellence* atstovai. Dėl Budno ir Sozzinio ideologinės opozicijos kai kuriais klausimais, dar XVI a, pabaigos–XVII a. pradžios literatūroje Budnui ir jo šalininkams patys socinistai taikė *budneistų* pavadinimą.
Šiuolaikinėje istoriografijoje XVI a. pabaigos–XVII a. pirmosios pusės ATR antitrinitorių ideologijai nusakyti socinizmo terminas yra vartojamas kaip pagrindinis, remiantis tuo, jog nuo 1579 m. ATR gyvenęs ir veikęs italų disidentas Faustas Sozzinis (1539–1604) XVI a. pabaigoje susistemino vidinius antitrinitorizmo ginčus ir tapo šios bendruomenės doktrinos ir filosofijos lyderiu.

2 PSB 3, 96–99; Merczyng, Szymon Budny, Górski, Studia nad dziejami; Kamieniecki, Szymon Budny, 12–13.

3 Neišliko 1562 m. spalį Nesvyžiuje išspausdintas Budno rusėniškas veikalas *О оправданїи* (*Apie nuteisinimą*, Nesvyžius 1562 m. spalis. Dedikuotas Eustachijui Valavičiui) bei, galbūt, dar du jo veikalai – *О святом крещенїи, О вечернїи Сына Божего* (*Apie šventą krikštą, Apie Dievo Sūnaus vakarienę*), Kamieniecki, Szymon Budny, 13.

4 Simon Alberti de Budy dioc. Plocensis 1 gr s(olvit), in: Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, 318.

dokumentų kol kas taip pat neaptikta. Be rusėnų, senosios slavų bažnytinės ir lenkų, Budnas žinojo biblines kalbas (graikų, hebrajų) bei lotynų kalbą. Krokuvos universitete hebrajų kalbą galimu Budno studijų metu dėstė vienas iš Lenkijos antitrinitorizmo pradininkų Francesco Stancaras.[5]

Pirmą kartą Budno pavardė aptinkama ką tik įsikūrusios Vilniaus krikščionių bažnyčios dokumentuose. Jis dalyvavo 1558 m. sausio 11 d. Bažnyčios susirinkimo sesijoje (tikėtina, vykusioje Lukiškėse), kurios metu Bažnyčios superintendantas Simonas Zacijus, pritariant vyresniesiems, jį paskyrė katechistu.[6] Vasario 8 d. sesijoje Budnui buvo pavesta mokyti kas sekmadienį ir švenčių metu bei antradieniais ir penktadieniais po pusiaudienio, paskiriant 10 zlotų užmokestį kas ketvirtį bei gaunant maitinimą pas bendruomenės narį ('brolį') Jokūbą Kurnickį už 12 zlotų sumą.[7] Iš vėlesnių Budno prisiminimų sužinome, kad tuo metu Budnas jau buvo vedęs ir Vilniuje jam gimė sūnus.

Su ankstyvojoje Vilniaus Bažnyčioje veikusiais Budnu bei Marcinu Czechowicu (1532–1613)[8] yra susijusios Vilniaus evangelikų bendruomenėje besiformuojančios anabaptizmo tendencijos, kurios, sykiu su Biandratos trinitoristine polemika, buvo viena iš Lietuvos Evangelikų bažnyčios schizmos priežasčių. Budnas ir Czechowicas sykiu su triteistinę teologiją plėtojusiu Gonezijum laikytini LDK anabaptizmo pagrindėjais. Nors šių religinių asmenybių veikla ir idėjos lėmė ankstyvojo LDK antitrinitorizmo dinamiką, santykiai tarp jų, bendrąja prasme atstovaujančių tiek antitrinitorizmo, tiek anabaptizmo stovyklą, buvo poleminiai, o kai kurios jų nuostatos prieštaringos. Visi jie buvo savarankiškos asmenybės, suformavusios gana skirtingas kristologines bei socialines pažiūras, o tarp Czechowico ir Budno ilgainiui išsivystė ir konkurencija dėl regiono ikisocinistinio unitorizmo lyderio vaidmens. Tiek Budnas, tiek Czechowicas tik ankstyvuoju savo veiklos laikotarpiu atstovavo Vilniaus bendruomenę. Budnas Vilnių paliko jau 1560 m., o Czechowicas 1566 m. pradžioje, po Radvilo Juodojo mirties. Iš Vilniaus jis išvyko į Lenkiją, Kujavus, vėliau Rakovą, kur tapo Mažosios Lenkijos brolių Bažnyčios lyderiu.[9]

Jau išvykęs iš sostinės, Budnas parašė savo prisiminimus apie tai, kaip Vilniaus Bažnyčioje jo paties iniciatyva buvo pradėta svarstyti Krikšto sakramento tema. Dalį evangelikų ši polemika atvedė prie anabaptizmo principų, neigiančių kūdikių krikštą ir įtvirtinančių sąmoningą suaugusiųjų krikštą laikantis Evangelijoje paliudytos panėrimo vandenyje tradicijos. Šiuos liudijimus Budnas pateikė savo darbe

5 Kot, Szymon Budny, 65.
6 Acta, MRPL. X. 1, 7.
7 Ibid., 12.
8 Czechowicas Radvilo Juodojo globojamoje Vilniaus evangelikų bažnyčioje dirbo nuo 1558 m. Szczucki, Marcin Czechowic, 15; Gmiterek, Marcin Czechowic, 8.
9 Szczucki, Marcin Czechowic, 64–172.

O dzieciokrzczeństwie krótkie wypisanie o zaczęciu sporu i polerowania około pirwszego Sakramentu, to jest świętego Ponurzenia w Księstwie Litewskim a potem i w Polsce (Trumpas aprašymas apie vaikų krikštą, liečiantis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o vėliau ir Lenkijoje išplitusį ginčą dėl pirmojo Sakramento, tai yra šventojo Krikšto paneriant). Budno prisiminimai buvo išspausdinti sykiu su 1565 m. Czechowico parengtu veikalu *Trzech dni rozmowa* (*Trijų dienų pokalbis*) praėjus daugiau nei dešimtmečiui po kūrinių parengimo, 1578 m. birželio 12 d. Loske, Jono Kiškos spaustuvėje.[10]
Vaizdingas ir subjektyvus Budno pasakojimas prasideda istorija apie tai, kaip 1558 metų žiemą, Lietuvą ištikus badui, prie Radvilo Juodojo Vilniaus dvaro (kuriame Budnas dirbo katechistu) vartų buvo rasti du palikti kūdikiai. Budnas juos nusprendė priglausti ir auginti, vieno jų globą pavesdamas Bažnyčios senjorui Hansui (Janui) Katerlai. Pastarajam po keleto savaičių paklausus Budno apie tai, ar galėtų jis rastinuką pakrikštyti, Budnas atsakė abejojąs, ar galima krikštyti vaiką, apie kurio tėvus nieko nežinoma, tuo labiau, kad panašu, jog palikę savo vaiką tėvai pasielgė kaip „netikėliai" (*niewierni*). Kilus ginčui Budnas pareiškęs, kad ne tik šie, bet ir kiti nekrikščioniškai besielgiančių tėvų vaikai neturėtų būti krikštijami.
Bendruomenėje dėl krikšto sampratos kilo polemika. Budną palaikė Bažnyčios narių tarpe buvęs prancūzas tūlas Petras Garnierus ir kuriam laikui buvo nuspręsta „netikėlių" tėvų vaikų nekrikštyti. Šią principingą nuostatą, anot Budno, sutvirtino ir tai, jog Vilniaus evangelikams buvo pradėti nešti krikštyti ir „popiežininkų" vaikai. Taip elgėsi tėvai, vengiantys už šio sakramento suteikimą mokėti katalikų kunigams ir besinaudojantys nemokamu krikštu pas evangelikus. Po šio sprendimo Katerla rastinuką įsisūnijo ir gavo teisę jį pakrikštyti sykiu su kitu savo vaiku.
Budnui šis įvykis sukėlęs paskatas plačiau apmąstyti krikšto sakramentą ir ieškoti atsakymų Rašte. Kristaus raginimas (Mt 28, 19) krikštytis paneriant, Šv. Jono krikštas (Mt 3, 5–6), apaštalų ir jų mokinių pavyzdžiai bylojo apie suaugusiųjų krikštą. Tokią krikšto praktiką, anot Budno, liudijo ir senųjų teologų – Justino, Tertulijono – tekstai. Dėl iškilusių abejonių Budnas krikštyti delsė ir kaip tik tuo metu gimusį pirmąjį savo sūnų, iš Katerlos susilaukdamas kaltinimo, kad dabar jau nekrikštija ne tik netikėlių, bet ir savo vaiko. Susirinkusi bendruomenė įpareigojo Budną sūnų pakrikštyti, ir Budnas, nors būdamas tikras, jog „vaikų krikštas yra viena iš Antikristo klastų", sutikęs paklusti daugumos valiai.
Istorija sutelkė kūdikių krikšto priešininkų (anabaptistų) būrelį, kuriam priklausė prie Bažnyčios įsteigtos Vilniaus evangelikų mokyklos vadovas Czechowicas, Vilniaus

10 Apie šį 1982 m. Švedijoje, Skoklosterio pilies bibliotekoje atrastą leidinį žr. Szczucki, Szymona Budnego relacja, 42–45.

ministrai (kunigai) Wojciechas Kościeńskis, Laurencijus Krzyszkowskis ir kiti. Bendruomenė šiuo klausimu nebuvo vieninga ir susiskaldė į opozicines grupes, o dalis evangelikų, vengdami palaikyti vieną ar kitą nuomonę, laikėsi oportunistinės pozicijos. Taip elgėsi ir vienas iš Vilniaus evangelikų lyderių, nuo 1560 m. Vilniaus superintendantas Mikalojus Wędrogowskis, kuris, viena vertus, palaikė įtakingus Bažnyčios kunigus, kita vertus, taikėsi prie tų, kuriems anabaptistinės tendencijos nebuvo priimtinos. 1563 m. lapkritį Wędrogowskis pasisakė kaip kūdikių krikšto kritikas, bet 1564 m. anabaptizmo klausimams skirtame sinode balsavo už kūdikių krikštą.[11] Bažnyčios senjorų Katerlos ir Kurnickio santykis taip pat buvo panašus – vengdami konfliktų, savo nuostatų jie aiškiau nedeklaravo, nes nežinojo, kaip į tai galėtų reaguoti Bažnyčios globėjas Radvilas Juodasis.[12]

1564 m. sausio 26–27 d. anabaptizmo šalininkų iniciatyva Vilniuje vyko pirmasis krikšto klausimui skirtas Bažnyčios sinodas, į kurį susirinko 26 ministrai ir nemažai bajorų.[13] Senjoras Kurnickis suformulavo pagrindinį sinodo klausimą – ar kūdikius krikštyti nuodėminga, ar ne?[14] Nerandant vieningo sutarimo nei tarp ministrų, nei tarp pasauliečių, buvo paskelbtas balsavimas, kurio metu už kūdikių krikštą pasisakė 12 ministrų (Wędrogowskis buvo tryliktasis, balsavęs už) ir dalis senjorų. Tarp kūdikių krikšto priešininkų buvo Budnas, Czechowicas, Kościeńskis, Krzyszkowskis ir kiti. Ministrų balsams pasiskirsčius po lygiai sinodas klausimą atidėjo generaliniam sinodui, paliekant teisę kiekvienai pusei elgtis savo nuožiūra. Sinodas susilaukė komentarų ir katalikiškoje stovykloje. Popiežiaus nuncijus Commendone rašė:

Vilniaus vyskupas mane informavo šiandien gavęs pranešimą apie tai, kad Lietuvos eretikų ministrai susirinko Vilniuje į savo sinodą, kuriame priėmė įvairius sprendimus, tarp jų ir tai, jog vaikai neturi būti krikštijami tol, kol jiems nesukako septyneri metai. Jų pasauliečiams pasekėjams stipriai pasipriešinus, iš naujo susirinkę nusprendė leisti krikštyti kaip pirma, kol ta jų dogma nebus patvirtinta Lenkijoje ir kol nebus priimtas visuotinis dekretas, galiojantis visose šios viešpatijos dalyse. Visa tai sužinojęs Vilniaus ponas [turimas galvoje Radvilas Juodasis – D. P.] *labai nustebo dėl to, kokius sprendimus ruošiamasi priimti Lenkijoje etc.*[15]

11 Miscellanea arianica, 236, 237.

12 Ankstyvosios heterodoksijos atstovams Vilniuje priklausė nemažai paprastų miestiečių. Pavyzdžiui, Hansas Katerla buvo Vilniaus barzdaskutys. Apie jo vėlesnę veiklą daug žinių nėra. Gianandrea Caligaris laiške Commendonei 1567 08 16 rašė apie tai, jog Vilniaus sakramentistų ministras, barzdaskutys Katerla su keliais bajorais lankėsi pas Maskvos pasiuntinį, stengdamiesi pastarąjį įtikinti atsiversti į jų tikėjimą. Pasiuntinys dėl Trejybės įžeidimo įsakęs jį nuplakdinti, ir pabrėžęs, jog pakartų, jei tokia būtų jo teisė, žr. SZCZUCKI, Relacja, 60.

13 Sinodo protokolas neišliko. Apie jį šiek tiek informacijos pateikta Budno prisiminimuose.

14 BUDNY, O dzieciokrzczeństwie, 58.

15 G. F. Commendone C. Boromėjui, 1564 02 07, in: Commenndone, Listy 1, 55. Itališkas originalas cit. iš:

Nepaisant tuo metu jau išryškėjusių antitrinitoriškų nuostatų, Radvilas Juodasis nepalaikė anabaptistinių tendencijų ir nedviprasmiškai pasisakė už kūdikių krikšto praktiką. Sužinojęs apie sinodo rezultatus, jame nedalyvavęs kunigaikštis nedelsdamas išplatino žinią apie tai, kad jokiu būdu nepritaria Bažnyčioje sklindančioms anabaptistinėms idėjoms. Radvilas pasiuntė griežtą laišką Wędrogowskiui, kuriame buvo nurodyta imtis permainų ir ministrų kaitos bažnyčioje, o vaikų krišto priešininkams, tarp jų Krszyszkowskiui ir Budnui, pagrasinta išvarymu. Su nurodymais uždrausti naujoves dėl vaikų krikšto Juodasis išsiuntė laiškus ir Nesvyžiaus bei Klecko seniūnams.[16] Griežta Radvilo pozicija vertė anabaptizmo išsižadėti ir minėtus pasauliečius senjorus Katerlą ir Kurnickį.

Sužinojęs Radvilo nuomonę, Vilniaus Bažnyčios superintendantas Wędrogowskis, iki tol taikęsis tai prie vienos, tai prie kitos pusės, ne tik ėmėsi Vilniaus bažnyčios išvalymo nuo anabaptizmo šalininkų, bet ir pasiūlė taikyti fizines bausmes. Tokį jo elgesį pasmerkė Czechowicas, savo veikale *Trijų dienų pokalbis* pateikdamas įrodymus, jog Wędrogowskis kritiniu metu išvertė kailį ir pasirinko niekingą bailio poziciją, siekdamas išvengti nemalonės dėl paties užvirtos polemikos.[17] Bandydamas apsiginti ir įtikinti Radvilą Juodąjį anabaptistinių principų teisingumu, Czechowcas parašė Juodajam dedikuotą veikalą *Trijų dienų pokalbis* ir sykiu su laišku, datuotu 1565 m. sausio 6 d. pasiuntė jį tuomet Borisove rezidavusiam Radvilui. Vos keturis mėnesius begyvenusio Juodojo pozicijos vaikų krikšto atžvilgiu veikalas nepakeitė.[18]

Netrukus po Juodojo mirties specialiai krikšto klausimui buvo sukviestas generalinis lietuvių ir lenkų sinodas (1565 06 10) Bžezinuose (Brzeziny na Pomrożu, netoli Lovičiaus).[19] Šis sinodas istoriografijoje laikomas pirmuoju atskiru LDK ir Lenkijos generaliniu, nuo evangelikų bendruomenės atskilusių heterodoksų, populiariai apibendrinamų antitrinitorių vardu, sinodu.[20] Priešininkai į jį net nebuvo kviečiami, su-

Szczucki, Relacja, 58–59: Il vescovo di Vilna m'ha fatto sapere d'haver havuto hoggi aviso che gli ministri heretici di Lithuania si sono congregati in Vilna et fatto un loro synodo nel quale hanno determinato varie cose e fra l'altre che i fanciulli non si battezzino fin passato il settimo anno, a che il vulgo di lor seguaci havea reclamato assai, onde di nuovo congregatisi hanno permesso che battezzino al modo di prima finché in Polonia non si dichiari questo loro dogma et se ne faccia un general decreto per tutti gli stati di questa Maestà, delle quali parole monsignor di Vilna ha mostrato di meravigliarsi assai et né sapendo dove ciò si debba o possa determinare in Polonia etc.

16 Budny, O dzieciokrzczeństwie, 59.

17 Wędrogowskio veiklą Czechowicas nušvietė ir veikalo *De paedobaptistarum errorum origine* (1582) dedikacijoje Jonui Kiškai. Žr. Literatura ariańska w Polsce XVI wieku, 171–172. L. Szczuckis vėliau patikslino, jog šios antologijos komentaruose neteisingai buvo nurodyta, jog Czechowicas čia pateikė liudijimą apie H. Powodowskį. Žr. Szczucki, Szymona Budnego relacja, 60, išnaša nr. 14.

18 Apie tai paliudijo ir Georgas Weigelis, žr. Weigel, Necessaria consideratio, 224; Szczucki, Marcin Czechowic, 242.

19 Istoriografinis ginčas dėl to, kur iš tiesų vyko sinodas, galutinai išaiškėjo atradus Budno *Reliaciją*, kurioje nurodyta, jog sinodas vyko ne Kujavų Bžezinuose, bet Bžezinuose prie Pomrožų (Bzeziny na Pomrożu), tai yra prie Mrožycos (Mrożyca) upės esančiuose Bžezinuose netoli Lovičiaus.

20 Williams, Anabaptism and Spiritualism, 235.

sirinko tik 32 ministrai ir 18 bajorų, „atmetančių Trejybę" („ci, co Trójcę odrzucili").[21] Sinode buvo sutaikyti du Vilniaus ministrai, Wędrogowskis ir Czechowicas, kurie dėl nesutarimo kūdikių krikšto klausimu buvę visai susipykę. Wędrogowskio pozicija tebebuvo stipriai susaistyta Radvilo Juodojo testamento egzekutorių, todėl jis laikėsi simuliacinės elgsenos: nepaisant formalaus susitaikymo ir pritarimo, ir toliau vienijosi su anabaptizmo kritikais. Lietuvos atstovams (Czechowicui, Budnui ir kt.) šis susitikimas su lenkais, Budno teigimu, mažai pasitarnavo: lenkai pasirodę kaip krikšto klausimo neapmąstę ir diskusijai nepasirengę. Išskyrus Stanislovą Paklepką (Stanisław Paklepka, Paklesius) ir Georgą Szomaną (Jerzy Szoman), niekas iš Lenkijos atstovų šiuo klausimu neturėjo nuomonės.[22] Sinodas įpareigojo kiekvieną pusę laikyti sąžinės ir taikos, nesivadinti „naujakrikštų" (*nowochrzeńcami*) ar dar kokiais nors naujais vardais ir toliau ieškoti sprendimo. Krikšto sakramento problemą nuspręsta plačiau aptarti sinode Vengruve tų pačių metų pabaigoje.

Dėl neaiškių priežasčių 1565 m. gruodžio 25–30 d. vykusiame sinode Vengruve Wędrogowskis su lietuvių delegacija nedalyvavo ir, Budno liudijimu, sinodui pasiuntė tik laišką. Krikšto klausimas buvo svarstomas kaip pagrindinis. Sinode dalyvavo maždaug 47 asmenys.[23] Nors dalyvių nuomonės išsiskyrė ir abi pusės išdėstė savo argumentus, tačiau dauguma buvo kūdikių krikšto kritikų pusėje. Budno liudijimu, šiame sinode buvę nuspręsta nuo vaikų krikšto susilaikyti ir Paskutinės vakarienės sakramento neduoti nepriėmusiems krikšto panėrimu. Išlikusiame sinodo protokolo nuoraše toks sprendimas neužfiksuotas, pabrėžiant, kad nuspręsta laikytis taikos. Tiems, kas vaikų krikštą laiko prieštaraujančiu savo sąžinei dalyku, nuspręsta leisti laikytis savo tvarkos, laisvai rašyti bei spausdinti tuo klausimu su bažnyčių vyresniųjų sutikimu. Sinode buvo perskaitytas ir brolių iš Transilvanijos (tikėtina, inicijuotas Biandratos) sveikinimas, kuriame buvo raginama dėl krikšto nesiskaldyti, nes tai nėra išganymui esminis klausimas.[24] Šiam sinodui atsiuntė savo laišką Vengruvo patronė, Vitebsko vaivadienė Radvilo Juodojo sesuo Ona Kiškienė, parėmusi vaikų krikšto priešininkus. 1565 m. Vengruvo sinodas nusprendė į Vilnių pasiųsti Budną ir Falkonijų, kad įtikintų Vilniaus Bažnyčios superintendantą Wędrogowskį patvirtinti suaugusiųjų krikštą. Wędrogowskis mirė 1566 m. maro metu Vilniuje, palikęs testamentą, kuriame buvo pasisakoma už krikštą paneriant.[25] Budno teigimu, 1567 06 24–29 d. vykusiame sinode Skšyne (Skrzynno, protokolas neišliko[26]), lenkų mažųjų brolių

21 Acta synodalia ecclesiarum 2, 193–194.
22 Budny, O dzieciokrzczeństwie, 60–61.
23 Acta synodalia ecclesiarum 2, 197–200.
24 Lubieniecki, Historia reformationis Polonicae, 189.
25 Budny, O dzieciokrzczeństwie, 62; Lubieniecki, Historia reformationis Polonicae, 189.
26 Górski, Grzegor Paweł, 197–198.

bendruomenėje buvo patvirtinta nuostata neapsikrikštijusių paneriant neprileisti prie Šventosios vakarienės. Nepaisant to, kad anabaptistinės polemikos ištakos susiformavo Vilniuje, Lietuvos mažųjų brolių bažnyčioje krikštas paneriant ilgą laiką liko diskusine tema. Gindamas suaugusiųjų krikšto principus 1574–1575 m. Loske Budnas publikavo nebeišlikusį veikalą *Contra paedobaptistarum* (*Prieš kūdikių krikštą*) ir tik 1578 m. gegužės 18 d. sinode Loske krikštas paneriant Budno buvo įtvirtintas ir Lietuvos unitorių bendruomenėse.[27]

Budno pergalę ir anabaptizmo praktiką unitorių bendruomenėse netrukus ėmė kvestionuoti 1579 m. birželį Lenkijoje įsikūręs Faustas Sozzinis: Krokuvos unitorių bendruomenei pasiūlius jam persikrikštyti, Sozzinis atsisakė, pagrįsdamas savo poziciją specialiai krikšto klausimui parašytu traktatu.[28] Sozzinio teologijoje, žvelgiančioje į krikščionybę kaip į moralinę sistemą, krikštas apskritai neturėjo nei sakramentinės, nei Lenkijos brolių gintos žmogų atnaujinančios reikšmės, ir buvo tik asmens krikščioniškosios tapatybės ženklas.

1564 m. parašytas Czechowico veikalas *Trijų dienų pokalbis* (*Trzech dni rozmowa*) -unikalus leidinys, pateikiantis faktų apie anabaptizmo gimimą LDK antitrinitorių bendruomenėje ir leidžiantis jo autorių priskirti prie šios pasaulėžiūrinės krypties Lenkijoje ir Lietuvoje lyderių, sykiu su Petru Gonezijum ir Grzegorzu Pawełu. Veikalas, dedikuotas Vilniaus vaivadai Radvilui Juodajam, Jono Karcano spaustuvėje buvo išspausdintas praėjus 13 metų po Juodojo mirties, 1578 m. birželio 12 d. Loske, Jono Kiškos lėšomis. Ankstyvojo LDK anabaptizmo istorijos detales liudijantį leidinį sudaro skirtingos dalys: Czechowico laiškas Radvilui Juodajam (1565 01 06, Nesvyžius); pagrindinis veikalas, parašytas trijų dienų disputo tarp Krikščionio, Evangeliko ir Popiežininko forma; priedas *Wotum Mikołaja Wędrogowskiego minstra zboru wileńskiego o krzcie dziatek małych z Przestrogą i napominaniem Marcina Czechowica sługi słowa Bożego* (*Mikalojaus Wędrogowskio, Vilniaus bažnyčios ministro liudijimas apie vaikelių krikštą su Martyno Czechowico, Dievo žodžio tarno, įspėjimu ir pamokymu*). Priede spausdinamas ir Czechowico laiškas Pawełui Jeśmanui (1564 05 29, Liublinas), kuriame autorius mini Vilniuje rašomą kūrinį. Leidinio pabaigoje pateikiamas minėtas (autoriaus vardu nepasirašytas) Simono Budno traktatas *O dzieciokrzczeństwie krótkie wypisanie* (*Trumpas aprašymas apie vaikų krikštą*).[29] Atskiri šio veikalo fragmentai buvo pakartoti ir Budno veikale *O urzędzie miecza używającem* (1583).

27 Synody arjan polskich, 29.
28 De baptismo aquae. An homini Christiano aquae baptismo carere liceat Disputatio, žr. Socini opera 1, 709–738.
29 Plačiau žr. SZCZUCKI, Szymona Budnego relacja, 47–53.

Trijų dienų pokalbis yra svarbus teologinis veikalas, atspindintis Vilniaus anabaptizmo idėjinį kontekstą ir pažiūros į vaikų krikštą (pedobaptizmo) skirtumus Vilniaus protestantų bendruomenėje. Atsižvelgiant į tai, kad Vilniaus Bažnyčios skilimas buvo tik prasidėjęs ir *ecclesia maior* bei *ecclesia minor* iki pat Radvilo Juodojo mirties buvo persipynusios, veikalas buvo adresuotas abiejų bendruomenių nariams. Szczuckio nuomone, veikalas rodo, kad Czechowicas jau 1564 m. (taigi, Vilniaus periodu) suformavo esmines mažųjų brolių bendruomenės doktrinines nuostatas, dominavusias iki pat Fausto Sozzinio reformos. Principai buvo paremti jau išnykusio vokiečių bei, galbūt, moravų (huteristų) anabaptizmo įtaka. Czechowicas smerkė „blogus", radikalius reformų šalininkus, tokius, kaip Tomas Müntzeris, propagavusius dvasinį atgimimą atmetant net Rašto žodį, ir palaikė nuosaikesnę Baltazaro Hubmaierio (apie 1480–1528) poziciją. Gindamas suaugusiųjų krikštą, Czechowicas palietė ir trinitologinius klausimus bei socialinės etikos principus, vėliau įgyvendintus Rakove: egalitarizmą, nesipriešinimo blogiui filosofiją ir abejingumą „pasauliui" bei jo institucijoms. Šias savo nuostatas vėliau Czechowicas gilino ir plėtojo Kujavuose bei Liubline.

Simonas Budnas ir protestantiškoji katechetika

1560 m. pradžioje Budnas iš Vilniaus persikėlė į Slucką tarnybai pas kunigaikščius Olelkaičius.[30] Gali būti, kad jo globėju kažkurį laiką buvo tais pačiais 1560 m. miręs Simonas Olelkaitis, kurį Budnas minėjo savo Naujojo Testamento (1574) dedikacijoje Jonui Kiškai. Atrodo, kad Budnas rengėsi dirbti planuotoje Slucko spaustuvėje, bet išsamesnių žinių apie tai trūksta. 1562 m. Budnas jau ėjo Bažnyčios ministro pareigas Radvilo Juodojo valdose Klecke, kur parengė ir vieną iš pirmųjų savo veikalų – rusėniškąjį protestantišką katekizmą *Катихисїсъ то естъ наоука стародавная хрїстїаньская от светого писма, для простыхъ людей языка роуского, въ пытанїяхъ и отказаехъ събрана* (*Katekizmas, tai yra senasis krikščioniškas Šventojo Rašto mokslas, paprastiems žmonėms rusų kalba klausimais ir atsakymais surašytas*, Nesvyžius, 1562 m. birželis). Europoje tai buvo pirmasis protestantiškas katekizmas rusėnų kalba, sukėlęs atgarsių ne tik rusėnų protestantų, bet ir stačiatikių, o vėliau ir unitų bendruomenėse.[31] Dedikacija pusbroliams Radvilui Juodajam ir Rudajam bei

30 BUDNY, O dzieciokrzczeństwie, 57.
31 Stačiatikių ir unitų katekizmas buvo kritikuojamas kaip „liuteroniškas". Šiuo žodžiu stačiatikiai, kaip ir ankstyvuoju Reformacijos laikotarpiu Romos bažnyčia, apibūdindavo bendrus Reformacijos reiškinius.

jų sūnums, buvo pasirašyta Budno, Radvilų valdų Nesvyžiuje valdytojo Motiejaus Kawieczyńskio bei Nesvyžiaus pamokslininko Krzyszkowskio, kurie buvo ir knygos rengimo bendradarbiai.[32] Prakalboje jaunieji Radvilai, besirengiantys studijoms Vakaruose, raginti mylėti ne tik svetimų šalių kalbas, bet nepamiršti ir rusėnų, bei puoselėti naujai pražydusį Kristaus tikėjimą, kurį šėtonas buvo uždengęs Romos ir graikų stabmeldysčių praraja. Klecke birželio 10 d. data buvo pasirašyta Budno pratarmė į rusėnus krikščionis skaitytojus. Katekizmo leidimą finansavo LDK didikas, valstybės sekretorius, 1561–1569 m. Lietuvos dvaro maršalkos pareigas ėjęs Eustachijus Valavičius (apie 1520–1587), į Reformaciją perėjęs iš stačiatikių giminės.[33]

Originalų, išskirtinai didelės apimties dialogo forma parašytą Budno katekizmą sudaro keturios dalys (Dešimt Dievo įsakymų, Tikėjimo išpažinimai, Tėve mūsų, Sakramentai). Nors tokia katekizmo dalių išdėstymo tvarka buvo būdinga liuteronų katekizmams (pavyzdžiui, pirmam lietuviškam Mažvydo katekizmui), Budno rusėniškas *Katekizmas* yra LDK evangelikų katekizmų tradicijos, kurios doktrininis turinys buvo artimesnis šveicariškosioms tendencijoms, vaisius. Katekizme ryškūs būdingi reformatų katekizmų ženklai: tik reformatų katechetikoje įtvirtinta Dešimties Dievo įsakymų tvarka, su liuteroniška konssubstancijos samprata konfrontuojantis eucharistijos sakramento apibrėžimas bei kiti elementai. *Katekizmo* dialoginė struktūra turi sąsajų su LDK evangeliškųjų katekizmų tradicijoje jau įsitvirtinusiu vadinamuoju „Kas tu esi?“ katekizmu, 1559 m. publikuotu dar Brastos spaustuvėje. Tuo pačiu „Kas tu esi?“ („Што есь ты?“) klausimu prasidedantis Budnо̀ katekizmas pateikia panašią lenkiškojo mažojo LDK evangelikų katekizmų klausimų ir atsakymų eigą.[34] Nepaisant šių daugiau formos, nei turinio ar teksto sąsajų, Budno *Katekizmas* yra savitas originalaus autorinio katekizmo pavyzdys: ilgi autoriniai svarstymai ir poleminiai išplėtojimai, papildomų etinių ir socialinių temų gausa rusėniškojo *Katekizmo* neleidžia laikyti mažojo lenkiškojo „Kas tu esi?“ katekizmo variantu.

Budno *Katekizmas* visų LDK evangeliškųjų katekizmų tradicijoje išsiskiria plačiais didaktiniais ir edukaciniais komentarais, reguliuojančiais ne tik doktriną, bet ir etiką bei socialines normas. Svarbi šio katekizmo ypatybė – gausus rėmimasis Biblijos tekstu, kaip nepaneigiamu ir svarbiausiu autoritetu. Budnas Bibliją citavo pagal bažnytine slavų kalba egzistuojančius šaltinius, bet panašu, kad turėjo ir hebrajiškų bei graikiškų šaltinių, į kuriuos pateikia nuorodų.[35] Pasižymi Budno katekizmas ir po-

32 Merczyng, Szymon Budny, 12.

33 1566–1579 m. jis ėjo LDK pakanclerio pareigas, o nuo 1579 m. iki mirties buvo LDK kancleriu, žr. Lulewicz / Rachuba, Urzędnicy centralni i dostojnicy, 251.

34 Катихисисъ, 26.

35 Kamieniecki, Szymon Budny, 37–38.

leminiais akcentais – ypač atvaizdų kulto ir maldų į šventuosius kritika. Poleminiai Budno katekizmo aspektai yra nukreipti ne tik į katalikų, bet ir į stačiatikių tradicijos kritiką. Jau šiame ankstyvajame darbe, plačiai komentuodamas Dešimt Dievo įsakymų ir leisdamasis į etinių ir socialinių problemų svarstymą, Budnas deklaravo savo socialines pažiūras. Tokius svarstymus provokavo Lenkijos antitrinitorių plėtotos ir Rakovo komunoje pradėtos įgyvendinti radikalios idėjos, pasaulietinės etikos ir gyvenimo normas laikančios nesuderinamomis su krikščioniškąja etika bei Kristaus mokymu. Oponuodamas tendencijoms pasaulį ir jo tvarką traktuoti kaip Kristaus mokymui prieštaraujantį blogį, *Katekizme* Budnas gynė tiek krikščionio pareigą neatsiriboti nuo visuomenės, tiek teises pasaulyje gyventi atliekant ne tik dvasinę, bet ir pasaulietinę tarnystę, kuri, jo nuomone, negali būti kildinama iš blogio ar būti nesuderinama su krikščionio etika, ir yra įsteigta paties Dievo.[36] Cituodamas Jėzaus palyginimą iš Evangelijos pagal Matą (Mat 13, 47) apie ežeran metamą tinklą, užgriebiantį geras ir blogas žuvis, Budnas nurodė, kad pasaulyje krikščionims tenka gyventi ne utopiniame, bet sumišusio gėrio ir blogio pasaulyje, todėl neatsisakant priedermės nuo blogio gintis. Šiuo principu remdamasis Budnas argumentuotai gynė teisę ginklu ginti savo gyvybę ir šalį bei turėti nuosavybę.[37]

Nors dalis tyrinėtojų jau šiame pirmajame Budno darbe aptinka netiesioginių autoriaus netrukus pradėtų skelbti antitrinitorizmo ar nonadorantizmo idėjų (pavyzdžiui, teiginiuose, pabrėžiančiuose, jog Dievas nurodė melstis tik į jį arba keliant klausimą, ar reikalingas tarpininkas arba pagalbininkas, meldžiantis į Dievą), vis dėlto *Katekizme* Trejybės dogma nekvestionuojama, nors Šventosios Dvasios temai tekste skiriama ir palyginti nedaug dėmesio. Tikėjimo išpažinimų dalyje Budnas pateikia ir komentuoja du – Apaštalų ir Nikėjos-Konstantinopolio tikėjimo išpažinimus. Pastarasis išpažinimas buvo pateiktas ne pagal 589 m. Toledo sinode patvirtintą ir Vakarų Bažnyčioje galiojančią formuluotę, bet pagal rytų Bažnyčios tradiciją, be žodžio *filioque*, Šventąją Dvasią kildinant tik iš Tėvo.[38] Išskirtinai daug dėmesio šioje Budno katekizmo dalyje yra skiriama eschatologinėms temoms: Kristaus žengimui į pragarą, Prisikėlimui ir Paskutiniam teismui. Šias temas komentuojant pasireiškė Budno kaip religinio teksto kritiko bruožai. Analizuodamas Kristaus nužengimą į pragarą Budnas nurodė egzistuojant įvairius šio teksto variantus ir pabrėžė šios teksto dalies problemiškumą, siūlydamas pragarą suvokti ne pažodžiui, kaip vietą žemės gelmėse, bet perkeltine prasme, kaip Dievo rūstybės patyrimą.[39] Toks aiškinimas buvo artimas

36 Катихисисъ, 106–108.
37 Ibid., 116–124.
38 Ibid., 142.
39 Ibid., 164–180.

Calvinui.[40] Bažnyčia katekizme buvo apibrėžta kaip „susirinkimas teisiųjų, kuriems Dievas pažadėjo amžinąjį gyvenimą," ir šiame apibrėžime taip pat matome kalvinistiškos išrinktųjų sampratos elementus.[41] Kaip jau buvo įprasta Vakarų reformatų katekizmų tradicijoje, malda „Tėve mūsų" buvo pateikta su doksologija jos pabaigoje.[42] Ketvirtoji katekizmo dalis apie sakramentus Budno katekizme yra trumpiausia. Daugiau dėmesio joje skirta krikšto, nei eucharistijos sakramentui.[43] Nepasiant paties Budno vėliau paliudyto prisipažinimo, kad abejonės dėl kūdikių krikšto prasmės jam kilo dar 1558 m. dirbant Vilniuje, *Katekizme* autorius šiame darbe nedeklaravo anabaptistinių nuostatų. Budnas išskyrė vaikus, gimusius tikrųjų krikščionų ir netikinčiųjų šeimose, pritardamas teiginiui, kad krikščionių vaikus galima krikštyti.[44] Kaip argumentas, palaikantis kūdikių krikštą, buvo pateiktas Abraomo sūnaus Izaoko apipjaustymas, legitimuotas Abraomo tikėjimo. Pabrėžiant, jog krikštas turi būti priimamas gailintis už nuodėmes, tikint Kristum ir išpažįstant tikėjimą, vaikų krikštas nebuvo atmestas, taikant minėtus reikalavimus tik suaugusiems. Eucharistijos sakramentas Budno katekizme interpretuotas remiantis reformatų tradicija, kaip susidedantis iš matomos ir nematomos dalių, nesiveliant į detalesnę polemiką.[45] Tai sietina su bendra XVI a. 6–7 dešimtmečio LDK evangelikų katechetinės literatūros tendencija. Nors reformatai nepripažino katalikiškosios transsubstanciacijos ir liuteroniškos konssubstanciacijos teorijos, nei reformatai, nei atskylantys antitrinitoriai populiariojoje katechetikoje tuo metu neturėjo detaliau išplėtotos Eucharistijos sakramento interpretacijos. Kita vertus, eucharistinė problematika Budną ne itin domino ir kituose jo darbuose.

Budno katekizmas buvo žinomas ne tik rusėnų kilmės protestantų, bet ir stačiatikių, o vėliau net unitų bendruomenėse, kurioms trūko katechetinės literatūros liaudžiai. 1563–1564 m. katekizmą kritikavo iš Maskvos pabėgęs ir pas Simono Olelkaičio brolį Jurijų Olelkaitį viešėjęs Maskvos igumenas Artemijus.[46] Artemijaus laiškuose Budno katekizmas ne tik vadinamas „liuteronišku", bet ir siejamas su judaizuojančiomis tendencijomis, itin smerkiamomis to meto stačiatikių. Viename iš išlikusių Budno *Katekizmo* egzempliorių yra ir amžininko, Čiudovo (Pskovo apskritis) stačiatikių vie-

40 Kamieniecki, Szymon Budny, 54.

41 Катихисисъ, 192: Церковъ ест събранье, або дружина верных людей, их же Богъ презрел в живот вечный.

42 Катихисисъ, 222.

43 Ibid., 258–284. Tikėtina, kad tokia Budno pozicija buvo kompromisinė, turint gavoje ir paties Radvilo, kuriam buvo dedikuotas katekizmas, nepritarimą anabaptistinėms tendencijoms. Kaip vėliau parašytame savo tekste apie krikšto sakramento sampratą Vilniaus bažnyčioje pats Budnas liudijo, pirmąsias abejones dėl vaikų krikšto bendruomenėje jis iškėlęs jau 1558 m.

44 Катихисисъ, 280–282.

45 Ibid., 286.

46 Žr. Артемий, Послание до Симона еретика Будного 1287–1327.

nuolyno atstovo įrašas: „Книга катихісісъ печатний лютерскїй на славенском языцѣ въ нем же многїя ереси лютерскїя и ц(е)ркви противныя написаны и за сїе сея книги всякому хр(и)стїанину читать не достоитъ. А здѣ она лежитъ для обличенїя их лютерских ересей, что вѣдат ѡ них...“.[47] Gana ilgai Budno katekizmas buvo žinomas ir rusėniškoje XVI a. pabaigoje susiformavusių unitų aplinkoje. Kadangi vėlesnė Budno istorinė šlovė buvo susijusi su jo antitrinitoriška tapatybe, unitai jo katekizmą vertino kaip „arijonišką“, nepaisant to, kad jame nėra tiesioginių antitrinitorizmo teiginių. Tai liudija bazilijono, Polocko ir Kijevo vyskupo Anastazijaus Sielavos kaltinimas, išspausdintas 1622 m. Vilniuje išleistame leidinyje apie tai, jog Budnas su Krszyszkowskiu savo rusėniškai išspausdintus arijoniškus nuodus paskleidė tarp popų.[48]

Su Budnu sietinas ir 1563 m. lapkritį Nesvyžiuje spaustuvininko Danieliaus Łęczyckio išleistas lenkiškasis *Katekizmas* – didelis dviejų katekizmų, namų apeigų ir giemių rinkinys. Tai buvo antrosios LKD evangelikų katechetikos sisteminimo bangos (po Brastos katekizmų ir giesmyno) pavyzdys. Be Budno, jo rengėjai buvo Radvilo Juodojo dvaro pamokslininkas Tomas Falkonijus (Sokołowskis), Tomas Chodowskis ir, galbūt, Martynas Czechowicas. Šis Nesvyžiaus *Katekizmas*, ypač jo giesmynas, demonstruoja, jog jau 1563 m. Budnas kvestionavo Trejybės dogmą ir Kristaus preegzistenciją. *Katekizme* buvo pakartotas LDK evangelikų tradicijoje jau įsitvirtinęs mažasis (vadinamasis „Kas tu esi?“) katekizmas, kuriame heterodoksinių pataisų nėra. Tačiau originaliame didžiajame Nesvyžiaus katekizme, skirtame „paaugusiems vaikams“, pastebima tiek anabaptizmo terminologija, tiek netiesioginė Trejybės kritika. Aiškinant krikšto sakramentą akcentuojama, jog tapimą krikščionimi sąlygoja įtikėjimas ir atsinaujinimas, atgimimas per krikštą („Klausimas: Ką reiškia, jog negimei, bet tapai krikščioniu? Atsakymas: Nes tik per nuplovimą atgimiau ir tapau tuo, kuo anksčiau nebuvau, kaip ir visi kiti krikščionys“[49]). Komentuojant apaštališkąjį *credo* pabrėžta, kad „tik vienas Dievas Tėvas yra nuo amžių ir per amžius karaliaujantis“[50], Kristų apibūdinant Marijos sūnumi, mesijum, pateptuoju ir pažadėtuoju[51],

47 Įrašas Rusijos nacionalinės bibliotekos Maskvoje egzemplioriuje: Knyga katekizmas, išspausdinta slavų kalba, kurioje daug liuteriškų ir bažnyčiai priešiškų erezijų, dėl kurių šios knygos krikščionims skaityti nedera. O čia ji laikoma tam, kad tas liuteriškas erezijas pažintume. Žr: Гусева, Издания кириловского шрифта, 136.

48 Kamieniecki, Szymon Budny, 64.

49 Katechism 1563, Bi: Coß tho wždy iest žeś się nie urodził / ale się stał Krześćianinem? Abowiem dopiero w onym tho omyćiu odrodziłem się / y stałem się / cźymem przed tym nie był / iako y inni wßyscy Krześćianie.

50 Katechism 1563, Biiij: Wyznawam że tylko Bog Oćiec ieden iest od wiekow aß na wieki kroluiący.

51 Katechism 1563 Biiij: Iezusa Syna Panny Maryey być onym to Mesyaßem / to iest pomazańcem y owszem Synem prawdziwym y przyrodzonym Božym, ktory był onym starym Patryarchom Swiętym obiecan.

o šventąją Dvasią – vedle ir guodėja.[52] Daugiausiai heterodoksinių tendencijų išryškėjo Nesvyžiaus *Katekizmo* giesmyne, kuriame vengta giesmių apie Trejybę, o giesmėse apie krikštą buvo kritikuotas apeiginis, o ne dvasią atnaujinantis šio sakramento suteikimo pobūdis bei kviesta laikytis biblinio mokymo.[53]

Volano lyderystės LDK reformatams metais sustiprėjus reformatų ortodoksijai, nuo Nesvyžiaus *Katekizmo* viešai atsiribota kaip nuo iškraipyto erezijomis. Pirmą kartą Nesvyžiaus *Katekizmo* pasmerkimo deklaracija buvo paskelbta Vilniaus reformatų (Stanislovo Sudrovijaus) parengtame 1581 m. Vilniaus *Katekizme* ir vėlesniuose jo leidimuose.[54]

Budno laiškas Bullingeriui: unitorizmo prielaidos

Budnas yra pirmasis LDK religinis mąstytojas, išvystęs sistemišką, filologinėmis prielaidomis pagrįstą Šventojo Rašto teksto kritiką, ir biblinėje hermeneutikoje nenuilstamai ieškojęs atsakymų į Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios santykio bei kristologines problemas. Šiomis temomis jis bandė užmegzti dialogą su kai kuriais Vakarų Reformacijos lyderiais, kontroliavusiais trintoristinės polemikos ribas. Progą parašyti laišką vienam iš Helvetų bažnyčios autoritetų, Heinrichui Bullingeriui, Budnas pasinaudojo į kelionę išvykstant Klecko seniūnui Jeronimui Makowieckiui, kurį Juodasis paskyrė savo sūnaus Našlaitėlio studijų Vakaruose palydovu.[55]

1563 m. balandžio 18 d. Klecke parašytame laiške Budnas su iškiliu teologu, kaip pats nurodė, bandė pasitarti Šventosios Dvasios kilmės klausimu.[56] Laiško pradžioje Budnas gyrė Bullingeriui gerai pažįstamą Radvilą Juodąjį, kaip tikrosios krikščionybės Lietuvoje sargą, bet pabrėžė, kad Lietuvoje dominuoja dideli religiniai skirtumai, daug lietuvių tebėra ištikimi popiežiškiems, o rusėnai seka graikiškais prietarais. Palietęs Rytų ir Vakarų bažnyčių skirtumus, Budnas atkreipė dėmesį į seną „lotynininkų ir graikų ginčą" ir stačiatikių nuomonę, jog Šventoji Dvasia kylanti tik iš Tėvo, atmetant jos kilmę taip pat ir iš Sūnaus (*filioque*). Savo laiške Budnas apeliavo ir į

52 Katechism 1563, B vij: Wyznawam Ducha świętego być naßym poćießyćielem, wodzem ku wßelakiey prawdzie / ktory w nas to wßytko sprawuie / co ku wierze y miłośći zobopołney należy.

53 Kawecka-Gryczowa, Kancjonały protestanckie na Litwie, 129–136.

54 Žr. šios knygos d. VIII.

55 Budnas laiške nurodė, kad Radvilas Juodasis rengiasi siųsti savo sūnų Mikalojų Kristupą studijoms į Šveicariją. Žr. Budnas Bullingeriui, 1563 04 18, 173. Iš tiesų, kaip žinoma, Našlaitėlis studijas pradėjo Strasbūre, vėliau tęsė Tiubingene. Žr. Kempa, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, 34–35.

56 S. Budnas H. Bullingeriui, 1563 04 18, 172–176, in: Wotschke, Briefwechsel, nr. 273.

Bullingerio pamokslus *In Apokalypsim Iesu Christi (...) Contiones centum* (Bazelis, pirmas leidimas 1557 m., antras 1559 m.), kuriame buvo samprotauta *filioque* tema.[57] Budnas Bullingeriui rašė, jog prieš metus su Krzyszkowskiu tą klausimą kėlė Vilniaus Bažnyčios broliams, kurie, nors graikų nuostatai neprieštaravo, nelaikė to reikalo esminiu. Budnas nurodė, kad jo abejonių neišsklaidė ir senųjų autorių tekstai. Tikroji Budno laiško Bullingeriui esmė buvo ne tiek Šv. Dvasios kilmės klausimas, kiek netiesioginis bandymas kvestionuoti Tėvo ir Sūnaus bendraesybę: „Jei Tėvo ir Sūnaus substancija ir prigimtis yra viena, nesuprantu, kaip Šventoji Dvasia gali kilti iš Tėvo ir tuo pačiu nekilti iš Sūnaus".[58]

Prie laiško Budnas pridėjo nedidelį anoniminio rusiško traktato vertimą į lotynų kalbą *De processione Spiritus Sancti libellus a quodam Russo vel Roxolano contra Latinorum opiniones in lingua illyrica iam pridem conscriptus, nunc vero a Simone Budnaeo conversus* (*Knygelė apie Šventosios Dvasios kilmę, kadaise rusų arba roksolanų prieš lotynininkų nuomones ilyrikų kalba parašyta, o dabar Simono Budno išdėstyta*).[59] Po pusantro mėnesio (birželio 6 d.) įvykęs istorinis LDK evangelikų sinodas Morduose, paskelbęs moratoriumą nebiblinei kalbai, patvirtino ir teiginį apie tai, jog Šventoji Dvasia kyla tik iš Tėvo, tačiau ją siunčia ir Tėvas, ir Sūnus.[60]

Apie Bullingerio atsakymą Budnui žinių nėra. Budno laiškas Ciuricho lyderiui rodo, jog nuo 1563 m. Budnas kritiškai ėmė vertinti trinitoristinę dogmatiką ir stengėsi išsiaiškinti trijų dieviškųjų asmenų santykį ir kilmę. Atsakymo jis ieškojo ir senuosiuose krikščionybės tekstuose: 1564 metais Budnas bendradarbiavo su Krszyszkowskiu rengdamas Justino (II a.) vertimą *Rozmowa z Tryfonem żydem* (*Pokalbis su žydu Trifonu*, 1564).[61] Šis patristinei judėjokrikščioniškos teologijos krypčiai priklausantis graikiškas šaltinis, kuriame buvo ryški tiek rabinizmo, tiek antikinės filosofijos įtaka, religinės hermeneutikos požiūriu buvo skirtas ankstyviesiems krikščionims, susijusiems su judaizmo tradicija. Lenkiškąjį vertimą rengėjai atliko iš lotynų kalbos (1557 m. Bazelio leidimo).[62] Priešnikėjinėje religinės minties tradicijoje Budnas ieškojo terminologijos ir Trejybės interpretacijos atnaujinimo priemonių. Vertime Budnas pateikė eilę neologizmų, oponuojančių tradicinės dogmatikos

57 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 48.

58 S. Budnas H. Bullingeriui, 176: Si una est patris et filii substantia et natura, non video quo modo spiritus sanctus possit a patre procedere, ut non etiam procedat a filio.

59 Rankraštis Ciuricho valstybiniame archyve (Ms. E II 367, ff. 231–242), žr. GÓRSKI, Studia nad dziejami, 144–145.

60 SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 50.

61 *Świętego Justyna filozofa i męczennika rozmowa z Tryfonem Żydem do Marka Pompejusza napisana, w której sią zamyka nauka o prawdziwym poznaniu jednego Boga i Posłańca jego Jezusa Chrystusa, która nie tylko żydowski, ale i sabellianów starych i dzisiejszych błąd wywraca.*

62 KAMIENIECKI, Szymon Budny, 81.

sampratoms. Darbas su šiuo šaltiniu padėjo Budnui formuoti teoriją apie tiesioginį judaistinės ir Senojo Testamento tradicijos sąryšį su krikščionybe, kuri darėsi esmine jo religinės minties gija.

Nuo 1565 m. Budnas ėmė formuoti savo unitoristinės dogmatikos pagrindus, akivaizdžiai atitrūkdamas nuo triteistinio subordinacionizmo, formuoto Gentile, Gonezijaus ir kitų LDK ankstyvojo atitrinitorizmo veikėjų, atskyrusių tris dieviškuosius asmenis, bet gynusius Kristaus preegzistenciją. 1565 m. sinode Vengruve, 1567 m. birželio mėnesio antitrinitorių sinode Skšyne ir 1568 m. sausio mėnesio sinode Ivijoje Budnas pradėjo dėstyti savo mintis apie Kristaus kilmę ir suformavo teologines nuostatas, apibendrintas jo 1574 m. Naujojo Testamento vertimo komentaruose.

Panašiu metu (apie 1568–1570) Nesvyžiuje pasirodė neišlikęs pirmasis Budno savarankiškas teologinis veikalas *Książki o poczęciu Syna Bożego (Knygos apie Dievo Sūnaus atsiradimą),* kuriame, kaip aiškėja iš 1574 m. NT pratarmės, Budnas skelbė Jėzų buvus stebuklingai pradėtu tikru Marijos ir Juozapo sūnumi. Iš mažųjų brolių Budnas ir jo šalininkai susilaukė kritikos: dar 1570 m. Gonezijus, gynęs Kristaus dieviškumą ir preegzistenciją, juos pavadino šėtonu sekančiais „ebionitais". *Ecclesia minor* bendruomenėje, bandant atsakyti į Kristaus preegzistencijos klausimą ir nuspręsti, ar Kristus egzistavo nuo amžių, ar jo egzistencija susijusi su gimimu iš Marijos, nebuvo vienos nuomonės. Naująją kristologiją, Kristų kildinančią iš gimimo, sykiu su Budnu plėtojo Lenkijos brolių teologas Grzegorzas Pawełas. Budno šalininkai buvo Kėdainių pamokslininkas Motiejus Albinas, Liublino pamokslininkas Martynas Krowickis, buvęs Eustachijaus Valavičiaus pamokslininkas Jokūbas iš Kalinuvkos (Jakób z Kalinówki) ir kiti.[63] Lietuvos mažųjų brolių bažnyčioje Budnas įgijo šalininkų ir bajorijos bei miestiečių sluoksniuose.[64]

Po radikalių pasisakymų 1565 m. Vengruvo sinode ir Vilniaus superintendanto Wędrogowskio nusiskundimų Nesvyžiaus valdytojui Kawieczynskiui, apie 1566 m. Budnas turėjo apleisti iš Radvilo gautą kleboniją Klecke ir persikėlė į Onai Kiškienei priklausantį Chochlą, miestelį prie Losko. Apie budneizmo įsitvirtinimo aplinkybes liudija 1568 m. sausio 20–26 d. vykęs Ivijos sinodas, aprašytas paties Budno (*O Urzędzie*). Sinode buvo sprendžiama dešimt pagrindinių klausimų: Apie Kristų, nebuvusį asmeniu iki gimimo iš Marijos; Ar Kristus yra Dovydo sūnus pagal Juozapą ar pagal Mariją; Apie maldą į šv. Dvasią; Apie krikštą paneriant ir ar reikia jį pakartoti krikšty-

63 Šiuo klausimu diskutuota 1567 06 24–29 vykusiame Skšyno sinode, žr. LUBIENIECKI, Historia Reformationis Polonicae; SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 76–77.

64 Pavyzdžiui, Dovydas Ješmanas, Mikalojus ir Vaclovas Koryznos, Jurgis Święcickis, Vilniaus miestietis Hryhoras Wodowozowiczius, vaistininkas Mikalojus iš Gambino (Mikołaj z Gąbina).

tiems vaikystėje; Apie pasaulio atsisakymą ir apie tai, ar galima turėti baudžiauninkus ir nelaisvuosius; Apie tai, ar tikintieji gali duoti pasaulietinę priesaiką; Apie pasninką; Apie ministrų ir klebonų ugdymą; Apie Bažnyčios bausmes; Apie ministrų skyrimą.[65] Daugelis šių klausimų buvo poleminiai, dėl kurių skyrėsi Lenkijos ir Lietuvos brolių, visų pirma, šių bendruomenių lyderių, pozicijos. Budnas, sinode polemizuodamas su Pauliumi iš Viznos (Paweł z Wizny), Jokūbu iš Kalinuvkos gynė nuosaikią socialinę poziciją (pavaldinių, nuosavybės turėjimo teisę), priešingą Lenkijos brolių skleistiems radikaliems socialiniams idealams.

Po Gonezijaus mirties Budnas suartėjo su Jono Kiškos dvaru. Kiškų globa Budnui atvėrė didesnes galimybes vystyti ir skleisti savo mintis ir 1572 m. pradžioje jis persikėlė į Zaslavlį prie Minsko.[66] LDK protestantiškose bendruomenėse nevienodas buvo ir pamokslininkų statusas bei kasdienybė: vieni didikai (Radvilas Juodasis, Kiškienė) savo pamokslininkams atiduodavo buvusių klebonijų valdas, o kiti (E. Valavičius) laikė juos kaip išlaikomus tarnautojus. Budno oponentai sinode kėlė nuomones apie tai, jog krikščionių ministrams nedera naudotis buvusiomis klebonijomis ir siūlė ministrams nesiekti uždarbio ir būti išlaikomais ponų arba miestiečių. Bažnyčios ir konfesijos, eilinio tikinčiojo vieta ir vaidmuo visuomenėje skatino aktyvią mažųjų brolių socialinę polemiką.

Budno Biblija: Biblijos kritikos ir egzegezės pradžia Lietuvoje

Budno Biblijos į lenkų kalbą vertimas yra reikšmingas Europos unitorizmo paminklas. Tai pirmasis autorinis, kritinis komentuotas viso šv. Rašto vertimas LDK ir Lenkijos Reformacijos istorijoje, pagrįstas filologine šaltinių analize ir bibline hermeneutika. Šis vertimas leidžia Budną laikyti kritinės biblijotyros pradininku LDK ir Lenkijoje. Budno Biblijos unitoristinė interpretacija neturėjo analogų ir to meto Europoje. Daugelio tyrinėtojų manymu, Budnas pralenkė savo meto protestantiškąją mintį ne tik gindamas, bet ir nuosekliai pagrįsdamas principą vieninteliu patikimu tikėjimo ir teologinių svarstymu šaltiniu laikyti kuo autentiškesnį šv. Rašto tekstą.[67] Biblijos vertimas Budną įtvirtino ne tik kaip nepriklausomą vertėją ir teksto kritiką, įvedusį daug filologinių naujovių transkribuojant hebrajiškos ir graikiškos kilmės

65 Budny, O urzędzie, 180–216.
66 Merczyng, Szymon Budny, 33, 40–41.
67 Fleischmann, Simon Budny, 260.

vardažodžius, bet ir kaip unikalų egzegetą. Vertimas Budnui padėjo galutinai suformuoti jo unitoristinės teologijos principus.

Budno Biblijos rengimo ir spausdinimo istorija sudėtinga ir intenstyvi, o keturių Bibilijos leidimų tekstologinis santykis iki galo dar neištirtas. Antitrinitorių bendruomenių nariams nebepasitenkinant pirmuoju protestantiškos Biblijos pavyzdžiu lenkų kalba, 1563 m. Brastos Biblija, Skšyno sinode (1567 m.) Budnui buvo pavesta ją taisyti. Biblijos prakalboje Budnas nurodė naujojo Šventojo Rašto parengimo ir išleidimo priežastis, kurios buvo susijusios su antitrinitorių nepasitenkinimu Brastos Biblija. Budnas pažymėjo, kad Brastos Biblijos leidimas *in folio* buvo per didelis ir nepatogus naudojimui, prabangaus ir didelio leidimo negalėjo įsigyti eiliniai tikintieji, be to, egzempliorių ėmė trūkti. O svarbiausia, mažieji broliai negalėjo susitaikyti su Brastos Biblijoje aptinkamomis klaidomis. Šios priežastys nulėmė sprendimą ištaisyti Brastos Bibliją ir parengti jos naują leidimą. Nesvyžiaus Radvilų valdų valdytojas Motiejus Kawieczyńskis ėmė ruoštis naujos Biblijos spausdinimui ir apie 1568 m. kreipėsi į Budną kviesdamas pradėti darbus. Tačiau palyginęs Brastos Biblijos tekstus su graikiškais, hebrajiškais ir vokiškais variantais, Budnas padarė išvadą, kad Brastos Biblija yra versta iš prancūziškų ir lotyniškų tekstų, todėl prasmingesnis ne jos taisymas, bet naujas vertimas. Neradus tinkamų ir tokiam darbui pasiryžusių bendradarbių, naujo šv. Rašto vertimo Budnas ėmėsi vienas. Kaip vėliau pats Budnas pabrėžė prakalboje, versdamas jis susidūrė su nemaža kritika ir priešiškumu. Ne visi antitrinitoriai pritarė naujo vertimo, o ne Biblijos taisymo, projektui, todėl Budnui nemažai jėgų reikėjo skirti tam, kad dėl naujo vertimo abejojantiems broliams įrodytų ankstesnių lenkiškų Biblijos vertimų (tokių, kaip 1561 m. Leopolitos bei 1563 m. Brastos) klaidas.

Biblijos rengimą Budnas pradėjo nuo apokrifinių (katalikų terminologijoje– deuterokanoninių) ST knygų graikų kalba (šių knygų hebrajiški orginalai neišliko) vėliau tęsė NT ir viso ST vertimą. Pats Budnas nenurodė konkrečių savo ST vertimo šaltinių, tik minėjo, kad tai yra lotyniškos, graikiškos ir hebrajiškos knygos. Versdamas NT, kuris graikiškai Europoje jau buvo išleistas daug kartų, Budnas išskyrė Krispino (Jean Crispin) ir Kolinėjaus (Simon de Colines) leidimus, kurie laikyti vienais geriausių savo meto NT graikiško leidimo pavyzdžių. Budnas žinojo ir Biblijos vertimus į bažnytinę slavų kalbą (Pranciškaus Skorynos Bibliją bei kitus rankraštinius šaltinius). Labai intensyvus vertimo darbas buvo sunkus. 1572 m. balandžio 20 d. Zaslavyje rašytame laiške Simonui Labęckiui, kuriame pranešama apie darbo pabaigą, Budnas skundėsi susirgęs, o dėl ypač kamavusios akių ligos susiradęs pagalbininką, kuris jam balsu skaitė hebrajiškus tekstus.[68]

68 Estreicher XIII, 18; Merczyng, Szymon Budny, 42.

Budno Biblijos leidimo istorijos rezultatas yra keturi leidybiniai projektai, kurių šaltiniai ir vertimo sąsajos tebekelia įvairių klausimų. Nustatyta, kad Apokrifų knygų, kurių evangelikai nelaikė pačiomis svarbiausiomis, Budnas iš naujo nevertė: joms parengti Budnas iš tiesų pasinaudojo Brastos Biblijos apokrifinių knygų vertimais, juos labai nežymiai redaguodamas remiantis 1545 m. Hervageno Biblijos Melanchthono graikiškuoju leidimu, kuriam prakalbą rašė Melanchthonas („Melanchthono leidimo" naudojimą apokrifinėms knygoms pats Budnas nurodė 1572 m. leidimo pratarmėje).[69] Didžiausią dėmesį Budnas skyrė naujiems ST hebrajiškų tekstų vertimams ir NT vertimams bei komentarams. Pirmasis Budno Biblijos leidimas pasirodė 1570 m. Nesvyžiuje, Danieliaus Łęczyckio spaustuvėje, kurioje buvo išleistas Naujojo Testamento ir apokrifinių ST knygų leidimas (*Księgi ktore po Grecku zową Apokryfa, to iest kryiome księgi. Nowy Testament z Greckiego na polski ięzyk s pilnosćią przełożony).*[70] Tačiau Budnas šio leidimo savu nepripažino: išspausdintas Naujojo Testamento tekstas, paties Budno liudijimu, Kawieczynskių ir Krzyszkowskio, atmetusių kritinius Budno komentarus, buvo iškraipytas.

1571 m. Radvilui Našlaitėliui savo Nesvyžiaus valdose uždraudus gyventi antitrinitoriams, Budnas persikėlė į netoli Minsko esantį ir Minsko kaštelionui Jonui Hlebavičiui priklausiusį Zaslavlį (arba Uzdus), kur tęsė Biblijos leidimo projektą.[71] Ruošdamas visą Šventraščio leidimą, Budnas reikalavo, kad NT būtų išspausdintas su visomis jo pastabomis, kritiniais komentarais bei įvadu. 1572 m. Danieliaus Łęczyckio vadovaujamoje spaustuvėje pasirodė pirmas pilnas Budno Biblijos leidimas (*Biblia. To iest księgi starego y nowego Przymierza znowu z ięzyka Ebreyskiego, Grecskiego y Laćińskiego na Polski przełożone*). Tačiau Budnui ir šiame leidime nepavyko pateikti savo NT varianto: iš leidimo negalima buvo išmesti jame integruotų pastabų, tačiau leidime nebuvo papildomų Budno komentarų bei kritinio įvado. Savo darbu Budnas pripažino tik ST vertimą, apie NT dalį vėliau, 1574 m. leidime, pažymėdamas:

Mano buvo išverstas, bet kai kurių mano bičiulių daugelyje vietų prieš mano valią perdirbtas. Jei būčiau žinojęs, taip nebūtų nutikę, bet spaustuvė buvo ne mano rankose. Tad prašau šį vertimą laikyti kieno tik norit, bet ne mano. O šitą, dabar pateikiamą, savu pripažįstu, nes jame ir svetimųjų padarytus pakeitimus išmečiau, ir savo vertimą pateikiau.[72]

69 KWILECKA, Problem autorstwa przekładu Apokryfow, 52–64. Budno redakcija daugiausiai lietė leksiką.

70 PIETKIEWICZ, Nowe „pilne weźrzenie", 129.

71 MERCZYNG, Szymon Budny, 46; PIETRSZYK, Szymon Budny, 12.

72 BUDNY, Dedykacya, predmowa i przypiski, 135: Bo acz był przez mię przełożon, ale od niektórych przyjaciół mych na wielu miejscach, nad moję wolą przetworzon. Co aczbym był na on czas barzo rad dał znać, ale iż drukarnia nie w moich ręku była, przeto mi i to było nie wolno. A tak proszę, on to przekład miej, za czyj chcesz, jednoby nie za mój. Ten, któryć tu oto podawam, za mój znam, bo nie jednom one cudze odmiany z miego wyrzucił, alem też i swego onego przekładu pociosał.

1573 m. vasarą Budnas buvo kviečiamas dirbti kažkurioje bažnyčioje, tačiau kaip pats nurodė savo veikalo *O przedniejszych Wiary Christiańskiej artykułech* prakalboje, jis nesutiko su tos bendruomenės pažiūromis apie vieną Dievą ir jo Sūnų bei Šventąją Dvasią, taip pat ir krikšto sakramento klausimu.[73] 1573 m. rudenį Budną savo pilies pamokslininku dirbti pakvietė antitrinitorizmo Lietuvoje globėjas, Onos Radvilaitės-Kiškienės sūnus Jonas Kiška. Budnas persikėlė į Kiškos pilį Loske ir Kiškos lėšomis ėmė rengti atskirą savo NT leidimą. Leidimas (*Nowy Testament znowu przełożony a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyśćiony y krotkiemi przypiskami po kraioch obiaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostatecżnieysze przypiski, ktore każdey iak miarz odmiany przyczyny ukazuią*) buvo spausdinamas Loske 1574 m. pavasarį ir vasarą, liepos 8 d. baigtą darbą dedikuojant Kiškai.

Biblijos vertimą Budnas laikė sąžinės liudijimu pajutus nors ir „nedidelį savo talentą jo neužgniaužti, bet atnešti naudos savo Viešpačiui".[74] Dedikacijoje Kiškai, apgailestaudamas, kad šalyje vėl gęsta tikrojo tikėjimo ugnis, jis iškėlė Transilvanijos kunigaikštį Joną Žygimantą ir Radvilą Juodąjį kaip tikrojo tikėjimo vadus ir pagyrė keletą Lenkijos ir LDK giminių, rėmusių antitrinitorizmą.[75] Budno vertimas buvo lydimas kritinių teksto komentarų, kurie Budnui buvo reikalingi ne tik kaip unitorizmo ideologijos sisteminimo, bet ir kaip prieštaringų Biblijos vietų harmonizavimo priemonė, stengiantis patvirtinti tekstinį sąvokinį Senojo ir Naujojo Testamentų tolydumą ir pateikti Bibliją kaip religinio įkvėpimo ir pasitikėjimo šaltinį. Budno Biblijos komentarai aprėpė ne tik dogmatines, bet ir filologines problemas. Kaip pastebėjo Fleischmannas, daug Budno teksto kritikos komentarų neturi konkretaus poleminio tikslo, bet yra pastabos be specifinės teologinės motyvacijos. Tai tarsi užuominos alternatyviems vertimams ir interpretacijoms, tekstologinis tyrimas, žodžių prasmių aiškinimasis ir kalbos normų plėtojimas (apie tai Budnas užsiminė ir Biblijos vertimo pratarmėje).

1574 m. „Prakalboje į skaitytojus" buvo apibendrinti radikalieji Budno egzegezės ir doktrinos principai. Prakalboje buvo iškelta daugybės tarpusavyje nesuderinamų Biblijos vertimų (ypač pabrėžiant lotyniškos ir graikiškos tradicijos skirtumus) problema, kaip krikščionybę į klaidas ir nesusipratimus vedanti priežastis. Budnas suformulavo ir pagrindė įrodymus apie Biblijos klaidas bei išraipymus, kurių šalti-

73 BUDNY, O przedniejszych, 3. Budnas nenurodė, kokia Bažnyčia jį kvietė, Merczyngo manymu tai buvo Vilnius (žr. MERCZYNG, Szymon Budny, 53–54), tačiau labiau tikėtina, kad jis turėjo galvoje Zaslavlio evangelikų bendruomenę. Jonas Hlebavičius buvo reformatų ortodoksų šalininkas, žr. įvadines Budno veikalo *O przedniejszych* leidėjų pastabas, in: BUDNY, O przedniejszych, VI.

74 BUDNY, Dedykacya, predmowa i przypiski, 136–137: Mnie na tem dosyć, iż mi moje sumnienie świadczy, żem tego chociaż jednego a małego talantu nie chciał zakopać, ale nim przybytek Panu memu zyskać.

75 BUDNY, Dedykacya, predmowa i przypiski, 113.

niai esą trys: perrašinėtojų kvailumas ir dalykų neišmanymas, sąmoningos eretikų klastos ir, galiausiai, vertėjų klaidos.[76] Iškraipytų Biblijos vietų pripažinimą tikruoju Dievo žodžiu Budnas laikė pagrindine krikščionybės klystkelių priežastimi. Budno dėmesys buvo sutelktas ties kristologija, todėl ypač atidžiai jis analizavo tas Biblijos vietas, kuriose buvo aprašomas Kristaus gimimas. Šių epizodų egzegeze buvo pagrįsta ir jo Trejybės kritika.

Sąmoningos Biblijos klastotės, Budno nuomone, ankstyvojoje krikščionybėje įsitvirtino per eretikus, kurie ne tik Šv. Raštą iškraipinėjo, bet ir „įvairiausias kitas knygas apaštalų vardu žmonėms platinti drįso" (Budnas pabrėžė, kad Biblijos iškraipymu neužsiėmė arijonai).[77] Vieni iš klastingai ir sąmoningai Biblijos šaltinius iškraipiusių asmenų, Budno teigmu, buvo homouzijiečiai (*homouzyanie*), Trejybės dogmos ir vienos Tėvo ir Sūnaus prigimties įtvirtintojai, po Nikėjos sinodo (325 m.) siekę jos įrodymus suklastoti Rašte. Budnas nurodė keletą tokio bandymo vietų, pavyzdžiui, prirašytą frazę „o tie trys yra viena" (1 Jn 5, 7).[78] Kristaus įvardijimą lydintį žodį „Dievas" Laiške romiečiams (Rom 9,5: jiems priklauso protėviai, ir iš jų kūno atžvilgiu yra kilęs Kristus – visiems viešpataujantis Dievas, šlovingas per amžius) Budnas taip pat laikė homouzijiečių interpoliacija, pabrėždamas, kad Paulius Kristaus niekur nevadino Dievu, todėl versdamas šį sakinį šio apibūdinimo Budnas atsisakė.

Kaip kitokio klastojimo pavyzdį Budnas išskyrė Markioną ir jo suredaguotą Evangelijos kanoną, kuriame, anot Budno, „ištrinant Dievą buvo įrašomas Kristus".[79] Evangelijos pagal Luką tekste (Lk 3,23: Jėzui buvo apie trisdešimt metų, kai jis pradėjo veikti. Jis buvo laikomas sūnumi Juozapo) žodį „laikomas" (*jako mnimano*) Budnas aiškino kaip markioninę evangelijos interpoliaciją.[80] Ši išvada inspiravo itin aštrias atakas prieš Budną.

Išskirdamas vertėjų, Naująjį Testamentą vertusių į lotynų ar kitas kalbas, klaidas, Budnas pateikė neteisingo Evangelijos pagal Joną fragmento graikiškosios frazės *kaė ho lógos sarx egeneto* (Jn 1, 14: Tas žodis tapo kūnu) lotyniškąjį vertimą *et verbum caro factum est* (lenk. *o słowo ciałem stalo się)* kaip neteisingą interpretaciją, nukreipiančią

76 Ibid., 119.

77 Ibid., 124.

78 Brastos Biblijos vertime 1 Jn 5,7 buvo: „Abowiem try są, którzy świadczą na niebie: Ociec, Słowo i Duch swięty, a ci trezj jednoć są".
Budnas pagrįstai frazės pabaigą laikė intarpu ir vertė „a trzej w jedno są" (trys yra vienybėje), žr. Budny, Nowy Testament, Bbviii r (Plg. dabartinį lietuvišką vertimą, kuriame taip pat nėra tvirtinimo apie vienovę: „Mat yra trys liudytojai: Dvasia, vanduo ir kraujas, ir šie trys sutaria)".

79 Markionas Jėzaus nelaikė gimusio iš Marijos, jį laikė demiurginiu dievu ir išpažino jį kaip dosetinį (tik atrodžiusį kaip žmogus). Atmesdamas ST ir NT sąryšį jis nepripažino Jėzaus ryšio su hebrajais.

80 Budny, Dedykacya, predmowa i przypiski, 125, 129. Nemažai Budno tyrinėjimų išvadų patvirtino XX a. protestantų biblijotyra.

manyti, jog Dievo Sūnus anksčiau buvo žodžiu (nematomu Dievu), o vėliau Dievas virtęs žmogum. Budnas tvirtino, jog evangelistas Jonas norėjo pasakyti, kad „Jėzus, nors šventas ir garbingas pranašas, buvo kūniškas ir mirtingas žmogus" ir nurodė, jog teisinga šios vietos interpretacija turi būti *et verbum illud* arba *Sermo ille caro fuit* (tai yra, *fuit*, o ne *factus est*).[81] Budnas šį fragmentą jis vertė kaip *A mowá (oná) ciálem byłá.*[82] Šis Evangelijos pagal Joną epizodas, Budno manymu, nurodo tai, kad Kristus buvo siunčiamas žmogus. Tokia unitoristinė Evangelijos pagal Joną pirmojo skyriaus egzegezė turėjo savo ištakas ir buvo įkvėpta Vallos ir Erazmo, kurie kvestionavo preegzistencinę *Logos* sampratą ir Kristų laikė gyvąja Dievo kalba (lot. *Sermo*, lenk. *Mowa*).

Ieškodamas teisingo Biblijos varianto, Budnas neturėjo išankstinių prioritetų. Analizuodamas skirtumus tarp graikiškųjų, lotyniškųjų ir slaviškųjų NT variantų, Budnas nesekė Renesanse išplitusia tendencija graikiškuosius variantus laikyti autentiškesniais arba slaviškuosius teisingais. Dažnai Budnas pabrėždavo ir lotyniškojo varianto tikslumą, pastebėdamas, kad daugiausiai Graikijoje gyvenę „eretikai graikiškas knygas drąsiai taisinėjo", o slaviški, vadinamieji teisingi („ortodoksiški") vertimai buvo paveikti kovos su arijonizmu.[83] Budnas, Brastos Bibijos vertimą laikydamas literatūriniu ir perteikiančiu ne tikslų Dievo žodį, bet dalyką, mintį, laikėsi žodžio žodin (*słowo słowem*) vertimo strategijos: ją laikė sakralinių tekstų vertimo pagrindu.[84]

Budno biblinė egzegezė buvo išimtinai skripturalistinė, atmetanti net anktyvuosius Bažnyčios tėvus. Remdamasis hebrajiškų ir graikiškų tekstų interpretacija, Budnas koncentravosi ties Kristaus, Trejybės, pomirtinio gyvenimo ir apaštalo Pauliaus autoriteto aspektais.[85] Egzegezės principai nebuvo visiškai atsiriboti nuo iškiliųjų ir dominuojančių Reformacijos pavyzdžių. Tiek prakalboje, tiek marginalijose Budnas pateikė daug nuorodų į Erazmą, Calviną, Bezą, Lutherį ir kitus protestantizmo tėvus, tačiau nė vieno iš jų nelaikė neklystančiu. Tiesos paieškas Budnas kėlė kaip svarbiausią prioritetą: Calviną dėl Serveto sudeginimo Biblijos komentaruose jis pavadino Popiežiaus mokiniu ir pasmerkė taip pat, kaip ir patį „Antikristą popiežių", neseniai mirčiai pasmerkusį Valentiną Gentile, atvirai liudijusį tiesą.[86]

81 Budny, Dedykacya, predmowa i przypiski, 126: Co tak rozumieją, jakoby drzewiej syn Boży był słowem, to jest (wedle nich mówię) niewidomym Bogiem, a potem on Bóg jakoby się uczynił ciałem, albo człowiekiem. Gdyż nie to mówi Ewanielista, ale ono tylko przez te słowa znać dawa, że Jezus pan, acz tak świętym a zacznym prorokiem był, tedy przedsię ciałem, to jest śmiertelnym człowiekiem był.

82 Budny, Nowy Testament, M r.

83 Budny, Dedykacya, predmowa i przypiski, 174.

84 Kwilecka, Problem autorstwa przekładu Apokryfow, 55.

85 Kamieniecki, Szymon Budny, 119.

86 Budny, Dedykacya, predmowa i przypiski, 175. Kritika Calvinui buvo išreikšta ir Budno veikalo *O urzędzie* dedikacijoje, žr. Budny, O urzędzie, 12.

Budno Biblijos kritika buvo paremta siekiu įrodyti tolydumą bei neišardomą ryšį tarp Senojo ir Naujojo Testamentų. Laikydamas Kristų Dievo sūnumi, bet žmogumi, gimusiu iš Marijos, turinčio ne išgalvotą dvejopą, bet vieną, žmogiškąją prigimtį, Budnas ieškojo šio gimimo pranašavimo ST. Tokia vieta jis laikė Dievo žodžius žalčiui Pr 3, 15 („Aš sukelsiu priešiškumą tarp tavęs ir moters, tarp tavo palikuonių ir jos palikuonių; jis kirs tau per galvą, o tu kirsi jam į kulną"). Šią vietą, kur nurodomi jos palikuonys, Budnas aiškino kaip nuorodą į krikščionis. Iš moters gimusio Išganytojo hebrajiškas vardas yra mesijas, ne angelas, bet žmogus, o graikiškas Kristaus vardas, anot Budno „lenkiškai yra pateptasis", taip pagal Mozės įstatymą buvo vadinami karaliai, pranašai.[87] 1574 m. Naujasis Testamentas dėl šių ir kai kurių kitų jo vertimo vietų bei komentarų sukėlė didžiulę diskusijų audrą tiek LDK, tiek Lenkijos antitrinitorių bendruomenėse, kurios nusprendė atsiriboti nuo Budno. 1589 m., siekdamas susitaikymo su bendruomene, Budnas išleido ketvirtąjį NT leidimą, kuriame atsisakė kai kurių radikaliausių savo vertimo epizodų.

Naujausi tyrinėjimai leidžia iškelti prielaidą, kad tarp visų keturių Budno Biblijos leidimų egzistuoja tiesioginis ryšys, susijęs su tam tikrais tipografiniais sprendimais. Iškelta prielaida, jog pats Budnas vertimą parengė du, bet ne keturis kartus. 1570 ir 1572 m. Budno Biblijos leidimuose ST apokrifai sutampa šimtu procentų, o NT tekstai 91 procentu. Daroma išvada, kad rengiant 1570 m. leidimą buvo atspausdinta daug daugiau lankų: dalis jų buvo platinta kaip 1570 m. apokrifų ir NT leidimas, o kita dalis palikta 1572 m. visos Biblijos leidimui. 1570 ir 1572 m. NT ir apokrifų leidimai nėra skirtingi vertimai ar leidimai, bet tik skirtingi tipografiniai variantai. Tipografiniais variantais, nepaisant atliktų taisymų, laikytini ir 1574 bei 1589 m. NT leidimai.[88]

Laiškas Johnui Foxe'ui

Baigdamas rengti 1574 m. NT leidimą, Loske Budnas susitiko su anglu pirkliu, per Baltijos uostus plėtojusiu prekybą su Maskva, Raphu Rutteriu (Raphael Rutter, Ritter), patyrusiu tiesioginę Budno mokymo įtaką ir tapusiu antitrinitorizmo skleidėju. Paragintas Rutterio, 1574 gegužės 4 d. Budnas lotynų kalba parašė laišką anglų reformatoriui Johnui Foxe'ui (1517–1587), Reformacijos Europoje išgarsėjusiam knyga apie protestantų martirologiją.[89]

87 Budny, Dedykacya, predmowa i przypiski, 140.
88 Pietkiewicz, Nowe „pilne weźrzenie", 145.
89 S. Budnas J. Foxe'ui, 1574 05 04, in: Kot, Źrodła, 316–323.

Pirmieji Foxe'o veikalo apie „tikrųjų krikščionių" persekiojimus nuo pat krikščionystės pradžios leidimai buvo egzilyje, Strasbūre ir Bazelyje (1554, 1559), pasirodę lotyniški variantai. 1563 m. Bazelyje Foxe'o veikalas buvo išspausdintas pridedant antrą, Henry Pantaleono parašytą dalį su išplėstu Europos kontekstu. Pastarasis veikalas buvo gerai žinomas ir Lietuvoje: 1567 m. Brastos spaustuvėje Kiprijonas Bazilikas jo pagrindu išleido pirmą tokio tipo kūrinį *Historya o srogiem prześladowaniu Kościoła Bożego* (*Istorija apie žiaurų Dievo Bažnyčios persekiojimą*).

Netrukus išleista didelio populiarumo sulaukusi angliškoji Foxe'o versija *Actes and Monuments of these Latter and Perillous Days, Touching Matters of the Church* (Londonas, 1563) yra ikoninis britų Reformacijos epochos veikalas. Darbas, išspausdintas praėjus vos keletui metų nuo katalikės karalienės Marijos I mirties ir įgijęs populiarų *Book of Martyrs* pavadinimą, tapo vienu žymiausių Europos protestantų martirologijos veikalų, sulaukusių daug leidimų. Jo populiarumą nulėmė ir gausus iliustravimas: pirmasis leidimas anglų kalba 1563 m. buvo iliustruotas 60 medžio raižinių, o antras 1570 m. leidimas buvo išplėstas dvigubai tiek faktografijos, tiek iliustracijų požiūriu. Pastarajame leidime daugiausiai dėmesio buvo skirta Anglijos ir Škotijos įvykiams.

Foxe'ui Budnas nusprendė papasakoti apie Lietuvos mažųjų brolių Bažnyčioje vykstančią polemiką dėl Trejybės ir Kristaus kilmės bei išdėstė savo argumentaciją, atitinkančią 1574 m. NT strategiją. Budnas iškėlė klausimus apie tai, kas yra Rašte minimas vienas Dievas, ar Kristus yra lygus Tėvui Dievas, ar jis buvo anksčiau, nei gimė iš Marijos, ir kokiu būdu jis yra Dovydo sūnus. Laiške jis kritikavo tiek „homouzijiečių", tiek „triteistų" argumentus ir grindė savo Kristaus sampratą, pakomentuojant ir Lk 3, 23 epizodą bei frazę *ut putabatur* laikant neautentišku Marcijano intarpu. Laiško pabaigoje paneigiamas „žmonių išgalvotas" vaikų krikštas, nurodant, jog jam „kaip ir Dievui trijuose bei dvigubam Kristui mūsų bažnyčioje vietos nėra" (*De paedobaptismo non vacat scribere, illud scias, eum ipsum un cum Deo trino et duplici Christo, in nostris ecclesiis amplius locum non habere*).[90] Budnas pabrėžė, kad laiške išdėstyti teiginiai nėra tik jo nuomonė ir taip manančių šiuose kraštuose (Lenkijoje, Lietuvoje, Transilvanijoje, Moravijoje) daug. Tačiau daug ir priešininkų, ne tik tarp antikrikščionių, bet ir tarp evangelikais save vadinančių. Prie laiško buvo pridėtas rankraštinis trakatatas *Brevis demonstratio quod Christus non sit ipse Deus, qui est Pater, nec iedem aequalis*, kuris netrukus, 1575 m. Loske Budno buvo išspausdintas su kitais Budno parengtais tekstais.[91]

90 Ibid., 322.

91 Šis, kaip ir kiti leidinio tekstai yra išlikęs rankraštiniame nuoraše *Ad argumenta Simleri et aliorum quorundam pro duabus in Christo naturis*, plačiau žr. Firpo, Antitrinitari, 146–148.

Rutteris pats arba per savo tarpininkus įteikė laišką Foxe'ui Londone. Budnas laiške minėjo lauksiąs Foxe'o atsakymo per Rutterio bičiulį ir bendradarbį, pasiuntinį Maskvoje Tomą Gloverį, netrukus iš Londono grįšiantį į Lietuvą. Žinių apie tai, ar Foxe'as atsakė į laišką, nėra, tačiau Rutteris tapo antitrinitorizmo šalininku ir unitorizmo istoriografijoje minimas tarp pirmųjų britų antitrinitorių.

Žinomas faktas, kad *Brevis demonstratio* Rutteris netrukus ėmė platinti ir Karaliaučiaus universiteto aplinkoje. Apie tai paliudijo Karaliaučiaus teologo Johanno Wigando 1575 m. rudenį Karaliaučiuje išleistas veikalas *Nebulae arianae per D. Raphaelem Ritterum Londinensem sparsae, luce veritatis divinae discussae per D. Johannem Wigandum Episcopum Pomezaniensem*, parašytas kaip atsakas į šį Budno tekstą.[92] Karaliaučiaus universiteto profesorius Johannas Wigandas, nuo 1575 m. Pomeranijos vyskupas, gnesioliuteronizmo Prūsijoje atstovas, Flacijaus pasekėjas, buvo vienas aktyviausiusių kovotojų su regiono antitrinitoriais, gerai žinojęs italų antitrinitorizmo prielaidas. Wigandas jau buvo perskaitęs ir plintantį Dávido bei Biandratos veikalą *De falsa et vera*, kuriam davė atkirtį savo knyga *De Servetianismo seu de Antitrinitariis* (Karaliaučius, 1575). Tų pačių metų rugsėjo 16 d. Wigando iniciatyva Karaliaučiaus universitete įvyko viešas religinis disputas, skirtas antitrinitorizmo prielaidų kritikai ir sprendimui dėl jų cenzūros. Pagrindinės disputo tezės apie Kristaus preegzistenciją ir dvejopą prigimtį viename asmenyje ir doktrininės antitrinitorių formuluotės apie Kristaus prigimtį buvo pateiktos Wigando veikale *De Iesu Christo Deo et homine*.[93]

Kristus žmonių sūnus

Budno teologija, išplėtota po Biblijos leidimo, buvo nuosekliai unitoristinė. Ji išsiskyrė keletu specifinių ypatybių, bet visų pirma, tai mokymas apie tai, kad Kristus buvo žmogiškos prigimties Dievo sūnus, užgimęs stebuklingu (dievišku) būdu Juozapo sėklai įsikūnijus Marijos įsčiose, ir šia samprata pagrįstas nonadorantizmas, kvietęs į Kristų kreiptis ne kaip į Tėvą, bet kaip į tarpininką.[94] Budnas buvo laikomas ir sielos nemirtingumą kvestionavusiu teologu, tačiau šis mokymas jo teologijoje nėra išplėtotas.

92 Kot, Oddziaływanie braci Polskich w Anglii, 221–222; Firpo, Antitrinitari 150–152. Išlikęs spausdintos versijos nuorašas ir Wigando cituojami teiginiai turi redakcinių skirtumų, ruošdamas galutinį teksto variantą spaudai Budnas jį dar redagavo.

93 Wigand, De Iesu Christo Deo et homine, propositiones contra antitrinitarios, de quibus, Deo dante, presidente D. Iohanne Wigando, episcopo Pomezaniense, et respondente M. Cunrado Schlusselburgio, disputatibur in Academia Regiomontana, die 16 Septembris prossima. Regiomonti Borussiae, 1575.

94 Fleischmann, Simon Budny, 260.

Budniška Kristaus gimimo versija atsispindi ir Budno Bibijos vertimo pavyzdžiuose. Versdamas Evangelijos pagal Mato fragmentą apie Jėzaus įsikūnijimą (Mt 1, 18: Jėzaus Kristaus gimimas buvo toksai. Jo motina Marija buvo susižadėjusi su Juozapu; dar nepradėjus jiems kartu gyventi, Šventosios Dvasios veikimu ji tapo nėščia), 1572 m. Budno Biblijos leidime (beveik identiškai ir 1570 m. leidime) buvo pateikta: *A Jezusá Chrystá národzenie ták było: Gdy bo zárękowána była mátká jego Márya zá Jozefá, pierwey niż się zeszly nálázlá się máiąca w żywoćie z Duchá swiętego.* 1574 m. (paties Budno pripažintame) leidime matome kitokią vertimo versiją: *A národzenie Chrystusa ták było. Bo gdy mátká jego Márya zrękowana była zá Jozefá, drzewiej niż on wszedł do niej, ználeziona brzemienną ot Duchá swiętego.*[95] Pastarasis vertimas akcentavo natūralų Kristaus pradėjimo aspektą, rėmėsi tai atspindinčia natūralistiškesne leksika (*bremionną, wszedł do niej*), tam tikrą konkretizuojantį vaidmenį čia vaidino ir gramatika (*ot Ducha* vietoj *z Ducha*).

Unitorizmo, formuojančio nuomonę, jog Kristus buvo žmogiškos prigimties Dievo sūnus, žmonijai siųstas Tėvo kaip mokytojas, teoriją, kurios pagrindu susiformavo ir nonadorantizmo principas, Budnas plėtojo ne vienas. Svarbiais jo sąjungininkais galima laikyti Transilvanijos teologą Dávidą, Transilvanijoje veikusį graikų kilmės mąstytoją Paleologą bei italą Parutą, kurio vienintelį žinomą išlikusį veikalą publikavo Budnas. Niccolò Paruta (miręs 1581 m.), iš Venecijos kilęs italų religinis disidentas, nuo 1560 m. veikęs kaip Ženevos italų bendruomenės narys, dėl savo anabaptistinių pažiūrų greitai turėjo trauktis iš Calvino miesto.[96] Jau 1561 m. vasarą jis apsigyveno Moravijoje (Austerlice, dab. Slavkovas), kur 1564 m. priglaudė po Parčuvo edikto iš Lenkijos ir LDK priverstus bėgti Gentile ir Alciatį. Paskutines savo gyvenimo dienas Parutos namuose praleido ir ten miręs Bernardinas Ochinas.[97] Aštuntojo dešimtmečio pradžioje (apie 1571–1572) Paruta atvyko į Lenkiją, Krokuvoje su Paleologu dalyvavo antitrinitorių debatuose nonadorantizmo klausimais. 1573 m. pradžioje persikėlė į Transilvaniją, Kološvarą (Klužą) ir bendradarbiavo su Dávidu, kurio namuose buvo apsistojęs.[98] Paskutinius savo gyvenimo metus jis praleido Biandratai priklausiusioje valdoje Nagyenyed (Aiud), kur mirė prieš 1581 m. kovo 5 d. Paruta gynė nonadorantizmą ir Dávido poziciją.[99] Vienintelis išlikęs Parutos veikalas *De uno vero Deo Iehova*, kurį jis parašė prieš 1568 metus, gyvendamas Austerlice, kurį laiką plito rankraštiniu pavidalu. Tai buvo gana nedidelis darbas, sudarytas iš 11 pakomentuotų

95 Cit. Iš PIETKIEWICZ, Nowe „pilne weźrzenie", 139.
96 ROTHKEGEL, Paruta, in: DBI.
97 Plačiau žr. POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, 534–536.
98 G. Biandrata A. Dudithui, 1573 11 24, Kološvaras, in: DUDITHIUS, Epistolae 2, 558–559.
99 MARCHETTI, Movimenti ereticali, 211–268;

tezių, skirtų Tėvo kaip vieno tikrojo Dievo, sampratos pagrindimui.[100] Patekęs į Budno rankas, 1575 m. kovą Loske Parutos tekstas buvo publikuotas Budno parengtoje knygoje, skirtoje dviejų Kristaus prigimčių kritikai. Budno knygoje Parutos darbas (*Nicolai Parutae viri pienissimi, De uno vero Deo Iehova fragmenta quaedam disputationum*) buvo išspausdintas šalia dviejų paties Budno tekstų: *Ad argumenta Stanislai Grochovii, quibus duas in uno eodemque Christo nititur ostendere naturas*; *Brevis demonstratio quod Christus non sit ipse Deus qui est pater nec eidem aequalis.*[101] Leidinys buvo dedikuotas Minsko kaštelionui Jonui Hlebavičiui. Šiam didikui skirtoje Zaslavlyje 1575 m. sausį pasirašytoje prakalboje Budnas pasirašė kaip „atsidavęs klientas" (*Tuae Magnificentiae addictissimus cliens*).[102]

Prieš šį leidinį jau tų pačių metų rugpjūtį savo kritiką veikale *Assertio orthodoxae doctrinae de duabus naturis Christi servatoris nostri, opposita blasphemiis et sophistmatibus Simonis Budnaei nuper ab ipso in Lituania evulgatis* (Ciurichas, 1575) paskelbė Ciuricho teologas Iosias Simmleris. Šis Simmlerio veikalas, kuriame buvo kritikuojamos naujojo antitrinitorizmo ir ankstyvojo socinizmo prielaidos Lietuvoje ir Lenkijoje, plito jau 1576 m.[103] Simlerio tekstas buvo unitoristinės kritikos atsakymo *Assertionum Iosiae Simleri de duabus in Christo naturis confutationes*, sukurto 1576 m. Krokuvoje, objektas. Veikale buvo remiamasi Budnu ir Paruta, tačiau iš teksto detalių spėjama, kad jo autorius turėjo būti iš Transilvanijos į Lenkiją atvykęs asmuo. Vienas iš spėjamų šio teksto autorių yra Budno bendramintis Jakobas Paleologas, 1575 m. pabaigoje atvykęs į Krokuvą ir čia 1576 m. pavasarį parengęs tekstą. [104] 1576 m. sukurtas anoniminis atsakymas Simleriui *Assertionum Iosiae Simleri de duabus in Christo naturis confutationes,* Firpo manymu, 1578 m. Loske buvo išspausdintas sykiu su ankstesniais minėtais trim 1575 m. darbais. Nė vienam Losko leidimui neišlikus iki mūsų dienų, dabar šie Budno publikuoti veikalai žinomi iš rankraštinio nuorašo bendru pavadinimu *Ad argumenta Simleri et aliorum quorundam pro duabus in Christo naturis dimicantium.*[105]

100 Paruta, De uno vero Deo Iehova, 329–360.

101 *Brevis demonstratio* buvo parengtas minėto Ralpho Rutterio Karaliaučiuje platinto Budno rankraščio, kuriam atsaką parašė Wigandas, pagrindu.

102 Budny, Ad argumenta Simleri, 286.

103 Mikolaj Firlej J. Simmleriui, 1576 02 01, in: Wotschke, Briefwechsel, 395.

104 Firpo, Antitrinitari, 167–173. Tiesa, paties Budno liudijimu, Paleologas ir Budnas asmeniškai niekada nebuvo susitikę ir buvo pažįstami tik tekstų dėka, žr. Budny, O Urzędzie miecza, 220.

105 Tokia šių Budno darbų spaudos Loske seka yra spėjama, nes nė vienas Losko leidimas nebeišliko. Manoma, kad senojoje socinizmo istoriogafijoje leidinys, kuriame buvo paskelbti šie darbai, buvo žinomas kaip Budno *Libellus de duabus naturis in Christo*. Šiuo metu veikalai žinomi iš XX a. antroje pusėje atrasto Vokietijoje išlikusio vadinamojo Hamburgo kodekso, rankraštinio visų keturių darbų (su kitais smulkesniais priedais ir dedikacijomis) perrašo pavadinimu *Ad argumenta Simleri et aliorum quorundam pro duabus in Christo naturis dimicantium*. Plačiau apie šių šaltinių istoriją žr. Firpo, Antitrinitari nell' Europa orientale, 121–128.

Stambiausioje rinkinio *Ad argumenta Simleri* dalyje *Ad argumenta Stanislai Grochovii*, polemizuodamas su plačiau nežinomu reformatų autoriumi Grochowskiu, kurio argumentacija buvo perimta iš Simmlerio, Budnas grindė savo kristologiją, atmetančią scholastinę dogmatiką ir ontologinę terminiją.[106] Intensyviu Biblijos analizės ir vertimo metu parengtas Budno veikalas buvo tarsi teorinis didžiulio praktinio darbo apibendrinimas, realizuojantis nuostatą, jog visi religiniai svarstymai turi būti argumentuoti ne žmonių išmintimi ir filosofavimu, bet Dievo žodžiu (*ex Dei verbo, non autem e philosophiae placitis*). Tradicinės dogmatikos teiginiai apie dvejopos Kristaus prigimties vienovę ir preegzistenciją bei amžiną Kristaus generaciją veikale neigti kaip Rašto neatitinkantys ontologiniai išvedžiojimai.[107] Kristus iki gimimo buvo Dievo providencinė valia, Dievo pažadas, gyva tikinčiųjų žmonių viltis ir šia moraline, bet ne substancine, prasme egzistavo ir iki gimimo. Ši aplinkybė, Budno manymu, negali būti nepagrįstos teorijos apie dvi (dievišką ir žmogišką) Kristaus prigimtis, kuri, beje, nepaaiškina, kodėl gimęs Kristus yra Dievo sūnus, pagrindas. Budno mokymu, Kristus Dievo valia ir stebuklingu būdu gimė iš žmogaus giminės, kaip tikras žmogus, ir turėjo vieną žmogišką prigimtį, tačiau Dievas jam suteikė dievišką galią danguje ir žemėje. Kristaus pradėjimas buvo stebuklingas, tačiau vaisius Marijos įsčiose stebuklingu būdu užgimė ne iš kokios nors kitos dvasinės, bet iš tos pačios biologinės materijos, kaip ir visi žmonės, todėl jo prigimtis viena – žmogiška: žmogaus sūnus Kristus yra Dievas (*Christum hominem filium Dei esse*). Stebuklingas Kristaus prasidėjimas Marijos įsčiose yra ne filosofijos, bet tikėjimo klausimas, jame glūdi paslaptis, kuri negali būti išsprendžiama filosofiškai. Biblija moko, jog Dievo sūnus buvo tikras žmogus, tokios pat prigimties, kai ir kiti žmonės, natūraliai gimęs iš moters, kurį pats Dievas buvo pažadėjęs kaip galingiausią iš pranašų.

1576 m. rugpjūtį Loske pasirodė vienas iš pagrindinių lenkiškų Budno doktrininių darbų *O przedniejszych wiary chrystyańskiej artykulech, to jest o Bogu jedynym, o Synu jego i o Duchu świętym. Wyznane proste z Pisma św. Przez Simona Budnego krótko spisane, a za zezwoleniem braciej niektórej w Litwie i na Rusi wydane. K temu Obrona, tegoż wyznania broniąca, przez tegoż napisana* (*Apie svarbiausius krikščionių*

106 Budny, Ad argumenta Simleri, 289–328.

107 Dviejų Kristaus prigimčių teorija buvo paremta skirtingais tradiciniais modeliais, kurių nei vieno Budnas nepripažino. Nedalomos Kristaus dieviškos ir žmogiškos prigimčių vienovės teorija buvo suformuota ir išplėtota III–V amžiais Origeno (apie 184 ar 185–apie 253 ar 254) ir Kirilo Aleksandriečio (apie 375 ar 380–444). Ji teigė, kad Kristaus prigimtys yra neatskiriamos ir nedalomos, Kristaus savybės (*idiomata*) kyla ne iš skirtingų prigimčių, o iš įsikūnijusios amžino dieviškojo *Logos* hipostazės, o *Logos* yra hipostatiškai suvienytas su kūnu, kurį priėmė. Šią teoriją ankstyvųjų naujųjų laikų teologijoje toliau plėtojo jėzuitai. Protestantizmas labiau rėmėsi antiochietiškąja samprata, paremta Antiochijaus (apie 280–prieš 337 ar 426) ir plėtota Diodoro iš Tarso (m. 394) bei kitų teologų, kurie mokė apie dieviškosios ir žmogiškosios prigimčių atskyrimą bei amžinojo ir dieviškojo *Logos* ir jį įkūnijusio žmogaus Kristaus savybių skirtumus.

tikėjimo straipsnius, tai yra, apie vieną Dievą, apie jo Sūnų ir Šventąją Dvasią. Paprastas, trumpai Simono Budno pagal šv. Raštą surašytas ir kai kuriems Lietuvos ir Rusios broliams patvirtinus išleistas išpažinimas, sykiu su to paties autoriaus parašytu šį išpažinimą ginančiu Apgynimu). Kaip pats pratarmėje pabrėžė, veikalu Budnas siekė, viena vertus, apsiginti nuo Czechowico kaltinimų susidėjus su judaizantais, kita vertus, atsiriboti nuo servetistų teologijos (Petro Gonezijaus, Stanislovo Farnowskio triteismo) arba net paneigti gandus, jog „sugrįžo pas cvinglistus" (t. y. reformatus). Budnas nurodė rašęs ir dėl to, jog Lietuvoje labai trūksta mokytojų, kurie norėtų mokyti eilinius tikinčiuosius bei sekti tikruoju, vargšu Kristumi, nešant jo kryžių. Paprasti žmonės neturi argumentų, kuriais galėtų apsiginti nuo tiesos priešininkų ir sofistų išmonių. Prakalboje Budnas gynė nuomonės teisę, Calviną ir Bezą, mirties bausmėmis susidorojusius su Servetu ir Gentile, pavadindamas Romos antikristo įpėdiniais, o išvyto iš Šveicarijos Ochino *Dialogus* įvardijo kūriniu, padėjusiu atverti tiesą. Be Grzegorzo Pawełо, artimiausiais savo bendraminčiais ir „pamaldžiais vyrais" Budnas laikė italą Parutą ir vengrą Dávidą.

Veikalą sudaro čia pirmą kartą paskelbtas unitoristinis Budno tikėjimo išpažinimas, kurį Budnas nurodė parašęs vienos 1573 m. jį kvietusios dirbti bendruomenės prašymu[108], dvi Budno prakalbos ir pagrindinė poleminė dalis *Obrona wyznania prawdzwego o Bogu jedynym (Tikrojo tikėjimo apie vieną Dievą apgynimas).* Tikėjimo išpažinimą Budnas pirmą kartą perskaitė 1574 m. savo bičiulio Bazilijaus (Vasilijaus) Ciapińskio (apie 1530–apie 1604) namuose vykusiame sinodėlyje, kaip nurodė pats Budnas.[109]

Veikalo pratarmėje Budnas išpažino savo ir Grzegorzo Pawła doktrinų bendrumą, o kreipdamasis į savo priešininkus, visų pirma Czechowicą, vadinančius jį žydu ir jozefitu, tokiais vardais jiems pasiūlė vadinti ir evangelistus bei apaštalus. Veikale buvo polemizuojama tiek su Trejybę išpažįstančiųjų argumentais, tiek su antitrinitoriais, neigusiais Trejybę, bet suformavusiais triteizmo principus, visų pirma, Gonezijumi bei Stanislovu Farnowskiu. Pirmuosius Budnas vadino trejybininkais (*trójczacy*), o Trejybės dogmą neigusiais, bet Kristaus dievišką preegzistenciją išpažinusiais, tridieviais (*trybożnicy*) arba dvidieviais (*dwobożnicy*). Veikale daug dėmesio skirta LDK ir Lenkijos antitrinitorizmo analizei, preegzistencininkų (*przedwieczniki*) argumentų kritikai. Budnas akcentavo, jog šėtonui aktyviai sėjant blogį, tikrųjų krikščionių žemėje vis mažėja ir tokią padėtį siejo su laikų pabaiga. Pagrindinis tekstas buvo

108 BUDNY, O przedniejszych, 3.

109 BUDNY, O przedniejszych, 3. Ciapińskis, evangelijų vertėjas į rusėnų kalbą, artimas Budno bičiulis, buvo vedęs antitrinitorizmą palaikiusio E. Valavičiaus dukterėčią, žr. WASILEVSKI, Testament Ostafiego Wołłowicza, 166.

padalintas į keletą dalių. Pirmojoje buvo pateikiama Trejybės įrodymų Šventajame Rašte, kuriais remiasi dogmos gynėjai, kritika, antrojoje – Kristaus preegzistencijos kritika (detaliai dekonstruojanti 34 preegzistencininkų, dažnai Gonezijaus, įrodymus), trečiojoje veikalo dalyje Budnas pateikė ir komentavo 130 atrinktų Biblijos liudijimų, įrodančių, jog Kristus nėra nuo amžių buvęs Dievas, bet tikras žmogus, Dievo Dievu padarytas. Veikalo pabaigoje buvo pateikta Šventosios Dvasios kaip dieviškos jėgos samprata ir jos kaip trečiojo dieviškojo asmens kritika.

Aiškindamasis triasmenio Dievo kilmės sampratą, Budnas, teigė, kad ši klaida radosi jau Justino, Ireniejaus, Tertulijono, Kiprijono ir kitų ankstyvųjų Bažnyčios tėvų raštuose, bet labiausiai išsiplėtojo po Chalkedono ir Nikėjos susirinkimų daugelio kitų teologų, ypač Augustino, „penkiolika knygų apie tokį negirdėtą ir keistą Dievą parašiusio", dėka.[110] Priešnikėjinius bei Reformacijos autorius (Calviną, Lutherį, Bezą, Castelionę, Musculą ir kt.), Budnas kartais pasitelkdavo kaip papildomus argumentacijos pavyzdžius, tačiau dažnai juos įvertindavo kritiškai.

Budnas visus jo nuomone klaidingus kristologinius teiginius neigė ir savo įrodymus grindė neatitoldamas nuo skripturalistinių ir filologinių hermeneutikos principų. Veikale jis beveik nevartojo tradicinės teologinės terminijos (tokie terminai, kaip *natura, osoba, istność, persona* buvo paminėti vos kartą, jų nebandant apibrėžti), tokiu pat terminologiniu „išmislu" laikydamas ir *communicatio idiomatum*. Kritikuodamas Kristaus prasidėjimo iš Šventosios Dvasios teoriją, kurios, Budnas prisipažino ir pats prieš keletą metų laikęsis, autorius teigė supratęs, kad Šventasis Raštas neliudija nieko kito, tik tai, kad Kristus kilo iš Dovydo ir Abraomo giminės, buvo jų palikuonis:

Jei jis ne iš Dovydo, o iš kažkokios Dvasios prasidėjo, kaip galėtų būti Dovydo sūnumi? Jei ne iš tos pačios materijos, kaip ir kiti žmonės, prasidėjo ir kūną įgavo, tai jokiu būdu negalėjo būti žmonių sūnumi, mūsų kūnu ir kaulais, mūsų broliu. Tačiau jis tokiu ne tik buvo, bet ir apskritai savęs kažkuo kitu, nei žmonių sūnumi, nevadino [...]. Taigi didelis melas yra servetistų tvirtinimas, kad Dievo sūnus ne iš žmogaus giminės, bet iš Šventosios Dvasios kaip materijos prasidėjo.[111]

Kaip ir daugeliu kitų aiškinimo atvejų, Budno argumentacija komentuojant šį epizodą buvo filologinė. Angelo pranešimą (Mt 1 20) Juozapui nebijoti galimos nešlovės ir neatleisti žmonos, „nes jos vaisius yra iš Šventosios Dvasios" (*ek pneúmatos*),

110 Budny, O przedniejszych, 16.

111 Budny, O przedniejszych, 75–76: Lecz jeśli się nie z nasienia Dawidowego począł, ale z Ducha jakiego, a jakoż może być synem Dawidowym? Ano jeśliby się nie z takiejże materyjej (jako ini ludzie) zaczął a ciało miał, tedyby żadnym obyczajem synem człowieczym, ciałem naszym, kością naszą i bratem być nie mógł. Lecz się on nie tylko za takiego miał, ale się, i owszem, inaczej nie zwał, jedno synem człowieczym albo człowiekiem. [...] Fałsz przeto jest, co twierdzą serwecyjani, żeby się Syn Boży nie z nasienia, ale z Ducha wiecznego jako z materyjej pozcął.

Budnas aiškino kaip įsigalėjusį neteisingą vertimą. Laikydamasis nuomonės, jog tikrasis evangelijos pagal Matą originalas buvo parašytas aramėjiškai, graikiškos fromos su *ek*, o ne su *apo* pasirinkimą Budnas laikė klaida, tačiau nurodė, kad ir graikiškas *ek* dažnai reiškia ne *iš*, bet *nuo*, taip šią vietą vertė ir Erazmas (*a Spiritu*, bet ne *ex Spiritu*).[112] Apibendrinant Budno kristologiją ir jos santykį su Gonezijaus mintimi, svarbu pabrėžti Budno kristologijos, skyrusios žmogiškos Kristaus prigimties ir dieviškos jo misijos, dvilypumą: Budnas išpažino Kristų Dievo sūnumi, gimusiu Dievo valia, tačiau nepripažino Gonezijaus teiginio, kad „Kristaus kūnas buvo sutvertas iš Dvasios". Gindamas principą, jog žmogiškos prigimties kūną, Kristų, Dievas įšventino, padarė dievišku ir suteikė jam Dievo galias, Budnas laikėsi nuomonės, jog tokia yra pagrindinė Šventojo Rašto žinia apie Kristų.

Veikale pateiktas unitoristinis Tikėjimo išpažinimas yra supaprastinta Budno doktrinos ir hermeneutikos iliustracija, kuriame kristologiniai aspektai menkai detalizuoti. Nepolemizuodamas, bet atsisakydamas ontologinės retorikos ir remdamasis bibliniu žodynu ir Biblijoje sutinkamais įvardijimais, Budnas šiame išpažinime deklaravo unitoristinę vieno Dievo Tėvo, jo sutverto Sūnaus ir šv. Dvasios, kaip Tėvo galios, poziciją.[113] Yra spėjimų, kad apie 1576 m. Loske Budnas publikavo ir kitą neišlikusį

112 Ibid., 76.

113 Vieno Dievo išpažinimas

Tikiu ir išpažįstu esant tik vieną teisingą, amžiną, visagalį, nematomą, išmintingą, gerą, nemirtingą, nekintantį, nedalomą, neaprėpiamą, pradžios ir pabaigos neturintį Dievą. Kuris savo neišmatuojama galia iš nieko padarė arba sutvėrė dangų, žemę, jūrą ir visa, kas juose ir ant jų: angelus, žmones, gyvūnus, paukščius, žuvis ir visus dalykus kvėpuojančius, kalbančius ir bežadžius, matomus ir nematomus. Visa tai sukūrė be pagalbos, be tarno, sūnaus ar draugo, vien pačiu žodžiu, tai yra (kaip psalmėje šv. Dvasia sako) įsakymu arba savo noru. Tačiau ne dėl savęs, kad gyventų arba danguje arba žemėje, sutvėrė, nes jo tai aprėpti negali, bet viską dėl mūsų padarė. Ir ne tik padarė, bet ir visa tai mūsų valiai atidavęs, savo globa saugo, maitina, gina ir visa kiekvienam sutvėrimui suteikia. Jam nėra, niekada nebuvo ir nebus nieko lygaus: antraip būtų du dievai. Todėl tikiu ir išpažįstu, kad tai vienintelis Dievas, teisus ir amžinas, esantis prieš visus amžius ir visas paslaptis, visus būsimus dalykus žinojęs taip, kaip žino ir dabar, jau išsipildžiusius. Dėl to jau prieš amžius sau nusprendęs, kad tam tikru metu siųs Išganytoją, kurį vėliau pažadėjo pirmajam žmogui Adomui, su žmona nusidėjusiam. Šitą pažadą ir šventiesiems žmonėms, Abraomui, Mozei, Dovydui ir kitiems sau mylimiems žmonėms tiek pats žodžiu, tiek per angelus ir šventuosius pranašus pakartojo ir kai atėjo laikų pilnatvė (kaip rašo apaštalas), tai išpildė. Tai yra, įkūnijo sau mielą sūnų Jėzų Kristų ne iš kokios nors esybės, kaip Antikristas išgalvojo, bet iš moters ir Dovydo giminės, kaip mus šv. Raštas moko.

Išpažinimas apie Dievo Sūnų

Apie Viešpatį Kristų, iš Marijos gimusį, išpažįstu tai, kuo visa širdimi tikiu, kad tai yra tikras Dievo Sūnus, viengimis ir pirmagimis, Dievui už visus sutvėrimus mieliausias, kuris tarp žmonių gyvendamas dievišku būdu arba pavidalu negirdėtus stebuklus ir nepaprastus dalykus darė, įvairiausias negalias gydė, velnius iš žmonių varė, vėjams ir jūroms įsakinėjo. O kai už mūsų nuodėmes turėjo būti paaukotas, tapo nužemintuoju ir pasidarė tarsi jokios galios neturintis žmogus: leidosi suimamas, kalinamas, mušamas, nukryžiuojamas ir nužudomas. Tačiau Dievas jam davė amžiną gyvenimą, kad jį jis pats turėtų, prikėlė jį ir suteikė jam teisėjo galią ir Dovydo sostą, padarė jį mūsų piemeniu, mokytoju, vandeniu, duona, karvedžiu, karaliumi, aukotoju, priežastimi ir tarpininku arba guodėju, keliu, tiesa, gyvenimu, prisikėlimu, tiesa, išmintimi, pasiaukojimu ir atpirkimu, vynmedžiu, naujos sandoros teisėju, galva ir mūsų Dievu. Ne tuo būdu, kad iš jo esybės prieš amžius būtų gimęs, bet taip, kad jam suteikė valdžią danguje ir žemėje, išaukštino jį tarp visų žmonių ir angelų ir dovanojo jam vardą, kuris yra aukščiau už visus vardus, danguje

panašią problematiką plėtojantį veikalą lenkų kalba *O Trójcy świętej* (*Apie šventąją Trejybę*), tačiau nėra aišku, ar minimuose šaltiniuose turimas galvoje ne tas pats *O przedniejszych wiary chrystyańskiej artykulech.*[114]

Krikščioniškosios minties judaizacijos kontekstai

Didžiausiu Budno kritiku po NT pasirodymo tarp pačių antitrinitorių tapo Mažosios Lenkijos brolių lyderis Czechowicas, pavadinęs Budną jozefitu, įrodinėjančiu, jog Kristus buvo Mesijas, gimęs iš Marijos ir Juozapo. Ilgainiui Budnui vis plačiau imtos taikyti ir 'žydo' bei 'žyduojančio' pravardės. „Judaizuojančioms" teologijos tendencijoms nepritariantis Lenkijos untiorizmo lyderis Cczechowicas, 1577 m. Rakove išleidęs savo NT vertimą, paskelbė niekur, priešingai Budnui, nepakeitęs graikiškojo teksto.[115] Budnas Lietuvoje buvo pirmuoju Senojo ir Naujojo Įstatymo santykį reflektavusiu teologu ir originalius žydiškus šaltinius laikęs svarbiu krikščioniškosios interpretacijos šaltiniu, tačiau pats priešinosi jo minties ir judaizmo tapatinimui. Vis dėlto Budnas tapo pirmuoju Lietuvos teologu, kurio mintis užmezgė komunikacijos su LDK judaizmo tradiciją.

XVI a. Europos heterodoksinės minties santykiai su judaizmu – sudėtinga ir neišsemta tema. Šio laikotarpio religinės minties istorijoje pastebimos įvairios krikščioniškosios ir judaistinės teologijos sąveikos. Ypatingas tokių kultūrinių ir konfesinių sąlyčių centras buvo Padujos universitetas Italijoje, sutraukiantis studentus ne tik iš Italijos, bet ir iš Vidurio bei Rytų Europos. Šis universitetas, suvaidino didelį vaidmenį kaip antitrinitorizmo brandinimo židinys, kuriame heterodoksinė ideologija sėmėsi įkvėpimo tiek iš judaizmo ir krikščionybės sankirtų, tiek iš gilios aristotelinės racionalizmo filosofijos refleksijos. Kitas svarbus aspektas buvo ir XVI a. Italijoje su-

pasodino savo visagalybės dešinėje, dėl ko su mumis jis yra ir bus iki pat pasaulio pabaigos. Per šį Dievą visi žmonės yra prikeliami ir teisiami ir už visus savo darbus, gerus ir blogus, gaus savo atpildą. Šventas Raštas jam visus Dievo titulus suteikia, išskyrus tai, kad jo niekada visagaliu Kūrėju, vieninteliu teisiuoju Dievu nevadina, nes tie vardai tik vienam Dievui priklauso.

Išpažinimas apie šv. Dvasią

Apie šv. Dvasią iš šv. Rašto taip suprantu, tikiu ir išpažįstu, kad tai yra neišmatuojama teisiojo Dievo, Kūrėjo jėga, kuria jis visus stebulingus dalykus padarė ir daro, per kurią ir savo Sūnų sutvėrė ir pašventino. Šv. Raštas šią Dvasią vadina galia arba jėga, Dievo pirštu, ramsčiu arba ranka, pagalbininke ir guodėja, liudininke, mokytoja, šviesa, apiplovimu, ugnimi, aliejumi, vandeniu ir upėmis, Dievo dovana, stipriausia dvasia, tiesos dvasia, maldos dvasia. Niekur šv. Rašte ji nevadinama Dievu, tik tais minėtais vardais.

Versta iš: BUDNY, O przedniejszych, 8–9.

114 ESTREICHER XIII, 428; GÓRSKI, Studia nad dziejami, 148–149.

115 SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 95–96; 99–100.

klestėjusi judaistinės literatūros spauda, plitusi visoje Europoje. Naujoji renesansinė religinė mintis (visų pirma, Servetas, kuris pats buvo krikščionis konvertitas iš žydų sefardų), oponuodama scholastinei dogmatikai, aktualizavo filologinius hebrajiško Rašto aspektus ir rėmė jais kai kurias savo egzegetines išvadas. Servetas, pavyzdžiui, pripažino rabino Juozapo Kimhiso vertimo interpretaciją, pagal kurią hebrajų žodis *almah* buvo ne skaisti mergelė, bet jauna moteris.[116] XVI a. heterodoksinė mintis, kurios pagrindu formavosi ir Budno mokymas apie tai, jog krikščionims galioja Mozės įstatymai, iš tiesų pastebima ši XVI a. humanistų aplinkoje išplitusi judaistinės hermeneutikos aktualizavimo tendencija. Jokūbas Paleologas, siekęs sujungti tris monoteistines religijas į vieną sistemą, buvo ryškus šios konfesinės sankirtos pavyzdys. Judaizmo teologai kartais buvo kviečiami ir į LDK bei Lenkijos antitrinitorių sinodus, nors nėra daug informacijos apie juose vykusias tarpusavio diskusijas.

Iš Vakarų ateinančios rabinistinės teologijos tendencijos vis labiau stiprėjo ir XVI a. Rytų ir Vidurio Europoje, nepaisant to, kad LDK (Trakuose, Lucke, Kijeve ir kitur) bei Lenkijoje tradiciškai gyvavo ne rabinizmo, bet kitos judaizmo atšakos, karaizmo, bendruomenės. Rytų Europoje, taip pat ir Lenkijoje bei LDK XVI a. įsikūrė daug Italijos žydų sefardų, persiėmusių humanistine Renesanso dvasia ir skatinančių tiek judaizmo kultūros santykių su krikščionių humanizmu dinamiką, tiek judaistinių bendruomenių domėjimąsį pasaulietiniais mokslais (filosofija, astronomija, matematika, istorija) ir Kabala. LDK ir Lenkijos karaitai, nepripažįstantys žodinės tradicijos ir savo konfesijos pamatu laikantys Toros interpretaciją, kaip sąlyginai nedidelė ir uždara konfesinė bendruomenė, nuo XVI a. vis labiau ėmė patirti rabinistinio judaizmo įtaką. Tad XVI a. žydų bendruomenės Rytų ir Vidurio Europoje patyrė tiek karaizmo ir rabinizmo sankirtų, tiek humanistinio pasaulietėjimo procesą ir įsijungė į religinių problemų svarstymą.

Senojoje LDK sostinėje Trakuose, viename iš žymiausių Rytų Europos karaitų kultūros centrų, karaitai buvo žinomi nuo pat XV a. pradžios. Visuotinai pripažįstama, kad karaitų dvasinis centras buvo Konstantinopolis, su kuriuo tiesioginius ryšius palaikė ir LDK karaitai.[117] Vienas žymiausių karaitų teologų buvo iš LDK karaitų bendruomenės Trakuose kilęs teologas ir medikas Izaokas Trakietis (Isaak ben Abraham, 1533–1594), kurio darbuose buvo atspindėta tuometinė karaizmo reakcija tiek į Europoje vis labiau plintantį rabinizmą, tiek į krikščioniškosios heterodoksijos, paveiktos tam tikros judaizuotos humanizmo krikščionybės, tendencijas. Karaitai saugojo savo identitetą ir gynėsi nuo plintančio rabinizmo įtakos, tačiau jos neišvengė, todėl

116 Bainton, Hunted Heretic, 14; 100.
117 Akhiezer, The Karaite Isaak ben Abraham of Troki, 446.

santykiai tarp šių kultūrų buvo labai daugialypiai. Izaoko Trakiečio veikalai atspindėjo LDK karaitų, konfesinės mažumos, santykį su ją supusiomis didesnėmis, rabinistine ir krikščioniškąja, tradicijomis.

Žymiausias Izaoko Trakiečio veikalas *Tikėjimo sutvirtinimas* (*Ḥizzūq ĕmūnāh*) buvo vienas iš XVI–XVIII a. Europoje plačiausiai paplitusių judaistinės teologijos veikalų, ilganiui išverstas į daugelį Europos kalbų, taip pat ir jidiš bei lotynų. Jo įtaka yra ypač ryški XVII–XVIII Europos liberaliosios minties istorijai. Spausdintu pavidalu jis išplito XVII–XVIII a. ir buvo plačiai naudojamas Apšvietos epochos antiklerikalų, tarp jų ir Voltero.[118] Trakietis gerai žinojo ne tik Budno, bet ir kai kurių kitų antitrinitorių (Czechowico, Parutos) teologinę argumentaciją, o Budno Biblijos vertimą laikė labiausiai pavykusiu krikščioniškuoju vertimu. Apie Budną *Tikėjimo sutvirtinime* Trakietis teigė:

Krikščionių mokslininkas Simonas Budnas savo Apgynime (Obrona) parodė, kad dieviškoji Tora, Horebo kalne Mozės suteikta Izraeliui, yra tobula ir galiojanti amžinai ir be jos kito Dieviškojo įstatymo nėra. Visi tie, kurie teigia, kad yra dvi Toros, viena Mozės Tora, o kita Jėzaus, klysta. Jėzus nedavė mums naujos Toros, bet pats įsakė, kad reikia sekti Mozės Tora ir jis [Simonas Budnas] įrodė tai tiek Rašto, tiek racionaliais įrodymais.[119]

Budno unitoristinė doktrina, jos siekis suvienyti Senąjį ir Naująjį įstatymą, hebrajų kalba paremti kritinės biblijotyros elementai buvo savitas bendro Europos Renesanso religinės minties, reflektavusios judaizmo ir krikščionybės santykio aspektus, pavyzdys.

Budno konfliktai su lenkų broliais: krikščioniškosios etikos ir nonadorantizmo klausimai

Budnui labiausiai rūpėjo religiniai klausimai, tačiau jis neliko nuošaly ir socialinių aktualijų atžvilgiu. Bekaralmečio metu Budnas buvo įsijungęs į elekcijos procesą ir parengė veikalą *Elekcyja króla krześcijańska* (*Krikščioniški karaliaus rinkimai*, 1573), kuriame svarstė apie krikščioniškas valstybės valdovo priedermes.[120] Henriko Valua karūnavimo proga, 1576 m. Loske Budnas publikavo nebeišlikusį Fransua Hotmano pamfleto *De furoribus Gallicis*, aprašiusio Bartolomiejaus nakties įvykius, vertimą į lenkų kalbą *O furiach albo szaleństwach francuskich* (*Apie prancūzų pašėlimą ir siautėjimus*). Budnui buvo artimos humanistinės Fryczo Modrzewskio socialinės idėjos

118 Ibid., 437.
119 Cit. iš: Akhiezer, The Karaite Isaak ben Abraham of Troki, 444.
120 Budny, Elekcyja króla krześcijańska, 289–332.

ir 1577 m. jis parašė pratarmę Loske Kiprijono Baziliko parengtam Andrzejaus Fryczo-Modrzewskio veikalo *De republica emenanda* vertimui į lenkų kalbą *O poprawie Rzeczypospolitej*.

Ties visuomenine problematika Budnui teko susitelkti ir vėlyvuoju savo gyvenimo periodu, bandant suteikti atsaką Lenkijos unitorių socialiniam radikalizmui, diegiančiam principą, jog krikščionis turi kuo labiau atsiriboti nuo pasaulio ir politinio gyvenimo. Budnui, kaip ir daugeliui unitorių, buvo būdingas pojūtis, jog pasaulis, kuriame tikrieji krikščionys priversti gyventi, yra ne tik krikščionių, bet ir Antikristo veikimo erdvė, tačiau atsiribojimo nuo blogio principą Budnas laikė neteisinga pozicija. Su etinėmis Lenkijos brolių nuostatomis Budnas polemizavo dar 1568 m. Ivijos sinode disputuodamas su Paulium iš Viznos ir Jokūbu iš Kalinuvkos.[121] Liublino unitorizmo lyderių Czechowico ir Niemojewskio pozicija buvo paremta Biblijoje išreikštu reikalavimu nesipriešinti blogiui ir grindžiama įrodymais, jog krikščionims draudžiama pasaulietinė tarnyba (karo, teismo ir kt.), kurioje naudojama jėga.[122] Lenkijos broliai savo etinius principus glaudžiai siejo ir su pakartotinio krikšto samprata, anot kurios krikštas liudija apie atgimusį ir Kristaus mokymui visiškai ištikimą brolį. 1578 m. Losko sinode, LDK mažųjų brolių bažnyčioje pagaliau taip pat buvo patvirtintas krikštas paneriant. Sinode šiuo krikštu su keliais savo šalininkais pasikrikštijo ir Budnas. Į sinodą buvo pakviesti ir svečiai iš Liublino, Czechowicas bei Witrelinas. [123] Tačiau sinode kilusi diskusija išryškino skirtingas pakartotinio krikšto socialinių aspektų interpretacijas. Witrelinas su Czechowicu buvo nepatenkinti, kad kai kurie pakartotinį krikštą priėmę asmenys dvasiškai neatsinaujina bei toliau laikosi teisės į nuosavybę ir dalyvauja pasaulietinėse karo bei teismo tarnybose. Diskusijoje, kilusioje tarp Czechowico, Witrelino bei Bazilijaus Ciapińskio, kurio pozicijai pritarė ir Budnas, išryškėjo, kad LDK anabaptistai nemano, jog pakartotinis krikštas kaip nors pakeičia ar nulemia Bažnyčiai priklausančių bajorų visuomeninį ar politinį statusą.[124] 1578 m. sinode Luslavicuose Budnas ir Fabjanas Domanowskis pristatė Lietuvos bajorų laiškus, kviečiančius lenkų brolius diskusijai dėl krikščionių teisės į pasaulietinę tarnybą, bet pastarieji lietuviams atsakė tvirtai besilaiką nuomonės, jog tarnyba prieštarauja krikščionio moralei. Budnas savo

121 BUDNY, O Urzędzie, 179–216.

122 Spėjama, kad 1574–1575 m. Loske Budnas paskelbė neišlikusį ir polemiką socialinėmis temomis su Czechowicu pradėjusį veikalą *Refutatio argumentorum Martini Czechovicii quae pro sententia sua quod homini christiano non licet magistratum politicum gerere in dialogis suis proposuit (Martyno Czechovico argumentų, teigiančių, jog krikščioniui draužžiama politinė tarnyba paneigimas)*, tačiau patikimų žinių apie tai nėra. Žr. GÓRSKI, Studia nad dziejami, 148–149.

123 Synody arjan polskich, 29.

124 BUDNY, O urzędzie, 22, 231.

pozicijai ginti pasitelkė Transilvanijos unitorių argumentus bei Jokūbą Paleologą, 1571–1572 parašiusį veikalą, remiantį krikščionio tarnybos teisę, ir ėmė ieškoti galimybių jo išleidimui. Budno iš rankraščio parengta Paleologo knyga *Defensio verae sententiae de magistratu politico,* skirta socialinei polemikai su rakoviečiais, Jono Kiškos lėšomis buvo išleista Loske 1580 m.[125] Pristačius veikalo idėjas 1580–1581 m. lietuvių sinoduose, Budnas pradėjo atvirą konfliktą su lenkų broliais, kurie Budnui rengiantis spausdinti veikalą, 1579 m. sausio sinode Liubline, prieštaraujant lietuviams, pareiškė įvedą sinodo cenzūrą leidiniams. 1580 m. rudenį Budnas atvyko į sinodą Levartove (vėliau persikėlusiame į Liubliną) ir apkaltino liubliniečius prisidėjus prie Dávido pasmerkimo ir mirties.[126] Lietuvių delegacija atsivežė išleistą Paleologo veikalą, kurio, Budno liudijimu, nuolankieji lenkų broliai nenorėjo nė į rankas imti, grasindami anatema dėl cenzūros pažeidimo. Lenkų brolių priešinimasis ir bandymai įvesti cenzūrą, Budno manymu, visiškai neatitiko jų deklaruojamų principų. Budnas pabrėžė, jog tik sinode dalyvavęs svetimšalis (t. y. neseniai į Lenkiją atvykęs Sozzinis) Budno paprašė vieno knygos egzemplioriaus, nes jis žinojo, kas yra žodžio laisvė.[127] 1581 m. sausio 6 d. Loske sukviestame lietuvių brolių sinode Budnas pristatė pasaulietinės tarnybos klausimą ir paskelbė sinodui parašytą Kiškos laišką, ginantį tarnybos teisę.[128] Balsavimo rezultatai buvo vieningi ir visi sinodo dalyviai, išskyrus du, pritarė, jog tarnyba neprieštarauja krikščionių bažnyčios įstatymams. Sinodo vardu buvo parašytas laiškas lenkų broliams, kviečiantis nekovoti su tiesa. Iš Liubčo 1581 m. vasario 21 d. Budnas parašė ir laišką vienam lenkų Bažnyčios senjorui, kuriame atmetė lenkų brolių cenzūros reikalavimus kaip neįpareigojančius bei įrodinėjo, jog pažiūrų skirtumai negali būti pašalinimo iš Bažnyčios priežastimi. Atsaką į Budno išleistą Paleologo veikalą buvo paprašytas duoti Sozzinis, kuris 1581 m. rugpjūtį Rakove išleido metų pradžioje parašytą veikalą *Ad Jacobi Paleologi librum, cui titulus est Defensio Verae sententiae de magistratu politico etc.*[129] Veikale Sozzinis skelbė, jog valstybė nėra krikščioniška organizacija ir tikri per krikštą atgimę krikščionys turi atsisakyti tiek valstybinės tarnybos, tiek dalyvavimo kare. Budnas veikalą įvertino kaip parašytą ne prieš įrodymus, bet prieš Paleologą. Ilgainiui Budno socialinė pozicija laimėjo: brandusis socinizmas vėliau iš esmės priėmė pagrindinius jo teiginius, liečiančius tarnybos klausimą.[130]

125 Paleologus, Defensio verae sententiae; žr. taip pat: Synody arjan polskich, 29–30.
126 1579 m. sinode Belžycuose Biandratos nurodymu lenkų broliai pasmerkė Dávido pažiūras ir pritarė jo įkalinimui, žr. Synody arjan polskich, 30–31.
127 Budny, O urzędzie, 23–25; Merczyng, Szymon Budny, 96–97.
128 Synody arjan polskich, 34–35.
129 Socini opera 2, 1–114.
130 Sozzinio aplinka ilgainiui vis nuosekliau vadovavosi Biandratos mokymu nesivelti į bevaises ir daug jėgų

Ne tik socialinių pažiūrų skirtumai, bet ir Budno bandoma įtvirtinti nonadorantizmo praktika kėlė vis didesnius prieštaravimus tarp budneistų Lietuvoje ir Lenkijos brolių. Suformavęs savo kristologiją, mokančią, jog Kristus buvo natūralus žmogus, kuriam Tėvas suteikė dievišką galią, Budnas dėjo nonadorantizmo įtvirtinimo unitorių bendruomenėse pastangas. Laikydamas Kristų tikru žmogumi gimusiu mesijumi, Dievo sūnumi, Budnas teigė, kad į Kristų maldomis galima kreiptis kaip į tarpininką, be ne garbinti jį kaip visagalį Sutvėrėją. Nuo 1579 m. Lenkijoje apsigyvenęs Faustas Sozzinis, kylantis naujasis mažųjų brolių lyderis, netrukus Budną pavadino naujuoju Dávidu, Lietuvoje įskiepytu Paleologo.[131] Budno poleminį ryžtą ginti tiek nonadorantizmą, tiek savo socialines nuostatas, stiprino artimas jam savo pažiūromis Jokūbas Paleologas, po Dávido mirties Transilvanijoje tęsęs davidizmo tradiciją.

1582 m. sausio mėnesio sinode Ivijoje, kuriame remdamiesi Sozzinio argumentais lenkų broliai planavo įveikti budneistų pažiūras, nedalyvavo Mažosios Lenkijos brolių atstovai, tad lietuviai Kiškos vardu lenkų lyderiams išsiuntė prašymą susirinkti į tų pačių metų kovo pradžioje šiems klausimams aptarti organizuojamą sinodą Liubče. Į Liubčo sinodą atvyko Czechowicas, Żytno, Piotras Domanewskis, Piotras Liubieneckis, Janas Niemojewskis ir kiti. Sinode dalyvavo ir pats LDK brolių globėjas Kiška, kuris palaikė Budno socialines idėjas, bet nepritarė jo nonadorantizmo pozicijai. Budnui iškilo grėsmė prarasti LDK unitorizmą rėmusio magnato globą, juo labiau, kad siekdami jo kompromitacijos Kiškos akivaizdoje, Budno kritikai lenkai ėmėsi iniciatyvos pirma aptarti ne tarnybos, bet Kristaus adoravimo klausimą.[132] Sutarimo nebuvo pasiekta, liekant prie nuomonės, kad į Kristų galimas kreipimasis kaip į tarpininką, dėl to neprieštaravo ir Budnas. Vaisių nedavė ir intensyvi net kelias dienas trukusi polemika socialiniais klausimais: Budnas siūlė disputuoti, ar gali krikščionis eiti ginklo tarnybą, lenkų broliai siekė pakreipti diskusiją apie tai, koks turi būti krikščionio gyvenimas. Budnas sugebėjo pateikti įvairių pavyzdžių iš Naujojo Testamento, įrodydamas, jog į daugelį klausimų lenkų broliai neturi atsakymų. Sinodui pasibaigus, liublyniečių brolių pajėgos ėmė siekti jo ekskomunikos. 1582 m. gegužės sinode Luclavicuose Budnas buvo paskelbtas netinkamu eiti ministro pareigas dėl bedieviškų įsitikinimų ir ekskomunikuotas.[133] Kiška

reikalaujančias polemikas neesminiais tikėjimui klausimais, kurios beveik niekada nepasiekia sutarimo. M. Squarcialupis (m. 1599) net priekaištavo jėgas diskutuojant tokiais klausimais švaistančiam F. Sozziniui, žr. M. Squarcialupis F. Sozziniui, 1581 09 15, Alba Julija, in: SOCYN, Listy, 124–130.

131 F. Sozzinis M. Squarcialupiui, 1581 11 20, Krokuva, in: SOCYN, Listy I, 144.
F. Sozzinis nepripažino Kristaus gimimo iš vyriškos sėklos ir Kristaus pradėjimą kildino iš Šv. Dvasios. Žr., pavyzdžiui, jo veikalą *Argumenti pro trino et uno Deo (1591)*: Natus est autem Dei Filius, homo ille Jesus Nazarenus, qui dicitur Christus, quia non ex virili semine, sed ex Spiritu sancto virtuteque Altissimi in virginis utero conceptus est. Socini opera 1, 813.

132 Synody arjan polskich, 36.

133 Synody arjan polskich, 39.

jį buvo priverstas atleisti iš pareigų ir pagrindinis socialiniams klausimams skirtas Budno veikalas *O urzędzie miecza używającem (Apie tarnybą naudojant ginklą)*, 1583 m. sausį buvo išleistas remiant nebe Kiškai, bet Aleksandrui Chomętowskiui. Šis Budno veikalas, grindžiantis krikščionio teisę į tarnybą ir ginklo naudojimą apginant savo teises buvo ilgai besitęsusios konfrontacijos su Liublino antitrinitorių pozicija apibendrinimas. Dedikaciją Liublino pataurininkiui Krszysztofui Lasockiui Budnas pasirašė Loske sausio 23 d.[134] Pagrindinis tikslas buvo įrodyti, jog krikščionis gali eiti pasaulietinę tarnybą bei turėti nuosavybę. Naujajame Testamente neradęs tuo klausimu pateikto nuoseklaus mokymo, Budnas siūlė atskirti sofistiką nuo dialektikos ir savo mokymą parėmė klasikine aristoteline logika, išvesdamas išvadas iš silogizmų. Tokiu metodu remdamasis jis padarė pagrindinę savo išvadą apie tai, jog valdžia pareina nuo Dievo ir negali būti blogiu. Valdovas, besilaikantis Dievo prisakymų, yra Dievo valdžios steigėjas ir paskirstytojas visuomenėje. Dievo įsakymai yra galiojantys visada: normos, galiojusios Senajame Įstatyme, Kristui atėjus nėra panaikintos.[135] Ir socialinėje polemikoje Budno nuomonė ginant savo pažiūras buvo grindžiama ne tik filosofinėmis, bet ir filologinėmis biblinės hermeneutikos prielaidomis.[136]

Skirtingai nei Budno socialinei teorijai, nonadorantizmo ideologijai nepavyko įsitvirtinti unitorizmo religinėje praktikoje. Socinizmo istoriografijoje jau XVII a. buvo paskelbtas teiginys, kad Lietuvoje skelbtas Budno ir Transilvanijoje plėtotas Dávido mokymas nulėmė vidinę antitrinitorių schizmą, kuri buvo įveikta. Samuelis Przypkowskis, rašydamas Fausto Sozzinio *Vita*, nurodė, kad davidiečiai ir budneistai (*Davidiani et Budneistae*) Transilvanijoje ir Lenkijoje buvo nugalėti jungtinėmis socinizmo pastangomis.[137] Negausias nonadorantizmo rėmėjų jėgas bandė sustiprinti nuo 1583 m. Į Lenkiją atvykęs eksjėzuitas Christianas Franckenas (1552–1610?), pradėjęs dirbti Chmielniko socinistų mokyklos vadovu. 1584 m. kovo 14 d. Kristaus adoravimo tema jis disputavo su Sozziniu Krszysztofo Pawlikowskio dvare.[138] Franckenas siekė disputuoti ne Biblijos, bet logikos pagrindu. Kadangi Sozzinis pripažino, jog Sutvėrėjas yra Tėvas, o Kristus sutvertasis, Franckenas motyvavo,

134 Budny, O Urzędzie, 7–15.

135 Ibid., 112.

136 Biblijoje Budnas neįžiūrėjo lenkų brolių skelbtų socialinių principų. Atvirkščiai, socialinę skirtį jis teigė esant įtvirtintą ir kalboje. Pavyzdžiui, lotynišką žodį *servus* Budnas interpretavo kaip reiškiantį ne tarną, bet nelaisvąjį žmogų, remdamasis tuo, kad tokias reikšmes turi jo graikiškas atitikmuo NT *dulos* bei hebrajiškas ST *ewed*. Lenkų pusės kontrahentai šiomis filologinėmis prielaidomis piktinosi, teigdami, kad diskusija yra ne tam, kad analizuotų žodžių mįsles ar gramatikos klausimus, o tam, kad būtų apsivalyta nuo Antikristo klaidų. Budnas teigė, kad nesuprantant žodžio, negalima suprasti dalyko. Budny, O Urzędzie, 186–187.

137 Przypkowski, Vita Fausti Socini, 2v.

138 Bibliotheca Fratrum Polonorum 2, 767–777; Plačiau žr. Szczucki, Philosophie und Autorität, 207–210.

jog tik Sutvėrėjas turi būti adoruojamas. 1584 m. išleidęs nebeišlikusią savo knygą, kurioje skelbė nonadorantizmą, Franckenas turėjo trauktis iš Lenkijos: 1584 m. gegužės mėnesio sinode Vengruve jis buvo pasmerktas, antrą kartą patvirtinant ir Budno pašalinimą iš mažųjų brolių Bažnyčios.[139] Ekskomunika iš bendruomenės, kuri ir šiaip buvo valstybės religinių bendruomenių užribyje, Budną vertė ieškoti egzistencinio išlikimo galimybių, ir atsisakant kai kurių radikalesnių nuostatų, siekti kompromisų bandant taikytis su Bažnyčia. Šio susitaikymo rezultatas buvo Czechowico dar 1565 m. Radvilui Juodajam parašyto *Trijų dienų pokalbio* išleidimas Loske (1587), sykiu pateikiant jau aptartus prisiminimus apie Vilnių ir vaikų krikštą, bei pataisytas Budno Naujojo Testamento leidimas 1589 m. Pastarieji veikalai liudija, kad Budnas ėmė elgtis atsargiau, tačiau neišsižadėjo pagrindinių savo idėjų. Szczuckio manymu, savo tekstu apie Vilnių ir anabaptizmo ištakas magnato Kiškos akivaizdoje Budnas siekė sukompromituoti Lenkijos mažųjų brolių etinį radikalizmą. Krikšto klausimą jis interpretavo kaip grynai teologinį, nutylėdamas Lenkijos unitorių bendruomenėje ypač pabrėžiamus esminius etinius anabaptizmo aspektus, anot kurių, pakartotinis suaugusiųjų krikštas žymi krikščionio atgimimą ir pasiryžimą atsisakyti „pasaulio" bei įsipareigojimą „nešti kryžių". Kaip vėliau teigė Czechowicas (veikale *De paedobaptistarum errorum origine,* Krokuva 1583), Budno Loske paskelbtame jo prieš keturiolika metų Radvilui parašytame veikale buvo padaryta ir jo teksto iškraipymų.[140]

Paskutinis, 1589 m. Budno NT leidimas pasirodė be dalies radikalių ir didžiausią pasipriešinimą kėlusių komentarų bei vertimo variantų, pridedant antrą paaiškinančią prakalbą, pasirašytą Brastoje 1588 rugpjūčio 30 d.[141] Šis atsitraukimas buvo nulemtas Budno oficialaus susitaikymo su bendruomene ir grįžimo į bažnyčią: 1588 m. Sozzinio akivaizdoje Budnas išpažino klydęs neigdamas Kristaus adoraciją ir garbinimą.[142] Budnas šiame leidime atisakė kai kurių esminių savo 1584 m. NT vertimo detalių, dėl kurių buvo labiausiai kritikuotas: frazės *jako mnimano* (Luk 3, 23), pataisų darytų Pirmajame laiške korintiečiams (1 Kor 10, 9) ir Pirmajame laiške Timotiejui (1 Tm 3, 16). Sakinyje apie Kristų Pauliaus laiške romiečiams (Rom 9, 5) Budnas sugrąžino žodį 'Dievas', o Laišką žydams pripažino autentišku. Budno kompromisai nereiškė, kad jis iš esmės pakeitė savo pažiūras, o su jo pasekėjais ir nonadorantizmo šalininkais Sozzinis polemizavo ir sinoduose po Budno mirties.

139 Synody arjan polskich, 41–42.

140 L. Szczuckis yra pateikęs porą tokios korekcijos pavyzdžių, įtikinamai parodančių, jog į tekstą be Czechowico žinios tikrai įsikišo Budnas, žr. SZCZUCKI, Szymona Budnego relacja, 50–52.

141 Plačiau apie šį tik nuo 1946 m. žinomą Budno NT leidimą žr. PIETKIEWICZ, Nowe „pilne weźrzenie", 131.

142 SZCZUCKI, Jan Licinius Namysłowski, 131–167.

Budno gyvenimo pabaigos faktai negausūs, kai kurie jų, pateikti jėzuitų, XVI a. pabaigoje aktyviai vykdžiusių rekatalikizaciją, nepatikimi.[143] Paskutinis žinomas Budno tekstas – lotyniška epigrama 1589 m. Loske išleistam Licinijaus Namysłowskio veikalui *Sententiae ad communem vitae.* 1589 m. Budnas su savo bičiuliu Fabjanu Domaniewskiu sutinkami Polocke disputuojantys su jėzuitais.[144] Budno mirties data nedokumentuota, tačiau jėzuito Michaelio Fribelijaus XVII a. pradžioje Vilniuje išleistame veikale nurodyta, kad Budnas mirė netoli Ašmenos buvusiame Vyšniove (Wiszniew), Leono Mokłako namuose 1593 m. sausio 13 dieną.[145] Žinomos keturios asmeninei Budno bibliotekai priklausiusios knygos: 1499 m. Venecijoje publikuota Ovidijaus *Tristium libri* ir trys Bazelio leidiniai: Graciano dekretų rinkinys (1500), Simono Grynaeus'o *Novus Orbis regionum* (1537) bei Petro Galatino *Opus de Arcanis catholicae veritatis* (1571).[146]

143 Reszka nurodė, kad Budnas, patekęs į grįžtančių iš karo su Maskva kareivių, privertusių Budną atsiversti į katalikybę, rankas, žr. RESCIUS, De atheismis et phalarismis Evangelicorum, 72–73. Tačiau daugelis kitų katalikiškųjų šaltinių nurodo jį mirus 'pagoniu', 'žydu' ir 'eretiku'.

144 Kritiškų Budno atžvilgiu žinių apie disputą paliko jėzuitai (pavyzdžiui, A. Jurgevičius savo veikale Questiones de haeresibus nostri temporis Andreae Volano, et Lithuaniae ministris (1590).

145 FRIBELIUS, Ex ungue leonem, 8; PIETRZYK, Szymon Budny, 16.

146 PIETRZYK, Szymon Budny, 93. Abu inkunabulai (Graciano dekretai ir Ovidijaus leidimas) iki XIX a. pradžios buvo Vilniaus universiteto fonduose, žr. FEIGELMANAS, Lietuvos inkunabulai, 444, 459.

APOLOGIA AN-
DREAE VOLANI AD CA-
LVMNIAS ET CONVI-
TIA, PESTIFERAE HOMINVM
Sectae, qui se falsò Iesuitas
vocant.

VILNAE.
In Illustris ac Magnifici Domini Do. Ioannis
Hlebouicij Baronis in Dambrowno, Pala-
tini Trocensis. &c. &c.

Per Danielem Lanckium. Anno
Domini 1587.

Andrius Volanas, *Apologia* (Vilnius, 1587). Antraštinis puslapis. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

Andrius Volanas ir reformatų ortodoksijos sutvirtinimas

Vilnius – XVI a. LDK evangelikų-reformatų kultūros centras

1564 m. rugpjūčio 7 d. pasirodęs valdovo ediktas prieš svetimšalius eretikus iš šalies vertė trauktis italų disidentus, kurie buvo svarbus religinės heterodoksijos plėtros faktorius. Reformacijos autoriteto Radvilo Juodojo mirtis 1565 m. gegužį dar labiau išryškino Vilniaus krikščionių bažnyčios tapatybės krizę: skylanti Bažnyčia nebeteko savo autoriteto ir globėjo, kurio sprendimai buvo lemiami. 1565 m. birželį įvykęs pirmasis atskilusios bendruomenės sinodas ėmė telkti heterodoksų pajėgas, tačiau dėl visapusiško priešiškumo LDK sostinėje kryptinga antitrinitorių veikla, kurios nerėmė joks iškilesnis globėjas, neturėjo daug galimybių plėtotis. Vietiniai atskilusios bendruomenės lyderiai ėmė sklaidytis. Jau 1565 m. viduryje, iš karto po Radvilo Juodojo mirties, iš Vilniaus į Kujavus, kur visuotinai buvo priimtas krikštas paneriant, išvyko anabaptizmo keliu pasukęs vienas iš Bažnyčios lyderių Czechowicas. Didelė Vilniaus bendruomenės dalis, kaip su apgailestavimo paliudijo Budnas, su žmonomis ir vaikais paliko Vilnių, įsijungdami į žymiąją unitorizmo utopiją bandžiusią įgyvendinti Rakovo komuną Lenkijoje. Vilniaus superintendantas Paulius iš Viznos (Paweł z Wizny) 1568 m. išvyko į Volynę ir kunigaikščio Vladislovo Zbaraskio valdose, Voločyščiuose (Wołoczyszczy) įkūrė unitorių bendruomenę (Budno liudijimu, vėliau jis įsijungė į Nesvyžiaus Biblijos rengimą, bet netikėtai mirė Nesvyžiuje 1572 m.). Išsisklaidžius sostinės heterodoksams, LDK antitrinitorizmo intelektualinis centras ėmė formuotis Nesvyžiuje ir Loske, kur pradėjo veikti Simonas Budnas. Vilniuje nebeiškilo naujų autoritetingų šios religinės krypties veikėjų. Kurį laiką sostinėje kaip religiniai pamokslininkai ir toliau veikė Wędrogowskis ir Kośćieński, bet jie nebuvo Budnui ar Czechowicui prilygstantys religiniai mąstytojai, galintys atremti tradicinę trinitologiją ginančias pajėgas. XVI a. pabaigoje Vilniuje sutelktos antitrinitorių bendruomenės, išskyrus pavienius simpatikus, nebeliko.[1]

Protestantiškosios kultūros formavimosi procesus Vilniuje esmingai paveikė nuo XVI. a. 8-tojo dešimtmečio aktyviai pradėjusi reikštis stipri kontrreformacinė jėga jėzuitai, pradėję evangelikų teologijos kritiką. Apie 1567 m. Radvilo Juodojo sūnui Našlaitėliui perėjus į katalikybę ir į ją atvertus jaunesniuosius šeimos narius, Nesvyžiaus ir Olykos Radvilų šaka nustojo globoti protestantus ir tapo aktyviais jėzuitų šalininkais, kontrreformacinės katalikiškosios kultūros puoselėtojais ir mecenatais. Radvilo Juodojo giminės atšakos grįžimas į Romos bažnyčią padarė įtakos ir antitrinitorizmo pajėgų Vilniuje bei visose Radvilų valdose silpnėjimui. Nuo 1571 m.

1 Žr. Torunės generalinio sinodo protokolą, 1595 08 23, in: Acta synodalia ecclesiarum 3, 134.

Našlaitėlis iš savo valdų ėmė šalinti visus protestantų pamokslininkus, tarp kurių buvo nemažai heterodoksų. Antitrinitorizmo židiniai persiformavo ir toliau gyvavo Onos Radvilaitės-Kiškienės ir jos sūnaus Jono Kiškos valdose. Tarp jėzuitų, reformatų ir antitrinitorių, stabilizuojančių savo doktrinas ir pozicijas, ėmė plėtotis įtempti religiniai santykiai ir nuo XVI a. aštuntojo dešimtmečio pradžios Lietuvoje įsibėgėjo keletą dešimtmečių klestėjusi stipri religinės polemikos banga.

Antitrinitorių bendruomenės irimas Vilniuje buvo palanki proga sutelkti reformatų ortodoksų pajėgas ir pradėti „švarios", nuo erezijų atsiribojančios doktrinos sklaidą. Siekdami išvengti tolesnės fragmentacijos, konsoliduoti mokymą bei apsivalyti nuo patirtų kaltinimų iš Vakarų, reformatai suko unifikacijos su Europos ir Šveicarijos reformatais keliu, ieškodami glaudesnio dialogo su palyginti negausiais vietos liuteronais ir bandydami telkti evangelikų pajėgas. 1566 m. Paco paskelbta *Orthodoxa fidei confessio* reprezentavo tradicinį mokymą apie Trejybę išpažįstančius ir tuo klausimu su Romos katalikais besivienijančius evangelikus, visus juos apibrėžiant krikščionimis, atsiskiriančiais nuo „bedievių". Tuo būdu katalikiškoje valstybėje reformatai ir liuteronai pradėjo siekti šių konfesijų oficialaus legalizavimo ir pripažinimo krikščioniškomis. Šis procesas nebuvo sklandus. Valdovui Steponui Batorui laikantis sąžinės laisvės principų, su jėzuitų atėjimu vis stiprėjanti katalikiškoji jėga protestantų nesirengė pripažinti oficialia lygiaverte krikščioniška bendrija ir ėmėsi įvairių jų diskreditavimo priemonių.

Keletą dešimtmečių trukusio protestantiškųjų ir katalikiškųjų jėgų tarpusavio galynėjimosi metu LDK Reformatų bažnyčios globėjais tapo Biržų ir Dubingių Radvilų giminės šaka, pradedant kunigaikščiu Mikalojumi Radvilu Ruduoju (1515–1584), į protestantizmą pasukusiu tik apie 1564-uosius, gerokai vėliau už savo pusbrolį Juodąjį, bet ištikimai gynusiu savo tikėjimą ir šios giminės atšakai bei bendruomenei užtikrinusiu jo paveldimumą. Rudasis jau 1566 m. kovą perėmė iš mirusio pusbrolio Vilniaus vaivados vairą[2]: ši aplinkybė buvo svarbi kurį laiką garantuojant reformatų kultūros plėtrą ir veiklos užtikrinimą sostinėje. Rudojo dvare kaip LDK religinis ir politinis veikėjas subrendo ir Vilniaus reformatų religiniu lyderiu tapo daugiau nei trisdešimt metų šio magnato sekretoriumi dirbęs Andrius Volanas.[3] Jis nuosekliai kreipė Kristaus Bažnyčios kursą helvetų ortodoksijos kryptimi. Volanui teko atremti ir intensyviausius Vilniuje vis stipriau įsitvirtinančių jėzuitų poleminės ir kritinės bangos smūgius. Pirmojo LDK magnato globa ir doktriną stabilizuojančios, radikalių iššūkių vengiančios Volano religinės ir socialinės nuostatos nulėmė, tai, kad nepaisant

2 Ragauskienė, Mikalojus Radvila Rudasis, 89.
3 Daugirdas, Andreas Volanus, 25.

pagrindinės kontrreformacinės jėgos – jėzuitų – plėtros Lietuvoje ir Vilniuje, reformatų pajėgos ir pozicijos mieste sutvirtėjo ir konsolidavosi. LDK sostinė XVI a. pabaigoje tapo pagrindiniu LDK reformatų religiniu centru.

Reformatų pajėgų telkimas Vilniuje nebuvo lengvas, tačiau davė vaisių, nepaisant jaunojo Radvilo Našlaitėlio organizuoto savo valdų išvalymo nuo protestantų. 1574 m. jis iškeldino reformatus iš savo dvaro Lukiškėse, o popiežius jo broliui Jurgiui tų pačių metų gruodį patvirtino Vilniaus vyskupo koadjutoriaus vietą.[4] Nuncijaus nurodymu 1574 m. evangelikai turėjo apleisti ir pagrindinę savo pamaldų vietą apie 1562 m. Juodojo įkurtoje koplyčioje Radvilų rūmuose, vadinamajame Goštauto mūrnamyje, sostinės Didžiojoje gatvėje, netoli šv. Jonų bažnyčios. Šioje koplyčioje, sykiu su žmona Elžbieta (m. 1563), Juodasis buvo palaidotas. Apie tai, kaip 1574 m. spalį jaunieji konvertitai Juodojo sūnūs Mikalojus Kristupas ir Jurgis, net ir prieš dėdės bei buvusio globėjo Vilniaus vaivados Radvilo Rudojo valią išvadavo Radvilų rūmus „nuo eretiškos kalvinų bažnyčios" ir „purvo" savo laiškuose į Romą kardinolui, popiežiaus vicekancleriui Aleksandrui Farnese liudijo Vilniaus vyskupas Protasevičius bei Vilniaus katedros kapitulos prelatai ir kanauninkai.[5] 1577 m. Našlaitėlis, prašydamas leidimo iškelti savo tėvų palaikus iš buvusios evangelikų koplyčios ir perlaidoti juos numatytoje pastatyti katalikų šventovėje (planuota bažnyčios statyba netoliese esančioje stačiatikiškoje Vilniaus dalyje), rašė: „Mirusių mano tėvų – kurių dėka išvydau pasaulį – palaikai palaidoti toje bažnyčioje, iš kurios prieš porą metų buvo išvaryti eretikų tarnai ir kuri pastatyta jau mano paveldėtuose šeimos rūmuose. Aš nusprendžiau ją sugriauti iki pamatų, kad neliktų nei jos pėdsako, nei atminimo".[6] Nėra patikimų duomenų, kur Vilniaus evangelikai būrėsi ir vedė pamaldas po šios netekties. Netrukus Vilniaus evangelikų bendruomenė ėmė rinkti lėšas Bažnyčios statybai, kuriai pinigų aukojo evangelizmą išpažįstantys senatoriai bei diduomenė.[7] 1577 m. vasario 15 d. Radvilas Rudasis už 8000 kapų grašių pardavė reformatų bendruomenei prieš pusantrų metų iš Eustachijaus Hornostajaus įsigytą sklypą Vilniuje. Vilniaus vaivada iš karaliaus Stepono Batoro gavo sandorio patvirtinimą ir leidimą Vilniaus evangelikų bažnyčios (Rudojo liudijimu – „namo teisingam Dievo žodžiui skelbti") statybai (1579 10 20). Bažnyčia šiame sklype iškilo apie 1581 m., o 1582 m. vasario 28 d. valdovas Stepo-

4 Kempa, Mikołaj Radziwiłł Sierotka, 48.

5 V. Protasevičius kardinolui A. Farnese, 1574 05 19, Vilnius; V. Protasevičius kardinolui A. Farnese 1575 02 05, Vilnius; Vilniaus Katedros Kapitulos prelatai bei kanauninkai kardinolui A. Farnese, 1575 02 09, Vilnius, in: Michelini, Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnų veikla prieš kalvinus, 67–68.

6 M. Radvilas Našlaitėlis kardinolui A. Farnese, 1577 02 24, Vilnius, in: Michelini, Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnų veikla prieš kalvinus, 69.

7 Vilniaus evangelikų bažnyčios klausimus liečiantį dokumentų rinkinį žr. Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae 1, 36–60; taip pat žr. Ragauskienė, Mikalojus Radvila Rudasis, 270–271.

nas Batoras patvirtino privilegiją, kuria LDK kancleris Eustachijus Valavičius Vilniaus evangelikų bendruomenei padovanojo šalia bažnyčios esančius namus ir valdą, paskirtą kapinėms, špitolei ir kitoms evangelikų reikmėms. Taip XVI a. pabaigoje Vilniuje buvo suformuotas reformatų kvartalas. Evangelikai reformatai plėtėsi ir į Didžiąją gatvę: 1590 birželio 7 d. už 2000 kapų grašių Vilniaus bažnyčia, surinkusi aukas iš evangeliko Piotro Stabrowskio, nusipirko mūrnamį Žuvų turgaus gale, šalia Pokrovskio cerkvės, priešais buvusią evangelikų koplyčią (Goštautų mūrnamį).[8] Sutarties tekste buvo pabrėžta, kad parduodamas turtas turi atitekti „tikrosios evangelikų tikybos Vilniaus bažnyčiai, laisvai ir apsivaliusiai nuo arijoniškų sektų, dabar vadinamų naujakrikštais" (*Zborze Wilenskom Wiery prawdiwoje Ewangelickoje ot Arjanskich sekt kotorych teper zowut nowochrszczenstwom wolnom i oczyszczonom*).[9]

Stiprėjant ir plečiantis įkurtai Vilniaus jėzuitų akademijai, kurios bendruomenė tapo pagrindine opozicine Vilniaus reformatų jėga, Vilniaus protestantai neišvengė ir socialinių konfliktų, dėl kurių jų apginti negalėjo ir Trečiajame Lietuvos Statute įtvirtintos teisės. 1591 m. naktį (iš birželio 9 į 10 d.) Vilniaus evangelikų bažnyčia buvo sudeginta.[10] Evangelikų kreipimusi dėl šio įvykio Vyriausiame Lietuvos Tribunole buvo iškelta byla, kurioje aktyviai dalyvavo ir Volanas, bei sudaryta tyrimo komisija.[11] Radus ir pateikus įrodymus, kad padegimo iniciatoriais buvo jėzuitų akademijos studentai, Akademijos rektorius Garsija Alabijanas neleido jų apklausti ir atlikti tyrimo, priešindamasis civilinės teisės taikymui Bažnyčiai priklausančios jėzuitų akademijos bendruomenės nariams. Vilniaus vyskupiją administravęs kardinolo Jurgio Radvilo sekretorius, būsimas Vilniaus vyskupas, Trakų kelbonas Benediktas Vaina (1556–1615), remdamasis Statutu, kreipėsi į Tribunolą dėl to, kad bylą paliktų spręsti jam. Vaina pripažino, kad karaliaus dekretas, kuriuo Vilniaus akademija dar ją įsteigiant buvo pavedama valdyti Vilniaus ir Žemaičių vyskupams, yra aukščiau už pasaulietinę teisę. Tribunolas nesutiko su tokiu sprendimu, nubausdamas Vainą 4000 lietuviškų kapų grašių (20 000 lenkiškų auksinų) bauda. Liepos 11 d. Tribunolas iškėlė LDK teisės klausimą, priekaištaudamas Vainai, kad šis remiasi ne LDK Statutu, bet Karūnos teise, ir Vainą pasmerkė banicijai, tačiau valdovo Žygimanto III Vazos nuosprendis patvirtintas nebuvo. Vilniaus akademijos studentai, prieš kuriuos buvo surinkti įrodymai, liko nepavaldūs Tribunolo sprendimui ir Statuto teisei.[12]

8 Šį pirkimo aktą surašė pirmosios lietuviškos reformatų knygos parengėjas, raštininkas Merkelis Petkevičius, o tarp pasirašiusių jį buvo ir Volanas, žr. Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae 1, 52–60.

9 Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae 1, 56.

10 Su šia byla susiję dokumentais paskelbti Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae 1, 60–92.

11 Proceso dokumentus taip pat protokolavo pirmosios lietuviškos reformatų knygos rengėjas Merkelis Petkevičius.

12 Wisner, Trečiasis Statutas, 48–50.

XVII a. pirmojoje pusėje akivaizdžiai išryškėjus Vilniaus jėzuitų kultūriniam dominavimui, kaltinimus ir toliau patirianti Vilniaus reformatų bažnyčia buvo perkelta už miesto ribų. Tokį įsakymą 1640 m. gegužės 24 d. patvirtino Vladislovas IV Vaza, kuris patenkino pranciškonių vienuolyno, buvusio šalia Vilniaus šv. Mykolo bažnyčios ir evangelikų bažnyčios, skundą, teigusį, jog 1639 spalio 5–6 dienomis į jų vienuolyną bei šv. Mykolo bažnyčią iš evangelikų bažnyčios buvo paleistos strėlės. Teismo sprendimai, nagrinėjantys šiuos skirtingų konfesijų konfliktus buvo priimti pažeidžiant Trečiojo Lietuvos statuto nuostatas.[13]
Nepaisiant konfliktų su jėzuitais ir dominuojančių teisinių katalikų privilegijų, LDK sostinė ir XVII a. išliko oficialiu Evangelikų reformatų bažnyčios centru. Po 1595 m. įvykdytos struktūrinės reorganizacijos Bažnyčia buvo padalinta į šešis nepriklausomus distriktus su savo superintendantais, o jos provincinių sinodų suvažiavimai ir XVII a. reguliariai vyko Vilniuje.[14]

Volanas Radvilų ir valdovų tarnyboje

Dinamiškų XVI a. antrosios pusės religinių procesų dalyvis ir iškiliausia Vilniaus reformatų intelektualinė figūra Andrius Volanas visas savo jėgas paskyrė reformatų tikėjimo tiesų gynimui ir teisių įtvirtinimui. Jo publikuotų darbų turinį ir gausą nulėmė gyvenimo aplinkybės. Viena vertus, jis veikė kaip galingiausios LDK politinės figūros, evangelikų reformatų globėjo, Vilniaus vaivados Radvilo Rudojo aplinkos asmuo. Kita vertus, Volano veiklos metais intensyviai formavosi ir savo idėjas ėmė propaguoti kitos dvi religinės jėgos: protestantus nugalėti pasiryžę jėzuitai ir vidinė Reformacijos srovė unitorizmas, su kurios kristologija reformatai niekaip negalėjo sutikti. Gindamas reformatų pozicijas prieš šias dvi stovyklas, Volanas tapo produktyviausiu Lietuvos evangelikų autoriumi. Šiuo metu žinomi 29 įvairios apimties ir pobūdžio spausdinti Volano kūriniai bei keletas neišlikusių XVI a. publikuotų darbų pavadinimų.[15] Pagrindinė Volano palikimo dalis – teologinės kontroversijos su religiniais oponentais bei evangelikų religines ir etines nuostatas apibendrinantys kūriniai. Šioje grupėje išskirtini dviejų svarbiausių krypčių darbai: didžiausią dalį

13 Valdovo įsakymas buvo pasirašytas nepaisant to, jog sudaryta tyrimo komisija pranciškonių skųsto fakto nepatvirtino. Toliau tiriant bylą buvo rasti strėles leidę asmenys iš pilies teismo teisėjo Danieliaus Naborovskio namo kiemo. Asmenys, neigę, jog taikėsi į vienuolyną, buvo nubausti. Žr. WISNER, Trečiasis Statutas, 52–53.

14 LIEDKE, Struktura i kompetencje, 360.

15 Žr. naujausią Volano darbų bibliografijos ir išlikusios korespondencijos sąrašą: DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 299–303.

sudaro poleminiai antijėzuitiški veikalai, kita darbų dalis skirta unitorizmo teologijos kritikai. Keletas šios grupės Volano vėlyvosios kūrybos tekstų, pavyzdžiui, darbas *De vita beata* (*Apie laimingą gyvenimą*) yra bendresnio pobūdžio religiniai-filosofiniai svarstymai.

Kiti Volano veikalai yra politinės socialinės publicistikos ir proginių kalbų pavyzdžiai. Tarp jų gerai žinomas Volano veikalas *De libertate politica sive civili* (*Apie politinę arba pilietinę laisvę*), taip pat laidotuvių ir vestuvių kalbos bei panegirikos žymioms to laikmečio politinėms asmenybėms (Radvilams, valdovams ir kai kuriems kitiems artimiems asmenims). Visi Volano veikalai buvo sukurti lotynų kalba, ją vienintelę jis laikė tinkama intelektualios minties viešinimui: Volanas pašiepė Skargos su juo pradėtą religinės polemikos bandymą lenkiškai. Lenkų kalbą Volanas vartojo tik privačios korespondencijos tikslais.

Andrius Volanas gimė apie 1530 m. kultūriškai heterogeniškoje aplinkoje, į vakarus nuo Poznanės esančiame miestelyje Lvuveke (Lwówek, Neustadt bei Pinne). Šiek tiek duomenų apie savo šeimą jis pateikė apologiniame veikale *Ad scurrrilem et famosum libellum* (1589), kuriame nurodė, kad jo tėvas Johannesas buvo kilęs iš kilmingos Silezijos giminės ir išsilavinęs Vokietijoje. Jėzuitų oponentai Volaną skelbė esant nekilmingu. Tikėtina, kad Andriaus tėvas buvo kilęs iš miestiečių ir nobilitetą gavo tik vedęs būsimą Andriaus motiną Sofiją Kwilecką, kilusią iš vidutinių lenkų bajorų.[16] Volano šeima palaikė ryšius su didikais Ostrorogais. Volano jaunystės ir studijų draugas buvo Stanislovas Ostrorogas (Stanislaus Ostroróg Lwowski, apie 1527–1563). Nėra žinoma, kada Volano šeima tapo protestantais.

Nuo 1544 m. Volanas studijavo Frankfurto prie Oderio universitete, kur gilinosi į dialektiką bei retoriką. Po dviejų metų, 1546-aisiais Volanas grįžo į gimtinę ir kurį laiką buvo globojamas savo giminaičio Baltazaro Strzeźmińskio, o apie 1547 m. atvyko į LDK ir trejus metus praleido pas motinos giminaitį Jeronimą Kwileckį (m. 1571), kuris buvo karalienės Bonos Sforzos lietuviškųjų valdų administratorius. Kwileckis, į Reformaciją perėjęs tik 1560 m., tuo metu buvo katalikų kunigas, gyvenęs su moterimi ir turėjęs dukterį, vėliau ištekėjusią už Andriaus brolio Jokūbo Volano. Kwileckio dėka apie 1550 m. Volanas buvo pristatytas Radvilui Rudajam, įdarbintas jo kanceliarijoje ir gavo Rudojo sekretoriaus pareigas, bet jau 1550 m. lapkričio 9 d., pradėjo studijas Karaliaučiaus universitete, kur remiamas kunigaikščio bei dėdės Kwileckio mokėsi trejus metus. Tikėtina, kad pagrindinis jo studijų objektas universitete buvo laisvieji menai. Savo lotynišką iškalbą Volanas neabejotinai išlavino pas šiame universitete profesoriavusį Melanchthono žentą Georgą Sabiną, vieną

16 Daugirdas, Andreas Volanus, 19.

iškiliausių to meto Karaliaučiaus profesorių. Volanas žinojo ir graikų kalbą, bet nėra tikslesnių duomenų apie jos mokėjimo lygį. Teologinio laipsnio Volanas neįgijo, tad lieka neaišku, ar universitete ją intensyviau studijavo. Jo studijų metu Karaliaučiuje plito osiandrizmas, tačiau Volano darbuose jo pėdsakai neaptinkami.[17] Vienas pagrindinių Volano autoritetų buvo ankstyvųjų naujųjų laikų filosofijos ir retorikos tendencijas su evangeliškąja teologija sujungęs Melanchthonas, kurio autoritetas dominavo liuteroniškuose universitetuose. Po trijų studijų metų aplankęs tėvus, Volanas 1553 m. grįžo į tarnybą pas Radvilą Rudąjį ir šio didiko sekretoriaus pareigas ėjo iki pat jo mirties 1584 m. balandžio 27 d. Ši tarnyba garantavo Volano kasdienio gyvenimo ir pajamų stabilumą bei leido sutelkti jėgas intelektualiai veiklai. Volanas palaikė gerus santykius ir su Radvilu Juoduoju. Radvilas Rudasis Volanui išrūpino ir valdovo sekretoriaus pareigas, kurias Volanas ėjo valdant Steponui Batorui bei Žygimantui III Vazai. Radvilų aplinkoje suartėjęs su Žygimantu Augustu, Volanas įgijo nuosavybės, visų pirma, Bijutiškių dvarą, kuriame praleido daugiausiai laiko gyvenimo pabaigoje, taip pat Ceraškovičių valdą prie Krėvos. Bijutiškių dvarą Rudasis Volanui padovanojo apie 1562 m., o Žygimantas Augustas nuosavybę patvirtino 1572 m. balandžio 9–10 d. raštu. Ceraškovičius Volanui Radvilas 1568 m. parūpino iš valdovo. Tais pačiais metais Volanas gavo dar vieną, Gerbeniento, kaimą Ašmenos paviete, kurį vėliau pavadino Volanovu.[18] Volanas taip pat turėjo namus Vilniuje bei buvo gavęs Nemėžio ir Rudaminos seniūno pareigybes. Volanui teko lydėti Rudąjį, LDK didįjį etmoną, išgarsėjusį svarbiomis pergalėmis Livonijos kare, į kai kuriuos karo žygius.[19] Jis tikrai lydėjo Radvilą Rudąjį žymiajame 1579 m. žygyje į Polocką, įamžintame daugelyje literatūrinių šaltinių (kelyje į Polocką Vilniuje pirmą kartą apsilankė ir iškilmingai LDK sostinėje sutiktas ATR valdovas Steponas Batoras, čia balandžio 1 d. pasirašęs Vilniaus Akademijos privilegiją). Artimi santykiai su stambiausia LDK didikų šeima Volanui padėjo atkurti bajorystę: 1569 m. vasario 6 d. remiantis Radvilo Rudojo užtarimu jam ir broliui Jokūbui buvo išduotas kilmingumo aktas, nurodant puikų išsilavinimą bei ištikimą tarnybą taikos ir karo metais. Akte buvo pažymėtas ankstesnis Volanų šeimos kilmingumas, kurį šeima buvo praradusi (bajoraitei ištekėjus už nekilmingo, ji ir jos palikuonys bajorystės netekdavo). Nuo to laiko Volanas naudojo Kvileckių giminės Lapino herbą.[20] Liublino unijos išvakarėse Volanas buvo intensyviai užimtas politiniais reikalais. Volanas lydėjo lietuvių senatorių delegacijos vadą Rudąjį ir į 1569 m. sausio 10 d. prasidėjusį Liublino

17 Ibid., 23–24.
18 Jankowski, Powiat oszmiański, 69; Ragauskienė, Mikalojus Radvila Rudasis, 319.
19 Daugirdas, 29–30.
20 Ragauskienė, Mikalojus Radvila Rudasis, 319.

seimą, kuriame buvo derinamos skirtingos Lenkijos ir Lietuvos unijos koncepcijos, o vėliau aktyviai vykdė Radvilo Rudojo politiką bandant stabdyti prasidėjusius procesus. 1569 m. gegužę Radvilui Rudajam nusprendus nebevykti į Liubliną teisinantis liga, su Žemaičių seniūno Jono Chodkevičiaus vadovaujama delegacija Rudasis siuntė Volaną, sykiu savo sūnėno Radvilo Našlaitėlio prašydamas imti savo sekretorių į visus susitikimus, kuriuose jis galėtų sekti padėtį ir detaliai kunigaikštį informuoti apie įvykius.[21] Žygimantui Augustui kovo mėnesį prie Lenkijos prijungus Voluinę ir Palenkę, Rudasis dar siekė stabdyti valdų savininkų priesaikų procesą, tačiau gegužės 31 d. laiške savo patronui Volanas pranešė, jog Rudasis gerai pasielgė nevažiavęs: „JM atvykimas iš tiesų būtų veikiau pažeminimas nei pagerbimas". Priesaikų jau beveik nebereikia, o dauguma jau ir prisiekė: „nieko nenori Lietuvai palikti, nebent tik Eišiškes ir Maišiagalą. Išmintingiems ir apdairiems žmonėms tai neteikia jokio pasitenkinimo, o padūkėliai dėl to triumfuoja ir džiūgauja, lyg taip turėtų per amžius būti".[22] Birželio pradžioje nuo Lietuvos buvo atplėštos ir Kijevo bei Breslaujos vaivadijos. Keletą dešimtmečių aktyviai dalyvaudamas LDK politiniame gyvenime Volanas tapo Lietuvos patriotu, besirūpinusiu LDK valstybingumo likimu ir pilietinės visuomenės stiprinimu, ypač moralės ir teisės klausimais.

Gyvenimas Radvilų aplinkoje, XVI a. antrosios pusės socialinė dinamika, konfesionalizacijos procesai, nulėmė Volano tapsmą teologu ir Reformatų bažnyčios lyderiu. Jaunystėje, iki pat 1566 m. nesireiškęs nei kaip literatas, nei kaip religinis mąstytojas, tokio vaidmens Rudojo sekretorius ir artimas padėjėjas ėmėsi mecenatui po pusbrolio Radvilo Juodojo mirties perėmus Bažnyčios globą.[23] Volano religinę iniciatyvą ypač paskatino Lietuvos Evangelikų bažnyčios schizma ir septintajame dešimtmetyje įsibėgėjanti trinitoristinė ir anabaptistinė polemika, į kurią buvo įsitraukęs artimai Volanui pažįstamas Radvilas Juodasis. Viename savo vėlesnių laiškų (1589 m. spalio 18 d.) unitoriui Georgui Schomanui (m. 1591 m.) Volanas paliudijo savo aktyvios religinės veiklos išvakarėse Varšuvoje disputavęs prie vieno stalo su Radvilu Juoduoju apie italų antitrinitorius (Valentiną Gentile ir kt.) bei evangelikų ateitį.[24] Tai buvo 1563 m. lapkričio 22–1564 m. balandžio 1 d. vykusio Varšuvos Seimo metu Radvilo Juodojo iniciatyva suorganizuotas religinis antitrinitorių ir reformatų kolokviumas,

21 Ibid., 100.

22 A. Volanas M. Radvilui Rudajam, 1569 05 31, Liublinas, in: VOLANAS, Rinktiniai raštai, 349–350.

23 Istoriografijoje yra nusistovėjusios išvados apie Radvilo Rudojo perėjimą į protestantizmą apie 1564 m. Kadangi mirusio Juodojo bažnytinėje aplinkoje, kurią tam tikra prasme paveldėjo ir Rudasis, buvo daug heterodoksų, kaip pastebėjo K. Daugirdas, negalima pasakyti, kad bent jau 1565–1572 m. laikotarpiu Rudasis kaip nors reiškėsi kaip antitrinitorizmo priešininkas, žr. DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 62. Vis dėlto, Rudojo, nelinkusio į gilesnius religinius ir filosofinius svarstymus, religingumą iš esmės galima komentuoti tik remiantis aplinka, kurioje nematyti heterodoksijos plėtros ženklų.

24 VOLANUS, D. Georgio Schomano, Aiv r–C v.

kuriame Mažosios Lenkijos antitrinitoriai (Grzegorzas Pawełas, Schomanas) disputavo su reformatais Kristupu Treckiu (apie 1532–1591) ir Stanislovu Sarnickiu (apie 1532–1593). Pastarųjų pusėje dalyvavo ir Volanas.[25] Politinės galios akivaizdžiai krypo antitrinitorių nenaudai: seimo metu Sarnickis pasakė tris pamokslus prieš antitrinitorius, kurie netrukus buvo išspausdinti.[26] Be to, Lenkijos reformatų atstovai telkė pajėgas ir tarp magnatų ieškojo Lenkijos ir LDK reformatų bažnyčių unijos, kuriai priešinosi Juodasis, rėmėjų.[27] Mirus Juodajam, LDK valstybinės ir bažnytinės nepriklausomybės gynėjui, šio susijungimo įgyvendinimui susidarė palankios sąlygos.

Vidinis Reformacijos konfliktas, trinitoristinės polemikos iššūkiai, prasidėjusi protestantizmo fragmentacija jėzuitų įsitvirtinimo akivaizdoje buvo svarbūs Volano, paskyrusio savo gyvenimą evangelikų konsolidacijai, tradiciniam mokymo apie Trejybę gynimui bei heterodoksijos „klaidų" įveikimui, religinės veiklos motyvai. Pirmasis jo darbas *Epistola ad Nicolaum Pacium* (*Laiškas Mikalojui Pacui*), skirtas Paco, dalyvavusiame ir minėtame Varšuvos seime, rengtos *Orthodoxa fidei confessio* leidiniui, buvo Trejybės sampratos apgynimas, pasirašytas 1565 m. balandžio 1 d. data.[28] Nuo tos dienos Volanas daugiau nei 40 metų intensyviai rengė ir publikavo savo veikalus, kurių paskutinis, *Caesitas et poena ecclesia* (*Bažnyčios aklumas ir bausmė*), buvo išleistas 1608 m. Volanas mirė 1610 sausio 6 d. savo Bijutiškių dvare, ten buvo ir palaidotas.[29]

Artimi Volano bičiuliai ir bendradarbiai buvo Radvilo Rudojo klientas, Minsko, vėliau Smolensko, vaivada Jonas Abramavičius (m. 1602), Vilniaus Reformatų bažnyčios kunigas Stanislovas Sudrovijus (m. 1600), Lietuvoje kurį laiką gyvenęs reformatų veikėjas Janas Łasickis (1534–1599). Reformatų teisėmis ir konfesine santarve sostinėje itin rūpinosi Jonas Abramavičius, vienas pagrindinių Radvilo Rudojo aplinkos žmonių, ištikimas Radvilų planų realizuotojas, daug nusipelnęs šios giminės įamžinimui.[30] Nuo 1580 m. jis tapo Radvilo Rudojo vietininiku Vilniaus pilies teisme ir pasižymėjo dideliu aktyvumu užtikrinant miesto tvarką bei saugumą. Mieste prasidėjus

25 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 55.

26 Pamokslai *O uznániu Páná BOGA wszechmogącego troie kazánie, ktore miał ksiądz Sárnicki ná Sejmie Wárszáwskim. Masz tu wszytkę teráznieiszą roznicę O Troycy s. Obiásnioną, y odpis ná tablicźki i Ksiąszki Gentilisow* (*Trys kunigo Sarnickio Varšuvos seime pasakyti pamokslai apie Viešpaties Dievo pažinimą, kuriuose paaiškintos visos šiuolaikinės Šv. Trejybės sampratos skirtybės, bei atsakymas į Gentilių knygeles ir lenteles*) Krokuvoje buvo išspausdinti su 1564 02 14 dedikacija Žygimantui Augustui. Reformatų veikla Varšuvos seime parengė dirvą politiniams veiksmams prieš heterodoksus: Sarnickio ir Treckio pastangomis Parčuve buvo išleistas 1564 08 08 ediktas prieš užsieniečius antitrinitorius, žr. WOTSCHKE, Christoph Thretius, 39.

27 JASNOWSKI, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 354.

28 VOLANAS, Epistola ad Reverendissimimum Niccolaum Pacium, 312–328.

29 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 182.

30 Abramavičiui buvo dedikuota vienas žymiausių LDK Renesanso kūrinių, Jono Radvano poema *Radviliada* (1592). 1593 m. Abramavičius buvo paskirtas Minsko vaivada, nuo 1596 m, ėjo Smolensko vaivados pareigas.

jėzuitų akademijos studentų ir reformatų riaušėms (pavyzdžiui, 1581 m. kilę konfliktai dėl reformatų laidotuvių eisenų pro jėzuitų Akademiją šv. Jono gatve), Abramavičius kreipėsi į Steponą Batorą dėl protestantų teisių įtvirtinimo ir 1581 m. rugsėjo 26 d. stovykloje prie Pskovo valdovas išleido kitatikiams palankų įsaką dėl religinės taikos mieste užtikrinimo.[31] Volanas itin apgailestavo dėl reformatų teises aktyviai gynusio Abramavičiaus mirties ir jam skirtoje laidotuvių kalboje *Oratio funebris in laudem Ioannis Abramovicii* (*Laidotuvių kalba pagerbiant Joną Abramavičių*, 1602) pažymėjo, kad geriau pats būtų laidojamas, o ne jo laidotuvėse dalyvautų.[32] Abramavičių šiame kūrinyje Volanas iškėlė kaip bendrai piliečių naudai tarnavusios ir aukščiausiais teisingumo kriterijais besivadovavusios asmenybės, niekinusios gobšumą ir privačius interesus, pavyzdį.

Evangelikų vienybės keliu: 1570 m. Sandomiro konfesija ir 1585 m. Vilniaus kolokviumas

XVI a. 7-o dešimtmečio pabaigoje jėzuitų kontrreformacinės veiklos akistatoje prasidėjęs evangelikų konsolidacijos procesas buvo bendras LDK ir Lenkijos protestantų tikslas, tačiau Lenkijos ir LDK evangelikai neturėjo nei juos vienijančio bei doktriną apibendrinančio išpažinimo, nei tarpusavio uniją įtvirtinančių sprendimų. 1569 m. Mažosios Lenkijos reformatų sinode Krokuvoje artimai su Bullingeriu ir kitais šveicarų teologais bendravusiam Krokuvos reformatų teologui Kristupui Treckiui į lenkų kalbą buvo pavesta išversti pagrindinį Šveicarijoje ir kai kuriose kitose Europos reformatų bendruomenėse galiojantį tikėjimo dokumentą, Bullingerio parengtą išpažinimą *Confessio Helvetica posterior* (*Antrąją Šveicariškąją konfesiją*), remiantis jos 1566 metų edicija. Netrukus parengtas vertimas, kaip oficiali Lenkijos ir LDK evangelikų Sandomiro konfesija, buvo pristatytas Sandomiro sinode, vykusiame 1570 m. balandžio 9–14 dienomis.[33] Sinode buvo pasirašyta ir Sandomiro sutartis (konsensas) tarp reformatų, čekų brolių ir liuteronų, skelbusi apie konfesinę šių trijų reformuotų tikybų federaciją, kurios būtinybė kontrreformacijos ir heterodoksijos akivaizdoje

31 Łukaszewicz, Dzieje 1, 49. Abramavičiui skirtoje laidotuvių kalboje, kurioje buvo aprašyti velionio nuopelnai užtikrinant protestantų teises Vilniuje, Volanas nurodė, kad Akademijos studentai išniekino ir vengrų kapus (turėta galvoje paties valdovo Stepono Batoro įsakymu vienoje iš Vilniaus kalvų, vėliau gavusioje Bekešo vardą, iškilmingai palaidotas valdovo bičiulis ir LDK kariuomenės Livonijos kare karvedys, vengrų didikas antitrinitorius Kasparas Bekešas). Už tai Batoras studentus įsakė nuplakdinti. Žr. Volanas, Oratio funebris in laudem Ioannis Abramovicii, 294; 302.

32 Volanas, Oratio funebris in laudem Ioannis Abramovicii, 292; 300.

33 Acta synodalia ecclesiarum 2, 251–304.

darėsi vis aktualesnė.[34] Reformatai, liuteronai ir čekų broliai siekė, kad atsiribojęnuo antitrinitorių, 1570 m. seime būtų pripažinti oficialiomis ATR konfesijomis. Lietuvos delegacijos atstovu sinode buvo Deltuvos reformatų kunigas Stanislovas Marcijanas (Marcyjan, Marcianus), kuris sinode deklaravo atsiribojantis nuo Bažnyčioje sampratą *Hi tres sunt unum* įtvirtinusių triteistų, „kurių pilna Lietuvoje".[35]

Nors Sandomiro konfesija visuotinai jau amžininkų buvo vadinama helvetų konfesija, Trecijaus tekstas nebuvo visiškai tikslus Bullingerio teksto vertimas. Adekvačios helvetų konfesijai buvo dalys apie Dievą, Trejybę, atvaizdų garbinimą, Kristų, tačiau tam tikri skirtumai išryškėjo dalyje apie sakramentus bei dalyse apie Dievo apvaizdą, žmogaus sukūrimą ir nuopuolį, laisvą valią ir predestinaciją. Šie aspektai buvo nulemti siekio vienytis su ATR veikiančiais čekų broliais ir liuteronais. Siekdami unijos, reformatai konfesiją papildė nedideliu Melanchthono tekstu, tačiau tokias pataisas liuteronai laikė per menkomis ir neįtikinančiomis dėl reformatų pasirengimo vienyti doktriną.

Sandomiro konfesijoje buvo liečiami ir didžiausi doktrininiai skirtumai tarp šių trijų konfesijų, liečiantys Kristaus buvimo Eucharistijos sakramente sampratą ir *communicatio idiomatum* (dieviškos ir žmogiškos Kristaus prigimčių santykio) klausimą – aktualias to meto religinės polemikos bendrąsias vietas. Gmitereko nuomone, ginčas dėl Paskutinės vakarienės Sandomiro konfesijoje buvo išspręstas vadovaujantis čekų brolių terminologija ir samprata, kuri buvo artima Calvino mokymui, tačiau labai neprieštaravo liuteronų sampratai. Apibrėždami Eucharistiją čekų broliai, viena vertus, naudojosi sąvokomis *sacramentaliter, spiritualiter, efficaciter ir vere* (*sakramentiškai, dvasiškai, priežastingai, iš tikrųjų*), kita vertus, neigė liuteronų išpažįstamą realų, kūnišką Kristaus buvimą, išreiškiamą savokomis *substantialiter* (*esmiškai*) ir *corporaliter* (*kūniškai*).[36] Todėl Sandomiro konfesijoje atsirado pastaba, jog kiekvienas, net netikintis, priimantis su Dievo žodžiu sujungtą duoną ir vyną, iš tikrųjų priima tikrą sakramentą ir sakramento tiesą sakramentiškai, iš vidaus, šventai (*poświątnie*). Dvasiškai, išganymui, sakramentą priima tik tikintieji (*wierni*), neapibrėžiant, kokiai jie konfesijai priklauso.

Sandomiro konfesija vis dėlto nepatenkino LDK liuteronų, kurie laikėsi nuomonės, jog Šventosios Vakarienės doktrina konfesijoje buvo apibūdinta pernelyg apibendrintai. Trijų protestantiškųjų bažnyčių susitarimą vienytis (Sandomiro susitarimą) jie pasirašė laikydamiesi nuomonės, kad jis bus naudingas atremiant kontrreformacijos jėgas ir veiks tik kaip pamatas tolesnėms konfesinėms tarpusavio diskusijoms.

34 Halecki, Zgoda sandomierska 1570 roku, 274–275.

35 Vietoj *Hi Tres sunt unus*, žr. Acta synodalia ecclesiarum 2, 294.

36 Gmiterek, Kalvinizm po czesku?, 101.

Sandomiro susitarimas ir Sandomiro konfesija pastūmėjo link bažnyčių tarpusavio suartėjimo, tačiau tikrosios bažnyčių unijos klausimas ir toliau išliko aktualus. Deja, 1570 m. seime Sandomiro konfesija buvo atmesta evangelikų bažnyčioms nesuteikiant oficialaus statuso.[37] 1573 m. patvirtinus Varšuvos konfederacijos aktą, kuriame kitatikiai buvo apibrėžti disidentų (*disidentes de religione*) sąvoka, numatant taiką tarp konfesijų (*pax dissidentium*), evangelikai iš dalies pasiekė, kad teisiškai nebūtų tapatinami su eretikais. Tokiu apibūdinimu, išbraukiant sąvoką 'eretikas' iš akto apie testamentų rašymo teises, iš dalies jie buvo įteisinti ir Trečiojo Lietuvos Statuto (1588) 3 straipsnyje.[38]

Vokietijos liuteronizmo centrai Sandomiro susitarimą vertino kritiškai, tačiau su reformatais sutarimo siekę Vitenbergo teologai, tęsę Melanchthono mokymo tradicijas, iš esmės jį pasveikino. Konfesionalizacijos procesai ilgainiui pakeitė ir Vitenbergo, pasukusio ortodoksijos keliu, principus: 1577 m. buvo išspausdinta Santarvės formulė (*Formula concordiae*), kurioje buvo detalizuota liuteroniška Eucharistijos samprata, esmingai besiskirianti nuo reformatų. Nors LDK liuteronų bažnyčia buvo nedidelė ir vienijo vos kelias dešimtis liuteroniškų parapijų, 1578 birželio 25 d. Vilniuje, LDK liuteronų ir reformatų susitikimo metu liuteronai paskelbė atsimetą nuo Sandomiro susitarimo, remiantis ir tuo, kad 1570 m. spausdintoje Sandomiro konfesijoje yra reprezentuotas Calvino požiūris į Šventąją vakarienę.[39] Iškilus šiems nesutarimams, Volanui, kaip LDK reformatų bažnyčios lyderiui, teko imtis šių bažnyčių konsoliduotojo vaidmens: reformatų poziciją jis atstovavo 1585 m. birželio 14 d. vykusiame religiniame Vilniaus kolokviume dėl Viešpaties vakarienės tarp LDK reformatų ir liuteronų. Kolokviumas vyko Radvilo Rudojo sūnaus Kristupo Radvilo Perkūno (1547–1603) dvare Vilniuje, paties kunigaikščio akivaizdoje. Beje, Radvilui Perkūnui artimesnė buvo liuteroniškoji, ginanti tikrąjį Kristaus kūno ir kraujo buvimą Eucharistijoje, samprata, kurią jis išsakė ir klausydamasis disputo: „Tikiu, tarė, kad Kristaus kūnas ir kraujas esti iš tikrųjų, ir kad iš tikrųjų valgau ir geriu, nors ir nesuvokiu, kokiu būdu".[40] Be Volano reformatų pusėje dalyvavo reformatų kunigai Sudrovijus bei Andrzejus Chszonstowskis (apie 1555–1618), teologas Johannesas Ulrichas iš Saksonijos, taip pat Jonas Abramavičius, Mstislavlio kaštelionas Stanislovas Naruševičius

37 Halecki, Zgoda Sandomierska, 313–314.

38 Gudavičius, Reformatų testamentų teisės apribojimas Lietuvos statutuose, 77–78.

39 Susitikime dalyvavo Vilniaus liuteronų kunigai Motiejus Dambrowskis, Jobas Sommeris, Žemaičių kaštelionas Mikalojus Tolvaiša ir kiti. Reformatus atstovavo reformatų dvasininkai Stanislovas Sudrovijus, Mikalojus Kantzas, Kasparas Tarasowskis, Stanislovas Marcijanas ir Deltuviškis. Žr. Adamowicz, Die evangelisch-lutherische Kirche, 118.

40 Colloquium habitum Vilnae, 45; 96: Credo, inquit, uerè adesse corpus et sanguinem Christi, et quod uerè edam ac bibam, esti modum non assequor.

(m. 1589), Tribunolo asesorius Andrius Zaviša (m. 1604). Liuteronų pusėje disputavo Vilniaus parapijos kunigas Jobas Sommeris, Kauno parapijos kunigas Paulius Oderbornas (apie 1555–1604), kunigas iš Lenkijos Georgijus Plotkovijus, vaistininkas Johannesas Scleae ir kolokviumo sekretorius Johannesas Rivijus jaunesnysis. Kaip pagrindinį liuteronų kontrahentą į disputą iš Karaliaučiaus Radvilo Perkūno prašymu Prūsijos kunigaikštis atsiuntė teologijos profesorių Paulių Weißą (1543–1612), su kuriuo atvyko ir rūmų pamokslininkas Martinas Henrikas.[41]

Pagrindinis disputas vyko tarp Weißo ir Volano. Jiems pasakius įžanginius žodžius, skatinančius santarvei ir taikai, išryškėjo ir nesutarimas dėl to, ar dispute bus remiamasi Dievo žodžiu ir patristine (ypač Augustino) tradicija, kaip siūlė Volanas, ar tik Dievo žodžiu, kaip siūlė Karaliaučiaus teologas, primindamas apie patristų padarytas klaidas.[42] Disputo pradžioje Volanas pateikė trumpą „visų per Kristaus Evangeliją reformuotų bažnyčių Anglijoje, Prancūzijoje, Šveicarijoje, Belgijoje ir didžiojoje likusios Vokietijos dalyje, taip pat Lenkijoje ir Lietuvoje išpažinimą dėl mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus kūno ir kraujo Švenčiausiojo sakramento", kuriame iš esmės buvo pakartoti Eucharistiją liečiantys Sandomiro išpažinimo akcentai: duona yra Kristaus kūnas, o vynas yra jo kraujas ne dėl kokio nors išorinių ir regimų elementų pakitimo į dangiškuosius ir neregimuosius dalykus ar tų dalykų tapsmo išorinių elementų dalimi, bet dėl Kristaus dovanos. Apdovanoti tikėjimu ir atgaila išorinius elementus priimdami burna tuo pačiu per tikėjimą ir Dvasią tampa Kristaus kūno dalyviais.[43] Šiame pareiškime Volanas pabrėžė savo sakramentinės teologijos principus: išskyrė kūniškąjį (fizinį) ir dvasinį (sakramentinį) valgymą ir pabrėžė, jog tikintieji tampa Kristaus kūno dalyviais. Liuteronai laikėsi materialiųjų ir dvasinių elementų vienovės principo bei sampratos, jog sakramente su duona ir vynu burna yra priimamas tikras Kristaus kūnas ir kraujas (*manducatio corporalis*). Liuteronai, savo ruožtu, be dvasinio valgymo, skyrė natūralaus ir kūniško valgymo sandus, teigdami, kad fiziniai sakramento elementai (duona ir vynas) yra priimami natūraliai, o Kristaus kūnas kūniškai, bet supranatūraliai. Šį supranatūralų valgymą, kaip paslaptį, liuteronai skyrė nuo kasdienio fizinio valgymo ir teigė, kad šią skirtį negiantis Volanas remiasi ne dangiško, bet gamtos mokslo principais. Vilniaus kolokviume Volanas nuosekliai laikėsi savo sakramentinės teologijos principo, atmesdamas bet kokias materialaus, kūniško (juslinio) sakramento priėmimo prielaidas ir teigdamas, kad Viešpaties vakarienė yra sielos maistas, bei plėtodamas sakramento kaip ženklo sampratą: „Ženklas yra žyminio žymiklis. Sakramentas yra ženklas. Taigi sakramentas yra žyminio

41 Plačiau žr. PETKŪNAS, 1585 metų Vilniaus kolokviumas, 181–185.
42 Colloquium habitum Vilnae, 22–25; 85–86.
43 Ibid., 22–29; 87–88.

žymiklis".[44] Natūralus valgymas, jo teigimu, negali turėti supranatūralių savybių. Vilniaus kolokviumas jokio sutarimo Eucharistijos klausimu nepasiekė. Jo detalus rankraštinis protokolas, kuris išliko iki mūsų dienų, yra vienas iš retų XVI a. pabaigos religinių dokumentų[45], kuriame pateiktas detalus gyvai vykusio religinio disputo aprašymas bei vienintelis dokumentas, kuriame reprezentuota Lietuvos liuteronų Eucharistijos samprata.

Volano socialinės etikos principai

Volanas ir po Liublino unijos bei ATR valdant Steponui Batorui, vėliau Žygimantui III Vazai, liko aktyvus vidaus politikos dalyvis. Su diplomatinėmis misijomis jis dalyvavo Prahoje, imperatoriaus Maksimilijono II dvare bekaralmečio metu derantis dėl kandidatų į ATR sostą 1575 m. rudenį, Žygimanto III Vazos elekciniu laikotarpiu Bendzine (1589), Rygoje (1589, 1599). Jų metu parašė keletą politinių kalbų ir oracijų. Batoro valdymo metu Volanas (apie 1578 m.) įgijo karaliaus sekretoriaus (*secretarius regius*) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pareigas.[46] Kaip politinis veikėjas ir katalikų valdovams tarnaujantis diplomatas, savo politinėje veikloje Volanas nevengė *ginti protestantiškųjų idealų. Batorui 1579 m. jis dedikavo savo Vilniuje išspausdintą* antikatalikišką prieš Skargą nukreiptą veikalą *Defensio verae, orthodoxae, veterisque in Ecclesia sententiae*, popiežiui Klemensui VIII – laišką *Ad Hippolytum Aldebrandinum* (1593).[47] Savo paskutiniuose darbuose Volanas apeliavo į katalikiškąją visuomenę, visuomenės taikos ir gerovės vardan kviesdamas įtvirtinti katalikams lygias evangelikų teises ir laisves.

Valstybinė politika kėlė iššūkius ir rūpesčius dėl socialinės-politinės visuomenės ateities, jos saugumo, gerovės ir etikos principų. Mintys apie tai buvo apibendrintos Volano veikale *De libertate politica sive civili* (*Apie politinę arba pilietinę laisvę*, 1572), kuris yra iškilus LKD Renesanso socialinės minties pavyzdys. Ankstyvųjų naujųjų laikų mąstytojų socialinės teorijos yra tiesiogiai susijusios su jų religine mintimi. Evangelikų antropologinės nuostatos reikalavo pripažinti, jog žmogus, kaip sąmoningas

44 Coloquium habitum Vilnae, 34; 91: Signum est rei signatae signum. Sacramentum est signum. Ergo est rei signatae signum.

45 Plačiau apie Vokietijoje, Herzogo Augusto bibliotekoje Volfenbiutelyje saugomą rankraštį žr. GELUMBECKAITĖ, Religinio kolokviumo protokolas, 159–168.

46 Karališkojo sekretoriaus pareigybės buvo suteikiamos iki gyvenimo pabaigos. Pareigybės buvo trijų tipų (valstybės, dvasinių reikalų ir garbės sekretoriai), šias pareigas enančių asmenų skaičius Batoro valdymo laikais intensyviai plėtėsi. Plačiau žr. DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 84–87.

47 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 77–98.

Dievo sutvėrimas, turi atlikti pareigas Dievo ir krikščionių bendruomenės atžvilgiu. Šis mokymas buvo diegiamas ne tik elito, bet ir visos evangeliškosios visuomenės mastu ir įtvirtintas reformatų katekizmo mokyme jau pirmuoju jo klausimu „Kas tu esi?". Evangelikų mokymas apie žmogų buvo racionalus ir turėjo du pamatinius teiginius: pasaulyje tarpsta ne tik gėris, bet ir blogis, tad dalis žmonių Dievo bus ne išganyti, bet nubausti; žmogaus Dievo išrinktuoju nepadaro jokios socialinės ar prigimtinės sąlygos, jokie nuopelnai, tik tikėjimas.

Tradiciniai socialiniai žmogaus vertės rodikliai, tokie, kaip prigimtis, kilmė ar jo konfesinė priklausomybė (gimimas tikinčių krikščionių šeimoje) yra palankios, bet žmogaus krikščioniškumo neužtikrinančios gyvenimo aplinkybės. Panašius antropologinius principus gynė ne tik reformatai, bet ir daugelis kitų Reformacijos autorių, tarp jų ir Lietuvos antitrinitorizmo pradininkas Gonezijus:

Ne visi vaikeliai, gimę iš krikščioniško kraujo, yra Dievo sūnūs, bet dalis jų tokiais taps, turėdami gyvą tikėjimą. Yra krikščionių, kurie nėra Dievo sūnūs, tačiau kai kurių jų vaikai taps Dievo sūnumis dėl teisingo tikėjimo. Bet yra ir krikščionių Dievo sūnų, kurių vaikai tokiais netaps, nes netikės. Nes toks yra Dievo teismas, kuriame jis savo valia tiek iš tikinčiųjų, tiek iš netikinčiųjų vaikus renkasi ir per tikėjimą juos savo sūnumis paverčia.[48]

Volano socialinė teorija buvo paremta prigimties (*natura*) ir įstatymo (*lex*) skirtimi. Prigimtis yra gamtinis aspektas, būdingas visam gyvajam pasauliui, ji netobula ir ydinga. Volanas teigia pritariąs Platonui, kuris teigia, „kad nė vieno žmogaus prigimtis nėra taip gamtos sutvarkyta, kad pakankamai gerai žinotų, kas tarnauja viešajai žmogaus gyvenimo gerovei, o jeigu ir suprastų tai, kas geriausia, ne visada įstengtų ar norėtų daryti tai, ką žino esant geriausia".[49] Prigimtis yra „sugedusi", ji pančioja, vargina aistrų ugnimi, ją reikia tramdyti. Tobulas (dieviškas) išradimas, kuris žmogų artina prie Dievo, pagal kurio paveikslą jis sukurtas, yra įstatymas. Šis įrankis, „verždamas ir pažabodamas aistras, traukiančias žmogų į pražūtį, jų prigimtį, iš esmės linkusią į ydas, valdo, tvarko, skatina dorai gyventi".[50] Tad socialinei žmogaus vertei ir dorai (*vir-*

48 GONESIUS, O ponurzeniu, 65: Nie przeto wszystkie dziatki są synmi Bożymi, iż się ze krwie chrystyjańskiej urodziły, ale niektóre z nich staną się synmi Bożymi, iż wiarę żywą mieć będą. Są niektórzy chrystyjani, którzy nie są synami Bożymi, a wżdy dziatki ich niektóre staną się synmi Bożymi, iż wiarę będą mieć prawdziwą. A zasię są niektórzy chrystyjani, którzy są synmi Bożymi, a wżdy dziatki ich nie będą synmi Bożymi, iż wierzyć nie będą. Abwiem jest to niedościgły sąd Boży, którym on według upodobania wolej swej tak z wiernych jako i z niewiernych rodziców dziatki obiera i przez wiarę czyni je synami swymi.

49 VOLANUS, De libertate, 80; 146: Nullius enim hominis ingenium ita a natura institutum idem perhibet esse, ut quae ad publicum humanae vitae bonum conferunt, sufficienter cognoscat, etsi cognoverit, ut optimum, id quod novit, semper agere possit, ac velit.

50 VOLANUS, De libertate, 80; 146: [...] leges vero iis ipsis cupiditatibus quibus homines praecipites aguntur, coercendis atque fraenandis, hominum naturam per se ad vicia pronam, regant ac dirigant et ad virtutem flectant.

tus) susiformuoti ir pasireikšti sąlygas suteikia ne prigimtis, bet įstatymas. Įstatymai sąlygoja ne tik žmogaus, bet ir visos valstybės gerovę. Įstatymai prigimtinės vergovės bendruomenę paverčia laisva visuomene ir „visais atžvilgiais stiprina mūsų laisvę", o tai ir yra laimė ir didžiausias tiek asmens, tiek valstybės gėris. „Jokios laisvės negali būti ten, kur nėra įstatymų".[51] Šia skirtimi remdamasis, Volanas prigimties nelaikė socialinę žmogaus vertę nulemiančiu faktoriumi. Gimimas tam tikroje tautoje, aplinkoje ar šeimoje nėra tikroji vertybė, o tik fortūna: tikroji žmogaus vertė (*virtus*) – „nei pagal kilmę, nei gamtos duodama, bet pelnoma ryžtingu darbu".[52] Šia teorija remdamasis Volanas nuosekliai kilmingųjų nelaikė vertesniais už nekilminguosius žmonėmis, jei jie, gimę turtingose ir garsiose šeimose, savo vertės neįrodė darbais ar nuopelnais visuomenei ar tėvynei. Savo ruožtu, tuos didikus, kurie pasižymėjo išskirtine veikla (pavyzdžiui, Radvilą Našlaitėlį, įvykdžiusį istorinę kelionę į Egiptą ir Jeruzalę, mecenavusį Nesvyžiaus miesto plėtrą), laikė tikro dvasinio kilmingumo ir vertingumo pavyzdžiais. Miesto sukūrimą Volanas laikė „bendrai gerovei" skirtu Našlaitėlio nuopelnu: „kaip bajorų luomas teikia naudos visai Respublikai, taip ne mažiau ir miestai naudingi visai karalystei".[53] Bendrai žmonių naudai skirtus darbus Volanas išryškino visose LDK kilmingiesiems rašytose panegirikose ir laidotuvių kalbose.

Tokia kalvinizmui būdinga samprata, rezervuotai arba neigiamai vertinanti prigimtį, kuri gėriu tampa tik ją ugdant darbu ir studijomis, yra žinoma protestantiškoje filosofijoje išplitusio žmogaus kaip „švarios lentos" (*tabula rasa*), kurioje turi būti įrašytos ir suformuotos vertybės, įvaizdžiu. Šis topas Lenkijos ir LDK protestantiškoje kultūroje buvo vartojamas jau evangeliko Mikalojaus Rėjaus *Postilėje* (1557), kurią Jokūbas Morkūnas Vilniuje 1600 m. išvertė ir publikavo kaip pirmąjį reformatų pamokslų rinkinį lietuvių kalba: „Nes kaip filosofai rašo, kad prigimimas žmogaus giama kaip nuoga toblyčia aba nerašyta korta, ant kurios dabar nėjokia rašyma nėra, tiktai kad anta to yra pagatavyta, idant ant jos būtų rašyta: o ką tikrai ant jos įrašys, būk piktai, būk gerai, tatai jau vis ant saves nešiot musija".[54] Prigimtis yra forma, o turinį jai suteikia ugdomo ir formuojamo žmogaus nuopelnai – darbai, kurie „įrašomi" „tuščioje kortoje".

51 Ibid., 59, 124: Nullus ergo illic libertati locus est, ubi nullae sunt leges.

52 Ibid., 71–73; 137: Qare cum ex nobilitate minime proveniat virtus, ut quae a natura non detur, sed studio et labore absolvatur [...].

53 Volanus, Panegyricus domino d. Nicolao Christophoro Radivillo, 255; 272: ut quaecunque ab Equestri ordine in omnem Rempublicam promanat utilitas: non minor etiam ex civitatibus perveniat ad universum Regnum commoditas.

54 Morkūnas, Postilla Lietuviszka, 98: Nes káip fiłozofáy raßo / kad prigimimás źmogaus giámá / káip nuogá tobliczíiá / abá neráßitá kortá / ant kurios dábár neiokiá ráßimá nerá / tiktay kad ántá to ira pagatáwitá / idánt ant ios butu ráßitá: O ka tiktai ant ios iráßis / buk piktáy / buk gieráy / tátáy iau wis ant sáwę neßiot musiiá.

Tokie socialinės etikos principai XVI a. visuomenėje anaiptol nebuvo išpažįstami kaip visuotiniai. Skirtingą prigimties ir žmogaus sampratą diegė katalikas, Volano amžininkas Mikalojus Daukša, kuris savo prigimties sampratą išdėstė pirmosios LDK lietuviškosios *Postilės* „Prakalboje į malonųjį skaitytoją" (1599).[55] Šiame tekste, kuriame pirmą kartą buvo paskelbta ir lietuvių kalbos, kaip prigimtos, ir dėl to lietuviams svarbiausios, vystymo teorija. Lenkiškai parašytoje prakalboje Daukša prigimties (lenk. *natura*) kategoriją skelbė esant ne pragaištinga, kaip Volanas, bet atvirkščiai, dieviška ir reprezentuojančia Dievo tvarkos ir providencijos idėją. Dievas šią savo tvarką įtvirtina per „kraują" ir „motinos krūtinę", tad prigimtis yra vertinga pati savaime, ji pati yra įstatymas. „Prigimties keitimas", bandymas ją performuoti, iškreipti yra pražūtingas pasauliui:

Nuo tokio savo prigimties keitimo išnyktų gyvulių rūšys, išnyktų jų įvairumas bei gamta. Jei gyvulių iškrypimas iš savo prigimties padarytų tokią netvarką, tai suprantamas daiktas, kokia netvarka ir sumišimas kiltų žmonių tarpe, jei viena tauta tiek pamėgtų kitos tautos kalbą, kuria turi kalbėt pagal Dievo ir gamtos įstatymus?[56]

Daukšos supratimu, prigimtis yra ne tuščia forma, bet asmens, tautos ir valstybės savastis, kuri reiškiasi materialiais ir dvasiniais pavidalais tam tikroje teritorijoje per tą pačią kalbą ir tuos pačius papročius (taip pat ir vieną tikėjimą). Visa tai sudaro homogenišką „kūną", nuo kurio atskyla šių papročių nesilaikantys. Dėl to Daukša entuziastingai ragino laikytis vieno (katalikų) tikėjimo, „neleisti savo daliai taip niekingai žūti", „pasigailėti savo pačių kraujo", „nes mes esam kūnas ne tik Kristuje, bet ir tėvynėje".[57] Tokia prigimties, kaip dvasinio ir materialaus tautos kūno, koncepcija, buvo katalikiškos sakramentologijos ir suvienytų dviejų Kristaus prigimčių atspindys, kurioje, skirtingai nei reformatų doktrinoje, nebuvo esminės skirties tarp dvasinių ir kūniškųjų paradigmų.

Valstybės vadovą Volanas laikė svarbia laisvę, kurią užtikrina visiems vienodų įstatymų laikymasis, garantuojančia institucija. Netrukus po *De libertate* parašytoje kalboje *Oratio ad Senatum Regni Poloniae Magnique Ducatu Lituaniae* (*Kreipimasis į Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės senatą*, 1573), sukurtoje bekaralmečiu iš karto po Žygimanto Augusto mirties, Volanas išreiškė ATR politinės krizės nerimą. Jis atkeipė dėmesį į „griūvančią", „supamą didžiausių pavojų" valstybę, atsidūrusią, jo žodžiais, ant pražūties slenksčio.[58] Volanas ragino senatorius rinktis valdovą, besivadovaujantį įstatymais ir perspėjo dėl tironizmo pavojaus. Po pasku-

55 Plačiau žr. POCIŪTĖ, Prigimties pančiai ar įstatymų laisvė, 23–31.
56 DAUKŠA, Postilės prakalbos, 34.
57 Ibid., 35.
58 VOLANAS, Oratio ad Senatum, 182; 189.

tinio Jogailaičio mirties vienas iš galimų kandidatų į ATR sostą buvo Maskvos caras Ivanas IV, būtent LDK evangelikai (pavyzdžiui, Paulius Oderbornas ir kt.) įvairiuose veikaluose ėmėsi nuoseklios Maskvos tironijos ir paties Ivano IV kritikos. Idealaus valdovo tema Volanas rašė ir gyvenimo pabaigos veikale *De principe et propriis eius virtutibus* (*Apie valdovą ir privalomas jo dorybes*, 1608), kuriame plėtojo savo kalbos valstybės senatoriams idėjas. Valdovo dorybės – kilmė, rūpestis religija, išsimokslinimas (ypač istorijos ir retorikos srityse), santuokinė ištikimybė, teisingumas, dosnumas, dorumas, kilnumas ir veiklumas – buvo aptartos remiantis antikinių ir krikščioniškųjų autoritetų išmintimi.

Tiek veikale *De libertate*, tiek visuose kituose savo tekstuose, kuriuose lietė socialinės etikos klausimus, Volanas nuosekliai gynė kuklaus gyvenimo idealus, kritikavo gobšumą bei prabangų gyvenimą nedirbant ir neatnešant naudos visuomenei. Pastarųjų apraiškų įsitvirtinimą Volanas laikė Lietuvos valstybės smukimo priežastimi, skaudžiai tokius savo įsitikinimus apibendrino ir vėliau, savo 1590 m. lapkričio 25 d. laiške Kristupui Radvilui:

Šioje tragedijoje, kuri vyksta mūsų valstybėje, nieko kita neįžvelgiu, kaip tik tai, kad mūsų protėviai negerai pasielgė atiduodami didelę valdžią ir galimybėmis praturtindami tuos, kuriuos ponas Dievas pašaukė kukliam gyvenimui ir nuolatiniam darbui. Nes turtingai gyvendami užmiršo darbą ir savo pareigas, gėdijas jas atlikti, tarsi tai jiems nepriklausytų [...]. Taigi galime pakartoti tai, ką kažkas sakė: ar nematai, ką gali padaryti poilsis ir svetimas maistas?[59]

Ilga kova: Volano polemika su jėzuitais

1568 m. rugpjūtį Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui oficialiai pakvietus jėzuitų ordino narius įsikurti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, jau po metų į Vilnių atvyko Austrijos viceprovincijolas Francesco Sunjeris (1532–1580) ir 1569 spalio 4 d. Vilniuje buvo patvirtinas sprendimas dėl jėzuitų kolegijos LDK sostinėje įkūrimo.[60] 1570 m. liepos 4 d. į Vilnių atvyko keturiolikos jėzuitų būrys, vadovaujamas Austrijos provincijolo Lorenco Maggio. Jie buvo surinkti iš Romos, Vienos, Prahos, Olomouco ir kai kurių kitų jėzuitų kolegijų ir liepos 17-ąją oficialiai atidarius kolegiją pradėjo veiklą. Pirmuoju mokyklos rektoriumi tapo su provincijolu atkeliavęs tėvas Stanislovas

59 A. Volanas K. Radvilui, 1590 11 25, in: VOLANAS, Rinktiniai raštai, 353; 354.
60 RABIKAUSKAS, Vilniaus akademija, 13, 53.

Warszewickis. 1579 m. balandžio 1 d. Vilniuje pasirašyta valdovo Stepono Batoro privilegija kolegija buvo pakelta į akademijos rangą ir tapo ne tik pirmuoju Lietuvos universitetu, bet ir pagrindiniu viso ATR regiono jėzuitų intelektualiniu centru.

Jėzuitų kolegija Vilniuje buvo intensyvaus jėzuitų kolegijų ir ordino centrų plėtros Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradžia.[61] Pagreitį ji įgavo ypač šio ordino veiklą rėmusio valdovo Stepono Batoro valdymo metu (1576–1586).[62] Trys Batoro kampanijos prieš Maskvą atsiimant Polocką (1579), paimant Velikije Lukus (1580) ir Pskovo apgultis (1581) Abiejų Tautų Respublikai nulėmė sėkmingą Livonijos karo baigtį ir sustabdė Maskvos imperijos invaziją, deklaruojant tai 1582 m. sausio 15 d. pasirašyta taikos sutartimi. Šis sėkmingas politinis laimėjimas bei Batoro katalikybės restitucijos planai sudarė palankias jėzuitų edukacinės plėtros sąlygas visame regione. Batoro valdymo laikotarpiu aktyviai šalyje veikė italų jėzuitai, ypač popiežiaus diplomatas Antonio Possevinas (tarp 1533 ir 1534–1611) bei Lenkijos jėzuitų provincijos provinciolas Giovanni Paolo Campana (1540–1592). Iš vietinių Lenkijos jėzuitų artimas Batoro bendradarbis buvo Petras Skarga (1536–1612), vienas žymiausių kontrreformacijos teologų ir Volano priešininkų. Su valdovu ir minėtais jėzuitais Batoro valdymo metais bendradarbiavo popiežiaus nuncijai Giovannis Andrea Caligaris (1527–po 1594), paskirtas nuncijumi Lenkijoje 1577 gruodžio 28 d., o vėliau Albertas Bolognettis (1538–1585), paskirtas nuncijumi Lenkijoje 1581 balandžio 4 d.[63] 1581 metų vasario 15 d., jėzuitų ordino generolu buvo išrinktas Klaudijus Acquaviva (1543–1615), vadovavęs ordinui daugiau nei tris dešimtmečius.[64] Jėzuitų plėtra Lenkijoje ir Lietuvoje išgyveno nuolatinį intensyvėjimą ir pasiekė tokį mastą, kad 1608 m. generolas patvirtino atskiros Lietuvos jėzuitų provincijos įsteigimą. Jėzuitai kūrėsi Liubline, Kališe, Rygoje, Polocke ir Dorpate, Batoras nuo 1584 m. turėjo planų ir dėl jėzuitų kolegijų Gardine bei Breste.[65] Skargos paskatintas jėzuitų įkurdinimo Nesvyžiuje ėmėsi kunigaikštis Radvilas Našlaitėlis. Jėzuitų vadovybei priešinantis kolegijos įsteigimui nereikšmingame Nesvyžiuje, kunigaikštis leidosi į aštrų konfliktą su aukščiausia Bažnyčios hierarchija Italijoje ir pasiekė savo tikslų, 1584 m. rugsėjį suderindamas su Campana fundacijos detales.[66]

Ankstyvoji regiono jėzuitų veiklos strategija buvo paremta protestantų atvertimu į katalikybę, taip pat rusėnų bei Livonijos teritorijos katalikizacija. Imtos kurti ne tik

61 Pirmoji LDK, Lenkijos ir Prūsijos regione jėzuitų kolegija 1563 m. buvo atidaryta Brausnberge (Branieve).

62 Pačiau apie jėzuitų plėtrą Stepono Batoro valdymo metais žr. Mongini, Ferlan, Catto, Pociūtė & al., Nuo apaštalų iki kankinių, 87–120.

63 De Caro, Bolognetti, Alberto, in: DBI.

64 Rosa, Acquaviva, Claudio, in: DBI.

65 Lawszuk, Stefan Batory i jezuicy w Grodnie, 56–76.

66 Kempa, Mikolaj Krzysztof Radziwill Sierotka, 146–147.

jėzuitų kolegijos, bet ir popiežiškosios seminarijos. Possevino pastangomis 1578 m. buvo įkurtų Braunsbergo (Prūsija) ir Olomouco (Čekija) popiežiškųjų seminarijų nuostatuose buvo numatyta priimti ir jaunuolius iš Rusios bei Lietuvos. Taip pradėtas vykdyti Apštališkojo sosto 1563 m. liepos 15 d. patvirtintas dekretas dėl seminarijų (lot. *seminarium* 'daigynas') steigimo vyskupystėse, siekiant plėsti „Dievo tarnų atžalų daigynus" (*seminarium ministrorum*). Tokios seminarijos Vidurio Europos regione jau veikė ir Prahoje, Vienoje, Grace, Kluže. Jau apie 1581 m. birželį Possevinas ėmėsi popiežiškosios seminarijos atidarymo Lietuvoje reikalų. Šv. Sosto misijos į Maskvą metu Possevinas į Batorą kreipėsi oficialia kalba, kurioje iškėlė sėkmingą popiežiškosios seminarijos Švedijoje veikimo pavyzdį. Atsakydamas Possevinui Batoras pažadėjo imtis katalikybės atkūrimo Livonijoje veiklos įkurdinant jėzuitus Rygoje bei nurodė imsiąsis jėzuitų kolegijos organizavimo Polocke.[67] Savo veikalo *Moscovia* memoriale popiežiui *De Moscovia*, parašytame 1580 m. rugsėjį, Possevinas dar svarstė, kad popiežiškąją seminariją geriausia būtų steigti Vilniuje arba Polocke. Galiausiai, 1583 m. vasario 5 d. popiežiaus Grigaliaus XIII bule seminarija buvo įsteigta Vilniuje.[68] Bulėje buvo nurodyta, kad seminarija yra skirta rusėnams ir maskvėnams, kurie čia mokysis katališkiško tikėjimo, krikščioniškojo mokslo ir laisvųjų menų. Ilgainiui, pastebėjus, kad rusėnų ir maskvėnų, norinčių tapti katalikais, beveik nėra, Possevinas nurodė priimti ir kitus, pirmenybę suteikiant stačiatikiams ir evangelikams. Formaliai seminarija (dar vadinta *alumnatu*) buvo atidaryta 1585 m. liepos 10 dieną. Seminarijos studijų sistema buvo panaši į universitetinės kolegijos, tačiau jų pirminė (nors ne išimtinė) paskirtis buvo rengti kunigus, be to, jos tiesiogiai buvo pavaldžios vyskupijoms ir vyskupams. Vilniaus Popiežiškoji seminarija buvo pavesta Vilniaus kolegijos (akademijos) rektoriui globoti, valdyti ir administruoti.[69]

1583 m. grįžęs į Romą Possevinas dalį VPS lėšų perdavė Dorpate jo iniciatyva steigiamai Vertėjų seminarijai (*Seminarium interpretum*), kuri turėjo tapti VPS dalimi (*membrum Vilnensis seminarii pontifici futurum*). Šis padalinys turėjo parengti vertėjus, talkininkaujančius jėzuitams misijose ir rengiančius knygas. 1585 m. vertėjų seminarija jau turėjo 10 savo mokinių, nors oficialiai nebuvo atidaryta, o jos subordinacinis santykis su VPI nebuvo reglamentuotas, nors ji buvo išlaikoma iš VPI lėšų.[70] Vertėjų seminarija kaip ir Dorpato jėzuitų kolegija veikė iki 1625 m. švedų įžengimo į miestą. Dar vienas Possevino iniciatyva įstegtas VPI padalinys buvo Polocko rutėnų seminarija.

67 Gricevičius, Vilniškė popiežiškoji seminarija, 53.
68 Ibid., 53–54.
69 Ibid., 59.
70 Ibid., 67.

Vykdydami Livonijos ir rusėnų katalikizacijos bei protestantų sugrąžinimo į katalikybę politiką, Vilniaus jėzuitai pasireiškė kaip pirmųjų katalikiškųjų knygų tautinėmis kalbomis rengėjai. Šią veiklą jie pradėjo jėzuitiško Petro Kanizijaus katekizmo vertimu į regione vartojamas kalbas. 1585 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išėjo Kanizijaus mažojo katekizmo vertimai į latvių ir rusėnų kalbas.[71] Yra žinių ir apie dar vieną šio katekizmo vertimą į slavų kalbą.[72] Manoma, kad buvo parengtas ir vertimas į estų kalbą.[73] Beveik nėra abejonių, kad apie 1585 m. buvo išleistas ir nebeišlikęs, bet istoriografijoje paliudytas lietuviškasis Kanizijaus katekizmo variantas. Intensyvi jėzuitų kultūrinė ir edukacinė plėtra, aktyvus jų dalyvavimas politiniame gyvenime, teisinės oficialios valstybinės religijos privilegijos stabdė Reformacijos plėtrą, o į katalikybę grįžtantys didikai buvo apdovanojami ir įvertinami. Amžiaus pabaigoje ATR radosi ne viena konvertito knyga, neigiamai apibendrinanti asmeninę protestantiškąją praeitį.

Volanui teko atremti intensyviausią jėzuitų kritikos protestantizmo teologijai bangą. Nuo pat jėzuitų įsikūrimo Vilniuje iki gyvenimo pabaigos Volanas polemizavo su pagrindiniais Vilniaus jėzuitų lyderiais ir gynė Reformacijos idealus prieš vis labiau organizuotą jėzuitų sistemos spaudimą. Nepaisant to, kad jėzuitų poleminė strategija ilgainiui ne silpo, o tik aštrėjo, ir perėjo į Volano asmenybės kritiką ir net triuškinimą, Volanas iki pat senatvės vieną po kitos rengė knygas, oponuojančias absoliučios katalikybės pergalės siekiančiai ir evangelikų konfesijos teises kvestionuojančiai ideologijai.

Polemika su jėzuitais sudaro didžiausią Volano palikimo dalį. Volanui teko ginčytis su pagrindinėmis XVI a. Vilniaus akademijos jėzuitų teologijos kolonomis – Petru Skarga, Emanueliu Vega, Andriumi Jurgevičiumi. Aktyviai prieš Volaną kovojo ir įtakingas popiežiaus diplomatas Possevinas. Pirmasis Volano religinis disputas su jėzuitais įvyko vos tik atidarius Vilniaus Jėzuitų kolegiją, 1570 m. rudenį.[74] Netrukus vienu iš pagrindinių Volano oponentų tapo pirmasis Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga. Krokuvos universitete (1552–1555) ir Romoje pas jėzuitus (1569–1571) įgijęs teologinį išsilavinimą, Skarga 1573 m. atvyko į Vilnių kaip vienas pirmųjų vietinių regiono jėzuitų, pasirengusių aktyviai, planingai ir sistemiškai kontrreformacinei veiklai. Vilniuje jis praleido devynerius metus, nuo 1573 iki 1584-ųjų, ir tai buvo vaisingiausias ir reikš-

71 Plačiau žr. Lebedys, Mikalojus Daukša, 186–187.

72 Braunsbergo jėzuitų kolegijos kataloge aprašyta dar viena Petro Kanizijaus knyga – Romoje 1583 m. išleistas katekizmo vertimas į „slavų" (pasak katalogo sudarytojo) kalbą, žr. Trypućko, The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo, 1399.

73 Rabikauskas, Vilniaus Akademija ir Lietuvos jėzuitai, 196.

74 Šio istoriografijoje užfiksuoto disputo turinys detaliau nežinomas. Plačiau žr. Rostowski, Lithvanicarum Societatis Jesu historiarum, 43; Łukaszewicz, Dzieje, 37; Daugirdas, Andreas Volanus, 100–101.

mingiausias jo intelektualinio gyvenimo laikotarpis.[75] Petro Skargos veikla Vilniuje ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sociopolitinėje arenoje yra išskirtinė dėl jos organizuoto įvairiapusiškumo bei ypatingos politinės, religinės ir kultūrinės veiklos dermės. Vos tik 1573 m. atvykęs į Vilnių, Skarga miestą palygino su Indija, turėdamas galvoje, jog jėzuitams nebūtina vykti su misijomis į tolimą kraštą: tikroji christianizacijos (katalikizacijos) veikla laukia čia. Skarga, artimas valdovo Stepono Batoro jėzuitų edukacinio tinklo plėtros šalyje bendradarbis, savo gyvenimo misija laikė šalies rekatalikizaciją. Šiuo požiūriu jis veikė įvairiomis krytimis: skatindamas ir viešindamas protestantų sugrąžinimą į Katalikų bažnyčią, sykiu su Batoru ir jėzuitų ordino administracija kurdamas LDK rusėnų katalikizavimo ir Livonijos rekatalikizacijos strategijas.

Jau 1573 m. antroje pusėje įvyko Skargos ir Volano viešas disputas eucharistijos tema, po kurio abu disputo dalyviai pokalbius tęsė ir privačiai. Polemikai plėtojantis, Skarga Volanui nusiuntė rankraštinį traktatą apie Šventąją vakarienę. Pastarasis, kaip vėliau teigė Skarga 1576 m. veikale *Pro sacratissima eucharistia*, buvo privatus tekstas Volanui, kurio niekas, išskyrus keletą jėzuitų kolegijos narių, nebuvo skaitęs, tačiau Volanas turėjo žinių, jog tekstas buvo išplatintas kur kas plačiau. Reaguodamas į Skargos iššūkį, 1574 m. Loske Volanas publikavo nebeišlikusį veikalą apie eucharistiją *Vera orthodoxa vetusque in ecclesia sententia de sacramento corporis & sanguinis Domini nostri Iesu Christi* (*Tikra ir teisinga senosios Bažnyčios nuomonė apie Viešpaties mūsų Jėzaus Kristaus kūno ir kraujo sakramentą*), dedikuotą pačiam Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui, kuriam autorius bandė viešai įteikti knygą vyskupų rūmuose Vilniuje.[76] Volano veikalas pasiekė ir jėzuitus katalikybės širdyje Italijoje. 1575 m. prieš šią Volano publikaciją pasisakė įtakingas ispanų kilmės jėzuitas, Romos kolegijos profesorius Fransesco Turianas (Franciscus Turrianus, Torres, 1504–1584), kuris Florencijoje išleido veikalą *Contra Volanum tractatus* (*Prieš Volaną*).[77] Sužinojęs apie tai, kad darbą rengiamasi išspausdinti ir Lenkijoje, Skarga, kuris Volano atkirtį priėmė labai asmeniškai, 1575 m. gegužę ir spalį rašytuose laiškuose paprašė jėzuitų ordino generolo Everardo Merkuriano (Everard de Marcour, Everardus Mercurianus, 1514–1580), kad veikalas nebūtų kartojamas Lenkijoje, nes Romos jėzuitų reakcija į eretiko plepalus Volanui ir taip jau suteikė per daug garbės.[78] Skarga buvo pasiryžęs parodyti savo poleminius sugebėjimus:

75 Plačiau apie Skargą Vilniuje žr. CIECHANOWICZ, Piotr Skarga, 37–54; GRZEBIEŃ, Chronologia pobytu i działalności, 15–40.

76 Vyskupas šios dedikacijos nepriėmė ir paskelbė knygos draudimą. Plačiau žr. DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 102–104; DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų istorinė reikšmė, 329–330.

77 Netrukus pasirodė net dar du traktato *Prieš Andriejų Volaną* leidimai: Romoje (1576) ir Paryžiuje (1577), žr. DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų istorinė reikšmė, 330–331.

78 P. Skarga E. Merkurijanui, 1575 05 04, 1575 10 10, Vilnius, in: SKARGA, Listy, 74–76; 78–79.

[...] nesame tokie silpni ir neįgalūs, kad mus prieš vieną plepų eretiką reikėtų ginti Romos teologams. Eretikai nieko taip netrokšta, kaip žmonių akivaizdoj suteršti mūsų gerą šlovę ir doktriną, kurią Dievo valia iki šiol nepaliestą išlaikome. [...] O ir pačiam minėtam eretikui būtų per didelė garbė, jei mes šauktumėmės tikėjimą saugančių Romos tėvų pagalbos prieš jį.[79]

Ordino generolui atsižvelgus į Volano prašymą, Skarga Volano veikalą atrėmė stambiu savo 1576 m. gegužę pasirodžiusiu darbu *Pro sacratissima eucharistia contra haeresim Calvinianam* (*Už švenčiausiąją eucharistiją, prieš kalvinistų ereziją*, 1576), kuris buvo pirmasis ką tik įkurtos Vilniaus jėzuitų kolegijos spaustuvės leidinys.[80] Knyga buvo dedikuota vyskupui Protasevičiui ir naujajam vyskupo koadjutoriui Jurgiui Radvilui, dedikacijoje iškeliant Radvilo Juodojo sūnų konversijos į katalikybę ir pasišventimo vykdyti konrreformacinę misiją, reikšmę. Knygos egzempliorius pats Skarga iš karto pasirūpino perduoti tiek jėzuitų ordino vyresnybei Romoje, tiek pačiam Volanui.[81] Gavęs leidinį Volanas ėmė rašyti atsaką, kurio atskiras dalis viešino ir polemiuose pasisakymuose. Rašydamas atsaką Volanas gavo ir antrąjį Turiano knygos leidimą, todėl savo darbą nusprendė skirti abiejų priešininkų teiginių atmetimui.[82]

Volano veikalas *Defensio verae orthodoxae veterisque in ecclesia sententia de sacramento corporis et sanguinis Domini* (*Tikros ir teisingos senosios Bažnyčios nuomonės apie mūsų Viešpaties kūno ir kraujo sakramentą apgynimas*) pasirodė Loske 1579 m.[83] 1578 m. rugpjūčio 1 d. pasirašyta dedikacija veikalas buvo skirtas pačiam Steponui Batorui. Knyga sukėlė didelį šurmulį ir greitai pasklido dar ir dėl to, kad į karaliaus aplinką pateko valdovui tuo metu pirmą kartą viešint Vilniuje (Vilniaus jėzuitų kolegija šiam vizitui itin ruošėsi). Tai įvyko 1579 m. balandį, Batoro karinio žygio į Polocką metu, kuomet valdovas pasirašė ir Vilniaus akademijos įsteigimo privilegiją. Skarga informavo, kad Possevinas užtiko Volano veikalą skaitant ir vieną iš karaliaus sekretorių vengrų.[84]

79 P. Skarga E. Merkurijaniui, 1575 05 04, Vilnius, in: SKARGA, Listy, 75: [...] si nos tam debiles et inertes esse prodamus, ut contra unius haeretici loquacitatem, Romana etiam nobis sint praesidia advocanda. Nil aliud magis optant haeretici, quam ut auctoritatem nostram opinionemque doctrinae, quam Deo volente hic apud omnes hactenus intactam retinemus, deleant, et apud populum deiiciant. [...] Ipsi denique haeretico non parva honoris augebitur accessio, quod Romanos Patres, qui in illa religionis arce praesident, contra se provocarit.

80 Iš Brastos pervežtą tėvo spaustuvę Vilniaus jėzuitų kolegijai 1575 m. atidavė M. K. Radvilas Našlaitėlis. Iš pradžių ji priklausė pačiam kunigaikščiui, o Akademijos nuosavybe tapo 1585 m. Plačiau žr. PETRAUSKIENĖ, Vilniaus akademijos spaustuvė, 17–18.

81 P. Skarga E. Merkurijanui, 1576 07 01, Vilnius, in: SKARGA, Listy, 82.

82 DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų istorinė reikšmė, 332.

83 Pilnas veikalo pavadinimas *Defensio verae, orthodoxae veterisque in ecclesia sententiae de Sacramento corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi, veraque eius in Coena sua praesentia, contra novum et commentitium transsubstantiationis dogma, aliosque errores ex illo natos, ad Petrum Scargam Iesuitam Vilnensem, vanissimi huius commenti propugnatorem.*

84 P. Skarga E. Merkurijanui, 1579 06 10, Vilnius, in: SKARGA, Listy, 108–109.

Possevinas, gindamas karališkąją aplinką nuo erezijos, netrukus parengė dėl erezijos plėtros karalių perspėjantį laiško formos kreipimąsi *Epistola ad Stephanum primum* (*Laiškas Steponui pirmajam*), kuris 1587 m. buvo publikuotas atskiru leidiniu.[85]

Skargos ir Volano polemika eucharistijos klausimu buvo tradicinė visoje Europoje plačiai plėtotos reformatų ir katalikų eucharistinės polemikos dalis, kurią Lietuvos evagelikai, kritikuodami transsubstanciacijos teoriją, plėtojo jau nuo Zacijaus laikų ir Evangelikų bažnyčios įsikūrimo. Tačiau tik jėzuitų atvykimas ir jų duotas atsakas jau daugiau ne dešimtmetį vystomai evangelikų kritikai paskatino plačią ir iki pat amžiaus pabaigos trukusią šio sakramento sampratos polemikos bangą, kuri pasireiškė ne tik teologiniais disputais ir veikalais, bet ir kasdieniais pamokslais bažnyčiose. Eucharistijos samprata tapo ir svarbia abiejų bažnyčių populiarios katechetinės literatūros (pirmųjų giesmynų, pamokslų ir katekizmų) lenkų ir lietuvių kalbomis aktualija. Jėzuitų teologija laikės tradicinės Romos bažnyčios sampratos, jog eucharistijos konsekravimo metu įvyksta substancijų pasikeitimas: duonos ir vyno substancijos virsta tikromis Kristaus kūno ir kraujo substancijoms. Remiantis Katalikų bažnyčioje įtvirtinta nedaloma ir neatskiriama dieviškos ir žmogiškos Kristaus prigimčių teorija, jėzuitų teologai taip pat teigė, kad konsekruotuose eucharistijos elementuose Kristus yra tiek žmogiška, tiek dieviška prigimtimi. Reformatų kristologija mokė, kad doktrina apie ryšį tarp abiejų Kristaus prigimties ypatybių (*communicatio idiomatum*) yra klaidinga. Kristaus dieviškoji ir žmogiškoji prigimtys ne sąveikauja tarpusavyje, kaip moko katalikai ir liuteronai, bet yra tik Kristaus ypatybės, kurios negali būti maišomos viena su kita. Atmesdamas dviejų Kristaus prigimčių nedalomumo idėją kaip klaidingą ir teigdamas, kad abi Kristaus prigimtys nesimaišo ir išlaiko tik sau būdingas dieviškąsias arba žmogiškąsias savybes, Volanas teigė, kad eucharistijoje, materialiame dvasinės tikrovės simbolyje, Kristus negali glūdėti kūniškai, o tik dvasiškai. Aukšto lygio teologine kalba jis grindė eucharistijos kaip simbolio ir ženklo, veikiančio ne substanciškai, bet per tikėjimą, teoriją. Sakramentai yra tik antspaudai, liudijantys apie jau įvykusią Viešpaties dovaną tikinčiajam: *sakramentai ne tuo tikslu Viešpaties yra įsteigti, kad Kristų savyje realiai talpintų, bet tam, kad tarsi regimi antspaudai, paliudytų apie jau įvykdytą Išganytojo dovaną.*[86]

Pasinaudodamas kilusiu rezonansu Skarga netrukus parengė ir pirmąjį populiarų katališkąją eucharistijos kaip transsubstanciacijos sampratą aiškinantį veikalą lenkų kalba *Siedm filarów, na których stoi katolicka nauka a sakramencie ołtarza* (*Septynios*

85 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 108.

86 VOLANUS, Libri quinque, 8: Sacramenta enim non in hunc finem à Domino sunt instituta, vt Christum realiter in se continerent: sed vt de certa nobis illius donatione constaret, tanquam visibilia sigilla donationis nobis factę existerent.

kalonos, ant kurių stovi katalikiškas Altoriaus sakramento mokymas, 1582), kuriame karštai kritikavo reformatų eucharistijos sampratą. Valdovui Steponui Batorui (nepaisant jo ir taip tvirtų katalikiškų įsitikinimų) siekdamas įrodyti reformatų klaidas, Skarga dedikavo ir dar vieną savo veikalą *Artes duodecim Sacramentariorum seu Zvingliocalvinistarum* (*Dvylika sakramentistų arba cvinglijokalvinistų išmonių*, 1582), kurio priede paskleidė ir išgalvotas, bet katalikų literatūroje ir toliau plėtotas žinias apie priešmirtinį Radvilo Juodojo nusivylimą Reformacija, neva išsakytą pasiųstame laiške vyriausiajam sūnui Mikalojui Kristupui, netrukus perėjusiam į katalikybę. Šią informaciją, pasitelkdamas Juodojo pusbrolio Radvilo Rudojo autoritetą, Volanas paneigė savo 1575–1576 m. rašyto veikalo *Idolatria opugnatio* (*Vilniaus lojolininkų stabmeldystės pasmerkimas*, 1583) dedikacijoje vyriausiajam Radvilo Rudojo sūnui Mikalojui.[87] Atsakydamas į Skargos *Siedm filarów* bei *Artes duodecim* Volanas parengė paskutinį didelį savo veikalą prieš Skargą, dedikuotą Minsko kašteliomui Jonui Hlebavičiui, *Libri quinque contra Scargae Iesuitae Vilnensis septem, Missae sacrificiique eius columnas, et librum 12 artium Zvingliocalvinistarum* (*Penkios knygos prieš Vilniaus jėzuito Skargos septynias mišių ir jų aukos kolonas ir knygą 12 cvinglijokalvinistiškų išmonių*, 1584). Šiame leidinyje buvo išspausdinta ir Volano bendražygio Jono Lasickio apologija, skirta Reformacijos ir Volano veiklos apgynimui *Pro Volano et purione religione* (*Volano, grynosios religijos bei jos išpažinėjų gynimas nuo Romos jėzuito Antonijaus Possevino, kur parodoma, jog Roma yra Babilonas*).[88] Skarga ir Volanas savo darbuose polemizavo įvairias klausimais, bet vienas didžiausių ir principinių jų pozicijas skyrusių nesutarimų buvo iš esmės nesuderinamos Bažnyčios sampratos. Remdamasis helvetų mokymu Volanas išplėtojo Bažnyčios kaip susirinkimo, per Šventąją Vakarienę tampančio vienu tikruoju Kristaus kūnu (*in unum corpus congregans*), sampratą. Susirinkimo metu dėl tikėjimą žadinančio žodžio įvyksta dvasinė transformacija – sakramentinis virsmas (*conversio sacramentalis*).[89] Tokia Bažnyčios samprata atmetė įšventinto kunigo, per kurį kalba pats Kristus, vaidmenį, išganingąją reikšmę suteikdama susirinkimo metu patiriamam dvasiniam tikinčiųjų bendruomenės virsmui. Šia ekleziologija buvo pagrįsta ir reformatų eucharistijos samprata, kuri iš esmės teigė, kad Kristaus kūnas yra ne katalikų nuolat iš tiesų priimamas Kristus, kuris iš tikrųjų yra danguje, bet pati tikinčiųjų bendruomenė. Nors eucharistijos kaip simbolio ir ženklo sampratos Vilniaus Evangelikų bažnyčioje buvo laikomasi jau nuo Zacijaus laikų, tik Volanas ją pavertė integralia tikėjimo

87 Plačiau apie tai DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų istorinė reikšmė, 339–340.
88 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 116–126.
89 VOLANUS, Libri quinque, 59.

sistemos dalimi. Nuoseklios teologinės logikos seka ir kalba Volanas grindė tradicinę helvetų doktrinoje įtvirtintą eucharistijos, veikiančios ne substanciškai, bet per tikėjimą, teoriją.[90] Sakramentai yra tik antspaudai, liudijantys apie jau įvykusią Viešpaties dovaną tikinčiajam:

Sakramentai ne tuo tikslu Viešpaties yra įsteigti, kad Kristų savyje realiai talpintų, bet tam, kad tarsi regimi antspaudai, paliudytų apie jau įvykdytą Išganytojo dovaną.[91]

Šventosios vakarienės metu duonos ir vyno elementai keičiasi ne substanciškai, bet tik paskirties (*in usu*) prasme: kartojant Dievo žodžius Šventosios Dvasios pagalba jie tampa dvasiniais instrumentais, tikinčiųjų bendruomenei suteikiančiais išganingą naudą.[92]

Skargos ir Volano polemiką nutraukė Skargos išvykimas į Krokuvą, bet Volanui kontroversiją teko tęsti polemizuojant su kitais Vilniaus akademijos jėzuitais – Emanueliu Vega ir jo mokiniu Andrium Jurgevičium (m. 1640). 1585 m. Vilniuje Vega publikavo savo veikalą apie eucharistiją *Assertiones theologicae de augustissimo Eucharistiae sacramento* (*Teologiniai teiginiai apie garbingiausiąjį Eucharistijos sakramentą*). Prieš šį Vegos veikalą buvo parašytas Volano veikalas *Assertionum de Eucharistia falsarum, ab Emmanuele Vega Vilnensi Iesuita, publicatarum confutatio* (*Klaidingų teiginių apie Eucharistiją, paskelbtų Vilniaus jėzuito Emanuelio Vegos, paneigimas*, 1586), dedikuotas bičiuliui Jonui Abramavičiui.[93]

Jau 1579 m. Volano darbe *Defensio* pasirodė autoriaus užuominos apie tai, kad jis rengiasi išleisti veikalą apie stabmeldystę (*idolatria*) – taip protestantai įvardijo atvaizdų garbinimo tradiciją Romos bažnyčioje.[94] Toks Volano darbas – *Idolatriae Loiolitarum Vilnensi opugnatio* (*Vilniaus lojolininkų stabmeldystės pasmerkimas, taip pat atsakymas į naujus jų priekaištus, dabar pirmąsyk į dienos šviesą išleistas*) – buvo išleistas 1583 m., nors galėjo būti parašytas anksčiau.[95] Tiek veikalo antraštė, tiek jame minimos aplinkybės rodo, kad tai nebuvo pirmasis jėzuitų ir reformatų polemikos dėl atvaizdų faktas. Kažkokį jėzuitų veikalą apie atvaizdų garbinimą, kaip liudija Volanas, buvo parengęs ir Sudrovijus bei Vilniaus reformatas, Žygimanto Augusto gydytojas Rupertas Finkas (m. apie 1576).[96] Toks veikalas šiuo metu nežinomas, jis galėjo būti ir

90 Plačiau apie Volano eucharistinę argumentaciją žr. DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 231–247.

91 VOLANUS, Libri quinque, 8: Sacramenta enim non in hunc finem à Domino sunt instituta, vt Christum realiter in se continerent: sed vt de certa nobis illius donatione constaret, tanquam visibilia sigilla donationis nobis factę existerent.

92 Ibid., 62.

93 DAUGIRDAS, Andreas Volanus, 118.

94 Ibid., 113.

95 Veikalas buvo dedikuotas vyriausiajam Radvilo Rudojo sūnui, Naugarduko vaivadai Mikalojui Radvilui, žr. VOLANUS, Idolatriae Loiolitarum Vilnensis opugnatio, 197–199; 218–220.

96 VOLANUS, Idolatriae Loiolitarum Vilnensis opugnatio, 199; 220.

rankraštinis. Volano publikacija yra bene vienintelis išlikęs LDK protestantų poleminis veikalas sena ir aktualia krikščionybės istorijoje tema dėl atvaizdų garbinimo. Nors istoriografijoje minima, kad 1586 m. į šį Volano veikalą atsakė Vega *De cultu et invocatione sanctorum, contra Volani de idolatria Jesuitarum* (*Apie šventųjų kultą ir garbinimą, prieš Volano knygą apie jėzuitų stabmeldystę*), toks Vegos veikalas šiuo metu nežinomas.[97] Su Volanu į polemiką stojo Jurgevičius darbu *De pio et in sancta ecclesia im inde ab apostolis receptissimo sacrarum imaginum uso* (*Apie pamaldų ir Šventojoje Bažnyčioje nuo apaštalų laikų labai gerbiamą šventųjų paveikslų naudojimą*, 1586).

Savo teiginius Volanas, kaip ir visa reformatų Bažnyča, grindė ST Išėjimo knygos Dekalogu (Iš 20, 2–17), kuriame antrasis Dievo prisakymas draudžia daryti drožinius ar paveikslus ir juos garbinti. Pakartoto Įstatymo knygoje šis draudimas yra pirmojo įsakymo dalis (Įst 5, 7–21).[98] Volanas savo darbe pabrėžė, jog „amžinoji dieviškojo įstatymo taisyklė reikalauja, kad nesikreiptume maldomis ir negarbintume jokio paveikslo ar kokių nors kitų daiktų: antgamtinių – toks yra Dievas – ar gamtinių panašumo".[99] Volanas neginčijo žmogumi tapusio Kristaus ar šventųjų vaizdavimo teisės „pagal istorijos pateikiamus faktus" ir nesmerkė tapybos ar skulptūros kaip meno, tačiau jų pasitelkimą neregimos Dievo pirmavaizdžio esmybės garbinimui laikė nekrikščionišku ir stabmeldišku įpročiu. Ikonofiliją Volanas apibendrino kaip bendros Romos bažnyčios sistemos, akinančios reflektuoti ne žodį ir skatinti mąstymą, bet dirginti pojūčius ir teikti malonumą, įrankį.

Su kylančiu nauju Vilniaus akademijos teologiniu lyderiu Andrium Jurgevičiumi Volanui teko veltis į ne tik teologinę, bet ir aštrią asmeninę polemiką. Jėzuitų kritika darėsi aršesnė ir įgavo asmens puolimo aspektų 1586 m. gruodį mirus Steponui Batorui, kuris, nepaisant savo ištikimybės katalikybei, globojo ir gynė daug jam tarnaujančių reformatų ir antitrinitorių. Bandydamas ir toliau apginti garantijas konfesinei tolerancijai, Volanas išleido veikalą *Apologia ad calumnias et convitia pestiferae hominum sectae, qui se falso Iesuitas vocant* (*Apologija nuo šmeižtų bei priekaištų pragaištingos žmonių sektos, kuri apgaulingai save jėzuitais vadina*, 1587). Šiame darbe, parašytame 1587 m. pavasarį, po ką tik ištikusios Stepono Batoro mirties, Volanas sprendė religinės tolerancijos ir krikščioniškojo humanizmo problemas. Valdovas, kurio dvare il-

97 Ambrasaitė, Ikonoklastinė polemika LDK, 15. Gali būti, kad Estreicheris veikalą tapatino su jo mokinio Jurgevičiaus darbu.

98 Draudimas garbinti atvaizdus kaip antrasis Dekalogo įsakymas buvo skiriamasis reformatų katekizmų bruožas, žr. pavyzdžiui, pirmąjį M. Petkevičiaus vertimą į lietuvių kalbą, in: Petkevičius, Katekizmas, 4: Nedaryk savi abrozą ir nei jokia prilyginima (...).

99 Volanus, Idolatriae Loiolitarum Vilnensis opugnatio, 203; 225: Hoc enim perpetua divinae legis postulat regula, ut ne ullam imaginem, aut similitudinem quarumcunque rerum, et praeter naturalium, ut Dei, et naturalium, adoremus aut colamus.

gus metus Volanas dirbo, buvo iškeltas kaip humanistinės asmenybės pavyzdys. Volanas nurodė, jog Batoras jam siūlęs pereiti į katalikybę, bet šiam nesutikus, gerbė tiek Volano sprendimą, tiek jo religines pažiūras. Tokią elgseną Volanas iškėlė kaip priešpriešą jėzuitų šmeižto ir dviveidystės politikai, kurios dėka Romos priešais buvo paskelbtos tokios asmenybės kaip Piko della Mirandola, Mikalojus Kuzietis ir kiti. Jurgevičius jau tais pačiais 1587 metais į šį Volano darbą atsakė veikalu *Responsio ad famosum Andrea Volani contra summum pontificem libellum* (*Atsakymas į negarbingą Andriaus Volano knygelę prieš aukščiausiąjį pontifiką*).

1588 m. Jurgevičius išleido veikalą *Mendacia et convitia evangelica Andrea Volani* (*Andriaus Volano melai ir šmeižtai*), kuriame Volanas buvo išjuoktas kaip asmuo, pabrėžiant jo nekilmingumą ir aprašant privataus gyvenimo detales. Volanas į šį leidinį atsakė darbu *Ad scurilem et famosum libellum iesuiticae scholae Vilnensis, et potissimum maledici conviciatoris Andreae Iurgevitii, sacrificuli & canonici Vilnensis* (*Atsakymas į nepadorią ir negarbingą Vilniaus jėzuitų mokyklos ir pirmiausia pikto šmeižiko Andriaus Jurgevičiaus, Vilniaus kunigėlio ir kanauninkėlio, knygelę*, 1589), kuriame pateikė nemažai savo autobiografinių duomenų. Knygoje Volanas taip pat siekė demaskuoti įvairias vienuolių ir bažnytininkų kasdienio gyvenimo ydas, dviveidystę, nesantaikos kurstymą prieš kitatikius. Jurgevičius aršų Volano puolimą tęsė ir toliau, išleisdamas veikalus *Questiones de haeresibus nostri temporis Andrea Volano, et Lithuaniae ministris* (*Svarstymai apie mūsų laikų, Andriaus Volano ir Lietuvos ministrų, erezijas*, 1590) bei *Anatomia libelli famosi et scurilis Andrea Volani Lwowcoviensis apostate, et praefecti synagogue Calvinisticae Vilnensis* (*Negarbingos ir nepadorios Andriaus Volano Lvuvekiečio, apostato ir Vilniaus kalvinistų sinagogos prefekto, knygelės anatomija*, 1591). Itin priešišką pobūdį įgavusi Jurgevičiaus polemika su Volanu atspindėjo vis gilėjančią jėzuitų ir evangelikų pasaulėvaizdžių skirtį ir aštrėjančią konkurencinę šių jėgų kovą XVI a. pabaigoje.

Romos bažnyčios kritikai priklauso ir vėlesniojo Volano gyvenimo periodo darbai. Veikale *Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios* (*Meditacija apie dieviškojo apaštalo Pauliaus laišką efesiečiams*, 1592) buvo apibendrinta daug socialinių ir religinių Volano pažiūrų tiek apie laisvą ir visiems bendrais įstatymais besivadovaujančią visuomenę, tiek apie tikrąją krikščionybę ir senojo Bažnyčios mokymo principus. Atsakydamas į itin evengelikus puolusį Stanislovo Reszkos veikalą *Ministromachia*, Volanas perengė darbą *Iudicium Andrea Volani, de libello quodam Stanisali Rescii, qui inscribitur Ministromachia, ad D. Piasecium Societatis, ut vocant, Iesu in collegio Vilnensi* (*Nuomonė apie Stanislovo Rescijaus knygelę, kurios antraštė Ministromachija, prieš poną Piasecijų, vadinamosios Vilniaus kolegijos jėzuitą*, 1593). Antipopiežinis Volano

veikalas, skirtas naujai išrinktam popiežiui Klemensui VIII *Ad beatissimum patrem, d. Hippolytum Aldebrandinum, cardinalem olim, et summum ecclesia Romanae poenitentiarium, nunc autem pont. max. electum, oratio* (*Kreipimasis į šventąjį tėvą poną Hipolitą Alebrandiną, kadaise kardinolą ir vyriausiąjį bažnyčios nuodėmklausį, o dabar popiežių*, 1593) analizavo Bažnyčios galios ir popiežiaus primato temas. Vienas paskutinių Volano veikalų *Caesitas et poena eccelsia. Libellus lectu dignissimus, a nobilis & venerando sene Andrea Volano ante septennium conscriptus, et nunc primum in lucem editus* (*Bažnyčios aklumas ir bausmė. Knygelė, labai verta perskaityti, kilmingo ir garbingo senio Andriaus Volano prieš septynetą metų parašyta ir tik dabar į šviesą išleista*, 1608) taip pat lietė Bažnyčios socialinio vaidmens temas.

Volano antikatalikiškoji polemika savo sistemingumu, nuoseklumu ir teologine iškalba prilygo to meto aukščiausiems teologiniams standartams: 1586 m. Bazelyje reformatams leidžiant prieš jėzuitus nukreiptą Europos reformatų pajėgas konsoliduojantį daugiatomį leidinį *Doctrinae Jesuiticae praecipua capita* į jį buvo įtrauktas ir Volano *Defensio* (*Tikros ir teisingos senosios bažnyčios nuomonės apie mūsų Viešpaties kūno ir kraujo sakramentą apgynimas*, 1579).[100] Kaip pavojingas katalikų teologijos oponentas Volanas tapo antruoju Lietuvos atstovu po Radvilo Juodojo, įtrauktu į *Visuotinį uždraustųjų knygų sąrašą* (trečiąjį, 1596 m. indeksą) – aukščiausioje draudžiamųjų autorių (*opera omnia*) kategorijoje.[101]

Stanislovas Sudrovijus ir Vilniaus reformatų katekizmai

1572–1573 m. sandūroje Vilniaus Reformatų bažnyčios pirmuoju pamokslininku tapo mozūras Stanislovas Sudrovijus (Sudrowski, apie 1550–1600), artimas Volano bendražygis, Radvilo Rudojo aplinkos žmogus. Vilniaus bendruomenei Sudrovijus vadovavo daugiau nei penkiolika metų, o apie 1589 m. persikėlė dirbti į Biržų bažnyčią.[102] Reformacijos istorikas Lukaszewiczius Sudrovijų vadino vienu mokyčiausių Vilniaus reformatų, nors jam, kaip ir Volanui, teko atlaikyti itin aktyvią jėzuitų kritiką ir net šmeižtą.[103] Sudrovijaus vadovavimo Vilniaus Reformatų bažnyčiai laikotarpiu buvo parengti pirmieji Vilniaus reformatų katekizmai, giesmynai bei agendos, priskirtini trečiajai

100 DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų su Andriumi Volanu istorinė reikšmė, 339.

101 Index des livres interdicts 6, 481.

102 MRPL I. 1, 136.

103 Jėzuitai savo antireformaciniuose tekstuose skleidė žinias, jog Sudrovijus buvęs vagimi, dirbęs budeliu Lvove, o sulaukęs senatvės tapo Volano dukters Sofijos meilužiu, žr. LUKASZEWICZ, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie 2, 192–195.

LDK evangelikų katechetinės literatūros spaudos bangai (po Brastos ir Nesvyžiaus leidinių grupių). Pagrindinis jų redaktorius buvo pats Sudrovijus. Pirmasis toks leidinys, *Katekizmas*, Vilniuje buvo išleistas 1581 m.[104] Jis turėjo bendrą *Katekizmo* antraštę, tačiau be mažojo katekizmo teksto, konvoliute buvo pateiktas namų apeigynas ir stambus giesmynas. Sykiu su *Katekizmu* buvo išleista ir pirmoji Vilniaus reformatų agenda *Forma albo porządek sprawowania świątośći Pańskich*, kurioje buvo pateiktos sakramentų teikimo tvarkos bei bažnytinės santuokos ir ligonių lankymo taisyklės. Didelis dėmesys šioje agendoje buvo skiriamas kūdikių krikšto pagrindimui bei bažnytinės disciplinos laikymuisi priimant eucharistijos sakramentą, apie kurio priėmimą į bendruomenę Bažnyčios kunigas buvo įpareigotas pranešti likus dviem savaitėm, kad bendruomenės nariai jam tinkamai pasirengtų, o užklydę pakeleiviai galėtų būti patikrinami iš tikėjimo tiesų.[105] Atlikus nedidelius redakcinius pataisymus, šie reformatų leidiniai Jono Abramavičiaus lėšomis Vilniuje buvo pakartoti 1594 ir 1600 metais. Vilniaus *Katekizmo* pagrindu buvo parengtas ir pirmasis lietuviškas reformatų katekizmo, giesmyno ir agendos rinkinys, 1598 m. Vilniuje išleistas kaip dvikalbis leidinys (sykiu su lenkiškais tekstų originalais). Šio rinkinio rengėjas buvo Vilniaus teismo raštininkas Merkelis Petkevičius (apie 1550–1608). Jis išvertė mažąjį katekizmą ir namų apeigų agendą bei atrinko ir išvertė dalį įvairių rūšių lenkiškojo rinkinio giesmių, taip parengdamas sutrumpintą, bet visas pagrindines vartojamų bažnytinių giesmių rūšis atspindintį giesmyną. Tiek lietuviškas katekizmas, tiek giesmynas tapo vėlesnės, XVII a. lietuviškosios reformatų katechetinės literatūros ir himnodijos, vystytos Kėdainiuose ir Biržų kunigaikštystėje, pagrindu.[106]

Jau 1581 m. Vilniaus katekizmo leidime buvo išspausdinta ir vėlesniuose leidimuose (jos nebuvo lietuviškame Petkevičiaus leidime) kartota pratarmė, skelbianti, jog Lietuvos reformatai vienijasi su Vokietijos bei Lenkijos reformatais ir smerkia Nesvyžiaus leidiniuose pastebėtus tikrojo tikėjimo „iškraipymus", taip norėdami pabrėžti savo atsiribojimą nuo antitrinitorizmo.[107] Nepaisant pratarmės pastabų, didelė 1581 m. Vilniaus *Katekizmo* tekstų (katekizmas ir didelė himnodijos dalis) buvo perimti iš

104 Vienintelis žinomas šio 1581 m. Vilniaus katekizmo egzempliorius saugomas Šveicarijoje, Schafchauseno bibliotekoje.

105 Forma albo porządek, A viij r.

106 Pociūtė, XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės, 68–73.

107 Swiadomeś dobrze czytelniku miły Katechismow przed tym w Nieświeżu drukowanych / te teraz niektorzy podług dumy swey wynicowali / osobliwie / aby stamtąd y przez to piosneczki o Bostwie Syna Bożego wyrzućili / y zagubili / ktorych katechismow iżesmy w Zborze naszym w niedostatku inszych w spiewaniu używali / dla tegosmy do wiela inszych Zborow w mniemanie y w podeyrzenie tak Aryaństwa iako Macedoniaństwa byli przyszli / czegosmy zaprawdę winni nie byli / bo ći to broili ktorzy iako drukarnią w swey mocy mieli / tak co chćieli wypuszczali / co chćieli odmieniali y wrzkomo poprawiali. Katechism 1581, Przedmowa, I vi v.

Nesvyžiaus 1563 m. katekizmo ir jau įsitvirtinusios tradicijos. Vilniaus katekizmo rengėjai atmetė tik visą Nesvyžiaus didįjį katekizmą, kuriame buvo antitrinitorizmo ir anabaptizmo elementų. Formuojant himnodiją buvo perimta didelė dalis Nesvyžiaus giesmyno tekstų, juos papildant dalimi naujų giesmių. Palyginus Nesvyžiaus ir Vilniaus mažųjų katekizmų tekstus matyti, jog Vilniaus katekizmas buvo pakartotas Nesvyžiaus tekstas, papildžius jį dviem intarpais, liečiančiais krikšto ir eucharistijos sakramentus – klausimu ir atsakymu apie vaikų krikštą bei klausimu ir atsakymu apie šv. Vakarienės naudą.[108]

Jau mažajame Nesvyžiaus katekizme eucharistija buvo apibrėžta naudojantis helvetiška sakramento kaip ženklo sąvoką. 1581 Vilniaus katekizmo autoriai paliko galioti tą patį Nesvyžiaus mažojo katekizmo Paskutinės vakarienės sakramento apibrėžimą (Viešpaties vakarienė „yra matomais ženklais bendruomeniškai priimamas Viešpaties Kristaus kūnas ir kraujas, įsakytas šventuoju įstatymu"). Patikslindami jį dviem žodžiais – jog ženklai yra duonos ir vyno ženklai: [Viešpaties vakarienė] „yra matomais duonos ir vyno ženklais bendruomeniškai priimamas Viešpaties Kristaus kūnas ir kraujas, įsakytas šventuoju įstatymu.[109] Eucharistijos kaip ženklo sampratą ir terminą ėmė naudoti ir lietuviškai besimeldžianti reformatų bendruomenė.[110]

Vilniaus katekizmo apibrėžimą dar lydėjo komentaras apie šio sakramento priėmimo naudą ir prasmę, kuria paliudijamas krikščionių bendrumas ir padėka už išganymą, bei šią katekizmo dalį liečiantis pareiškimas („deklaracija"), plėtojanti „ženklo" teoriją. Nurodyta, jog eucharistijos priėmimas nėra tik apeiginis pasinaudojimas duono ir vyno ženklais, bet dvasinio peno priėmimas:

Išpažįstame, jog Viešpaties vakarienės priėmimas nėra tik nuogų ir grynų duonos ir vyno ženklų naudojimas; sykiu su matomais ir išoriniais ženklais Viešpaties testamento galia mums tikru būdu yra duodamas tikrojo už mus nukankinto Dievo Sūnaus tikrasis kūnas ir jo šventas kraujas kaip dvasinis maistas amžinajam gyvenimui, kuris yra nuodėmių atleidimu pagrįstas ir Dievo malonės per Kristų mums padovanotas.[111]

Ši deklaracija, patikslinanti LKD reformatų populiariąją katechetiką, buvo parengta tiek Antrosios Helvetų konfesijos, kurioje buvo išskirtas dvasinis vidinis ir mate-

108 Katechism 1581, A vij v.

109 Katechism 1581, A vi v: Iest społeczne używánie Ciáłá y Krwie Páná Chrystusowey z widomemi znáki chlebá y winá wedle ustáwy iego świętey.

110 PETKEVIČIUS, Katekizmas, 13: est draugibey pażywogimas kuna ir krauia Pona Christusa suregimais źiankłays duonos ir wina pagal istatima io ßwenta.

111 Katechism 1581, A vij v: Wyznawamy iź przy używaniu Wiecźerzey Páńskiey nie są sáme tylko gołe y cźcźe znáki chlebá y winá/ ále iź pospolu z widomymi á pozwierzchnymi znákámi mocą Testámentu Páńskiego/ bywa nam podawáne prawdźiwie/ prawdźiwego Syná Bożego zá nas umęcźonego/ prawdźiwe ćiało y Krew S. iego/ ku pokármowi duchownemu/ ná żywot wiecźny/ ktory iest ná odpußcźeniu grzechow zásádzony/ á z łáski Bożey nam przez Krystusá dárowány/ Rom.6.versu 23. / á z łáski Bożey nam przez Krystusá dárowány.

rialusis išorinis sakramento priėmimo aspektai, sykiu suliejant juos į vieną reiškinį („tikintysis ne tik dvasiškai viduje dalijasi tikruoju Viešpaties kūnu ir krauju, bet ir išoriškai, prisiartinęs prie Viešpaties stalo, priima ne tik ženklą, bet, kaip sakėme, mėgaujasi ir pačia esme“),[112] tiek Volano Lietuvoje tvirtinamos eucharistijos sampratos pagrindu.[113]

Einantiems link bedugnės. Volano polemika su unitoriais: laiškai buvusiems Reformacijos bendražygiams

Volano santykis su unitorizmo lyderiais buvo nulemtas didėjančio nusivylimo, jog Reformacijos idealus išpažinusi visuomenės dalis ėmė vis labiau fragmentuotis, o atsiskyrę nuo reformatų mažieji broliai, jo žodžiais, pasidavė šėtono pinklėms:
Kadaise išorės priešai pries ją [Bažnyčią] pasitelkdavo jėgą ir persekiojimus, dabar ji yra ne tik vidinių kovų draskoma, tačiau netgi saviškių ginklais puolama. Iš tiesų stebėtinas Šėtono šėlsmas, liepsnojantis tokia baisia neapykanta Kristaus Bažnyčiai, kad bet kokiomis pasitaikiusiomis priemonėmis trokšta visiškai ją išgriauti, – 1592 m. sausio 26 d. Bijutiškėse rašytoje prakalboje į Joną Šemetą rašė Volanas.[114] Ne tik savo socialinės, bet ir teologinės polemikos darbuose nuosekliai laikydamasis principo, kad visos ydos kyla pasikliaujant ne įstatymu, bet žmogiškąja prigimtimi ir protu, unitorizmą Volanas laikė „vadelių atleidimo“ ir „žmogiškųjų išsigalvojimų“ rezultatu.
Kaip religinis mąstytojas pradėjęs formuotis dar XVI a. vidurio evangelikų bendruomenėje, į atskilusius unitorius Volanas žvelgė kaip į paklydusius brolius, su kurios nariais palaikė tam tikrus diskusinius kontaktus. Volaną ir Budną siejo ir gana pagar-

112 Plg. Antrojo šveicariškojo išpažinimo fragmentą, in: Antrasis šveicariškasis išpažinimas, 86: Iš tiesų tikintysis jau anksčiau, kai įtikėjo, priėmė atgaivintą maistą ir maitinasi juo iki šiol; tačiau nėra taip, kad dabar priėmęs dar ir sakramentą, nieko nauja negautų. Jis ir toliau nesiliauja buvęs Viešpaties kraujo ir kūno dalis, ir tikėjimas tuo labiau kurstomas ir auga, kai maitinamas dvasiniu maistu. Nes kol gyvename, tikėjimas nuolat stiprėja. Ir tas, kuris išoriškai tikruoju tikėjimu priima sakramentą, priima ne tik ženklą, bet, kaip sakėme, mėgaujasi ir pačia esme.

113 1563 m. pradžioje pasirodė Zacharijaus Ursino ir Kasparo Oleviano parengtas Heidelbergo katekizmas, XVI a. antroje pusėje–XVII a. tapęs kanoniniu Vokietijos ir Olandijos reformatų doktrinos katekizmo pavyzdžiu. Heidelbergo katekizmas yra kitokios daug platesnės dialoginės struktūros, trumpoji jo versija susideda iš 108, o išplėstinė iš 315 klausimų ir atsakymų, jis netapo LDK tradicijoje plėtoto mažojo ir paprastiems žmonėms skirto katekizmo pavyzdžiui. Vis dėlto neatmestina, kad pagal jį vilniečiai galėjo tikslinti kai kuriuos savo tradicinio „Kas tu esi?“ katekizmo komentarus, o jį minėdami liudyti savo norą ir pasirengimą jungtis su šveicarų ortodoksija. Heidelbergo katekizmo vertimai į lenkų kalbą Lenkijoje ir Lietuvoje buvo parengti vėliau.

114 Namque vis et persecutio ab extraneis hostibus olim fuit adhibita: nunc, non solum domesticis contentionibus laceratur, sed armis etiam intestinis oppugnatur. Mira profecto Sathanae rabies est, tam infesto cum odio flagrare in Ecclesiam Christi, ut omnibus appositis machinis eam omnino evertere cupiat, cit. iš: PETUCHOVAITĖ, Andriejaus Volano rykštės ir pentinai, 35.

būs asmeniniai santykiai: jie žinojo ir vertino vienas kito darbus.[115] Volanas palaikė ir ryšius su kai kuriais aktyviais unitorizmo teologais, visų pirma, Jono Kiškos globotos LDK Ivijos unitorių gimnazijos rektoriumi, nuo 1593 m. Naugarduko unitorių bažnyčios ministru Janu Licinijum Namysłowskiu (Namislovius, apie 1550–tarp 1633–1636) [116] bei Georgu Schomanu (Georg Schoman, 1530–1591). Nors nepakanta heterodoksijai XVI a. pabaigos visuomenėje itin stiprėjo, o socinizmą išpažįstančių narių veikimo laisvė buvo labai apribota, šios krypties teologija aktyviai brendo ir gilino skirtį nuo reformatų ortodoksijos. Su į unitorizmą perėjusiais veikėjais Volaną siejo ne tik asmeninė pažintis, bet ir bendri Reformacijos idealai bei Romos bažnyčios kaip Antikristo samprata, todėl Volanas neprarado vilties sustabdyti socinizmo, kurio prielaidas laikė klaidingomis, plėtros. 1579–1580 m. gyvendamas Loske Volanas parašė du veikalus, vėliau išleistus pavadinimu *Paraenesis Andreae Volani, ad omnes in Regno Poloniae Magnoque Ducatu Lituaniae, Samosatenianae vel Ebioniticae doctrinae professors, eiusdemque ad nova Ebionitarum contra paraenesin obiecta, responsio* (*Atsišaukimas į visus Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės samosatenitų arba ebionitų doktrinos išpažinėjus ir to paties autoriaus atsakymas į naujuosius ebionitų priekaištus dėl atsišaukimo*). Iš dviejų dalių sudaryta knyga, išspausdinta 1582 m. Špėjeryje, 1581 m. Bijutiškėse buvo dedikuota čekų brolių bendruomenės nariui Jonui Ostrogiškiui (apie 1516–1568), į kurį kreipdamasis Volanas solidarizavosi su Calvinu, pabrėždamas, kad Servetas, atgaivinęs senąsias ebionitų erezijas, buvo Šėtono kūrinys.[117]

Pirmasis šios knygos veikalas *Paraenesis* (*Atsišaukimas*) buvo skirtas ATR unitoriams, kritikuojant jų Bažnyčios tradiciją atmetantį biblicizmą, dieviškosios Kristaus prigimties neigimą, Czechowico chiliazmą, Budno mokymą apie sielos mirtį.[118] Volanas darbe unitorius perspėjo, kad jie atsidūrė ties krikščionybės riba ir ilgainiui nusiris į judaizmą arba mahometizmą, taip savo valia atsiribodami nuo krikščioniškos visuomenės. Buvusius kadaise vienos evangelikų bendruomenės narius Volanas kvietė sugrįžti į reformatų Bažnyčią, pripažinti tėvų raštus, pirmųjų Bažnyčios susirinkimus ir jų nutarimus bei Biblijos liudijimus, Kristų skelbiančius tikruoju Dievu. Simono Budno atsakymas Volanui nebeišliko. Darbu *Ad Andrea Volani Paraenesim responsio* (*Atsakymas į Andriaus Volano atsišaukimą, 1583*) su Volanu polemizavo pagrindinis šios stovyklos teologas, nuo 1579 m. Lenkijoje gyvenęs unitorizmo lyderis Faustas Sozzinis.[119] Atsakyme Volanui, kurį Sozzinis laikė Lietuvos kalvinistų popiežiumi,

115 Budny, Ad argumenta Simleri, 284; Firpo, Antitrinitari, 284–285.
116 Szczucki, Licinius, Jan, 300–301.
117 Volanus, Paraenesis Volani eiusdemque responsio, A vi r–A vi v.
118 Daugirdas, Andreas Volanus, 141–154.
119 Socini opera 2, 375–383.

ginančiu tradicinę trinitologiją, Sozzinis vystė savo mokymą apie atpirkimą, oponuojantį tradiciniam mokymui apie tai, kad Kristus atpirko žmonijos nuodėmes ant kryžiaus ir iškėlė aukštus moralinius mažųjų brolių principus.[120]

Su Sozziniu ir kitais unitorizmo ideologais (Gentile, Budnu) Volanas polemizavo antrajame 1580–1581 m. parašytame šio rinkinio darbe *Ad Ebionitarum obiecta responsio* (*Atsakymas į naujuosius ebionitų priekaištus*). Pastarajame Sozzinį vadindamas Anonimu, o Budną Priešininku, Volanas toliau gynė tradicinę trinotologiją ir apibendrindamas oponentų kritiką skelbė „atviro sukilimo prieš Kristų" nuosprendį įtikinimams nepasiduodantiems unitorizmo ideologams, teigdamas, kad jų „kliedesiai ir beprotybė" pačius šio sukilimo vadus atves prie bedugnės. Sozzinis polemiką tęsė 1583 m. parašytame veikale *Responsio ad ea quae omnia quae Volanus superiori responsioni objecit* (*Atsakymas į visus ankstesnių Volano atsakymų priekaištus*). Sozzinio poleminiai darbai prieš Volaną pavadinimu *Responsio fratrum, qui in Polonia et Lithuania de uno Deo Patre unoque Dei Filio consentiunt, quos Volanus Samosatenianos vel Ebionitas appellat, de Jesu Christi natura, peccatorumque per ipsum expiatione* 1588 m. buvo anonimiškai išleisti Aleksandro Rodeckio (apie 1540–1606) vadovaujamoje unitorių oficinoje, finansuojant Jonui Kiškai.[121]

Nepripažindamas socinistams krikščioniškosios tapatybės Volanas apibendrino didžiosios to meto visuomenės dalies nuotaikas ir laimino palaipsnį oficialiosios politikos atsiribojimą nuo unitorizmo, XVII a. viduryje galiausiai virtusį šios bendruomenės ir ideologijos uždraudimu. Daug dėmesio darbe Volanas skyrė ir socialinių antitrinitorizmo utopijų, konkrečiai Rakovo komunos (Volano žodžiais, „kolonijos"), anot jo, pamynusios pareigas tikėjimui ir valstybei, kritikai. Pastarajai negailėjo vaizdingų epitetų, vadindamas ją „pasileidimo ir bedievystės teatru" (*theatrum omnis nequiciae et impietatis*).

Bevaisių ir aršių kovų su jėzuitais bei polemikos su unitorizmo ideologija išvargintas, 1589 m. Volanas rašė nusivylęs prie sutarimo neatvedančiais ginčais ir skyręs sau „tylėjimo įžadus", kuriuos jis sulaužė jau ne tiek savo valia, kiek susiklosčius aplinkybėms.[122] 1589 m. rudenį Volanui apsilankius Chmielnike, kur unitorių bendruomenės pamokslininku dirbo Schomanas, ir 1590 m. pradžioje Ivijoje, kur lankė savo buvusį bičiulį Lauryną Krzyszkowskį bei disputavo su jo žentu Licinijum Namysłowskiu, gimė asmeninis korespondencinis Volano susirašinėjimas su šiais unitorizmo keliu pasukusiais mąstytojais. Susirašinėjimą išprovokavo Schomano ir Namysłowskio

120 Socini opera 2, 383–422.
121 Žr. SOCYN, Listy, 313.
122 VOLANUS, D. Georgio Schomano, C r.

laiškai, įteikti Volanui vizitų metu bei atsiųsti jam grįžus iš kelionės. Be to, Namysłowskis Volanui įteikė du veikalus: Grzegorzo Pawelo neišlikusį veikalą ir į unitorizmą perėjusio buvusio Volano jaunystės draugo, Mendzyžeco pamokslininko Jano Caperio (m. 1608–1609) darbą, neigiančius Kristaus preegzistenciją bei dviejų Kristaus prigimčių teoriją.[123]

Schomanui ir Namysłowskiui parašyti atsakymai virto nauja Volano knyga *Epistolae aliquot* (*Keletas laiškų, skirtų sugriauti samosatenitų doktrinos klaidingumui ir sutvirtinti tikrajai nuomonei apie dievišką Trejybę*), su sausio 26 d. pasirašyta dedikacija Žemaičių kašteliono Merkelio Šemetos sūnui Jonui Šemetai (m. apie 1603).[124] Knyga pastarojo lėšomis buvo išspausdinta Vilniaus reformatų spaustuvėje 1592 m. Rinkinyje buvo 1589 m. spalio 15 d. laiškas Schomanui *D. Georgio Schomano* (*Ponui Georgijui Schomanui, Chmielniko Bažnyčios tarnautojui. Iš širdies tau linkiu išsigelbėjimo Viešpatyje Kristuje*)[125], ir du laiškai Namysłowskiui: 1590 m. vasario 1 d. rašytas *Epistola ad Ioannem Licinium* (*Laiškas Jonui Licinijui, kuriame pareiškiama ortodoksinė nuomonė apie Jėzų Kristų, gyvojo Dievo Sūnų, prieštaraujant ebionitų klaidoms, parašytas ramiai ir santūriai*)[126] bei 1591 m. balandžio 27 d. sukurtas atsakymas *Ad epistolam Ioannis Licinium* (*Atsakymas į Jono Licinijaus laišką, kuriame šis, gindamas samosatenitiškąjį paklydimą, neigia Jėzų Kristų esant tikru Dievu ir tik žmogum pripažįsta*).[127]

Dedikacijoje Volanas nurodė, kad nebuvo linkęs viešinti savo nuomonės, bandydamas unitorizmo ideologus „atvesti į kelią ir sveikesnį protą", tačiau nusiuntęs savo tekstus, „ponui ir labai gerbiamam bičiuliui" Jonu Šemetai. Būtent iš jo susilaukęs raginimo laiškus išspausdinti jis nusprendė nesipriešinti „nepaprastai išsilavinusio ir įžvalgumu apdovanoto" žmogaus valiai.[128] Panašiai kaip ir Pacas savo *Orthodoxa fidei Confessio*, kaltinęs Gentile ir kitus heterodoksus ne teologijos, o filosofijos ir pasaulietinės minties principais savo samprotavimus grindus, Volanas prakalboje nurodė, kad unitorizmo teologija yra paremta sofistika. Klaidinga Evangelijos pagal Joną interpretacija, nulėmusi heterodoksinę kristologiją ir Kristaus preegzistencijos neigimą, buvo paskleista „iš filosofijos arsenalo paleistais šūviais".[129] Volanas pabrėžė, kad Kristaus bažnyčia (reformatai), atsisveikinę su Romos klaidomis, rado ramybę Apaštališkos Bažnyčios mokyme.

123 DAUGIRDAS, 152–168.
124 Jonas Šemeta 1585–1603 m. ėjo Batakių seniūno, nuo 1598 m. Volkovysko žemės teisėjo pareigas. Žr. VISKANTAITĖ-SAVIŠČEVIENĖ, Šemetų genealogija, 43–45.
125 VOLANUS, D. Georgio Schomano, 1589 10 18, A iv r–C v.
126 VOLANUS, Epistola ad Ioannem Licinium, 1590 02 01, Cij r–Fiv v.
127 VOLANUS, Ad epistolam Licinii responsio, 1591 04 27, G r–Mij v.
128 VOLANUS, Epistolae aliquot, A3r.
129 Ibid., A3r: ex philosopiae armamentario [...] eiaculati sunt tela.

Vildamasis Schomano atsiribojimo nuo unitorizmo, į pastarąjį Volanas kreipėsi draugiškai, pasirašė labai mylinčiu bičiuliu ir apeliavo į draugo dorumą ir išmintį, ragindamas grįžti į evangelikų tarpą ir primindamas, kad Schomanas Kristaus ir Dievo šlovę dąsiai skelbė pirmiau nei Ochinas jį suvedžiojo.[130] „Tokių tad daugybę Italija mums užaugino teologų, kad visai nesistebiu, jog Antikristas šioje tautoje įsitaisė sau sostą", – apibendrino Volanas, ne tik antitrinitorizmo, bet ir popiežiaus valdžios įsitvirtinimo Italijoje ženklus laikydamas Antikristo darbu. Po Calvino išreikšto nepasitikėjimu italais dėl Šveicarijos kilusios heterodoksijos bangos, kritika italams tapo tradicine reformatų polemikos gija.[131] Laiške Schomanui Volanas socinistams priekaištavo dėl Reformacijos idealų profanacijos ir Kristaus bažnyčios išdavystės, kuri nulėmė susiskaidymą, nusivylimą bei dalies visuomenės grįžimą prie popiežiško purvo.[132]

Volano pirmasis laiškas Licinijui turėjo panašų tikslą atversti savo korespondentą: pasinaudodamas savo mėgstamu laivo jūroje topu, „pusiaukelėje" esantį jauną pašnekovą Volanas ragino sutraukti bures ir nebesiirti link bedugnės, sukant savo laivą į ramybės ir išganingumo uostą, nes audra „daugelį panašių jau prarijo ir įstūmė į baisiausią bedieviškumo bedugnę".[133] Kritikuodamas „šviesoje tamsos ieškančio" Grzegorzo Pawełο, savo valia užmerkiančio akis prieš Dievo Bažnyčios saulę[134], mintis, Volanas gynė dviejų Kristaus prigimčių teoriją. Atsakymą, įsitikinęs savo tiesa, baigdamas savo laišką Volanas Namysłowkiui prisakė perduoti ir Grzegorzui Pawełui bei Janui Caperiui, kurių tekstai jam anksčiau buvo įteikti.[135] Neišlikęs Namysłowkio, kuris, kaip rodo Volano reakcija, akivaizdžiai nesuko savo laivo Volano nurodyta kryptimi, atsakymas, Volaną paskatino parašyti dar vieną raštą – *Atsakymą į Jono Licinijaus laišką*. Šiame laiške Volanas jau nebesinaudojo laiško draugui retorika ir apgailestavo neįtikinęs savo pašnekovo, kuris savo atsakyme plėtojo teiginį, „kad Viešpats Kristus tik žmogus".[136] Dar sykį išsakęs kaltinimus erezijas iš pragaro prikėlusiems Ochinui bei Servetui, Volanas teigė nebešvaistysiąs alyvos ir darbo gydydamas tuos, kurie patys sau regisi esą puikios sveikatos. Jis teigė pasitikįs Bažnyčios ir jos susirinkimų sprendimais:

Kadangi mokyčiausi visų amžių Šventojo Rašto aiškintojai šiai nuomonei pritarė ir visi šventieji kankiniai ją paženklino, būčiau tiesiog netekęs proto ir nuovokos, neapgalvotai

130 VOLANUS, D. Georgio Schomano, C1r–C1v.
131 VOLANUS, D. Georgio Schomano, C r: Tales, vt plurimum Italia nobis generat Theologos, vt minimè mirer Antichristum in hac gente fixisse sedem.
132 Ibid., Biv v.
133 VOLANUS, Ad Ioannem Licinium, Fiv v.
134 Gregorius, qui in luce tenebras quaerit, & ne splendidum Ecclesiae Dei iubar ipsum irradiet, ultrò oculos claudit. VOLANUS, Ad Ioannem Licinium, Cij v–Ciij r.
135 VOLANUS, Epistola ad Ioannem Licinium, Fiv v.
136 VOLANUS, Ad epistolam Ioannis Licinii, G r.

manydamas, kad turiu ją pasmerkti ir leistis nunešamas kokio nors naujo mokymo vėjo, kurį kažkoks Servetas ar Ochinas įkvėpė. Žinau, kad Šventasis Raštas visada yra prieš jūsų akis, jūs teisingai pripažįstate, kad jame, tarsi Lydijos akmenyje, yra patvirtintos visos mūsų tikėjimo tiesos. Tačiau kas nežino, kad visos erezijos, skirtos kokios nors naujos klaidos paskleidimui arba miegančio iš pragaro prikėlimui, savo apgaules visada remdavo Rašto autoritetu.[137]

Atsakyme Volanas paskelbė Licinijų sudarius sutartį su mirtimi ir palinkėjo toliau eiti per visas sektas ir erezijas, garbinančias Izraelio Dievą.[138] Namysłowskis ir vėliau tęsė polemiką su reformatais, savo veikale *Ad Fratres ministros evangelikos pro intenda concordia* (*Trumpas ir paprastas paskatinimas broliams evangelikams ministrams sudaryti santarvę*, 1597) siūlydamas vienijimosi galimybes toleruojant skirtingas nuomones vienoje Bažnyčioje, tačiau reformatams tokia pozicija buvo nepriimtina. Volano kova su heterodoksais buvo žinoma ir vertinama bendraminčių Vakarų teologų. Heidelbergo universiteto profesorius Pranciškus Junijus (Franciscus Junius, 1545–1602) teigė:

Toks tai yra šiuo metu tvirčiausias Kristaus karys ir aršiausias Švenčiausiosios Trejybės gynėjas ponas Andrius Volanas, kurio kruopščiausią darbą šiais permainingais laikais Dievas pripažįsta, svetimšaliai aukština, jūsiškiai priima, o heterodoksus jis kankina.[139]

137 Volanus, Ad epistolam Ioannis Licinii, G r: In qua quidem sententiá, cum omnes omnium seculorum doctissimi Sacrarum literarum interpretes acquieuerint, eamque Sanctissimi omnes Martyres sanguine suo obsignarint, omni prorsus mente & iudicio carerem, si temerè mihi deserendam putarem, & à nouo quouis doctrinae vento, quem aut Seruetus aliquis, aut Ochinus afflaret, me raptari permitterem. Scio quidem semper vobis in ore esse Sacram Scripturam, ad quam tanquam ad Lydium lapidem omnia religionis nostrae dogmata examinanda esse rectè censetis. Sed quis ignorat omnibus haereticis id semper in more fuisse positum, vt quemcunque errorem producerent nouum, aut ante sopitum ex inferis excitarent, ad hunc palliandum semper scripturarum auctoritate abusi fuerint.

138 Volanus, Ad epistolam Ioannis Licinii, Mij v.

139 Daugirdas, Andrea Volanus, 167.

Baigiamosios pastabos: Reformacijos tinklai – sociokultūrinės Lietuvos inovacijos

Reformacija Lietuvoje prasidėjo kaip išsilavinusių pasauliečių mintis ir veikla, kuri vystėsi inicijuodama ir kurdama naujas visuomenės komunikacijos formas ir priemones, tapusias svarbia Lietuvos kultūrinės tradicijos dalimi.[1] Visuomenėje, kurioje nei pasaulietinė, nei juo labiau kanonų teisė nesudarė jokių sąlygų religinių reformų plėtrai, reformaciniai reiškiniai vystėsi kaip socialinių ir kultūrinių inovacijų tinklai. Reformacinė tinklaveika buvo labai įvairios prigimties, nulemta krikščioniškųjų ir humanistinių idealų, ne hierarchiška, bet horizontali ir dinamiška. Kūrėsi naujos, nuo tradicinės bažnytinės hierachijos nebepriklausomos religinės veiklos sistemos, nepavaldžios dogmatizuotai doktrinai bei į religines bendruomenes kaip lygiaverčius narius buriančios pasauliečius ir Bažnyčios kunigus (pamokslininkus, ministrus). Šios bendruomenės ėmė organizuoti susirinkimus (sinodus), diskusijų būdu priimančius bendrus nutarimus, o ilgainiui gausėjančios bažnyčios suformavo atskirus provincinius distriktus, kurių atstovai rinkdavosi tiek į provincinius, tiek į generalinius susirinkimus. Lietuvoje ši naujųjų bažnytinių struktūrų veikla prasidėjo Mikalojaus Radvilo Juodojo valdose 1557 metais. Jau po keleto metų išryškėjęs laisvas ir spontaniškas bažnytinės fragmentacijos procesas buvo Reformacijos laisvės ir sąžinės idealų išbandymas. Trejybės dogmą atmetantys protestantai ėmė burtis į atskirus sinodus, tačiau tai nereiškė visiškos atskirties tarp reformatų ir antitrinitorių bendruomenių, kurios ir toliau ne tik aktyviai polemizavo tarpusavyje, bet ir organizavo kai kuriuos bendrus susirinkimus.

Tokių socialiniu požiūriu naujų religinių bendruomenių radimosi galimybės didele dalimi priklausė ne tik nuo evangeliškuosius vertybinius idealus iškėlusių asmenybių, bet ir nuo į Reformaciją perėjusių didikų sukuriamų sąlygų. Reformacijos keliu pasukę didikai buvo bendruomenių globėjai bei autoritetai: jie patys dažnai dalyvaudavo sinoduose arba susirinkusius informuodavo apie savo sprendimus laiškais. Bendruomenės išpažįstamos religinės doktrinos ir vertybių pobūdį lėmė joje veikiančių religinių lyderių santykis su Bažnyčios globėjais.

Reformaciją remiančių didikų aplinkose suaktyvėjo tam tikros specifinės tinklaveikos struktūros, kurios Lietuvos sociokultūrinėje istorijoje taip pat buvo inovatyvios: tai visų pirma laisvi korespondenciniai asmenų vidaus ir užsienio ryšiai bei spauda. Ankstyviausios tokios tinklaveikos priemonės ėmė veikti pirmojo į Reformaciją

1 Apie protestantizmo pagrindu funkcionavusios visuomenės struktūrą ir kultūrinę tradiciją XVII a. Biržų kunigaikštystėje, žr. Deimanto Karvelio monografiją: Karvelis, Iš Radvilų giminės istorijos.

perėjusio LDK didiko, kuris buvo ir politinis LDK lyderis, Mikalojaus Radvilo Juodojo (1515–1565) aplinkoje. Aktyvūs kultūriniai tinklai netrukus susiformavo ir Jono Kiškos, Mikalojaus Radvilo Rudojo ir kai kurių kitų didikų aplinkose. Nuo 1555 m. Juodasis, kaip Reformacijos Lietuvoje lyderis, asmeniškai ir per savo pasiuntinius palaikė gyvus komunikacinius ryšius tiek su Šveicarijos bažnyčia, tiek su kai kuriais liuteronizmo centrais Vokietijoje ir Karaliaučiuje. Svarbus Radvilo Juodojo kultūrinės aplinkos faktorius buvo ir italų disidentų tinklo, kurio lyderiu buvo Giorgio Biandrata, įtaka. Dėl šios palyginti trumpu Radvilo Juodojo reformacinės veiklos laikotarpiu susiformavusios trikryptės ryšių įvairovės kunigaikščio sociokultūrinis komunikacinis tinklas buvo išskirtinis Lietuvos Reformacijos istorijos reiškinys.

Reformacija buvo tiesioginė LDK spaudos tinklo atsiradimo priežastis. Protestantiškosios literatūros plėtra buvo vienas iš ryškiausių Reformacijos populiarumo ir sparčios jos eigos LDK ankstyvuoju jos vystymosi laikotarpiu priežasčių. Religinės evangeliškosios minties platinimas spausdintos knygos būdu Lietuvoje buvo sociokultūrinis lūžis, sukėlęs sąmyšį Romos Katalikų bažnyčioje, kuri tuo metu dar nesiūlė jokių knygų liaudžiai (katalikiški leidiniai tautinėmis kalbomis Lietuvoje ėmė rastis praėjus trims dešimtmečiams, Vilniuje įsitvirtinus jėzuitams) ir draudė religinę pasauliečių mintį.

Pirmuoju tiek pačių lietuvių parengtų lietuviškųjų knygų, tiek LDK skaitytojams skirtos evangeliškosios spaudos centru tapo kaimyninės liuteroniškos Prūsijos kunigaikštystės, kurios didysis kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis buvo suinteresuotas Reformacijos plėtra Lenkijoje ir Lietuvoje, sostinė Karaliaučius. Čia nuo 1547 m. pradėtos spausdinti lietuviškos liuteronų knygos (katekizmai, giesmynai, agendos, evangelijų skaitiniai), kurias parengė Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas ir kiti jų bendradarbiai, daugiausiai išeiviai iš LDK. Tiesa, nors Mažvydas pirmąją lietuvišką knygą skyrė lietuviams Prūsijoje ir Lietuvoje, beveik nėra duomenų apie tai, jog šios lietuviškos knygos pasiekė LDK skaitytojus. Lietuviškoji Karaliaučiaus produkcija tenkino vietinės lietuvių liuteronų Bažnyčios reikmes Prūsijoje. Tačiau Karaliaučius buvo ne tik pirmuoju lietuviškosios spaudos, bet ir ankstyvosios LDK protestantiškosios minties spaudos centru. Tais pačiais 1547 metais, kuomet dienos šviesą išvydo spausdinta lietuviška knyga, Karaliaučiaus universiteto profesorius Johannas Hoppijus paskelbė pirmąjį LDK protestantiškosios istoriografijos ir biografistikos kūrinį *Oratio funebris*, skirtą pagerbti staiga Lietuvoje mirusį LDK evangelizmo pradininką, Karaliaučiaus universiteto graikų kalbos profesorių Abraomą Kulvietį (m. 1545). Publikacijoje buvo paskelbtas ir pirmasis Lietuvos reformacinis tekstas – Kulviečio tikėjimo išpažinimas *Confessio fidei* (1542). Karaliaučių kaip strategiškai

svarbų centrą plėtojant Romos bažnyčios kritiką pasirinkęs italų eksvyskupas, Vokietijos Viurtembergo kunigaikščio Kristupo agentas Pier Paolo Vergerijus pasinaudojo jau nutiestais tiltais tarp Lietuvos Reformacijos lyderio Radvilo Juodojo kultūrinės aplinkos ir Prūsijos sostinės. Vergerijaus iniciatyva Karaliaučiuje buvo išleista kunigaikščio perėjimą į Reformaciją paviešinusi ir jį kaip Reformacijos autorių Europoje išgarsinusi polemika su popiežiaus nuncijumi Luigi Lippomanu *Duae epistolae* (1556) bei jos vokiškasis variantas *Zwen Sendbrieff* (1557). Savo viešnagių Prūsijoje bei Lietuvoje ir Lenkijoje metu Vergerijus parengė ir inicijavo keliolika svarbių Reformacijos leidinių, ženkliai prisidėjusių prie ankstyvosios Reformacijos plėtros Lietuvoje ir Lenkijoje. XVI a. šeštajame-septintajame dešimtmečiais Lietuvoje pradėjus sklisti antitrinitorizmo ir anabaptizmo heterodoksijai, liuteroniškasis Karaliaučius išliko protestantiškosios ortodoksijos sargu: 1566 m. čia buvo paskelbtas visų „tikrųjų krikščionių“ vardu Trejybės dogmą ginantis veikalas, Mikalojus Paco *Orthodoxa fidei confessio*, prie kurio leidimo svariai prisidėjo komunikaciją tarp tarp Karaliaučiaus ir Vilniaus palaikęs niurnbergietis Georgas Weigelis, nuo 1563 m. Vilniuje veikęs kaip LDK sostinės Evangelikų bažnyčioje prasidėjusios heterodoksinės fragmentacijos kritikas.

XVI a. Lietuvoje galima išskirti tris svarbius protestantiškos spaudos rengimo ir publikavimo branduolius ir etapus.

Reformacijos keliu pasukęs LDK politinis lyderis, Vilniaus vaivada Radvilas Juodasis 1553 m. įkūrė spaustuvę savo valdose Brastoje, kuri gyvavo iki pat jo mirties 1565 m. ir dar keletą metų po jos (į katalikybę konvertavęs vyriausiasis sūnus Mikalojus Kristupas Radvilas Našlaitėlis 1569 m. ją išardęs atidavė Vilniaus jėzuitams). Visa Brastos spaustuvės produkcija buvo religinė, populiari, parengta lenkiškai, viena iš pagrindinių tautinių to metų regiono rašto kalbų (lietuviškos rašytinės kultūros tradicija LDK aktyviau pradėta plėtoti tik XVI a. pabaigoje), tad nukreipta į platų pasauliečių jos vartotojų ratą. Pirmieji Brastos leidiniai, mažasis ir didysis Brastos katekizmai (1553–1554), Zarembos giesmynas (1559), ir kiti populiarūs katechetiniai spaudiniai doktrinos požiūriu buvo heterogeniški. Brastos katekizmams parengti buvo naudoti liuteroniški (Johanno Brenzo ir kt.) šaltiniai, tačiau doktrinoje buvo daug šveicariškų elementų. Brastos spaustuvėje buvo išspausdinti ir susikūrusios Vilniaus krikščionių bažnyčios nutarimai bei pirmasis Bažnyčios tikėjimo išpažinimas (1559). Didžiausias leidybinis Brastos projektas – pirmasis protestantų Biblijos vertimas į lenkų kalbą – Brastos Biblija (1563) buvo įvykdytas bendradarbiaujant dideliam LDK ir Mažosios Lenkijos protestantų, tarp kurių buvo ne tik lietuvių ir lenkų, bet ir prancūzų, italų bei kitų tautybių asmenų, kolektyvui, ir išleistas Radvilo Juodojo lėšomis.

Antroji LDK protestantiškųjų spaudos centrų banga yra susijusi su evangelikų bendruomenės fragmentacija prasidėjus intensyviai antitrinitorizmo (unitorizmo, socinizmo) minties plėtrai. Nors LDK antitrinitorizmo pradininkas Petras Gonezijus jau nuo 1556 m. ėmė atvirai ir karštai kvestionuoti Trejybės dogmą bei kritikuoti kūdikių krikšto tradiciją, jis susidūrė su dideliu pasipriešinimu, dėl kurio pirmieji jo darbai pačių evangelikų buvo pasmerkti ir dėl draudimų neišliko. Anabaptizmo praktikos griežtai nepalaikė ir trinitoristinę polemiką skatinęs Bažnyčios globėjas Radvilas Juodasis. LDK antitrinitorizmo mintį reprezentuojantys veikalai buvo spausdinami Nesvyžiuje, Vengruve, Zaslavlyje, Loske, didelė dalis jų – jauno turtingo didiko, Onos Radvilaitės-Kiškienės ir Stanislovo Kiškos sūnaus Jono Kiškos (1547–1592) lėšomis, kuris tapo pagrindiniu LDK mažųjų brolių Bažnyčios globėju. 1570 m. įkurtoje Kiškos spaustuvėje Vengruve buvo išspausdinti ir visi išlikę Gonezijaus lenkiškieji bei lotyniškieji darbai.

Ankstyvųjų heterodoksinės spaudos centrų atsiradimas Radvilų ir Kiškų valdose buvo susijęs ir su žymiausio LDK unitorizmo atstovo Simono Budno vardu, kuris iš Vilniaus buvo perkeltas darbui į kitas Radvilo Juodojo valdas ir nuo 1562 m. pradėjo intensyvią savo religinio rašytojo veiklą. Sykiu su bendradrbiais, Radvilų valdų Nesvyžiuje valdytoju Motiejumi Kawieczyńskiu bei Nesvyžiaus pamokslininku Laurynu Krzyszkowskiu, 1562 m. Nesvyžiuje Budnas išleido savo rusėnišką katekizmą, kuris buvo pirmasis protestantizmo katechetikos pavyzdys rusėnų kalba, finansuotas iš stačiatikybės į protestantizmą konvertavusio LDK didiko Eustachijaus Valavičiaus (apie 1520–1587). Nors katekizme nebuvo tiesioginių antitrinitorizmo užuominų, platūs poleminiai katekizmo pasažai tiek su Katalikų, tiek su Stačiatikių bažnyčių tradicija liudijo apie savitą, įprastų protestantų katechetikos standartų nesilaikiusį mokymą. Jau 1563 m. lenkiškame Nesvyžiaus *Katekizmo* rinkinyje, kurį Simonas Budnas rengė sykiu su keliais kitais bendraminčiais, atvirai kvestionavo tradicinę krikšto ir Trejybės sampratą. Budno Biblija, išspausdinta skirtingais variantais Nesvyžiuje, Zaslavlyje ir Loske 1570, 1572, 1574 (vėliau ir 1589 m.) yra iškiliausias LDK unitorizmo palikimo pavyzdys, įamžinęs Budną kaip unikalų biblinės egzegezės ir kritinės filologinės biblijotyros pradininką. 1571 m. Radvilui Našlaitėliui Nesvyžiaus valdose uždraudus veikti antitrinitoriams, pagrindiniu heterodoksinės LDK spaudos centru liko Loskas. Heterodoksinės LDK minties iššūkius nuo XVI a. septintojo-aštuntojo dešimtmečio ėmė atremti tiek LDK spaudos centrai Lietuvoje (jėzuitai ir reformatai Vilniuje), tiek teologai Karaliaučiuje bei Vokietijoje ir Šveicarijoje.

Trečiasis LDK protestantiškosios spaudos tinklas susiformavo LDK sostinėje Vilniuje, kuris tapo Lietuvos evangelikų-reformatų, atsiribojusių nuo antitrinitorizmo

elementų ir reprezentavusių savo vienybės su Vakarų reformatų doktrina idealus, spaudos centru. XVI a. septintojo dešimtmečio viduryje Vilniuje pradėjęs veikti netrukus iškiliausiu LDK reformatų teologijos lyderiu tapęs Andrius Volanas (apie 1530–1610) išplėtojo reformatų doktriną apibendrinusią teologinę bei filosofinę mintį ir skatino protestantų konsolidacijos idealus. Sąlygas sėkmingai teologo karjerai išvystyti Volanui sudarė Vilniaus vaidavos Mikalojaus Radvilo Rudojo (apie 1515–1584) sekretoriaus tarnyba bei gautos karališkojo sekretoriaus pareigos. Po pusbrolio Radvilo Juodojo mirties tapęs LDK reformatų Bažnyčios globėju, Rudasis pats nebuvo linkęs į religinius svarstymus, tačiau sumaniai pasitelkė Volaną ir kitus jo bendradarbius kaip Bažnyčios doktrinos stabilizavimo ir reformatų veiklos sostinėje įtvirtinimo lyderius. Vilnius tapo ir sunormintos refromatų katechetikos leidybos bei pirmųjų lietuviškų reformatų knygų parengimo centru. Volano bendradarbio, Vilniaus distrikto superintendanto Stanislovo Sudrovijaus sudarytame pirmajame Vilniaus reformatų *Katekizme* (1581, leidimai kartoti 1594, 1600 m.) buvo pasmerkti ankstesniuose LDK evangelikų leidiniuose buvę heterodoksijos elementai, anabaptizmo tendencijos ir nepakankama Trejybės temos reprezentacija. Stabilizuota reformatų katechetika, populiariu pavidalu pateikta Vilniaus reformatų *Katekizmo* rinkinyje (katekizme, giesmyne, agendoje) tapo visų vėlesnių LDK reformatų katechetinių leidinių pagrindu. Pagal Vilniaus *Katekizmą* buvo parengta ir pirmoji lietuviška LDK reformatų knyga, Merkelio Petkevičiaus katekizmas ir giesmynas (1598). Netrukus Vilniuje buvo išspausdinta ir lietuviška Jokūbo Morkūno *Postilė*, Mikalojaus Rėjaus lenkiškųjų pamokslų rinkinio vertimas (1600).

Reformacijos dėka paskutiniaisiais XVI a. dešimtmečiais Lietuvoje suklestėjo vėliau niekada nepranokta įvairiakryptė religinė-filosofinė polemika, kurios leidiniai sudaro didžiausią visos LDK XVI a. spausdintos produkcijos dalį. Religinė Reformacijos mintis, brendusi ir plitusi kaip inovacinės sociokultūrinės nepriklausomų asmenų komunikacijos rezultatas, yra didžiausias intelektualinis LDK Renesanso ir humanizmo turtas, dėl kurio LDK Reformacija laikoma Europos Reformacijos paveldo dalininke.

Pavilnys, 2017 metų sausio 29

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

Abraomas Kulvietis = Dainora POCIŪTĖ (ed.), Abraomas Kulvietis: Pirmasis Lietuvos Reformacijos paminklas. Abraomo Kulviečio *Confessio fidei* ir Johanno Hoppijaus *Oratio funebris* (1547). Studija, faksimilė, komentuotas leidimas, vertimas į lietuvių kalbą / Abraomas Kulvietis: The First Recorded Text of the Lithuanian Reformation. *Confessio fidei* by Abraomas Kulvietis and *Oratio funebris by* Johann Hoppe (1547). A Study, Facsimile, a New Edition with Commentaries and Translation into Lithuanian (Monumenta Reformationis Lithuanicae 1), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas 2011, 121–150; 159–187.

Acta synodalia ecclesiarum = Maria SIPAYŁŁO (ed.), Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum. Akta synodów różnowierczych w Polsce. T. 1 (1550–1559), Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1966; T. 2 (1560–1570), 1972; T. 3 (Małopolska 1571–1632), 1983; T. 4 (Wielkopolska 1569–1632), 1997.

Akta = AKTA THO IEST Sprawy Zboru Krześciańskiego Wileńskiego ktore się poczeli Roku Pańskiego 1557 Miesiąca Decembra Dnia 14. ZA SPRAWĄ Xiędza Simona z Prossowic tego zboru superintendenta KAZNODZIEIE OŚWIECONEGO KSIĄŻĘCIA PANA Mikołaia Radźiwiła Woiewody Wileńskiego etc. W Brześciu Litewskim M.D.LIX [=1559]. In: Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Zbiór Pomników Reformacyi Kościoła polskiego i litewskiego, Serya X, Zeszyt 1. Staraniem Synodu Jednoty Ewangielicko-Reformowanej Litewskiej, Wilno: Skład Główny w Księgarni E. Wende i Sp. w Warsazawie, 1913.

Album studiosorum Universitatis Cracoviensis = Adam CHMIEL (ed.), Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Tomi II fasciculus II (ab anno 1515 ad annum 1551), Cracoviae: Sumptus fecit Academia Litterarum Cracoviensis, 1892.

ANP Lippomano = Henricus Damianus WOJTYSKA CP (ed.), Acta Nuntiaturae Polonae, III.1: Aloisius Lippomano (1555–1557), Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1993.

Antitrinitarische Streitigkeiten = Irenne DINGEL (Hg.), Antitrinitarische Streitigkeiten. Die tritheistische Phaze (1560–1568), zusammengestellt und bearbeitet von Kęstutis Daugirdas (Controversia et Confessio 9), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.

Antrasis šveicariškasis išpažinimas = Lietuvos reformatų tikėjimo pagrindai. „Antrasis šveicariškasis tikėjimo išpažinimas" su šiuolaikiniu komentaru, Vilnius: Apyaušris, 2011.

Archiwum Jana Zamoyskiego = Józef SIEMIEŃSKI (ed.), Archiwum Jana Zamoyskiego, Kanclerza i Hetmana Wielkego Koronnego. Tom III, 1582–1584, Warszawa: Druk F. Wyszyńskiego i S-ki, 1913.

AUGUSTINAS, Dialogai apie mokytoją = Aurelijus AUGUSTINAS, Dialogai apie mokytoją. Iš lotynų kalbos vertė Ona Daukšienė, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1999.

AURIFABER, Reverendissimo in Christo Patri ac Domino = AURIFABER, REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI AC DOMINO, DOMINO PETRO Paulo Vergerio, olim Episcopo Iustinopolitano & Pontificum Romanorum Legato, nunc uero Christi exuli, patrono & amico suo in maioribus colendo. Iohannes Aurifaber Ecclesiarum Prutenicarum in Sambia Superattendens. S[alutem Dicit], in: Du laiškai / Two Letters, 355–353; 458–462.

Bazelio universiteto matrikulos, in: http://www.e-codices.unifr.ch/en/ubb/AN-II-0003/bindingA/0/Sequence-1072

Beza, Correspondance 2 = Hippolyte Aubert (ed.), Correspondance de Théodore de Bèze, Genève: Droz, 1960.

Biandrata, Antithesis = Giorgio Biandrata, Antithesis Pseudochristi cum vero illo ex Maria nato, in: Delio Cantimori, Elisabeth Feist (eds), Per la storia degli eretici italiani del secolo XVI in Europa, Roma: Reale Academia d'Italia, 1937, 93–104.

Biandrata, Cum eo demum ventum sit = Biandrata, Cum eo demum ventum sit (Poselstwo Stefana Batorego), in: Włodzimierz Stanisaław Hr. de BROEL-PLATER, Zbiór pamiętników do dziejów Polskich. Tom 3, Warszawa: w Drukarni Gazety Codziennéj, 1858, 176–183.

Bock, Historia antitrinitariorum I. 1; I. 2 = FRIDERICI SAMVELIS BOCK, SACR. REG. MAI. PRVSS. IN SENATV ECCLESIASTICO CONSIL. S. THEOL. DOCT. GRAEC. LITER. IN ACADEMIA REGIOMONTANA PROF. ORDIN. ET BIBLIOTHECAE REGIAE PRAEFECTI PRIMARII, HISTORIA ANTITRINITARIORVM, MAXIME SOCIANISMI ET SOCIANORVM QVORUM AVCTORES, PROMOTORES, COETVS, TEMPLA, MINISTRI, SCHOLAE PRAECEPTORES, OFFICINAE TYPOGRAPHICAE, BIBLIOTHECAE, COLLOQVIA, SYNODI, SECTAE, PACIFICATIONES, STVDIA IRENICA, INDOLES, DISPVTATIONES, FATA PROSPERA ET ADVERSA, SCRIPTA TYPIS EXPRESSA PARITER ATQUE INEDITA, NEC NON OPERA ILLIS OPPOSITA, EX FONTIBVS, MAGNAMQVE PARTEM MONVMENTIS ET DOCVMENTIS MSSCCTIS RECENSENTVR. TOMI PRIMI, PARS I. REGIOMONTI ET LIPSIAE, IMPENSIS GOTTL. LEBR. HARTVNGII. MDCCLXXIV [=1774]; TOMI PRIMI, PARS II. CVM INDICE PERSONARVM ET RERVM MEMORABILIVM. REGIOMONTI ET LIPSIAE, IMPENSIS GOTTL. LEBR. HARTUNGII. MDCCLXXVI [=1776].

Bock, Historia antitrinitariorum II = FRIDERICI SAMUELIS BOCK, HISTORIA ANTITRINITARIORUM MAXIME SOCIANISMI ET SOCIOANORUM EX FONTIBUS, MAGNAMQUE PARTEM DOCUMENTIS MSSCCTIS. TOMUS SECUNDUS. CUM INDICE PERSONARUM ET RERUM MEMORABILIUM. REGIOMONTI ET LIPSIAE, IMPENSIS GOTTL. LEBR. HARTUNGII. MDCCLXXXIV [=1784].

Bolognetti I–II = Edward Kuntze, Czesław Nanke (eds), Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585. A Ludovico Boratyński P. M. collecta. Pars I–II (Monumenta Poloniae Vaticana, tomus V), Cracoviae: Sumptibus Academiae Polonae Litterarum et Scientiarum, 1923–1933.

Bolognetti III = Edward Kuntze (ed.), Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarium et actorum pars III, fasc. I (m. jan. – jun. 1584). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1939–1948.

Briefwechsel zwischen Christoph, Herzog v. Württenberg und Petrus Paulus Vergerius = Edvard von Kausler, Theodor Schott (Hrsg), Briefwechsel zwischen Christoph, Herzog von Württemberg und Petrus Paulus Vergerius, Stuttgart: Literarische Verein, 1875.

Budny, Ad argumenta Simleri = Ad argumenta Simleri et aliorum quorumdam pro duabus in Christo naturis dimicantium, quaecumque Stanislaus Grochovius contra Simonem Budnaeum excerpsit, eiusdem Simonis B. Simplex et succincta e sacris literis responsio. Item,

Nicolai Parutae de uno vero Deo Iehova, sobriae orthodoxaeque disputationes. Losci in Lituania, anno a Dei filio nato 1575. In: FIRPO, Antitrinitari, 277–328.

BUDNY, Biblia = Biblia. To jest Księgi Starego i Nowego Przymierza, z nowu z ięzyku Ebreyskiego, Greckiego y Lacińskiego, na Polski przełożone, Nieswież, Zasław, 1571–1572.

Naujas leidimas: Hans ROTHE, Friedrich SCHOLZ (Hrzg.), Biblia Slavica, Serie 2: Polnische Bibeln, Bd. 3: Simon Budny, Biblia 1572, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1994.

BUDNY, Dedykacya, przedmowa i przypiski = Dedykacya, przedmowa i przypiski S. Budnego do przekładu Nowego Testamentu z r. 1574 in: MERCZYNG, Szymon Budny, 111–178.

BUDNY, Elekcyja króla krześcijańska = Elekcyja króla krześcijańska, in: Jan CZUBEK (ed.), Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia, Kraków, 1906, 289–332.

BUDNY, Катихисисъ = Катихисисъ, то естъ, наука стародавная хрїстїаньская от светого писма, для простыхъ людей языка руского, въ пытанїяхъ и отказехъ събрана. [= Nesvyžius, 1562 birželio 10–12]. In: Катэхизис. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI стагодзьдзя. Минск: Юнипак, 2005, 11–305.

BUDNY, Nowy Testament = Nowy Testáment znowu przełożony, á ná wielu mieyscách zá pewnemi dowodámi odprzysad przez Simoná Budnego oczyśćiony, y krotkiemi przypiskámi po kráioch obiaśniony. Przydáne też są ná końcu tegoż dostátecżnieysze przypiski, ktore káżdey iák miarz odmiany przycżyny ukázuią [Łosk, 1574].

BUDNY, O dzieciokrzczeństwie = O dzieciokrzczeństwie krótkie wypisanie: o zaczęciu sporu i polerowania około pirwszego sakramentu, to jest świętego Ponurzenia w Księstwie Litewskim a potem i w Polsce, in: Lech SZCZUCKI, Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku, 54–64.

BUDNY, O przedniejszych = O PRZEDNIEJSZYCH WIARY CHRYSTYJAŃSKIEJ ARTYKULECH, TO JEST O BOGU JEDYNYM, O SYNU JEGO I O DUCHU ŚWIĘTYM WYZNANIE PROSTE Z PISMA ŚWIĘTEGO. Prez Symona Budnego krótko spisane, a za zezwoleniem braciej niektórej w Litwie i na Rusi wydane. K temu Obrona tegoż Wyznania broniąca przez tegoż napisana. Drukowano w Łosku przez Jana Karcana z Wieliczki roku od narodzenia syna Bożego 1576.

Kritinis leidimas: Maria MACIEJEWSKA, Lech SZCZUCKI, Zdisław ZAWADZKI (eds), Szymon BUDNY, O przedniejszych wiary chrystiańskiej artykulech, Warszawa-Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989 (BRP 16).

BUDNY, O urzędzie = Stanisław KOT (ed.), O urzędzie miecza używającem (1583), Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, Instytutu popierania nauki, 1932 (Zabytki literatury z doby reformacji pod redakcją Stanisława Kota 1).

Catechismus, 1556 = Catechismus to iest zupełna nauka Chrześciańska, przez Jana Branciusza, z Pisma Prorockiego i Apostolskiego zniesiona, ktory możesz dobrze małą Biblią nazwać. Abowiem to wszystko w sobie dostatecznie zawiera, co iest ćwiczonemu w pańskim słowie człowiekowi wiedzieć potrzeba. Królewiec: Jan Daubmann, 1556.

CO = Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, ediderunt Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS et al., 1–59 (Corpus Reformatorum XXIX–LXXXVII), Brunsvigae: Apud C. A. Schwetschke et filium, 1863–1900.

Colloquium habitum Vilnae = Jolanta GELUMBECKAITĖ, Sigitas NARBUTAS (Hrsg.), Colloquium habitum Vilnae die 14 Iunii, anno 1585, super articulo de Caena Domini / Religinis kolokviumas Vilniuje (1584 06 14) dėl straipsnio apie Viešpaties vakarienę / Religionskolloquium in Vilnius (14. 06. 1585) über den Artikel des Herrenmahls, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

Commenndone, Listy = Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Borromeusza. Z biblioteki Barberinskiej zebrał Jan Albertrandi Biskup Zenopolitański. Z rękopisów włoskich i łacińskich wytłómaczył Józef Krzeczkowski. Wiadomość o życiu Commendoni'ego tutzież potrzebne sprostowania i objaśnienia dodał Mikołaj Malinowski. T. 1–2, Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1851.

DAUKŠA, Postilė = POSTILLA CATHOLICKA. Tái est: Iżguldymas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir szwentes per wissús metus. Per Kúniga MIKALOIV DAVKSZA Kanonika Mędnikų iż łękiszko perguldita. Su walá ir dałaidimu wireusiuių. W Wilniui Drukárnioi Akadémios SOCIETATIS IESV. A. D. 1599.

Naujas leidimas: Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai. Parengė J. Palionis, Vilnius: Baltos lankos, 2000.

DAUKŠA, Postilės prakalbos = Mikalojus DAUKŠA, Postilės prakalbos. Vilnius: Mintis, 1990.

De falsa et vera = DE FALSA ET VERA VNIVS DEI PATRIS, FILII ET SPIRITV SANCTI COGNITIONE, LIBRI DUO. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia &Transylvania, ALBAE IVLIAE [1568].

Die Matrikel der Universität Leipzig = Georg ERLER (Hrsg.), Die Matrikel der Universität Leipzig 1, Leipzig: Giesecke und Devrient, 1895.

Du laiškai / Two Letters = Dainora POCIŪTĖ (ed.), Du laiškai: popiežiaus nuncijaus Luigi Lippomano ir kunigaikščio Mikalojus Radvilo Juodojo polemika (1556) / Two Letters: a Controversy between Papal Nuncio Luigi Lippomano and Duke Nicolaus Radvilas the Black (1556). Studija, faksimilė, komentuotas leidimas, vertimas į lietuvių kalbą / A Study, Facsimile, a New Edition with Commentaries and Translation into Lithuanian (Monumenta Reformationis Lithuanicae 2), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Duae epistolae = Duae epistolae, Altera Aloysii Lipomani Veneti, Episcopi Veronae, Rom: Pontificis in Polonia Legati, ad Illustrissimum principem D. Nicolaum Radivilum, Palatinum Vilnensem etc. Altera vero eiusdem Illusitrissimi D. Radivili ad Episcopum et Legatum illum. Lectu dignissimae, si ullae fuerunt nostra aetate. 2. ad Thessal. 2., v. 8. Revelabitur ille iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui et destruet illustratione adventus sui, Regiomonti Borussiae: Ioannes Daubmannus, 1556. Kritinis leidimas: Du laiškai / Two Letters.

Dwa listy = Dwa Listhy ná Polski iezyk własnie wyłożone. Ieden Aloizego Lipomaná Wenetá Biskupá Werońskiego, od Papieżá oycá Rzimskiego w Polsscze Poslá będącego, ku iásnie wielmożnemu Kxiążęćiu á Pánu Mikołáiowi Rádżiwiłowi, Woiewodźie Wileńskiemu etc. A drugi tegoż to iásnie Wielmożnego Páná, do tego Biskupá á do tego Papieskiego poslá, z ktorych sie snádnie káżdy Krzesciánski człowiek spráwić może, iako sie slussnie w swoiei poczćiwey powinnosci záchowáć ma. 2. Thesa. 2. Cap. Obiáwi sie on zlosciwy, ktorego Pan Iezus zábye duchem vst swych, á zepsuie go oswiecenim przyscia swoiego.

Naujas leidimas: Ignacy CHRZANOWSKI (ed.), Dwa listy łacinskie Aloizego Lipomana i Mikołaja Radziwiłła. W przekładzie polskim Mikołaja Reja, z pierwodruku roku 1559, Warszawa: Skład Główny w Księgarni E. Wende i Spółka, 1905.

DUDITHIUS, Epistolae 2 = ANDREAS DUDITHIUS EPISTULAE EDITAE CURANTIBUS LECHO SZCZUCKI ET TIBURTIO SZEPESSY PARS II (1568–1573), Budapest: Akadémiai Kiadó-Argumentum Kiadó, 1995.

EUSTATHIUS THEOPILUS, Candido et Christiano lectori = EUSTATHIUS THEOPILUS, Candido et Christiano lectori, in: Du laiškai / Two Letters, 350–354; 455–457.

EUZEBIJUS CEZARIETIS, Bažnyčios istorija = EUZEBIJUS CEZARIETIS, Bažnyčios istorija, Vilnius: Lumen fondo leidykla, 1993.

FLACIUS, Sulpitii Severi Sacrae Historiae libri II = Matthias FLACIUS, Sulpitii Severi Sacrae Historiae a Mundi exordio ad sua usq[ue] tempora deductae, libri II, nunc primum in lucem editi. Item aliae quaedam Historicae appendices, lectu dignissimae. Accesit rerum & verborum copiosus Index. Basilae: Ioannes Oporinus, 1556.

Forma albo porządek sprawowania świątośći = Formá albo porządek spráwowánia świątośći Pańskich / iako Krztu Swiętego / y spoleczńośći Wiecżerzey Pańskiey / przytym y inßych Ceremoniy albo posługowánia Zboru Bożego / ku potrzebie pobożnym Pasterzom y prawdziwym Ministrom Pana Krystusowym / znowu wydana y drukowana w Wylnie. Roku od národzenia Syná Bożego: 1581.

FRIBELIUS, Ex unge Leonem = Michael FRIBELIUS, EX VNGVE LEONEM, Das ist / Etliche gewisse Kennezeychen / der Newen Arrianer oder Widertäuffer / so jetzo in der Cron Polen / und im Großfürstenthumb Littawen unsern lieben Herrn Gott / und sein heyliges Wort / grewlich und abschewlich schmehen und lestern. Auß ihren eygenen polnischen animarum dispendijs zuzamen getragen / und aus Gottes Wort kürtzlich und gründtlich widerleget. Gedruckt zur Wilda in Littawen: Salomon Sultzers seligen Typis. M. DC. III. [=1603].

GONESIUS, De Deo et Filius eius = DE DEO, ET FILIO EIVS CHRISTO IESV, ET SPIRITV SANCTO, CONTRA monstrosam Sabellianorum Trinitatem. Kritinis leidimas: Antitrinitarische Streitigkeiten, 19–68.

GONESIUS, De uno vero Deo = DE VNO VERO DEO, PATRE DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Kritinis leidimas: Antitrinitarische Streitigkeiten, 69–96.

GONESIUS, O Ponurzaniu chrystyjańskim = O Ponurzaniu chrystyjańskim przeciwko nowochrzczeńcow niedawnym. Kritinis leidimas: Halina GÓRSKA, Konrad GÓRSKI, Krystyna WILCZEWSKA (eds), Piotr z Goniąza, O ponurzaniu chrystyjańskim, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960 (BPR Nr. 3–C).

GONESIUS, O Trzech = O TRZECH TO JEST O BOGU, O SYNU JEGO I O DUCHU Ś. PRZECIWKO TRÓCY SEBELIJAŃSKIEJ PIOTRA Z GONIĘDZA.

Kritinis leidimas: Halina GÓRSKA, Konrad GÓRSKI, Zdisław ZAWADSKI (eds), Piotr z Goniądza. O Trzech, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962 (BPR Nr. 3–A).

GONESIUS, O Synu Bożym = O SYNU BOŻYM, iże był przed stworzeniem świata a iż iest przezeń wszystko ucżyniono, przéciw falesznym wykrętom Ebiońskiem. Piotra z Goniędzá. Drukowano w Węgrowie, látá Páńskiego według ćiáłá. M. D. LXX. [=1570].

HOPPIUS, Oratio funebris (1547) = Ioannes HOPPIUS BUDISSENSIS, ORATIO FVNEBRIS IN OBITVM NOBILIS AC CLArissimi uiri Doctoris Abrahami Culuenſis Lithuani, Profeſſoris in Academia Regiomontana Pruſsiæ, ANNO. M. D. XLVII. MENSE IVNIO. Kritinis leidimas: Abraomas Kulvietis, 121–150; 159–187.

HOSIUS, Epistolae 2 = Stanisali Hosii S. R. E. Cardinalis Maioris Poenitentiarii Episcopi Varmiensis epistolae. Tomus 2: 1551–1558 (Pars I), Tomus 2: 1551–1558 (Pars II), Kraków: Drukiem Wł. L. Anczyca i Spólki, 1886; 1888.

HOSIUS, Epistolae 5 = Aloysius SZORRC (ed.), Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego, Tom V. Rok 1564 / Stanislai Hosii Cardinalis et Episcopi Varmiensis epistolae ab eo scriptae et ad eum datae 1564, Bd. 5, Olsztyn, 1976 (Studia Warmińskie 13).

HUSOVIANAS, Apie šventojo Hiacinto gyvenimą ir darbus = Mikalojus HUSOVIANAS, Apie šventojo Hiacinto gyvenimą ir darbus, in: M. Husovianas, Raštai. Iš lotynų kalbos vertė Benediktas Kazauskas, Sigitas Narbutas, Eugenija Ulčinaitė, Tomas Veteikis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, 165–199.

Index des livres interdits = Jesus Martinez de BUJANDA (ed.), Index des livres interdits, t. 1–11, Québec-Genève: Éditions de l'Université de Sherbrooke, Librairie Droz, 1985–2002.

Karaliaus Žygimanto Senojo privilegija prieš eretikus, duota Vilniaus vyskupui 1542 metais, in: Mykolas BALINSKIS, Vilniaus miesto istorija, Vilnius: Mintis, 2007, 316–323.

Katechism 1563 = [Titulinis vienintelio išlikusio egzemplioriaus puslapis defektuotas] Drukowano w Nieświżu, Nakładem Páná Macieia Káwieczyńskiego. Przes Dánielá Drukárzá, Roku od národzenia Pańskiego 1563. Dniá viij. Miesiącá Listopádá.

Katechism 1581 = Kathechism álbo krotke i w iedno mieysce zebránie wiáry y powinośći Krześćiáńskiej z pásterstwem Zborowym y domowym, z Modlitwámi, Psalmámi y piosnkámi, ná cześć á chwałę Pánu Bogu a Zborowi iego ku zbudowániu, teraz z nowu za pilnym przeyrzenim y poprawienim wydány. Nakłádem Iego Miłośći Páná Jana Abráámowicźa Stárosty Lidskiego, Woyskiego y Namiestniká Wileńskiego. W Wilnie z Drukárniey Iego Byłaźęcey Miłośći Páná, Páná Mikołáiá Rádziwiłá, Woiewody Wileńskiego. Przez Dánielá z Łęczyce Roku Páńskiego 1581.

Katechizm Brzeski = Franciszek PUŁASKI (ed.), Katechizm Brzeski 1553/1554 r. Wydał i przedmową poprzedził Franciszek Pułaski, Warszawa: Rubieszewski i Wrotnowski, 1908.

KOCHANOWSKI, Dzieła wszystkie = Jan KOCHANOWSKI, Dzieła wszystkie. Utwory łacinskie, t. 3, Warszawa: Drukarnia Józefa Ungra, 1884.

KOT, Żrodła = Stanisław KOT, Żrodła do historji propagandy braci polskich w Anglji: I: Szymon Budny do J. Foxe'a, in: Reformacja w Polsce 7–8 (1935–1936), 316–323.

Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas = Abraomo *Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas, in: Lie*tuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, 479–480.

KULVIETIS, Confessio fidei = Abraomas KULVIETIS, CONFESSIO FIDEI ABRAHAMI Culuensis, scripta ad Serenissimam Reginam Poloniae etc. Kritinis leidimas: Abraomas Kulvietis, 151–158; 189–196.

LIPPOMANO, De vitis Sanctorum = Historiae Aloysii Lipomani Episcopi Veronensis, De vitis Sanctorum, Lovanii: Martin Verhasselt, 1571.

LIPPOMANO, Illustrissime Princeps et Domine = Aloysio LIPPOMANO, Illustrissime Princeps et Domine mi Colendissime. Kritinis leidimas: Du laiškai / Two Letters, 261–270; 400–405.

Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów = Irena KANIEWSKA (ed.), Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999.

Literatura ariańska w Polsce = Lech SZCZUCKI, Janusz TAZBIR (eds), Literatura ariańska w Polsce XVI wieku. Antologia, Warszawa: Książka i Wiedza, 1959.

LUBIENIECKI, Historia Reformationis Polonicae = Stanislai Lubieniecii Historia reformationis polonicae, Varsoviae MCMLXXI [= 1971] (BRP 9).

MAŽVYDAS, Raštai = Martynas MAŽVYDAS, Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Parengė Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922.

MELANCHTHON, CR 8, 9, 10 = Carol Gotlieb BRETSCHNEIDER (ed.), Phillipi Melanthonis opera quae supersunt omnia (Corpus Reformatorum), Halis Saxonum: Apud C. A. Schwetschke et Filium, 1841, 1842.

Miscellanea arianica = Juliusz DOMAŃSKI, Lech SZCZUCKI, Miscellanea arianica, in: Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej 6 (1960), 199–287.

MORKŪNAS, Postilė = Jokūbas MORKŪNAS, Postilla LIETVWISZKA Tátáy est / Iżguldimás prástás Ewángeliu ant koźnos Nedelios ir Szwentes per wisus metus / kurios págal buda sená Báźniczioy Diewá est skáitamos. Nu iß nauia su didźiu perweizdeghimu est iźduotá. Nokladu Jos Mili: Ponios Zophios páßußwes Ponios Morkuwienes Wnuczkienes Márßalkienes K. J. M. WILNIVY Per Jokubą Morkuną / tárną Kunigáyksczia Jo Milistos Poną Poną Kryßtáfa Rádiwiła / Waiwados Wilniaus. Metuose Diewa / 1600.

MRPL I. 1 = Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae: Zbiór Pomników Reformacyi Kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVIgo. Wilno: Skład Główny w Księgarni H. Wende ir Sp. w Warszawie, 1911.

OCHINO, Dialogorum liber secundus = BERNARDINI OCHINI SENENSIS DIALOGORVM liber secundus, cum alijs de rebus varijs, tum potissimum de Trinitate. Quorum argumenta in proxima pagina inuenies. BASILEAE M. D. LXIII. [=1563].

OCHINO, Lettera = Lettera alla balià di città di Siena, in: Ugo ROZZO (ed.), Bernardino OCHINO, I „Dialogi sette" e altri scritti del tempo della fuga. Torino: Claudiana, 136–145.

PAC, Orthodoxa fidei confessio = ORTHODOXA FIDEI CONFESSIO DE VNA EADEMQE DEI PATRIS, FILII, ET SPIRITVS SANCTI DIVINITATE, AC TRIBVS PERSONIS, tam è scriptura, quàm uetustißimis Ecclesiae doctoribus summatim collecta. REGIOMONTI BORVSSIAE in officina Iohannis Daubmanni, Anno D. 1566.

Kritinis leidimas: Antitrinitarische Streitigkeiten, 346–416.

PALEOLOGUS, Defensio verae sententiae = DEFENSIO VERAE SENTENTIAE DE MAGISTRATV POLITICO IN ECLESIIS CHRISTIAnis retinendo, contra quosuis eius impugnatores: nominatim verò contra Racouiensium scriptum, ex diuinis scripturis simpliciter collecta. Iacobo Paleologo authore. Habes hic quoq[ue] Lector Scriptum Racouensium, vt est ab ipsius authore, contra sententiam Iac. Paleologi conscriptum, bona fide editum 1. Corinth. 7.

versu 20 & 24. Vnusquisque in qua vocatione vocatus est, in ea permaneat. Losci Litauorum, in typographia illustris ac magnifici D. Domini Iohannis Kiscae, generalis Praesidis prouinciae Samagitiae, Regij in Lituania Pocillatoris, & coet, & coet, eiusdem impensis, per Iohannem Cartyanum Velicensem, Anno a Dei filio nato 1580. Mense Augusti.

PARUTA, De uno vero Deo Iehova = Niccolò PARUTA, De uno vero Deo Iehova. Kritinis leidimas: FIRPO, Antitrinitari, 329–360.

PETKEVIČIUS, Katekizmas = 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-s leidimas (fotografuotinis), Kaunas: Švietimo Ministerijos Knygų Leidimo Komisijos leidinys, 1939.

PRZYPKOWSKI, Vita Fausti Socini = Samuel PRZYPKOWSKI, Vita authoris Conscripta ab Equite Polono, in: Socini opera 1, 1–5.

PRZYPKOWSKI, Żywot Fausta Socyna = Samuel PRZYPKOWSKI, Żywot Fausta Socyna ze Sieny opisany przez szlachica Polskiego, in: SOCYN, Listy, 13–30.

RADVILAS, Responsum = Responsvm Illustrissimis Principis Nicolai Radiuili ad easdem literas. Kritinis leidimas: Du laiškai / Two Letters, 255–462.

RAPOLIONIS, Disputatio de Ecclesia et eius notis = Stanislovas RAPOLIONIS, Disputatio de Ecclesia et eius notis, in: Stanislovas Rapolionis, 162–174.

Relacye nuncyuszów apostolskich = Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce. Od roku 1548 do 1690. Tom II. Wydanie Biblioteki Polskiej w Paryżu 1, Berlin-Poznań: Księgarnia B. Behra, 1864.

RESCIUS, De atheismis et phalarismis = Stanislaus RESCIUS, DE ATHEISMIS ET PHALARISMIS EVANGELICORUM. *Libri duo.* QVORVM PRIOR DE FIDE posterior tractat de operibus eorum. NEAPOLI, apud Io. Iacobum Carlinum, & Antonium Pacem, 1596.

ROIZIJUS, Rinktiniai eilėraščiai = Petras ROIZIJUS, Rinktiniai eilėraščiai. Iš lotynų kalbos vertė Rita Katinaitė, Eglė Patiejūnienė, Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

ROSTOWSKI, Lithvanicarum Societatis Jesu historiarum 1 = LITHVANICARUM SOCIETATIS JESU HISTORIARUM PROVINCIALIUM PARS PRIMA AUCTORE STANISLAO ROSTOWSKI EX EADEM SOCIETATE ET PROVINCIA SACERDOTE MDCCLXVIII [1768] VILNAE TYPIS S. R. M. REIPUBLICAE SOCIETATIS JESU.

SANDIUS, Bibliotheca Antitrinitariorum = Christophori SANDII BIBLIOTHECA ANTITRINITARIORUM. Praefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki, Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, MCMLXVII [=1967].

SAWICKI, Concilia Poloniae = Jakub SAWICKI, Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne II: Synody diecezji Wileńskiej i ich statuty, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1948.

Scrinium antiquarium = Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia. Inseruntur tractatus varii generis. Epistolae. Orationes. Biographiae. Etsim. Sive nunquam antea editae, sive ita factae rariores ut pro ineditis haberi possint. Tomi III. Pars I, Groningae & Bremae: Corn. Barlinkhof & G. W. Rump, 1752.

SCHILLINGS, Matricule de l'Université de Louvain = A. SCHILLINGS (ed.), Matricule de l'Université de Louvain IV, t. 1, Bruxelles: Palais des Académies, 1961.

SEKLUCJAN, Wyznanie wiary chrześcijańskiej = Jan SEKLUCJAN, Wyznanie wiary chrześcijańskiej. Kritinis leidimas: Halina KOWALSKA, Stanisław ROSPOND (eds), Jan Seklucjan, Wyznanie wiary chrześcijańskiej, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.

SIMLER, Assertio = ASSERTIO ORTHODOXAE DOCTRINAE DE DVABVS NATVRIS CHRISTI SERVATORIS NOSTRI, OPPOSITA blasphemis & sophismatibus Simonis Budnaei nuper ab ipso in Lituania euulgatis: autore IOSIA SIMLERO sacrarum literarum in schola Tigurina professore. TIGVRI excudebat Christophorus Frischouerus Anno M.D. LXXV. [=1575].

SIMLER, De aeterno Dei Filio = Josias SIMLER, DE AETERNO DEI FILIO DOMINO ET SERVATORE NOSTRO Iesu Christo, & de Spiritu sancto, Aduersus veteres & nouos Antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitas, Samosatenianos & Pneumatomachos, libri quatuor IOSIA SIMLERO TIGVRINO AVTHORE. ACCESIT D. HEINRYCHI BVLLINGERI PRAEFATIO, in qua respondetur Libello Anonymo qui inscribitur, Iudicium de censura ministrorum Tigurinorum et Heidelbergensium de dogmate contra Adorandam Trinitatem in Polonia nuper sparso. TIGVRI APVD CHRISTOPHORVM FROSCHO. ANNO M.D.LXVIII. [=1568].

Synody arjan polskich = Stanisław SZCZOTKA, Synody arjan polskich. Od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662), in: Reformacja w Polsce 7–8 (1935–1936), 21–100.

SKARGA, Listy = Jan SYGAŃSKI (ed.), Listy Ks. Piotra Skargy T. J. z lat 1566–1610. Kraków: Nakładem Wydawnictw Towarzystwa Jezusowego, 1912.

Socini opera 1 = FAUSTI SOCINI SENENSIS OPERA OMNIA in Duos Tomos distincta. Quorum prior continet ejus Opera Exegetica & didactica posterior Opera ejusdem Polemica comprehendit Accesserunt quaedam hactenus inedita. Quorum Catalogum versa pagina exhibit. IRENOPOLI [=Amsterdamas] Post annum Domini 1656.

Socini opera 2 = Fausti Socini Senensis OPERUM TOMUS ALTER Continens ejusdem SCRIPTA POLEMICA. Quorum Catalogum versa pagina exhibet. IRENOPOLI [=Amsterdam] Post annum Domini 1656.

Socini opera 1 ir 2 yra sudėtinė toliau nurodyto leidinio dalis:

BIBLIOTHECA Fratrum Polonorum quos UNITARIOS Vocant, Continens FAUSTI SOCINI SENENSIS, Noblissimi Itali, OPERA OMNIA, in II. VOL. JOANNIS CRELII FRANCI, OPERA OMNIA, in III. Vol. J. LUDOVICI WOLZOGENII, Baronis Austriaci, OPERA OMNIA, in II Vol. IRENOPOLI [= Amsterdamas] Post annum Domini 1656.

SOCYN, Listy = Ludwik CHMAJ (ed.), Faust SOCYN, Listy. Tom I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.

SOZZINI, Lelio, Opere = Antonio ROTONDÒ (ed.), Lelio SOZZINI, Opere. Firenze: Olschki 1986.

Stanislovas Rapolionis = Eugenija ULČINAITĖ, Juozas TUMELIS (eds), Stanislovas Rapolionis, Vilnius: Mokslas, 1986.

THEINER, Vetera monumenta = Augustinus THEINER (ed.), Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex

tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposta 2, Romae: Typis Vaticanis, 1861.

TRECHSEL, Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin = Friedrich TRECHSEL, Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin: Nach Quellen und Urkunden geschichtlich dargestellt, t. 2: Lelio Sozini und die Antitrinitarier seiner Zeit, Heidelberg: Universitätsbuchhandlung von Karl Winter, 1844.

TRYPUĆKO, The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo = Józef TRYPUĆKO, The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala / Katalog księgozbioru Kollegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. Extended and completed by Michał Spandowski; edited by Michał Spandowski, Sławomir Szyler, vol. 2, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2007.

TRZECIESKI, Dzieła wszystkie= Jerzy KROKOWSKI (ed.), Andrzej TRZECIESKI, Dzieła wszystkie, t. 1: Carmina. Wiersze łacińskie (Biblioteka pisarzów polskich, seria B, t. 8), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.

TSCHACKERT, Urkundenbuch 3 = Paul TSCHACKERT, Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen 3, Leipzig: Hirzel, 1890.

URBAN, LŪŽYS, Cracovia Lithuanorum = Wacław URBAN, Sigitas LŪŽYS (eds), Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI. Lietuvių Krokuva XIV–XVI amžiais, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

VERGERIO, Catalogus haereticorum = CATALOGVS HAERETICORVM. Aeditus Venetijs de commissione tribunalis Sanctissime Inquisitionis. Apud Gabrielem Iulitum et fratres de Ferraris. Cum annotationibus Athanasij, Regiomonti Borussiae: Ioannes Daubmannuss. Anno M. D. L. VI. [=1556].

VERGERIO, Meministi, Christiane lector = Meministi, Christiane lector, in: Du laiškai / Two Letters, 257–260; 398–399.

VERGERIO, Satisne impudens uisa est tibi haec Epistola Christiane lector? = Satisne impudens uisa est tibi haec Epistola Christiane lector? In: Du laiškai / Two Letters, 271–273; 406–407.

VOLANAS, Rinktiniai raštai = Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, sudarė Marcelinas ROČKA ir Ingė LUKŠAITĖ, iš lotynų kalbos vertė M. Ročka, R. Jurgelėnaitė, iš senosios lenkų kalbos vertė I. Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

VOLANUS, Ad epistolam Licinii responsio = AD EPISTOLAM IOANNIS LICINII, QVA SAMOSATENICVM defendens errorem, Christum Iesum verum Deum esse negat, solumq[ue] hominem agnoscit, Andr. Volani Responsio, in: VOLANUS, Epistolae aliquot, G1r–M2v.

VOLANUS, D. Georgio Schomano = D. GEORGIO SCHOMANO, ECCLESIAE CMIELNICENSIS MINISTRO. Salutem in Domino Iesu tibi ex animo precor, in: VOLANUS, Epistolae aliquot, A4r–C1v.

VOLANUS, De libertate = De libertate politica sive civili libellus lectu non indignus, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 50–114, 115–181.

VOLANUS, Epistolae aliquot = EPISTOLAE ALIQVOT AD REFELLENDVM DOCTRINAE SAMOSATENIAnae errorem, ad astruendam Orthodoxam de Diuina Trinitate sententiam,

hoc tempore lectu non inutiles. Ab Andrea Volano scriptae. VILNAE, in Officina Coetus Euangelici Vilnensis: Anno, 1592. Impensis, Generosi ac Magnifici Domini, D. Ioannis Schemeti.

VOLANUS, Epistola ad Ioannem Licinium = EPISTOLA ANDRAE (sic!) VOLANI AD IOANNEM LICINIVM, IN quá, Orthodoxa sententia de Iesu Christo viuentis Dei Filio, contra errores Ebionitarum asseritur, modestè & sedato animo scripta, in: VOLANUS, Epistolae aliquot, C2r–F4v.

VOLANUS, Epistola ad Reverendissimimum Niccolaum Pacium = EPISTOLA AD REVERENDISSIMVM DOMINVM NICOLAVM PACIVM EPISCOPVM KIIOVIENSEM, AB ANDREA VOLANO SCRIPTA, explicans controuersiam his temporibus de S. Trinitate motam, ostendensque Patrem, Filium & spiritum sanctum ut unius eiusdemque naturae siue essentiae, sic recte unum Deum dici, ad euitandam pluritatem deorum.

Kritinis leidimas: Antitrinitarische Streitigkeiten, 323–229. Vertimas į lietuvių kalbą: VOLANAS, Rinktiniai raštai, 329–343.

VOLANUS, Idolatriae oppugnatio = Idolatriae Loiolitarum Vilnensium oppugnatio: itemque ad nova illorum obiecta responsio, nunc primum in lucem edita, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 197–220; 220–241.

VOLANUS, Oratio ad Senatum = Oratio ad Senatum Regni Poloniae Magnique Ducatu Lituaniae, qua boni Principis in Republica constituendi modus ostenditur, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 182–189; 189–197.

VOLANUS, Oratio funebris in laudem Nicolai Radivili = Oratio funebris in laudem Illustrissimi Principis, Nicolai Radivili Ducis in Dubinki ac Birze, Palatini Vilnensis et exercituum Magni Ducatus Lituaniae supremi Praefecti, Vilnae defuncti 27 die Aprilis, Anno 1584, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 276–284; 284–291.

VOLANUS, Oratio funebris in laudem Ioannis Abramovicii = Oratio funebris in laudem Generosi et Magnifici Domini D. Ioannis Abramovitii, Palatinis Smolenscensis, Capitanei Lidensis ad Vendensis, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 292–300; 300–308.

VOLANUS, Panegyricus domino d. Nicolao Christophoro Radivillo = Panegyricus Illustrissimo Principi, Domino D. Nicolao Christophoro Radivillo Duci in Olica ac Nieswiez Palatino Trocensi: Comiti in Mir et Szydlowiec, etc. etc, in: Andrius VOLANAS, Rinktiniai raštai, 241–258; 259–275.

VOLANUS, Paraenesis = PARAENESIS ANDREAE VOLANI, AD OMNES IN REGNO POLONIAE, MAGNOQVE DVCATV Lithuaniae, Samosatenianae vel Ebionitae Doctrinae professores, in: Paraenesis Volani eiusdemque responsio, 1–35.

VOLANUS, Parenesis Volani eiusdemque responsio = PARAENESIS ANDREAE VOLANI, AD OMNES IN REGNO POLONIAE, MAGNOQVE DVCATV Lithuaniae, Samosatenianae vel Ebionitae Doctrinae professores: Eiusdemq[ue] ad noua Ebionitarum contra Paraenesin obiecta, Responsio. Nunc primum in lucem edita: cum Indice. SPIRAE, apud Bernardum Albinum, ANNO M.D.LXXXII. [=1582.]

VOLANUS, Libri quinque = ANDREA VOLANI LIBRI QVINQVE CONTRA SCARGAE IESVITAE VILNENSIS SEPTEM, MISSAE SACRIFICIIQVE EIVS COLVMnas: & Librum 12 artium Zuingliocaluinistarum. Quibus is, veritatem doctrinae Apostolicae, & Sanctae veteris

Ecclesiae, de Sacramento coenae Domini euertere studet. Adiecta est tam Volani, quam purę religionis sectatorumque eius aduersus Ant. Posseuinum Iesuitam Romanum defensio, vbi Roma Babylon esse ostenditur. Auctore Iohanne Lasicio Polono, ad M. Do. Hiero. Filipowski. VILNAE. Typis & sumtibus [sic!] Illustris ac Magnifici Domini Do. Ioannis Hlebouicij, Castellani Minscensis. Mag. Duc. Lituaniae supremi Thesaurarij, Vpitensis Capitanei & c. Per Danielem Lancicium, Anno Domini, 1584.

WEIGEL, De confusionibus = De confusionibus et scandalis excitatis in hac Ecclesia Vilnensi [s.a., s.l.], in: Archiw für Reformationsgeschichte 49 (1958), 225–226.

WEIGEL, Epistola ad R-dissimum D. Episcopum Kioviensem = Epistola ad R-dissimum D. Episcopum Kioviensem, in: SZCZUCKI, Marcin Czechowic, 242–243.

WEIGEL, Necessaria consideratio = Neccesaria Consideratio vel Memoriale de confusa multitudine Vilnae in Lapidea Domini Palatini piae memoriae, quam Hypocritici Anabaptistae duo vel tres homines profane regunt tacite, inconsultis et contemptis omnibus doctis [s.a., s.l.], in: Archiw für Reformationsgeschichte 49 (1958), 224–225.

WĘGIERSKI, Libri quatuor = LIBRI QUATUOR SLAVONIAE REFORMATAE, Continentes HISTORIAM ECCLESIASTICAM Ecclesiarum Slavonicarum, Inprimis POLONICARUM, BOHEMICARUM, LITHUANICARUM, RUSSICARUM, PRUSICARUM, MORAVICARUM, &c. AMSELODAMI, Apud JANSONIO WAESBERGIOS. M. DC. LXXIX. [=1679].

WĘGIERSKI, Systema historico-chronologicum = SYSTEMA HISTORICO CHRONOLOGICVM, Ecclesiarum er PROVINCIAS varias, Praecipue POLONIAE, BOHAMIAE, LITVANIAE, RVSSIAE, PRUSSIAE, MORAVIAE, & c. Distinctarum. LIBRIS IV. ADORNATUM, Continens Historiam Ecclesiasticam, a Christo & Apostolorum tempore, ad An.Dom. MDCL. OPERA ADRIANI REGENVOLSCII E.P. TRAJECTI ad RHENUM, Ex Officina Iohannis a Waesberge, Bibliopolae. Anno M. DC. LII. [=1652].

WIGAND, [Vita des] Doctor Abrahamus [Culvensis] = Ioannes WIGAND, [Vita des] Doctor Abrahamus [Culvensis], in: TSCHACKERT, Urkundenbuch 3, 280–281, nr. 2422.

WIGAND, Stanislaus Rapagellanus, sacrae theologiae doctor = Ioannes WIGAND, Stanislaus Rapagellanus, sacrae theologiae doctor [Stanislovas Rapolionis, šventos teologijos daktaras], in: Stanislovas Rapolionis, 245–247.

WOTSCHKE, Der Briefwechsel = Theodor WOTSCHKE (Hrsg.), Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen, Leipzig: Verlag von M. Heinsius Nachfolger, 1908.

Wyznanie wiary Zboru Wileńskiego = [Szymon ZACIUS,] Wyznánie wiáry Zboru Wileńskiego [Brzest, 1559].

ZAREMBA, Pieśni Chwał Boskich = Barbara BRZEZIŃSKA, Alodia KAWECKA-GRYCZOWA (eds), Jan ZAREMBA. Pieśni Chwał Boskich (Monumenta Musicae in Polonia, Series B), Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1989.

Zwen Sendbrieff = Zwen Sendbrieff, Einer vom Römischen Bäbstlichen Legaten inn Polen Aloysio Lipomano Bischoff zu Verona, an den Durchleuchtigen Fürsten und Herrn, Herrn Nicolaum Radziwillen Vilnischen Woywoden. Der ander des selben Fürsten, Herrn Radziwillen, an gemelten Bischoff unnd Legaten geschrieben. Gedruct zu Königsperg inn Preussen durch Johann Daubman, 1557.

Артемий, Послание до Симона еретика Будного = Артемий, Послание до Симона еретика Будного, in: Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга первая (Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою Коммиссиею, т. 4), Петербург, 1878, 1287–1328.

Literatūra

Adamowicz, Die evangelisch-lutherische Kirche = Adam Ferdinand Adamowicz, Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna: Eine Chronik geschrieben zur Feyer des drey-hundertjärige Bestehens der Kirche am S. Johannis Tage 1855 von A. F. A., Wilna: Gedruckt bei Joseph Zawadski, 1855.

Adorni-Braccesi, Una città infetta'= Silvana Adorni-Braccesi, Una città infetta: La reppublica di Lucca nella crisi religiosa del Cinquecento, Firenze: Olschki, 1994.

Akhiezer, The Karaite Isaak ben Abraham of Troki = Goda Akhiezer, The Karaite Isaak ben Abraham of Troki and his „Polemics agains Rabbanites", in: Chanita Goodblatt & Howard Kreisel (eds), Tradition, Heterodoxy and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period, Ben-Gurion University of the Negev Press, 2007, 437–468.

Ambrasaitė, Ikonoklastinė polemika LDK = Ūla Ambrasaitė, Ikonoklastinė polemika LDK. Vieno veikalo pinklės, in: Literatūra 54 (1) (2012), 7–18.

Antanavičius, Įvadas = Darius Antanavičius, Įvadas, in: Darius Antanavičius, Sigitas Narbutas (eds), Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548). Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys", Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2009, iv–xxxiv.

Asadauskienė, Ona Radvilaitė-Kiškienė = Nelė Asadauskienė, Ona Radvilaitė-Kiškienė (XVI a. veiklios moters portretas), in: Istorija 48 (2001), 9–22.

Augustyniak, Konfesja sandomierska = Urszula Augustyniak, Konfesja sandomierska. Wstęp historyczny, in: Konfesja sandomierska, transkrypcja i komentarz językowy K. Długosz-Kuczkowa, Warszawa: Semper, 1995.

Bainton, Bernardino Ochino = Roland H. Bainton, Bernardino Ochino, esule et riformatore senese del Cinquecento, 1487–1563, Firenze: Sansoni, 1940.

Balyński, Historia miasta Wilna = Michał Balyński, Historia miasta Wilna, Wilno: Drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1836.

Barycz, Jan Mączyński = Henryk Barycz, Jan Mączyński leksykograf polski XVI wieku, in: Reformacja w Polsce 3 (1924), 218–255.

Barycz, U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego = Henryk Barycz, U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego, in: Odrodzenie ir Reformacja w Polsce 1 (1956), 9–32.

Barycz, Meandry Lismaninowskie = Henryk Barycz, Meandry Lismaninowskie, in: Odrodzenie ir Reformacja w Polsce 16, 37–66.

Baronas, Rowell, The Conversion of Lithuania = Darius Baronas, Stephan C. Rowell, The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians, Vilnius: The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015.

BENRATH, Bernardino Ochino = Karl BENRATH, Bernardino Ochino von Siena, Braunschweig: Schwetschke, 1892.

BIRŽIŠKA, Lietuvos studentai = Vaclovas BIRŽIŠKA, Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVI amžiais, Chicago: Lituanistikos instituto leidykla, 1987.

BODNIAK, Grzegorz Orszak = Stanisław BODNIAK, Grzegorz Orszak pierwszy postyllograf polski, in: Reformacja w Polsce 7–8 (1935–1936), 1–20.

BRZEZIŃSKA, Wstęp = Barbara BRZEZIŃSKA, Wstęp, in: Barbara BRZEZIŃSKA, Alodia KAWECKA-GRYCZOWA (eds), Jan Zaremba. Pieśni Chwał Boskich (Monumenta Musicae in Polonia, Series B), Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1989, 10–12.

BUDKA, Szymon Zacius = Włodzimierz BUDKA, Szymon Zacius, pierwszy superintendent zborów litewskich, in: Reformacja w Polsce 2 (1922), 288–295.

BUZZI, Pier Paolo Vergerio incontra Lutero = Franco BUZZI, Pier Paolo Vergerio incontra Lutero a Wittenberg, in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 3–32.

CAMPI, Pier Paolo Vergerio ed il suo epistolario con Heinrich Bullinger = Emidio CAMPI, Pier Paolo Vergerio ed il suo epistolario con Heinrich Bullinger, in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 277–294.

CANTIMORI, Eretici italiani = Delio CANTIMORI, Eretici italiani del Cinquecento, Torino: Giulio Einaudi, 1992.

CAPONETTO, Aonio Paleario = Salvatore CAPONETTO, Aonio Paleario (1503–1570) e la Riforma protestante in Toscana, Torino: Claudiana, 1979.

CAVAZZA, La censura ingannata = Silvano CAVAZZA, La censura ingannata: polemiche antiromane e usi della propaganda in Pier Paolo Vergerio, in: Ugo Rozzo (ed.), La censura libraria nell'Europa del secolo XVI. Convegno Internazionale di Studi Cividale di Friuli, 9–10 Novembre, 1995. Udine: Forum, 1997, 273–295.

CAVAZZA, Libri in volgare e propaganda eterodossa = Silvano CAVAZZA, Libri in volgare e propaganda eterodossa: Venezia 1543–1547, in: Adriano PROSPERI, Albano BIONDI (eds), Libri, idee e sentimenti religiosi nel Cinquecento italiano. Modena: Panini, 1987, 9–28.

CAVAZZA, Luthero fidelissimo inimico de messer Jesu Christo = Silvano CAVAZZA, Luthero fidelissimo inimico de messer Jesu Christo. Polemica contro Lutero nella letteratura religiosa in volgare della prima metà del Cinquecento, in: Lutero in Italia. Studi storici nel V centenario della nascita, a cura di Lorenzo Perrone, Torino: Marietti, 1983.

CAVAZZA, Quei che vogliono Cristo senza croce = Silvano CAVAZZA, Quei che vogliono Cristo senza croce: Vergerio e i prelati riformatori italiani (1549–1555), in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 107–142.

CAVAZZA, Pier Paolo Vergerio nella Prussia orientale = Silvano CAVAZZA, Pier Paolo Vergerio nella Prussia orientale: il Catalogus Haereticorum del 1556, in: Rudj GORIAN (ed.), Dalla bibliografia alla storia. Studi in onore di Ugo Rozzo, Udine: Forum, 2010, 51–67.

CERVATO, Diocesi di Verona = Dario CERVATO, Diocesi di Verona, in: Storia Religiosa del Veneto 8, Giunta Regionale del Veneto: Gregoriana Libreria Editrice, 1999.

CHMAJ, Faust Socyn = Ludwik CHMAJ, Faust Socyn (1539–1604), Warszawa: Książka i Wiedza, 1963.

CHMAJ, Studia nad arianizmem = Ludwik CHMAJ (ed.), Studia nad arianizmem, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.

CIECHANOWICZ, Piotr Skarga = Jan CIECHANOWICZ, Piotr Skarga, pierwszy rektor Akademii Wileńskiej, in: Trzynastu sprawiedliwych, Wilno: Pol. Wydaw. w Wilnie, 1993, 37–54.

CYNARSKI, Žygimantas Augustas = Stanisław CYNARSKI, Žygimantas Augustas, Vilnius: Versus aureus, 2007.

DAMBRAUSKAITĖ-MURALIENĖ, Venclovo Agripos Lietuvio laidotuvių kalba = Ramunė DAMBRAUSKAITĖ-MURALIENĖ, Venclovo Agripos Lietuvio laidotuvių kalba apie Joną Radvilą, in: Literatūra 51(3) (2009), 124–130.

DAUGIRDAS, Andreas Volanus = Kęstutis DAUGIRDAS, Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen, Mainz: Philipp von Zabern, 2008.

DAUGIRDAS, Antitrinitarier, in: http://ieg-ego.eu/de/threads/europaeische-netzwerke/christliche-netzwerke/kestutis-daugirdas-antitrinitarier#InsertNoteID_74_marker75

DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis = Kęstutis DAUGIRDAS, Petras Goniondzietis. Tradicinių dogmų kritikos pradžia XVI a. LDK ir jos atgarsiai Europoje, in: Literatūra ir Lietuvos modernėjimo procesai XV–XVIII a. [Senoji Lietuvos literatūra 33], Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.

DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų su Andriumi Volanu istorinė reikšmė = Kęstutis DAUGIRDAS, Petro Skargos debatų su Andriumi Volanu istorinė reikšmė, in: Petras Skarga ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra (Senoji Lietuvos literatūra 35–36), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, 325–344.

DE CARO, Bolognetti, Alberto = Gaspare DE CARO, Bolognetti, Alberto, in: DBI.

DE VOCHT, History of Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue 1–3 = Henry DE VOCHT, History of Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517–1550, 1: The Foundation, 2: The Development; 3: The Full Growth, Louvain: Bibliothèque de L'Université: Bureaux du recueil, 1951–1954.

DEL COL, I contatti di Pier Paolo Vergerio con i parenti = Andrea DEL COL, I contatti di Pier Paolo Vergerio con i parenti e gli amici italiani dopo l'esilio, in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 53–82.

DEL COL, L'inquisizione = Andrea DEL COL, L'inquisizione nel patriarcato e diocese di Aquileia, 1557–1559, Trieste: Edizioni Università di Trieste, 1998.

FINKEL, Konfesja podana przes posłow = Ludwik FINKEL, Konfesja podana przes posłow na sejmie piotrkowskim w roku 1555, in: Kwartalnik Historyczny 10 (1896), 257–285.

FIRPO, Antitrinitari nell'Europa orientale = Massimo FIRPO, Antitrinitari nell'Europa orientale del Cinquecento. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolò Paruta e Iacopo Paleologo, Firenze: La Nuova Italia, 1977.

FIRPO, Valdesianesimo ed evangelismo = Massimo FIRPO, Valdesianesimo ed evangelismo: alle origini dell'*Eclesia Viterbiensis* (1541), in: Adriano PROSPERI, Albano BIONDI (eds), Libri, idee e sentimenti religiosi nel Cinquecento italiano, Modena: Panini, 53–71.

FRANGITO, Gli spirituali e la fuga di Bernardino Ochino = Gigliola FRANGITO, Gli 'spirituali' e la fuga di Bernardino Ochino, in: Rivista Storica Italiana 84 (1972), 777–811.

FLEISCHMAN, Szymon Budny = Stefan FLEISCHMAN, Szymon Budny, Köln–Weimar: Böhlau Verglag, 2006.

FRANKIEWICZ, Starania Zygmunta Augusta = Czesław FRANKIEWICZ, Starania Zygmunta Augusta w Rzymie o sobór narodowy (1555–6 r.), in: Reformacja w Polsce 2 (1922), 266–271.

FRICK, The Brest Bible of 1563 = David A. FRICK, The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers, in: Biblia Slavica. Herausgegeben von Hans ROTHE und Friedrich SCHOLZ unter Mitarbeit von Christian HANNICK und Ludger UDOLPH. Serie II: Polnische Bibeln, Band 2, Teil 2: Brester Bibel 1563, Nowy Testament. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2001, 1661–1703.

GELUMBECKAITĖ, Religinio kolokviumo protokolas = GELUMBECKAITĖ, Religinio kolokviumo, vykusio 1585 metų birželio 14 dieną Vilniuje, protokolas. Rankraščio aprašas ir leidimo principai, in: Colloquium habitum Vilnae, 159–168.

GELUMBECKAITĖ, Šaltinio aprašas = Jolanta GELUMBECKAITĖ, Šaltinio aprašas, in: Abraomas Kulvietis, 67–72.

GIZBERT-STUDNICKI, Kościoł Ewangelicko-Reformowany w Wilnie = Wacław GIZBERT-STUDNICKI, Kościoł Ewangelicko-Reformowany w Wilnie: hystorja, organizacja, świątynia, Wilno: Wydawnictwo Wileńskiego Synodu Ewangelicko-Reformowanego, 1935.

GMITEREK, Kalwinizm po czesku? Koćioł ewangelicko-reformowany i Jednota braci czeskich w Rzeczypospolitej XVI wieku, in: Darius CHEMPEREK (ed.) Ewangelicyzm reformowany w pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennicta XVI–XVII wieku (Hermeneutyka Wartości IX), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2015, 88–103.

GMITEREK, Marcin Czechowic = Henryk GMITEREK, Marcin Czechowic, in: BD 14 (1992), 6–61.

GÓRSKI, Grzegor Paweł = Konrad GÓRSKI, Grzegor Paweł z Brzezin. Monografia z dziejów literatury ariańskiej XVI wieku, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętnośći, 1929.

GÓRSKI, Nieznany druk Blandraty = GÓRSKI, Nieznany druk Blandraty, in: Reformacija w Polsce 3 (1924), 267–270.

GÓRSKI, Studia nad dziejami = Konrad GÓRSKI, Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI wieku, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętnośći, 1949.

GRABOWSKI, Literatura luterska = Tadeusz GRABOWSKI, Literatura luterska w Polsce wieku XVI. 1530–1630, Poznań: Tow. Przyjaciół Nauk, 1920.

GRICEVIČIUS, Vilniškė popiežiškoji seminarija = Artūras GRICEVIČIUS, Vilniškė popiežiškoji seminarija 1583–1655 metais, Vilnius: Edukologija, 2008.

GRZEBIEŃ, Chronologia pobytu i działalności = Ludwik GRZEBIEŃ, Chronologia pobytu i działalności Piotra Skargi w Wilnie (1573–1584), in: Petras Skarga ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra (Senoji Lietuvos literatūra 35–36), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, 15–40.

GUDAVIČIUS, Reformatų testamentų teisės apribojimas = Edvardas GUDAVIČIUS, Reformatų testamentų teisės apribojimas Lietuvos statutuose, in: Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje, Vilnius: Mintis, 1977, 77–78.

HALECKI, Zgoda sandomierska 1570 roku = Oskar HALECKI, Zgoda sandomierska 1570 roku, jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta, Warszawa: Gebethner i Wolf, 1915.

HEIN, Italienische protestanten = Lorenz HEIN, Italienische protestanten und ihr Einffluss auf die Reformation in Polen wärend der beiden Jahrzehnte von dem Sandomirer Konsens (1570), Leiden: Brill, 1974.

HUBERT, Vergerios publizistische Thätigkeit = Friedrich HUBERT, Vergerios publizistische Thätigkeit, nebst einer bibliographischen Übersicht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1893.

JACOBSON SCHUTTE, Pier Paolo Vergerio= Anne JACOBSON SCHUTTE, Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498–1549, Roma: Il Veltro Editrice, 1988.

JABLONSKIS, 1594 05 30 d. Kulvos dvaro inventorius = Konstantinas JABLONSKIS (ed.), Istorijos archyvas 1. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai, Kaunas: „Meno" spaustuvėje ir Akc. bendrovės „Varpas" spaustuvėje, 1934, 357–358.

JABLONSKIS, Apie Abraomo Kulviečio kilimą = Konstantinas JABLONSKIS, Apie Abraomo Kulviečio kilimą, in: Konstantinas JABLONSKIS, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, Vilnius: Mintis, 1973, 56–65.

JABLONSKIS, Šiek tiek nauja dėl Abromo Kulviečio kilimo = Konstantinas JABLONSKIS, Šiek tiek nauja dėl Abromo Kulviečio kilimo, in: Konstantinas JABLONSKIS, Lietuvių kultūra ir jos veikėjai, 65–69.

JANKOWSKI, Powiat oszmiański = Jankowski, Czesław, Powiat oszmiański. Materjały do dziejów ziemi i ludzi, cz. 1, Petersburg: Księgarnia Grendyszyńskiego, Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1896.

JASNOWSKI, Dwa edykty Zygmunta Augusta = Józef JASNOWSKI, Dwa edykty Zygmunta Augusta przeciwko Piotrowi z Goniądza i Janowi Łaskiemu, in: Reformacja w Polsce 9–10 (1937/1939), 442–443.

JASNOWSKI, Mikołaj Czarny Radziwiłł = Józef JASNOWSKI, Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanzlerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z Zasiłku Ministerstwa W.R. i O.P., 1939.

JASNOWSKI, Piotr z Goniądza = Józef JASNOWSKI, Piotr z Goniąndza. Życie, działalność i pisma. Studium z dziejów ruchu religijnego w Polsce w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa: Odbitka z „Przeglądu Historycznego", 1935, 5–61.

KAMIENIECKI, Szymon Budny = Jan KAMIENIECKI, Szymon Budny – zapomniana postać Polskiej Reformacji, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.

KANTAK, Księga z biblioteki Szymona Budnego = Kamil KANTAK, Księga z biblioteki Szymona Budnego, in: Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany, poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu, pod redakcją Jana Obsta, tom III, Wilno: Drukarnia Wydawnicz Józefa Zawadskiego, 1912, 61–63.

KARVELIS, Iš Radvilų giminės istorijos = Deimantas KARVELIS, Iš Radvilų giminės istorijos: Biržų kunigaikštystė ir jos visuomenė 1547–1655 metais, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2015.

KARVELIS, RAGAUSKIENĖ, Iš Radvilų giminės istorijos = Deimantas KARVELIS, Raimonda RAGAUSKIENĖ, Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m., Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009.

KAWECKA-GRYCZOWA, Drukarze dawnej Polski 5 = Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Krystyna KROTAJOWA, Wojciech KRAJEWSKI (eds), Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5: Wielkie Księstwo Litewskie. Wrocław, Kraków MCMLIX [=1959].

KAWECKA-GRYCZOWA, Jakub Sylvius a rozłam = Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Jakub Sylvius a rozłam w zborze małopolskim, in: Reformacja w Polsce 9–10, (1937–1939), 42–44.

KAWECKA-GRYCZOWA, Kancjonały protestanckie na Litwie = Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI, in: Reformacja w Polsce 4 (1926), 128–139.

KAWECKA-GRYCZOWA, Wstęp = Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Wstęp, in: ZAREMBA, Pieśni Chwał Boskich, 5–10.

KEMPA, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka = Tomasz KEMPA, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński, Warszawa: Semper, 2000.

KOCH, Die letzte Druck = Franz KOCH, Die letzte Druck der Lycker Erzpriesters Johann Maletius, in: Altpreußische Monatsschrift 40 (1903), 481–507.

KOLLER, Lippomano, Luigi = Alexander KOLLER, Lippomano, Luigi, in: DBI.

KOT, Ausbruk und Niedergang des Taufertums in Wilna = Stanisław KOT, Ausbruk und Niedergang des Taufertums in Wilna (1563–1566), in: Archiw für Reformationsgeschichte 49 (1958), 217–223.

KOT, Die grösste Häretiker Litauens = Stanisław KOT, Die grösste Häretiker Litauens im 16 Jahrhundert, in: Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, Bd II, 1956, 63–118.

KOT, Oddziaływanie braci polskich w Anglii = Stanisław KOT, Oddziaływanie braci polskich w Anglii, in: Reformacija w Polsce 7–8 (1935–1936), 217–244.

KOT, Opposition to the pope by the Polish bishops = Stanisław KOT, Opposition to the pope by the Polish bishops, 1557–1560: Three Unique Polish Reformation Pamphlets, in: Oxford Slavonic Papers 4 (1953), 38–70.

KOT, Materiały = Stanisław KOT, Materiały: Źrodła do historji propagandy braci polskich w Angljі: I: Szymon Budny do J. Foxe'a, in: Reformacja w Polsce 7–8 (1935–1936), 316–323.

KOT, Szymon Budny = Stanisław KOT, Szymon Budny der größte Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert, in: Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, I. Teil, Wien, 1956 (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 2), 63–118.

KOWALSKA, Działalność reformatorska Jana Łaskiego = Halina KOWALSKA, Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1969.

KWILECKA, Die Brester Bibel = Irena KWILECKA, Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung, in: Biblia Slavica. Herausgegeben von Hans ROTHE und Friedrich SCHOLZ unter Mitarbeit von Christian HANNICK und Ludger UDOLOPH. Serie II: Polnische Bibeln, Band 2, Teil 2: Brester Bibel 1563, Nowy Testament. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2001, 1487–1660.

KWILECKA, Problem autorstwa przekładu Apokryfow = Irena KWILECKA, Problem autorstwa przekładu Apokryfow w Biblii Szymona Budnego z 1572 roku, in: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 33 (1996), 47–64.

KUBIK, Hoppe, Jan = Kazimierz KUBIK, Hoppe, Jan, in: PSB IX, 608–609.

LAWSZUK, Stefan Batory i jezuicy w Grodnie = Włodzimierz LAWSZUK, Stefan Batory i jezuicy w Grodnie: pierwsza próba założenia kolegium, in: Rocznik Grodzieński 2 (2008), 56–76.

LEBEDYS, Mikalojus Daukša = Jurgis LEBEDYS, Mikalojus Daukša, Vilnius: Valstybinė Grožinės literatūros leidykla, 1963.

LEHMAN, Konfesja sandomierska = Jerzy LEHMAN, Konfesja sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku, Warszawa : Mietke in Komm., 1937.

LIEBMANN, Urbanus Rhegius = Maximilian LIEBMANN, Urbanus Rhegius und die Anfänge der Reformation, Münster: Aschendorff Verlag, 1980.

LIEDKE, Struktura i kompetencje = Marzena LIEDKE, Struktura i kompetencje władz kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku na tle europejskim, in: Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko–ruskim pograniczu kulturowyni etnicznym w okresie od XV do XIX wieku, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków: Avalon, 2010, 347–366.

ŁUKASZEWICZ, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie = Józef ŁUKASZEWICZ, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie 1–2, Poznań: w Drukarni Orędownika na Garbarach, 1842.

LUKŠAITĖ, Reformacija = Ingė Lukšaitė, Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Prūsų Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis, Vilnius: Baltos lankos, 1999.

LULEWICZ / RACHUBA, *Urzędnicy centralni i dostojnicy* = Henryk LULEWICZ, Andrzej RACHUBA (eds), Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: spisy, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994 (Urzędnicy Dawnej Rzeczpospolitej XII–XVIII wieku, 11).

MACCULOCH, Reformation = Diarmaid MACCULOCH, Reformation. Europe's House Divided, 1490–1700, Penguin Books, 2003.

MALICKI, Nieznany dotychczas polski katechizm = Marian MALICKI, Nieznany dotychczas polski katechizm kalwiński ze zbiorów Biblioteki księcia Augusta w Wolfenbüttel, in: Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej XLIII (1993), 47–64.

MARCHETTI, Gruppi ereticali senesi = Valerio MARCHETTI, Gruppi ereticali senesi del Cinquecento, Firenze: La Nuova Italia, 1975.

MERCZYNG, Szymon Budny = Henryk MERCZYNG, Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych, Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.

MICHELINI, Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnų veikla prieš kalvinus = Guido MICHELINI, Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnų veikla prieš kalvinus (Pagal Parmos archyvo dokumentus), Kultūros barai 7 (1993), 67–69.

MINUCCI, MORELLI, Le lauree dello Studio senese = Giovanni MINUCCI, Paola Giovanna

Morelli, Le lauree dello Studio senese nel XVI secolo. Regesti degli atti dal 1516 al 1573, Università degli Studi di Siena: La Nuova Italia, 1992.

Minucci, Košuta, Lo studio di Siena = Giovanni Minucci, Leo Košuta, Lo studio di Siena nei secoli XIV–XVI. Documenti e notizie biografiche, Milano: Giuffrè editore, 1989.

Mongini, Ferlan, Catto, Pociūtė & al., Nuo apaštalų iki kankinių = Guido Mongini, Claudio Ferlan, Michela Catto, Dainora Pociūtė, Vaida Kamuntavičienė, Gita Drungilienė, Gianvittorio Signorotto, Maria Di Salvo, Franco Motta, Moreno Bonda, Nuo apaštalų iki kankinių. Jėzaus draugijos reprezentavimo modeliai nuo pat pradžių iki uždraudimo. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas-Versus aureus, 2016.

Narbutienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga = Daiva Narbutienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga, XV–XVII a.,Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Ochmański, Najdawniejsze szkoły na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku, in: Jerzy Ochmański, Dawna Litwa: Studia historyczne, Olsztyn: Pojezierze, 1986, 113–133.

Ogonowski, Antytrynitaryzm w Polsce = Zbigniew Ogonowski, Antytrynitaryzm w Polsce. Stan badań i postuláty, in: Lech Szczucki, (ed.), Wokół dziejów i tradycji arianizmu, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.

Petkūnas, 1585 metų Vilniaus kolokviumas = Darius Petkūnas, 1585 metų Vilniaus kolokviumas – kunigaikščio Kristupo Radvilos Perkūno pastangos išsaugoti ekleziastinę bendrystę tarp LDK Liuteronų ir Reformatų Bažnyčių, in: Colloquium habitum Vilnae, 181–204.

Petrauskienė, Vilniaus akademijos spaustuvė = Irena Petrauskienė, Vilniaus akademijos spaustuvė, Vilnius: Mokslas, 1976.

Petuchovaitė, Andriejaus Volano rykštės ir pentinai = Gintarė Petuchovaitė, Andriejaus Volano *rykštės* ir *pentinai:* erezijos tramdymas, in: Literatūra 55 (1), 2013, 27–38.

Piekarski, Szymon Zacjusz w Brešciu = Kazimier Piekarski, Szymon Zacjusz w Brešciu, in: Reformacja w Polsce 9–10 (1937–1939), 433–435.

Pier Paolo Vergerio il Giovane = Ugo Rozzo (ed.), Pier Paolo Vergerio il Giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento. Convegno internazionale di studi Cividale del Friuli, 15–16 ottobre 1998, Udine: Forum, 2010.

Pierce, A New Look at the Conversion of Pier Paolo Vergerio = Robert A. Pierce, A New look at the Conversion of Pier Paolo Vergerio, in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 83–96.

Pierce, Conscience in the New Testament = Claude Anthony Pierce, Conscience in the New Testament, London: SCM Press, 1955 (Studies in Biblical Theology 15).

Pietkiewicz, Nowe „pilne weźrzenie" = Rajmund Pietkiewicz, Nowe „pilne weźrzenie" w biblijne przekłady Szymona Budnego, in: Alicja Bielak (ed.), Abychmy w ten przekład pilnie weźrzeli. Wobec tłumaczenia tekstów dawnych, Warszawa: Wydział „Artes Liberales", Uniwersytet Warszawski, 2014, 129–146.

Pietrzyk, Piotr Gonesius = Zdisław Pietrzyk, Piotr Gonesius, in: BD VIII (1987), 79–112.

Pietrzyk, Szymon Bydny = Zdisław Pietrzyk, Szymon Budny (Budnaeus), in: BD XIII (1991), 9–94.

PIRNÁT, Introduction = Antal PIRNÁT, Introduction, in: De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo (Albae Juliae) 1568 (Bibliotheca Unitariorum 2), Niewkoop: De Graf, 1988, i–lxxvi.

POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis = POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis ir pirmasis evangelikų *Tikėjimo išpažinimas* Lietuvoje, in: Abraomas Kulvietis, 11–36.

POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Italijoje ir Lietuvoje = Dainora POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Italijoje ir Lietuvoje, in: Darbai ir dienos 44 (2005), 247–276.

POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Liuveno universitete = Dainora POCIŪTĖ, Abraomas Kulvietis Liuveno universitete, in: Archivum Lithuanicum 9 (2007), 99–120.

POCIŪTĖ, Antitrinitorizmo stabdymas = Dainora POCIŪTĖ, Antitrinitorizmo stabdymas Lietuvoje: Matas Flacijus ir pirmasis Vakarų Reformacijos lyderių perspėjimas Radvilui Juodajam, in: Literatūra ir Lietuvos modernėjimo procesai XV–XVIII a. (Senoji Lietuvos literatūra 33), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 75–89.

POCIŪTĖ, Apie dar vieną ankstyviausio Lietuvos Reformacijos paminklo egzempliorių = Dainora POCIŪTĖ, Apie dar vieną ankstyviausio Lietuvos Reformacijos paminklo egzempliorių, in: Knygotyra 67 (2016), 281–282.

POCIŪTĖ, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje = Dainora POCIŪTĖ, Calvinas XVI–XVII a. Lietuvoje. Nuo korespondencijos iki pirmosios publikacijos, in: Darbai ir dienos 53 (2010), 9–17.

POCIŪTĖ, Kulvietis, Ochino, and the First Evangelical confession of Faith = Dainora POCIŪTĖ, Kulvietis, Ochino, and the First Evangelical confession of Faith in Lithuania, in: Machtelt ISRAËLS, Louis A. WALDMAN (eds), Renaissance studies in Honor of Josepf Connors, Florence: Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2013, Vol. 2, 282–292.

POCIŪTĖ, Lietuviškosios Bažnyčios knyga = POCIŪTĖ, Lietuviškosios Bažnyčios knyga, in: Dainora POCIŪTĖ (ed.), Knyga nobažnystės krikščioniškos. Faksimilinis leidinys, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, xiii–lxv.

POCIŪTĖ, Maištininkų katedros = Dainora POCIŪTĖ, Maištininkų katedros, Ankstyvoji Reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai, Vilnius: Versus aureus, 2008.

POCIŪTĖ, Matthias Flacius = Dainora POCIŪTĖ, Matthias Flacius and the Reformation in the Grand Duchy of Lithuania, in: Matija Vlačić Ilirik [III]. Proceedings of the Third International Conference on Matthias Flacius Illyricus. Uredila Marina Miladinov, suradnik urednice Luka Ilić, Labin: Grad Labin, 2012, 280–292.

POCIŪTĖ, Prigimties pančiai ar įstatymų laisvė = Dainora POCIŪTĖ, Prigimties pančiai ar įstatymų laisvė: kai kurie Mikalojaus Daukšos *Postilės* „Prakalbos į malonųjį skaitytoją" aspektai protestantų minties kontekste, in: Literatūra 38 (1) (2000), 23–31.

POCIŪTĖ, Radvilo Juodojo atsakymas nuncijui Lippomanui (1556) = Dainora POCIŪTĖ, Radvilo Juodojo atsakymas nuncijui Lippomanui (1556): Lietuvos evangelikų Bažnyčios įkūrimo ir reformacijos manifestas, in: Du laiškai / Two Letters, 11–56.

POCIŪTĖ, Sąžinės atradimas = Dainora POCIŪTĖ, Sąžinės atsiradimas Lietuvoje, in: Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje (Acta Academia Artium Vilnensis / Vilniaus Dailės akademijos Darbai 24), Vilnius: Vilniaus Dailės akademijos leidykla, 2002, 51–73.

Pociūtė, XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės = Dainora Pociūtė, XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva, Vilnius: Pradai, 1995.

Pociūtė, „Tušti titulai" ir tikrieji vardai = Dainora Pociūtė, „Tušti titulai" ir tikrieji vardai: LDK protestantų į(si)vardijimai senojoje raštijoje, in: Literatūra 48 (7) (2006), 15–34.

Pociūtė, The Reformed Catechisms = Dainora Pociūtė, The Reformed Catechisms in the Grand Duchy of Lithuania in the 16–17th centuries and the Concept of the Eucharist, in: Emidio Campi, Peter Opitz (eds), Heinrich Bullinger. Life–Thought–Influence, t. 1–2, (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, Hrsg. von Emidio Campi, Bruce Gordon, Peter Opitz und Christoph Strohm, Band 24), Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2007, 881–890.

Pociūtė, Caro Dugo, Pirmasis jėzuitas Lietuvoje = Dainora Pociūtė, Carmen Caro Dugo, Pirmasis jėzuitas Lietuvoje: Alfonso Salmeróno laiškai Ignacui Loyolai, in: Literatūra 50 (1) (2008), 59–72.

Prokop, Biskupi kijowscy = Krzysztof Rafał Prokop, Biskupi kijowscy obrządku łacińskiego XIV–XVIII w. Szkice biograficzne, Biały Dunajec – Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2003.

Prokop, Pseudo-Episcopus Kiovensis = Krzysztof Rafał Prokop, Pseudo-Episcopus Kiovensis. W kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata Kijowskiego Mikołaja Paca, in: Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica XI (2005), 241–254.

Przyałgowski, Żywoty biskupow wileńskich = Wincent Przyałgowski, Żywoty biskupow wileńskich, t. 1, Petersburg: Nakład autora. Druk Jozafata Ohryzki, 1860.

Pułaski, "Katechism Brzeski" 1553/4 r. = Franciszek Pułaski, "Katechism Brzeski" 1553/4 r. *(Notatka bibliograficzna, z ośmioma podobiznami), in: Pamiętnik Literacki VII, 1908, 331–332.*

Pułaski, Przedmowa wydawcy = Franciszek Pułaski. Przedmowa wydawcy, in: Katechism Brzeski 1553/1554 r., vi–xxiii.

Quaglioni, Gribaldi Moffa = Diego Quaglioni, Gribaldi Moffa, Matteo, in: DBI.

Quaranta, Paleario, Aonio = Chiara Quaranta, Paleario, Aonio, in: DBI.

Rabikauskas, Vilniaus Akademija = Paulius Rabikauskas, Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai, Vilnius: Aidai, 2002.

Ragauskienė, Mikalojus Radvila Rudasis = Raimonda Ragauskienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.), Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios", 2002.

Ročka, A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos = Marcelinas Ročka, A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos, in: Marcelinas Ročka, Rinktiniai raštai, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, 71–84.

Ročka, Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas = Marcelinas Ročka, Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka, in: M. Ročka, Rinktiniai raštai, 105–124.

Rothkegel, Paruta = Martin Rothkegel, Paruta, Niccolò, in: DBI.

Rotondò, Biandrata, Giovanni Giorgio = Antonio Rotondò, Biandrata, Giovanni Giorgio, in: DBI.

ROTONDÒ, Sulla difusione clandestina = Antonio ROTONDÒ, Sulla difusione clandestina delle dottrine di Lelio Sozzini 1560–1568 (Risposta a Jerome Friedman), in: Antonio ROTONDÒ, Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento 1, Torino: Edizioni Giappichelli, 1974, 87–116.

ROSA, Acquaviva, Claudio = Mario ROSA, Acquaviva, Claudio, in: DBI.

ROZZO, Pier Paolo Vergerio censore = Ugo ROZZO, Pier Paolo Vergerio censore degli indici dei libri proibiti, in: Pier Paolo Vergerio il Giovane, 143–177.

SAULYTIS, Sąžinės samprata Naujajame Testamente = Giedrius SAULYTIS, Sąžinės samprata Naujajame Testamente, in: Metai, 2009 nr. 12, 97–103.

SEMBRZYCKI, Die Reise des Vergerius nach Polen = Johannes SEMBRZYCKI, Die Reise des Vergerius nach Polen 1556–1557, sein Freundeskreis und seine Königsberger Flugschriften aus dieser Zeit, in: Altpreußische Monatsschrift 27, Hft. 7–8 (1890), 513–584.

SIPAYŁŁO, Prasmovius, Andrzej = Maria SIPAYŁŁO, Prasmovius, Andrzej, in: PSB XXVIII/2, 350–351.

SIPAYŁŁÓWNA, W sprawie synodu pińcowskiego = Maria SIPAYŁŁÓWNA, W sprawie synodu pińczowskiego z 1. V. 1555, in: Odrodzenie ir Reformacja w Polsce 10 (1965), 213–221.

SIXT, Petrus Paulus Vergerius = Christian Heinrich SIXT, Petrus Paulus Vergerius, päpstlicher Nuntius, katholischer Bischof und Vorkämpfer des Evangeliums, Braunschweig: Schwetchke und Sohn, 1871.

STELLA, Dall'anabattizmo al socinianesimo = Aldo STELLA, Dall'anabattizmo al socinianesimo nel Cinquecento Veneto. Ricerche storiche. Padova: Liviana editrice, 1967.

SZCZUCKI, La prima edizione dell' "Explicatio" di Fausto Sozzini, in: Rinascimento, serie II, VII (1967), 319–327.

SZCZUCKI, Licinius, Jan = SZCZUCKI, Licinius (Licyniusz) Namysłowski (Namyslaviensis, Namyslovius), Jan, in: PSB XVII (1972), 300–301.

SZCZUCKI, Marcin Czechowic = Lech SZCZUCKI, Marcin Czechowic (1532–1613): Studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI wieku, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.

SZCZUCKI, Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku = Lech SZCZUCKI, Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku. Studia i szkice, Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Filozofii i Sociologii 1993.

SZCZUCKI, Philosophie und Autorität = Lech SZCZUCKI, Philosophie und Autorität. Der Fall Christian Francken, in: Paul WRZECIONKO (Hrsg.), Reformation und Früafklärung in Polen. Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluß auf das westeuropäische Denken in 17 Jahrhundert, Göttingen, 1977, 157–243.

SZCZUCKI, Polski ir siedmiogrodzki unitarizm = Lech SZCZUCKI, Polski i siedmiogrodzki unitarianizm w drugej połowie XVI wieku, in: Lech SZCZUCKI, Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku, 65–81.

SZCZUCKI, Szymona Budnego relacja = Lech SZCZUCKI, Szymona Budnego relacja o początkach i rozwoju anabaptyzmu w zborze mniejszym, in: Lech SZCZUCKI, Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku, 42–53.

ŠATAVIČIŪTĖ, Profesionalios lietuvių tekstilės ištakos = Lijana ŠATAVIČIŪTĖ, Profesionalios lietuvių tekstilės ištakos, in: Menotyra 1 (1996), 3–10.

TACCHELLA, Il processo agli eretici veronesi = Lorenzo TACCHELLA, Il processo agli eretici veronesi nel 1550. S. Ignazio di Loyola e Luigi Lippomano (carteggio). Studi e documenti di Storia Religiosa, Brescia: Morcelliana, 1979.

TACCHELLA, Paolo IV e la Nunciatura in Polnia = Luigi TACCHELLA, Paolo IV e la Nunciatura in Polonia di Luigi Lippomano vescovo di Verona, 1555–1557, in: Dalla chiesa antica alla chiesa moderna. Miscellanea per il Cinquantesimo della Facoltà di Storia Ecclesiastica della Pontificia Università Gregoriana, Roma: Università Gregoriana, 1983, 231–260.

TAPLIN, The Italian Reformers = Mark TAPLIN, The Italian Reformers and the Zurich Church, c. 1540–1620, Ashgate, 2003.

TAZBIR, Kiszka, Jan = Janusz TAZBIR, Kiszka, Jan, in: PSB XII, 507–508.

URBAN, Ewangelia, ale jaka? = Wacław URBAN, Ewangelia, ale jaka? Krespondencja dotyzcącz P. P. Wergeriusza e reformaciji polskiej z lat 1556–1558, in: Odrodzenie i Reformacja w Polsce 26 (1981), 125–131.

VAIVADA, Katalikų bažnyčia = Vacys Vaivada, Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2004.

VARANAVIČIUS, Izaokas Trakietis = Aloyzas VARANAVIČIUS, Izaokas Trakietis, in: Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai 1, Vilnius: Mintis, 1980, 124–126.

VISKANTAITĖ-SAVIŠČEVIENĖ, Šemetų genealogija = Saulė VISKANTAITĖ-SAVIŠČEVIENĖ, Šemetų genealogija XV–XVI amžiuje, Lietuvos istorijos studijos 14 (2004), 31–49.

WARCHOLIK, Ks. Szymon Zaciusz w Bochni = Stanisław WARCHOLIK, Ks. Szymon Zaciusz w Bochni, in: Kalendarz ewangelicki na rok 1959, 93–100.

WARMIŃSKI, Andrzej Samuel i Jan Seklucjan = Jan WARMIŃSKI, Andrzej Samuel i Jan Seklucjan, Poznań: Druk. i Księg. Św. Wojciecha, 1906.

WASILEWSKI, Testament Ostafiego Wołłowicza = Tadeusz WASILEWSKI, Testament Ostafiego Wołłowicza, in: Odrodzenie i Reformacija w Polsce 7 (1962), 165–173.

WEBER, Protestantiškoji etika = Max WEBER, Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia, Vilnius: Pradai, 1997.

WILBUR, A History of Unitarianism 1 = Earl Morse WILBUR, A History of Unitarianism 1: Socianism and its Antecedents, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1946.

WILBUR, A History of Unitarianism 2 = Earl Morse WILBUR, A History of Unitarianism 2: Transylvania, England and America, Beacon Press, 1952.

WILLIAMS, Anabaptism and Spiritualism = George Huntston WILLIAMS, Anabaptism and Spiritualism in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania: an Obscure Phase of the Pre-History of Socianism, in: CHMAJ (ed.), Studia nad arianizmem, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo naukowe, 1959, 215–262.

WILLIAMS, The Radical Reformation = Georg Hunston WILLIAMS, The Radical Reformation, Truman State University Press, 1992.

WINDAKIEWICZ, Padwa = Stanisław WINDAKIEWICZ, Padwa. Studyum z dziejów cywilizacyi polskiej, Kraków: Drukarnia „Czasu“ Fr. Kluczyckiego i Spółki, 1891.

WISNER, Trečiasis Statutas = Henryk WISNER, Trečiasis Statutas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniame gyvenime. Zigmanto ir Vladislovo Vazų laikai, in: Pirmasis Lietuvos Statutas ir jo epocha. Straipsnių rinkinys. Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus universiteto biblioteka, 2005, 47–54.

WYCZAWSKI, Pac (Pacewicz), Mikołaj = Hieronim E. WYCZAWSKI, Pac (Pacewicz), Mikołaj, in: PSB XXIV/4, zeszyt 103, 736–737.

WOLFF, Pacowie = Józef WOLFF, Pacowie: materyały historyczno-genealogiczne, ułożone i wydane przez Józefa Wolffa, St. Petersburg: w drukarni F. Suszczyńskiego, 1885.

WOTSCHKE, Abraham Culvensis = Theodor WOTSCHKE, Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgechichte Lithauens, Altpreußische Monatsschrift 42 (3/4) (1905), 153–252.

WOTSCHKE, Eustachius Trepka = Theodor WOTSCHKE, Eustachius Trepka, in: Zeitschrift der Historishen Gesellschaft für die Provinz Posen, 1903, 94–104.

WOTSCHKE, Georg Weigel = Theodor WOTSCHKE, Georg Weigel. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Altpreußens und Lithauens, in: Archiv für Reformationsgeschichte 19 (1922), 22–47.

WOTSCHKE, Geschichte der Reformation = Theodor WOTSCHKE, Geschichte der Reformation in Polen, Leipzig: Rudolf Haupt, 1911.

WOTSCHKE, Christoph Thretius = Theodor WOTSCHKE, Christoph Thretius: Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes der reformierten Kirche gegen den Antitrinitarismus in Polen, in: Altpreußische Monatsschrift 44 (1907), 1–42; 151–210.

WOTSCHKE, Zur Geschichte = Theodor WOTSCHKE, Zur Geschichte der Antitrinitarismus, in: Archiv für Reformationsgeschichte 23 (1926), 82–100.

WOTSCHKE, Vergerios zweite Reise = Theodor WOTSCHKE, Vergerios zweite Reise nach Preußen in Lithauen. Ein Beitrag, zur Reformationsgeschichte des Ostens, in: Altpreußische Monatsschrift 48 (1911), 221–317.

WOTSCHKE, Francesco Lismanini = Theodor WOTSCHKE, Francesco Lismanini, in: Zeitschrift der Historishen Gesellschaft für die Provinz Posen, 1903, 213–232.

КОРЗО, Украинская и белорусская катехетическая традиция = Маргарита КОРЗО, Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва: Канон, 2007.

ЛЮБОВИЧЪ, История Реформации въ Польше = Николай ЛЮБОВИЧЪ, История Реформации въ Польше. Кальвинисты и антитринитарии, В Варшаве: Въ Типографии Земкевича и Ноаковскаго, 1883.

Pagalbiniai šaltiniai

BD = Andre SÉGUENNY, Martin ROTHKEGEL, Jean ROTT et al. (eds), Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles (Bibliotheca Bibliographica Aureliana), Baden-Baden: V. Koerner, 1980ff.

BIRŽIŠKA, Aleksandrynas = Vaclovas BIRŽIŠKA, Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos, t. 1: XVI–XVII amžiai. Čikaga: Lituanistikos institutas, 1960 (Antrasis fotografuotas leidimas, Vilnius, 1990).

DBI = Dizionario biografico degli italiani, Roma 1960ff. http://www.treccani.it/biografie/

ESTREICHER = Bibliografia polska. Część III. Przez K. Estreichera, t. 12–33: Stólecie XVI–XVIII. W układzie abecadłowym, Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1891–1939.

FEIGELMANAS, Lietuvos inkunabulai = Nojus FEIGELMANAS, Lietuvos inkunabulai, Vilnius: Vaga, 1975.

NARBUTIENĖ, NARBUTAS, Index = XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas. Index librorum latinorum Lituaniae saeculi quinti decimi et sexti decimi. Sudarė Daiva NARBUTIENĖ, Sigitas NARBUTAS, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Lietuvos Mokslų Akademija, 2002.

Nowy Korbut = Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut", t. 3. Piśmiennictwo staropolskie, Warszawa, 1963–1965.

PSB = Polski Słownik Biograficzny, Kraków-Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1935ff.

The Oxford Dictionary of Byzantium = Alexander P. KAZHADAN, The Oxford Dictionary of Byzantium 3, Oxford University Press, 1991.

ГУСЕВА, Издания кириловского шрифта = А. А. ГУСЕВА, Издания кириловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. Москва, 2003.

The Light of Things Not Seen: The Champions and Ideas of the Reformation in Lithuania

Now faith is the substance of things hoped for, the evidence of things not seen (Hebrews 11:1)

Summary

The most notable participants of the Reformation, their ideas and the general course of this historical process in the Grand Duchy of Lithuania are all thoroughly analyzed within this monograph. The Reformation that occurred in Lithuania is deemed as a process influenced by the activities and concepts of educated seculars, a process which had developed new forms of communication within the society and grounded the tradition of religious and philosophical thought.

In this book, a review is provided of the frameworks upon which certain concepts were based on – the concepts of eight figures who had determined the manner of course of the Reformation in Lithuania in the 16th century. It is true, the history of these individuals does not paint a comprehensive picture of the Protestant thought of the 16th century GDL; despite that, the development of their concepts fully reflects the ideological diversity and dynamics of the thought of the Lithuanian Reformation: beginning with the first slogans of the Church Reformation and reaching mature and polemical doctrines that were established among the different bastions of Protestantism. The Reformation in Lithuania did not only engrain the experiences of Western religious systems (those of the Lutherans or the Reformers); it had also lively engaged into the ranks of heterodoxy that was developing at that time in Europe. In the first part of this monograph, titled *Abraomas Kulvietis and the Origins of Lithuanian Evangelism*, the biography of the pioneer of Lithuanian evangelical thought, Abraomas Kulvietis (Abraham Culvensis, died 1545), the origins of evangelical identity and the first Lithuanian Protestant text, a confession of faith – *Confessio fidei* (1543) – are all carefully reconstructed. Discussed is the history of the studies that Kulvietis had taken up in the universities in Kraków, Leuven, Leipzig and Wittenberg, which were concluded with a doctorate in both laws (*in utroque iure*) in Italy, University of Siena in the November of 1541 – which is considered as philo-Protestant – hence being what had determined the resolve of Kulvietis to be a herald of Reformation ideas. After his studies in Western Europe, Kulvietis returned to Lithuania where, supported by Bona Sforza – Queen of Poland, wife of the King of Poland and Grand Duke of GDL Sigismund the Old, he opened the first humanist grammar school, an action for which he had begun to be persecuted by the Church. Kulvietis was forced to flee to Prussia in May 1542, when a ruler's edict was issued against him. It was done under the request of the Vilnius bishop Povilas Alšėniškis (Paweł Holszański), and in the edict Kulvietis was declared to be a dangerous heretic and arraigned before the ecclesiastical court. Afterwards, then supported by Albert, Duke of Prussia, he joined the establishing of Königsberg University and

held the professorship of Greek language. In an attempt for his sentence to be withdrawn and in a wish to operate in his native country, Kulvietis wrote the *Confessio fidei* – a confession of his faith, produced in the form of a letter and addressed to Bona Sforza, in which he expressed his critique for the Catholic Church and drew the framework of religious reform. Aided by Queen Sforza, he returned to Lithuania and began reformative activities in Vilnius – although it all came to an abrupt end when Kulvietis suddenly died in June 1545. Kulvietis' mother blamed the representatives of the Church for the death of her son and accused them of poisoning him. Here, we explicitly discuss the circumstances of how was Kulvietis' confession published, which were given by Professor Johann Hoppe of Königsberg University in his work *Oratio funebris* (published in Königsberg, 1557), which was prepared for the anniversary of Kulvietis' passing. It is concluded that the first Lithuanian Protestant text *Confessio fidei* was influenced by a letter addressed to Siena city by the famous leader of Italian Evangelism Bernardino Ochino (*Lettera alla Balià della città di Siena*), written in 1542 when Ochino had fled to Switzerland and which was known in Königsberg.

The second part of this monograph, titled *Nicolaus Radvilas the Black: The Beginning of the Reformation. The Struggle Against the Apostolic Throne and the Founding Manifest of the Christian Church* is dedicated to examine the conversion to Protestantism of the first GDL noble and its political leader Nicolaus Radvilas the Black (Mikołaj Radziwiłł Czarny, 1515–1565) and his early reformative activities. In this part, we evaluate the heterogenic manner of the Evangelical publications (Lutheran sources and details of Helvetian doctrine) that were produced in the first Lithuanian printing house in Brest, which was established by Radvilas. Particular attention is devoted to the efforts of the Apostolic Throne to stop Radvilas' conversion and halt the Reformation in Lithuania; with that, the nunciature of papal nuncio Luigi Lippomano in Lithuania and Poland is presented in full detail and an analysis of the religious polemic between the nuncio and Radvilas the Black that sparked in 1556 is provided. During the same year, the Italian Reformation figure Pier Paolo Vergerio was visiting Prussia and Lithuania for the first time, and it was on his initiative that this polemic was published under the title *Duae epistolae* (1556), which was shortly republished in German (1557) and Polish (1559). The content and the ideas of Radvilas' answers to the papal nuncio are examined in that book: the notions that grounded the antischolastic and antihierarchical concept of Christianity and which introduced the ideals of a free society, its education and free reasoning on religious issues. In that text, Radvilas the Black appeared as a religious thinker and a political leader of a state who had not only announced his apostasy from the Roman Catholic Church, but also spoke of the establishment of the true Christian Church in Lithuania. Radvilas the Black became the first Lithuanian to be included in the general *Index librorum prohibitorum* of the Roman Catholic Church for this particular publication.

In the third section of this monograph – *Simon Zacius and the Dispersion of the Early Lithuanian Evangelical Church Doctrine* – analyzed are the documents pertaining to the Lithuanian Evangelical (Christian) Church, institutionalized in 1557, and the first Church confession of faith (1559), the preparation of which was all coordinated by Simon Zacius (Szymon Zacjusz, *ca.* 1507–1591) – the first superintendent of the Lithuanian Evangelical Church. The

generalized teachings of Zacius drifted towards the Helvetian doctrine; the Church sacraments, especially the Eucharist – understood as a symbol of the true spiritual acceptance of Christ – were all concluded in accordance with these teachings. The particular features of certain catechetical Church publications (the so-called *Who Are You?* catechism and the hymnal of Jan Zaremba) and the overview of the largest joint project of the Evangelicals from both the GDL and Poland Minor – the history of the Brest Bible translation (1563) – are presented in this section of the work.

The fourth part of this monograph *A Supposed Sun or the True Light? Peter Gonesius and the Critique of Traditional Christian Dogmatics* focuses on the activities of Peter Gonesius (Piotr z Goniądza, *ca.* 1530–1573) – the originator of Antitrinitarianism in Lithuania. Examined are the theological principles of Gonesius, which were based on arguments from the doctrines of Scripturalism and Rationalism. His ideas, which had received plenty of disagreement, were published under the support of the principal adherent of Antitrinitarianism in GDL, noble Jonas Kiška (Jan Kiszka). The development of Antitrinitarianism of the early modern period was also inspired by the movement of Italian Heterodoxy, sparked in Padua University where Gonesius had studied. The ideas that were spreading in Lithuania reached Tübingen University together with the first Lithuanians who studied there; it finally drew attention among the ranks of German theologians who took it upon themselves to prevent the development of Antitrinitarianism.

Since 1560, the leader of the Italian Heterodoxy movement Giorgio Biandrata (*ca.* 1516–1588) had acquired the great friendship and patronage of Radvilas the Black and thus became the vital figure in consolidating the schism of the Lithuanian Evangelical Church in 1563. The fifth section of this monograph – *Giorgio Biandrata and the Schism of the Lithuanian Evangelical Church* – shifts attention to the polemics between Radvilas the Black and the leaders of the Swiss Church (Jean Calvin, Heinrich Bullinger) caused by the discontent of the latter with the influence that Biandrata exerted upon the Protestants of Lithuania and Poland. Despite Calvin's protests, Biandrata had successfully maintained his authority and embedded a moratorium in the Lithuanian Church against non-biblical speech and Trinitarian concepts. The Socinianist network, controlled and expanded by Bandriata from Transylvania, was increasingly exacerbating the opposition between the supporters of early Socinianism and the adherents of reformed Orthodoxy. The latter had begun to assemble their efforts in forming the opinion of Socinianism as an ungodly, non-Christian and profane religion. For this goal, too, another measure was taken: the only hierarch of the Christian Church of the GDL to convert from Christianity to Protestantism, the nominee for the office of the bishop of Kiev, Nicolaus Pac (Mikołaj Pac, *ca.* 1527–1585) wrote the *Orthodoxa fidei confessio* (1566). *Bishop Convert Nicolaus Pac: The Vindication of the Trinity* – the sixth section of this monograph – is dedicated to the analysis of the biography and activities of Nicolaus Pac. He had retained office as the bishop of Kiev for almost 20 years even after the announcement of his Protestant confession. As for the published work of Pac, it had maintained its political goals to unite the forces of Catholics and Protestants in the battle against Antitrinitarians, to declare profession of the traditional Trinity and thus legitimize the communities of Lithuanian Reformers and

Lutherans as Christian communities. These efforts did not halt the development of Unitarianism in Lithuania. The seventh part of this work, titled *Simon Budny: The Hero of Independent Lithuanian Unitarianism* provides a review of the activities and works of the pioneer of critical biblical studies in the history of the Reformation in the GDL, one who shaped a consistent doctrine of Unitarianism, Simon Budny (Szymon Budny, *ca.* 1530–1593). Budny began his occupation with religious matters in the court of Nicolaus Radvilas the Black in Vilnius, 1558, and he later worked as a preacher in Kletsk, Navahrudak, Zaslawye and across other domains under the rule of the houses of Radvilas or Kiška. The Bible translation of Budnas and his original theological treatises were characterized by a consistent exegesis, based on the philological analysis of biblical sources, primarily of Hebrew origin. In holding the opinion that the Old and the New Testaments comprise an unanimous religious system, Budny gave form to the doctrine of the one God and the son of man Christ that resembled the contexts of Renaissance Judaization.

The last, eighth section of this monograph – *Andreas Volanus and the Strengthening of the Reformers' Orthodoxy* – focuses final attention on the activities of Andreas Volanus (Andrzej Wołan, *ca.* 1530–1610): the most productive 16th century Lithuanian theologian who systematized the Reformed doctrine and operated within Vilnius, in the environment of the nobleman Nicolaus Radvilas the Red (Mikołaj Radziwiłł Rudy). For more than four decades, Volanus, who published his first work in Nicolaus Pac's *Orthodoxa fidei confessio,* was the principal representative of the Vilnius community of Evangelicals-Reformers in their long struggle against the Jesuits who had settled in Vilnius in 1569. The works printed in their College – which had shortly after become the Academy of Vilnius – were a focused and violent polemical retaliation to the challenges posed by Lithuanian Protestantism. In polemizing with the Jesuits, Volanus elaborated the teachings of the ecclesiology, sacramentology and trinitology of the Reformers, and grounded the Helvetian doctrine with elements taken from Melanchtonism. Volanus spared no efforts in stopping the expansion of Socinianism in Lithuania and Poland and detaining, per his own opinion, the willful downfall of his former allies of the Reformation.

Translated by Markas Aurelijus Piesinas

Asmenvardžių rodyklė

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

P

Q

R

S

Š

T

U

V, W

Sudarė Birutė Gudelienė

Dainora Pociūtė

NEMATOMOS TIKROVĖS ŠVIESA

Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos

Monografija

Knygos dizaineris *Giedrius Kuzmickas*
Redaktorė *Birutė Gudelienė*
Maketuotoja *Nijolė Bukantienė*

22,74 aut. l. 20,75 sp. l. Tiražas 300 egz.
Išleido Vilniaus universitetas,
Vilniaus universiteto leidykla.
Universiteto g. 3,
LT-01513 Vilnius

Spausdino UAB „Petro ofsetas"
Savanorių pr. 174D, LT-03153 Vilnius